

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
KAMU HUKUKU ANABİLİM DALI
KAMU HUKUKU BİLİM DALI

ETKİLİ PARLAMENTER MUHALEFETİN ANAYASAL ESASLARI

Doktora Tezi

SEDA ÖZKAN

İstanbul, 2023

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
KAMU HUKUKU ANABİLİM DALI
KAMU HUKUKU BİLİM DALI

ETKİLİ PARLAMENTER MUHALEFETİN ANAYASAL ESASLARI

Doktora Tezi

SEDA ÖZKAN

Danışman: PROF. DR. SİBEL İNCEOĞLU

İstanbul, 2023

ÖZET

ETKİLİ PARLAMENTER MUHALEFETİN ANAYASAL ESASLARI

Bu çalışmanın amacı, 1982 Anayasası döneminde Türkiye Büyük Millet Meclisinin 22'nci-27'nci Yasama Dönemleri süresince parlamenter muhalefetin etkililiğini saptamaktır.

Üç bölümden oluşan bu çalışmanın birinci bölümünde, kavramsal ve kuramsal boyutuyla ele alınan muhalif edimsellik, siyasal muhalefetin biçimleri ve parlamenter muhalefet konularının yanı sıra parlamenter muhalefetin işlevleri ve araçları da belirlenmektedir.

Çalışmanın ikinci bölümünde, Türkiye'de iktidar-muhalefet ilişkisi bağlamında 1982 Anayasası ve Türkiye Büyük Millet Meclisi İçtüzüğü incelenerek bu çerçevede parlamenter muhalefet olgusuna ilişkin teorik tespitler niteliksel olarak analiz edilmektedir.

Bu bağlamda 1982 Anayasası'nda parlamenter muhalefetin alanını belirleyen maddeler ve Anayasa'nın 98'inci maddesi uyarınca Türkiye Büyük Millet Meclisi üyesi parlamenterlerce kullanılan parlamenter denetim araçları incelenmektedir. Ayrıca Türkiye Büyük Millet Meclisi İçtüzüğünde parlamenter muhalefetin başvurduğu muhalefet araçları ile yine İçtüzükte düzenlenen disiplin cezalarına yönelik hükümler de ayrıntılı olarak ele alınmaktadır.

Çalışmanın üçüncü bölümünde, 1982 Anayasası döneminde 22'nci-27'nci Yasama Dönemleri süresince parlamenter muhalefetin, denetim araçlarını kullanmada gösterdiği etkinlik kapasitesi niceliksel olarak analiz edilmektedir.

Anahtar Sözcükler: Muhalefet, muhalif edimsellik, siyasal muhalefet, parlamenter muhalefet, denetim araçları, parlamenter muhalefet araçları.

ABSTRACT

CONSTITUTIONAL PRINCIPLES OF EFFECTIVE PARLIAMENTARY OPPOSITION

This thesis aims to determine the effectiveness of parliamentary opposition during the 22nd-27th legislative periods of the Grand National Assembly of Turkey in the 1982 Constitution of the Republic of Turkey.

The thesis consists of three chapters. In the first chapter, oppositional performativity, forms of political opposition and parliamentary opposition are examined conceptually and theoretically, and functions and tools of parliamentary opposition are determined.

In the second chapter, in context of the government-parliamentary opposition relationship in Turkey, the 1982 Constitution of the Republic of Turkey and the Rules of Procedure of the Grand National Assembly of Turkey are examined. In this chapter of the thesis, theoretical determinations on phenomenon of parliamentary opposition are qualitatively analyzed within the framework of the 1982 Constitution of the Republic of Turkey and the Rules of Procedure of the Grand National Assembly of Turkey.

In this context, articles determining the scope of parliamentary opposition in the 1982 Constitution of the Republic of Turkey and parliamentary oversight tools used by the members of the Grand National Assembly of Turkey pursuant to Article 98 of the 1982 Constitution of the Republic of Turkey are discussed. In addition to parliamentary opposition tools used by the opposition in the Rules of Procedure of the Grand National Assembly of Turkey and parliamentary procedures for disciplining are detailed.

In the third chapter, the parliamentary opposition's effective capacity in using oversight tools during the 22nd-27th legislative periods of the 1982 Constitution of the Republic of Turkey is analyzed quantitatively.

Keywords: Opposition, oppositional performativity, political opposition, parliamentary opposition, oversight tools, parliamentary opposition tools.

ÖNSÖZ

“(...) bir yol tuttuğunda ne olursa olsun devam et; ancak böylece kendini tehlikeye atmaz, kazanabilirsin. Belki sonunda düşmek de var; ama henüz yolun başında geri döner, koşarak merdivenleri inmeye kalkarsan, o anda yuvarlanır gidersin; olasılık falan dinlemez, kesinlikle yuvarlanırsın. Demem o ki, bu koridorlarda bir şey göremedinse başka katlara çık, yukarıda da bulamadınsa çekinme, daha üst katlara çıkan merdivenlere saldır. Sen çıkmaktan vazgeçmezsen basamaklar bitmez, sen tırmandıkça ayaklarının altında yükselip dururlar.”

Böyle diyordu Franz Kafka, “Ceza Sömürgesi”nde. Anayasa hukukunun penceresinden muhalefeti yazmak, yolun başındayken koşar adımlarla geri dönüp merdivenlerden inmeye zorlamıyor değildi. Hep daha üst katlara çıkmayı gerektiriyordu, o katta aradığını bulamazsan daha yukarı çıkan merdivenlere saldırmayı... Marmara Üniversitesinde geçirdiğim doktora öğrenimim boyunca Kafka’nın öğüdünü tutmuş olsam gerek; ancak işin sırrı, yalnız öğüdü tutmakta değil merdivenleri çıkarken size eşlik edenlerin olup olmadığında saklı.

Öncelikle doktora öğrenimimin farklı aşamalarında bana sundukları katkılar için değerli hocalarıma teşekkürlerimi sunmak isterim. Yalnız yeterlik ve tez döneminde danışmanım olarak değil kürsü başkanımız olarak da her zaman yol göstericimiz olan Prof. Dr. Sibel İncoğlu’na; tez komitemde bulunarak görüşleriyle tezimi daha yetkin kılan Prof. Dr. Korkut Kanadoğlu’na; doktoranın en zorlu aşaması sayılan yeterlik döneminde yardımlarını esirgemeyen ve tez jürimde bulunarak görüşlerini paylaşan Prof. Dr. Abdullah Sezer’e; doktora öğrenimimin başından beri birlikte çalıştığım ve tez komitemde bulunarak ufuk açıcı fikirleriyle tezimi geliştiren Doç. Dr. Tolga Şirin’e; tez jürimde bulunarak tezimi özenle okuyan ve yapıcı eleştiriler getiren Dr. Öğretim Üyesi Erkan Duymaz’a çok teşekkür ederim. Ayrıca görüşlerine gereksinim duyduğumda her zaman bana yardımcı olan değerli hocalarım Prof. Dr. Osman Can’a ve Doç. Dr. Oya Boyar’a da teşekkürlerimi sunarım.

Hem anayasa hukuku alanındaki hem de Türkiye Büyük Millet Meclisindeki deneyimiyle bu tezin yazım sürecinde önemli katkılarını esirgemeyen değerli hocam,

27'nci Yasama Dönemi İstanbul Milletvekili İbrahim Kaboğlu'na çok teşekkür ederim. Yalnız yasama mutfağından bilgileri aktararak değil aynı zamanda Mecliste beni konuk etme nezaketi göstererek yasamanın işleyişini gözlemleme olanağı sağlamıştır. Ankara'daki konukluğum sırasında bana eşlik eden ve her konuda yardımcı olan milletvekili danışmanları Ömer Can Agin'e, Mehmet Özgür Baş'a ve Emre Birden'e de teşekkür ederim. Tezin kapsamına giren yasama dönemlerine ilişkin verilerin, yaklaşık yirmi yıllık bir zaman diliminde biriken denetim önergelerine ait nicel veriler olması nedeniyle verilerin titizlikle bir araya getirilmesinde uzunca bir süre ve emek harcadım. Ancak verilerin çokluğundan dolayı bir kısmını tüketemiyor, bir kısmının ise sağlamasının yapılmasına gereksinim duyuyordum. Bu aşamada Türkiye Büyük Millet Meclisinde görevli yasama uzmanları, değerli katkılarını esirgemeyerek yardımcı oldular; hepsine teşekkür ederim.

Doktora öğrenimim boyunca yanımda olarak zorlukları da mutlulukları da benimle paylaşan arkadaşlarıma teşekkür etmek isterim. Doktora öğrenimimin neredeyse tamamında birlikte çalıştığım Asiye Çelik Demir'e, Gökçe Gökçen'e ve Hatice Çoban'a; en zorlu aşama olan yeterlik dönemini birlikte geçirdiğimiz Betül Yağcı Başer'e, Cennet Işık Şen'e ve Uğur Tabak'a; her zaman görüşlerine başvurmaktan memnuniyet duyduğum Umut Orcan'a; her konuda desteğini sunarak dayanışma gösteren Dr. Pınar Dikmen Oğur'a ve kısa süreli de olsa kürsüde birlikte çalıştığım tüm arkadaşlarıma teşekkür ederim. Akademik ailem olan Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Anayasa Hukuku Kürsüsünde edindiğim deneyim benim için her zaman biricik olacaktır.

Yüksek lisans öğrenimimde olduğu gibi doktora öğrenimimde de benzer süreçleri birlikte deneyimlediğimiz arkadaşlarım Ayça Celep'e, Burcu Zoğlar Durmaz'a ve Ezgi Çaldıran'a; lisans öğrenimimden beri beni hep ileriye yönlendiren, hep destekleyen değerli hocam Ahmet Kalafat'a ve akademik ailemin yanı sıra aileme de teşekkür ederim.

...ve bir teşekkür de vazgeçmemeyi öğütleyen Kafka'yadır.

Seda Özkan

İstanbul, Temmuz 2023

İÇİNDEKİLER

ÖZET	i
ABSTRACT.....	ii
ÖNSÖZ	iii
İÇİNDEKİLER.....	v
KISALTMALAR	viii
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

MUHALEFET

I. MUHALEFETE KURAMSAL BAKIŞ AÇISIYLA YAKLAŞIM	9
A. MUHALEFET KAVRAMININ ETİMOLOJİK İNCELEMESİ	9
B. MUHALİF DÜŞÜNCENİN DIŞLAŞTIRILMASI VE MUHALEFET OLGUSUNUN BELİRMESİ	11
II. MUHALEFETİN BİR GÖRÜNÜMÜ OLARAK SİYASAL MUHALEFET	16
A. SİYASAL MUHALEFET OLGUSU	16
B. SİYASAL MUHALEFET BİÇİMLERİ	18
1. Anayasallık Ölçütüne Göre Siyasal Muhalefet	18
2. Yapısallık Ölçütüne Göre Siyasal Muhalefet	23
3. Parlamenterlik Ölçütüne Göre Muhalefet.....	25
III. SİYASAL MUHALEFETİN BİR BİÇİMİ OLARAK PARLAMENTER MUHALEFET	33
A. PARLAMENTER MUHALEFETİN KAPSAMI	33
B. İŞLERLİĞİ BAKIMINDAN PARLAMENTER MUHALEFET	45
1. Parlamenter Muhalefetin İşlevleri	46

2. Parlamenter Muhalefetin Araçları	56
ARA SONUÇ	63

İKİNCİ BÖLÜM

1982 ANAYASASI ÇERÇEVESİNDE MUHALEFETİN NİTEL ANALİZİ

I. ANAYASA’NIN TANIDIĞI ALAN İÇERİSİNDE PARLAMENTER MUHALEFET	65
A. GENEL GÖRÜNÜM.....	65
B. DENETİME ÖZGÜ GÖRÜNÜM	77
1. Soru.....	77
a. Tanımı ve Amacı	77
b. Türleri	82
c. Sahibi ve Muhatabı	88
d. Sorulma ve Cevaplanma Usulü	92
2. Meclis Araştırması.....	101
a. Tanımı ve Amacı	101
b. Araştırma Açılmasının Usulü	103
c. Komisyonun Oluşumu ve Çalışma Usulü.....	105
d. Komisyonun Yetkileri ve Araştırmanın Kapsamı	108
3. Genel Görüşme	115
a. Tanımı ve Amacı	115
b. Görüşme Açılmasının Usulü	116
c. Görüşmenin Kapsamı	118
4. Gensoru.....	122
a. Tanımı ve Amacı	122
b. Görüşme Usulü	124
5. Meclis Soruşturması	125

a. Tanımı ve Amacı	125
b. Soruşturma Açılmasının Usulü.....	126
II. İÇTÜZÜĞÜN TANIDIĞI ALAN İÇERİSİNDE PARLAMENTER MUHALEFET	130
A. KOMİSYONLARDA MUHALEFET	132
a. Komisyonların İşleyişi	132
b. Kapalı Oturum ve Görüşmelerin Sır Sayılması.....	135
B. GENEL KURULDA MUHALEFET	139
a. Genel Kurulun İşleyişi	139
b. Kapalı Oturum ve Görüşmelerin Devlet Sırrı Sayılması.....	151
c. Yasa Yapım Süreci	154
C. MUHALEFET ALANININ DARALTILMASI: DİSİPLİN CEZALARI	158
ARA SONUÇ	166

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

1982 ANAYASASI ÇERÇEVESİNDE MUHALEFETİN NİCEL ANALİZİ

I. SORU	170
II. MECLİS ARAŞTIRMASI.....	181
III. GENEL GÖRÜŞME.....	188
IV. GENSORU	194
V. MECLİS SORUŞTIRMASI.....	198
SONUÇ VE ÖNERİLER	203
KAYNAKÇA.....	217

KISALTMALAR

<i>ABD</i>	Amerika Birleşik Devletleri
<i>AK Parti</i>	Adalet ve Kalkınma Partisi
<i>AYM</i>	Anayasa Mahkemesi
<i>Bkz./bkz.</i>	Bakınız
<i>CHP</i>	Cumhuriyet Halk Partisi
<i>çev.</i>	Çeviren
<i>der.</i>	Derleyen
<i>ed.</i>	Editör
<i>haz.</i>	Hazırlayan
<i>HDP</i>	Halkların Demokratik Partisi
<i>İHAM</i>	İnsan Hakları Avrupa Mahkemesi
<i>MHP</i>	Milliyetçi Hareket Partisi
<i>TBMM</i>	Türkiye Büyük Millet Meclisi
<i>TDK</i>	Türk Dil Kurumu
<i>TRT</i>	Türkiye Radyo-Televizyon Kurumu

GİRİŞ

“Sisyphos’u gördüm, korkunç işkenceler çekerken:
Yakalamış iki avcuyla kocaman bir kayayı,
ve de kollarıyla bacaklarıyla dayanmıştı kayaya,
ha bire itiyordu onu bir tepeye doğru,
işte kaya tepeye vardı varacak, işte tamam,
ama tepeye varmasına tam bir parmak kala,
bir güç itiyordu onu tepeden gerisin geri,
aşağıya kadar yuvarlanıyordu yeniden başbelası kaya,
o da yeniden itiyordu kayayı tekmil kaslarını gere gere,
kopan toz toprak habire aşarken başının üstünden,
o da ha bire itiyordu kayayı, kan ter içinde.”¹

İnsan düşünen bir varlıktır; bu düşüncesini söylem ve eylem ile yaşama kazandırmaktadır. Düşüncede ve onun dışı vurumu olan söylem ve eylemdeki çeşitlilik insanlar arası karşıtlığı doğuracaktır. Bu karşıtlık varoluşsal olarak insanın muhalefet kavramına açık olduğunu da ortaya koymaktadır. Antik Yunan mitolojisinde Sisifos, Zeus’un verdiği cezaya karşı duran ölümlü olarak insanda muhalif olma kimliğinin ilk temsilcisi kabul edilebilir. Albert Camus *Sisifos Söyleni*’nde (*Le Mythe de Sisyphe*)² Sisifos’un, her seferinde zirveden aşağıya hızla yuvarlanan kayayı yine her seferinde vazgeçilmez bir ısrarla yukarıya taşıma hâlini, görkemli bir direnme biçimi metaforuna evrilmiştir. Homeros’un *Odyseia*’da tasvir ettiği gibi, kayayı tepeden gerisin geri iten o güç (iktidar) karşısında Sisifos, muhalifliğini sürdürmektedir. İktidar olgusu karşısında “tepelere doğru tek başına didinmek bile (...) yeter”³ dedirtecek denli ısrarı ancak muhalefet olgusunda bulabilmek mümkün olacaktır.

Yaşamın her döneminde farklı boyutlarıyla karşılaşılabilmenin kaçınılmaz olduğu iktidar-muhalefet ilişkisiyle, anayasa hukuku alanında da karşılaşılmaktadır ki iktidar ve muhalefet, bu alanda siyasal sıfatının rengine boyanarak görünürlük kazanmaktadır. Siyasal iktidar ve siyasal muhalefet olgusu, anayasa hukukçularının dikkatini kuşkusuz celbetmektedir. Çünkü anayasa hukukunun merkezinde konumlanan anayasalcılığın, sınırlandırılmış iktidar arayışı⁴ -işin doğası gereğince- muhalefetle

¹ Homeros, *Odyseia*, 21. Basım, Azra Erhat, A. Kadir (çev.), İstanbul: Can Yayınları, 2008, s. 212.

² Albert Camus, *Sisifos Söyleni*, 5. Basım, Tahsin Yücel (çev.), İstanbul: Can Yayınları, 1997, s. 127-131.

³ Camus, s. 131.

⁴ Bertil Emrah Oder, “Anayasa Nedir? Anayasacılık Nedir?”, İbrahim Ö. Kaboğlu (der.), *Türkiye’nin Anayasa Gündemi (27 uzman, 66 soru-yanıt)* içinde (ss.14-17), İstanbul: İletişim Yayınları, 2016, s. 14; Mustafa Erdoğan, *Anayasal Demokrasi*, 11. Baskı, Ankara: Siyasal Kitabevi, 2014, s. 24.

kesişmektedir. Nitekim bilinmektedir ki bir erki sınırlandırmak ancak başka bir erkin varlığıyla gerçekleşebilecektir ve iktidarın erki karşısında muhalefet de bir erk⁵ olarak yerini alacaktır. Bu nedenle iktidar ne kadar anayasa hukuku alanının içindeyse muhalefet de bir o kadar anayasa hukuku alanının içindedir.

Janus'un⁶ sırt sırta bakan iki yüzünden biridir muhalefet, diğeri ise iktidar; muhalefeti anlayabilmek ve yorumlayabilmek için önce iktidar kavramını gün ışığına çıkarmak zaruridir. Çalışmanın kapsamı dâhilindeki iktidar kavramı, siyasal iktidara; muhalefet kavramı da -bu kavramsal düzlemde denklemi tamamlayarak- siyasal muhalefete işaret etmektedir.

Siyasal muhalefeti cisimleştiren ölçütlerin⁷ şekillendirdiği biçimlerden biri olan parlamenter muhalefet bu çalışmanın konusunu oluşturmaktadır. Parlamenter muhalefet olgusunun incelendiği yerleşik ayrımında bir tarafta parlamenter muhalefet, diğer tarafta toplumsal muhalefet kavramıyla karşılaşılmaktadır.⁸ Her ne kadar bu ayrım yerleşik olarak kullanılsa da muhalefet olgusu esasen bir bütünü imler; başka bir deyişle, parlamenter ve toplumsal muhalefet arasındaki ilişki hiçbir mekanik ayrımla tamamen bölünebilecek nitelikte değildir. Hem parlamenter hem de toplumsal muhalefet, -biçimsel yönden farklı olmakla birlikte- muhalefetin iktidarla ilişkisi ekseninde “*karşıt*” olanı

⁵ Yılmaz, muhalefetin bir erk olduğunu “*iktidarda olmayan ama iktidarlı olması gereken*” diyerek vurgulamıştır. Bkz. Didem Yılmaz, **Bir Denge Unsuru Olarak Anayasal Muhalefetin Parlamento İçindeki İktidarı**, Ankara: Yetkin Yayınları, 2016, s. 29.

⁶ Roma'nın başlıca tanrılarından olan Janus (Ianus)'un biri sağa diğeri sola bakan iki çehre ile tasvir edilişi, bir başka Roma tanrısı olan Saturnus tarafından kendisine bahsedilen geçmişi ve geleceği görme yetisine atfendir. Janusa mitolojide bir işin iki yönlü olduğu durumlarda da atıf yapılır.

⁷ Uluslararası literatürde bu ölçütlerin çeşitlenebildiği veya farklı adlandırılabilirdiği görülmektedir. Bkz. Giovanni Sartori, “Opposition and Control: Problems and Prospects”, *Government and Opposition*, Volume 1, Issue 2, 1966, s. 149-154; Allen Potter, “Great Britain: Opposition with a capital ‘O’”, Robert A. Dahl (ed.), **Political Oppositions in Western Democracies** içinde, Third printing, New Haven/London: Yale University Press, 1968, s. 13-27; Nelson Michaud, “Designating the official opposition in a Westminster parliamentary system”, *The Journal of Legislative Studies*, Volume 6, Issue 4, 2000, s. 69-71. Ulusal literatürde bu ölçütler doğrultusunda Nükhet Yılmaz Turgut'un kapsamlı bir tipoloji saptadığı kaydedilmelidir. Bkz. Nükhet Yılmaz Turgut, **Siyasal Muhalefet: Batı Demokrasileri-Sosyalist Ülkeler-Türkiye**, 2. Baskı, Ankara: İmaj Yayınevi, 2014, s. 11-23.

⁸ “*Parlamenter muhalefet*” ve “*toplumsal muhalefet*” kavramları yerine öğretilde kullanılan diğer kavramların neler olduğuna, çalışmada neden “*parlamenter muhalefet*” kavramının tercih edildiğine ve muhalefetin diğer ayrımlarına Birinci Bölümde değinilecektir.

temsil ettiklerinden, siyaset sahnesinde iktidar fenomeniyle eş zamanlı⁹ veya ardışık¹⁰ olarak var oldukları günden bugüne değin özsel yönden aynı olmayı korumuştur. Dolayısıyla biçimsel farklılık ve özsel aynılık¹¹ ifadeleriyle tanımlanabilecek bu ayrım, muhalefete mikro ölçekten bakmak kazanımını sunmakla birlikte -muhalefetin hangi ayrımı incelenir olursa olsun- parlamenter ve toplumsal muhalefet ilişkisine makro ölçekten de bakmak gerekliliğini ortadan kaldırmamaktadır.

Parlamenter muhalefetin etkililiğini sorgulayarak muhalefetin teorideki ve pratikteki mevcudiyetini çözümlemeye yönelen bu çalışma üç bölümden oluşmaktadır. *Birinci Bölümde*, çalışmanın kapsamını ortaya koyabilmek amacıyla hareket sahasının sınırlarını tespit etmek önemlidir. Çalışmanın varış noktası, parlamenter muhalefetin etkililiğini sorgulayarak buna yönelik bir çıkarıma ulaşmak olacağından, hareket noktası da muhalefet olgusunun kavramsal düzlemi olacaktır. Bu bakımdan özellikle muhalefet olgusunu ortaya çıkaran nedenlerin gerisindeki görünüme yakından bakmaya çalışılacaktır. Bu bağlamda *Birinci Bölümde* muhalefet kavramına, muhalif düşüncenin dışavurumla ifadeye dönüşümüne, muhalefetin görünümlerine, bu görünümlerden biri olan siyasal muhalefetin biçimlerine, nihayet siyasal muhalefet biçimlerinden biri olan parlamenter muhalefetin işlerliğine yer verilmiştir.

Çalışmanın hareket sahası parlamenter muhalefetin etkililiğinin sorgulanmasıyla sınırlandığından parlamenter muhalefetin inceleneceği açıktır; ancak çalışmanın savı çerçevesinde -gerektiği yerlerde- parlamenter muhalefetin toplumsal muhalefetle olan ilişkisine de girilebilecektir. Bu bakımdan kavramsal düzlem üzerindeki tüm kavramların bir bütün olarak birinci bölümde işlenecek olması, muhalefete bütünsel bir bakış açısıyla yaklaşmak amacıyla. Kavramsal düzlemin oluşturulmasıyla çalışmada başvurulacak kavramların konu bağlamındaki karşılıkları belirlenip bu kavramların incelenmesine

⁹ Foucault'nun "İktidarın olduğu yerde direnme vardır, ancak -ya da daha doğrusu bu yüzden- direnme hiçbir zaman iktidara göre dışsal bir konumda değildir." (Bkz. Michel Foucault, **Cinselliğin Tarihi**, 2. Basım, Hülya Uğur Tanrıöver (çev.), İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2007, s. 73) çıkarımı iktidarın olduğu her yerde muhalefetin de olduğunu imlemektedir. Muhalefet -anın koşullarına göre- iktidar karşısında hemen billurlaşmamış olabilir; ancak bu, onun yokluğu anlamına gelmemektedir; tersinedir ki, herhangi bir fikir daha o anda zıttıyla varlık kazanır; iktidarda temsil edilen fikir de, iktidarda bulunduğu andan itibaren kendi muhalefetini yaratmış olmaktadır.

¹⁰ Muhalefet olgusunun hemen değil bir süre sonra iktidar olgusunu takip ederek belirmesini imlemektedir.

¹¹ "Biçimsel farklılık" ifadesi, muhalefet yöntemlerindeki farklılığa işaret etmektedir. "Özsel aynılık" ifadesi ise, iktidarın karşısında olma/karşıtıni oluşturma; iktidara karşı durma/karşı koyma durumunu imlemektedir. Bu, muhalefetin, çekirdek alandaki değişmez özü; karakteristik niteliğidir.

geçilmiştir. Bununla birlikte muhalefetin etkililiği bağlamında muhalefetin parlamento içindeki eylemliliğinin görünümüleri genel olarak ve tüketilmeden salt örneklemeyle sunulmuştur. Çünkü muhalefet, parlamento içindeki eylemliliğini sağlayabilecek hemen hemen her aksiyonu muhalefet aracına dönüştürebilme potansiyeline sahiptir. Bu nedenle eylemlilik görünümünün tüketilmesinin beklenmesi, olası eylemlilik görünümünün dışlanması olasılığını doğurabilecektir. Bu doğrultuda muhalefetin işlevleri ve araçları da anlatılıp *Birinci Bölüm*ün tamamlanmasıyla Türkiye mekânına taşıdığımız parlamenter muhalefetin 1982 Anayasası döneminde etkililiği sorunsalı değerlendirilmeye başlanmıştır.

İkinci Bölümde, 1982 Anayasası döneminde parlamenter muhalefetin hareket alanını belirleyen Anayasa ve İçtüzük hükümleri incelenerek muhalefetin etkililiği bağlamında normatif düzlem oluşturulmuştur. Muhalefetin parlamento içindeki eylemliliğinin açık Anayasal tezahürü, “*Türkiye Büyük Millet Meclisinin bilgi edinme ve denetim yolları*” kenar başlıklı 98’inci maddedir. Her ne kadar bu madde kapsamında anılan yollarla kullanılan bilgi edinme ve denetim yetkisi anayasa koyucu tarafından doğrudan ve açıkça muhalefete özgülenmemişse de bu yetkinin asıl kullanıcısı - beklenildiği üzere- parlamentonun muhalefet kesimi olmaktadır. Çünkü iktidardan hesap sorulabilirlik ve iktidarcı hesap verilebilirlik muhalefetin bilgi edinmesine ve denetimine tabidir.

Bu nedenle çalışma, 1982 Anayasası döneminde muhalefet aracına dönüştürülebilen her bir muhalif aksiyonun tüketilip analiz edilmesinin kapsamı genişleteceği dikkate alınarak, bu aksiyonlardan muhalefetin başat işlevi sayılan bilgi edinme ve denetim faaliyetinin muhalefet aracına dönüşümüne odaklanmıştır. Bu izlekte, muhalefetin hareket alanının belirlenmesi açısından önce Anayasa’daki genel görünüm, ardından denetim araçlarına özgü görünüm aktarılmıştır. Bu bağlamda parlamenter muhalefetin denetim işlevi yönünden muhalefetin araçları ve bu araçların muhalefetçe ne derece etkili kullanılabildiği; 1982 Anayasası’nın ve -Tarık Zafer Tunaya’nın adlandırmasıyla “*Sessiz Anayasa*” olarak da bilinen- Türkiye Büyük Millet Meclisi

(TBMM)¹² İçtüzüğünün¹³ parlamenter muhalefetin denetim işleviyle ilgili hükümleriyle sınırlı olarak incelenmiştir. İçtüzükteki hükümlerin incelenmesine geçildiğindeyse Komisyonlardaki ve Genel Kuruldaki işleyişe yönelik hükümler ele alınarak ortaya konan muhalefet alanının disiplin cezalarıyla nasıl daraltılabildiği değerlendirilmiştir.

“*Sessiz Anayasa*” adlandırması, İçtüzüğün ne derece önemli, bir o kadar da başat bir hukuk metni olduğunu imlemektedir. Çünkü parlamentonun düzeni ve işleyişi ile parlamenterin, halkı temsil görevinden kaynaklanan ve halk adına kullanılması amacıyla “*parlamenter*” sıfatına tanınan hakları ve yetkileri, Anayasa’dan daha kapsamlı olarak İçtüzükte düzenlenmektedir. Parlamentonun cisminde somutlaşan yasama, Anayasa’nın 6’ncı maddesinde geçen “*Türk Milleti, egemenliğini, (...) yetkili organları eliyle kullanır.*” ifadesindeki yetkili organlardan biri olmakla birlikte, diğer ikisi yürütme ve yargı olan bu üç organ arasında ulusu temsil bakımından hiyerarşik bir ilişki bulunmamaktadır; ancak yasama, *erk*’inin asıl kaynağını salt Anayasa normlarından değil, -Anayasa’da hüküm olmasa dahi- Anayasa kavramının özüne dayanılarak yasamanın varlığına atfedilen “*yasama yetkisinin genelliği ve asliliği*” ilkesinden almaktadır.¹⁴ “*Yasama yetkisinin genelliği ve asliliği*” yasamanın, Anayasa’ya aykırı olmamak kaydıyla uygun gördüğü her konuyu, yine uygun gördüğü ölçüde ayrıntılandırarak ve doğrudan doğruya -araya başka bir işlem girmeksizin- düzenleyebilmesi anlamına gelmektedir.¹⁵ Yasama organının elinden çıkan bu düzenleyici işlem, hukuk normu oluşturulmasında başat araç olan “*yasa*”dır. Yasa yapma faaliyetine atfen “*yasa koyucu*” olarak da adlandırılan yasamanın *erk*’i -yukarıda da değinildiği üzere- esasen bu faaliyetinden kaynaklanmaktadır. Çünkü yasa yapımı, doğrudan demokrasinin hüküm sürdüğü çağda¹⁶ “*halkın bizzat katılımı*”yla gerçekleştirilirken, temsili demokrasinin hüküm sürdüğü çağda ise “*halkın bizzat*

¹² Çalışmanın devamında “*TBMM*” kısaltması veya “*Meclis*” sözcüğü de kullanılacaktır.

¹³ 584 sayılı kararla 05/03/1973 tarihinde kabul edilen Meclis İçtüzüğü, TBMM’nin tercih ettiği yazılışla -Anayasa’nın diline de koşut olarak- “*İçtüzük*” şeklinde yazılmaktadır. Bkz. TBMM İçtüzüğü, <https://www.tbmm.gov.tr/docs/ictuzuk.pdf>. Ancak bu tercihin TBMM kaynaklı tüm metinlerde sürdürülebilen istikrarlı bir tercih olduğunu söylemek güç sayılabilir. Bkz. TBMM, B: 124, 25/06/2013, O: 4. Türkçenin kurallarına uygun yazılışın Dil Derneği tarafından da benimsenen “*ıçtüzük*” şeklindeki yazılış olduğu savına -konudan uzaklaşmamak amacıyla gerekçelerine burada yer vermeksizin- katılmakla birlikte, Türkçenin dil birliğini sağlamak bakımından Türk Dil Kurumu (TDK)’nın sözlüğündeki “*ıç tüzük*” yazılışı da tercih edilebilirdi.

¹⁴ Öğretideki eleştirel yaklaşım için bkz. Salih Taşdoğan, **Türk Hukukunda Yasama Fonksiyonunun Anayasal Sınırlılığı**, Ankara: Adalet Yayınevi, 2023, s. 94-102.

¹⁵ Ergun Özbudun, **Türk Anayasa Hukuku**, 17. Basım, Ankara: Yetkin Yayınları, 2017, s. 211-212.

¹⁶ Burada kastedilen Atina demokrasisidir. Bkz. Berke Özenç, **Hukuk Devleti: Kökenleri ve Küreselleşme Çağındaki İşlevi**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2014, s. 30.

katılımı”nın yerini alan “*halkın temsilcisi olarak parlamenterin katılımı*”yla gerçekleştirilmektedir. Dolayısıyla parlamento, -ister doğrudan ister temsili demokrasi işler olsun- halkın bulunduğu yerdir; halkın sözünün evidir. Ancak bu, çoğunlukçu bir yaklaşımla “*nicel olarak çok olanın sözünün hüküm sürmesi*” anlamına gelmemektedir; tersinedir ki parlamentolar, çoğulcu demokrasiye hizmet etmek bakımından “*nicel olarak az olanın sesinin yükseldiği yer*” olmuştur.¹⁷ Nitekim parlamenter haklarının hemen hepsi, halkı temsil görevini sürdürürken salt muhalefette olmak nedeniyle bu haklara daha çok gereksinim duyacak olan muhalif parlamenterlere güvence sağlamak amacıyla getirilmiştir.¹⁸ Bu haklar, muhalif parlamenterlerin başta “*söz özgürlüğü*”nü (*freedom of speech*) korumaya özgülenmiştir ki esasen burada korunan, muhalif kesimin “*iktidara muhalefet etme hakkı*”nın kendisidir.

Parlamento yalnız yasa yapımı faaliyeti bakımından değil, hükûmetten bilgi edinme ve hükûmeti denetleme faaliyeti bakımından da önemlidir. Bu bilgi edinme ve denetim faaliyeti her ne kadar yasamaya özgülenen bir faaliyetse de, esasen muhalefetin “*iktidara muhalefet etme*” eylemini imlemektedir. Çünkü bilgi edinme ve denetim faaliyeti gerçekleştirilirken kullanılan her bir araç muhalefet etme aracı da olmaktadır. Çoğulcu bir demokraside aranan budur; çoğunluğu temsil eden iktidarın, azınlığı temsil

¹⁷ Bu cümlede geçen “*nicel olarak*” ifadesi özellikle tercih edilmiştir ve çalışmanın devamında da -gerektiği yerlerde- nicel/nitel vurgusu sürdürülecektir. Çünkü her ne kadar iktidarın gücü, parlamentoda kazandığı “*sandalye sayısı*”yla ölçülebiliyorsa da bazen muhalefetten daha az sandalye kazanarak iktidar olabilmek mümkündür ki azınlık hükûmetleri bu duruma uymaktadır. Bu durumda parlamentoda -genel kabule göre- nicel olarak az olan iktidar nitel olarak çoktur, çünkü iktidar olma gücüne sahiptir; nicel olarak çok olan muhalefet ise nitel olarak azdır, çünkü iktidar olma gücünü elde edememiştir. Ancak bu istisnadan bağımsız olarak da muhalefetin niceliği ile niteliği her zaman koşut olmayabilir; daha açık bir anlatımla, parlamentoda sayıca az olan muhalefet sayısal azlığından beklenenin tersine etkili bir muhalefet göstererek nitel olarak “*çok*” olabilir. Parlamento tarihimizde Türkiye İşçi Partisi (TİP) muhalefeti buna örnektir. Nitekim 1965 genel seçiminde parlamentoya on beş parlamenterle giren TİP, 1961 Anayasası döneminde grup kurabilmiştir (en az on parlamenterle grup kurulur). TBMM’de on beş sandalyeye sahip olmasına karşın TİP, döneminin en yetkin parlamenter muhalefeti sergilemiştir. Hatta TİP’in muhalefet edişini aşabilen bir partinin olmadığını söylemek yanıltıcı bir çıkarım olmayacaktır. TİP’in etkililiğinde, grup kurabilmenin sağladığı araçları kullanabiliyor olmasının payı yadsınamaz olmakla birlikte asıl olan, bu araçları kullanabilme olanağına sahip olmaktan da öte bu olanağın muhalefet görevi bilinciyle atıl bırakılmamış olmasıdır. Nitekim parlamentoda bulunduğu ilk dönemden kapatılana kadar parlamenter sayısı azalan TİP’in -sayının çarpıcı biçimde azalmasıyla etkililiği oldukça örselenmişse de- parlamento tarihinde etkili muhalefet denildiğinde akla ilk gelen parti olması bundandır. TİP’in etkili muhalefeti iktidardaki Adalet Partisi’ni (AP) terlettiğinden parlamento çoğunluğunun gücüyle seçim kanununda değişikliğe giden AP, TİP’in parlamentoya girmesini sağlayan milli bakiye sistemini kaldırmış; TİP, 1969 seçimlerinde yalnız iki parlamenter çıkarabilmiştir. Bkz. Günay Dumrul Uygur, “Türkiye İşçi Partisi 1961-1971”, (**Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul Üniversitesi SBE, 2020), s. 114-124; Dilek Keleş, “Türkiye İşçi Partisi’nin Parlamenter Muhalefeti”, (**Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Ankara Üniversitesi SBE, 2009), s. 28; M. Murat Öngel, “Anayasa’nın Eksiksiz, Tastamam Uygulanması: Türkiye İşçi Partisi’nin Anayasa Mahkemesi’nde Açtığı İptal Davaları (1963 - 1971)”, **ViraVerita E-Dergi**, Sayı 6, 2017, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/483336> (5 Temmuz 2023), s. 38-40.

¹⁸ **European Commission For Democracy Through Law (Venice Commission)**, “Draft Report on The Role of The Opposition in A Democratic Parliament”, Angelika Nussberger, Ergun Özbudun, Fredrik Sejersted (ed.), Strasbourg: Council of Europe, 2010, s. 4-7.

eden muhalefet tarafından denetimi, iktidara karşı muhalefet etmeye olanak tanıyacak araçlarla gerçekleştirilemiyorsa, bu hâlde sözcüğün anlamını dolduracak nitelikte işlevsel bir denetimin varlığından söz edilmesi beklenmemelidir.

Anayasa'nın "*Türkiye Büyük Millet Meclisinin bilgi edinme ve denetim yolları*" kenar başlıklı 98'inci maddesinde sayılan ve her birinin uygulanışına ilişkin düzenlemelere İçtüzükte yer verilen parlamenter denetim araçları; Meclis araştırması, genel görüşme, Meclis soruşturması ve yazılı sorudan oluşmaktadır.

Üçüncü Bölümde, hem hâlihazırda işler olan bu araçların hem de 2017 Anayasa değişikliğiyle mülga sözlü soru ve gensoru araçlarının 22'nci-27'nci Yasama Dönemleriyle sınırlı olarak nicel analizinin yapılması suretiyle muhalefetin etkililiği sınanmıştır. Çalışmada 22'nci-27'nci Yasama Dönemlerinin incelenmesinin gerekliliği, bu yasama dönemlerinin yirmi yıllık tek parti iktidarında geçirilmiş olmasından doğmuştur.

Meclis araştırması, genel görüşme, Meclis soruşturması ve yazılı soru araçlarının yanı sıra özellikle 2017 Anayasa değişikliğiyle kaldırılan gensoru aracının da nicel analiz süzgecinden geçirilmesi tercih edilmiştir. Çünkü gensoru aracına ilişkin verilerin taranması sırasında görülmüştür ki, iktidarın parlamentodaki çoğunluğuna karşın muhalefet, gensoru aracını işletmeye devam ederek bunu bir muhalefet aracına dönüştürmüştür. Benzer şekilde, yine 2017 Anayasa değişikliğiyle kaldırılan sözlü soru aracı da, sorunun cevaplanmasının sözlü biçimde gerçekleştirilmesi nedeniyle muhalefet aracı olarak etkililiği dikkate değer olduğundan incelenmiştir.

Çalışmanın *Sonuç ve Öneriler* bölümünde, 1982 Anayasası'nın ve İçtüzüğün nitel analizinden ve 22'nci-27'nci Yasama Dönemlerinin nicel analizinden yararlanılarak incelenen parlamenter muhalefetin etkililiği sorunsalına ilişkin tespitler aktarılacak; parlamenter rejimde ve Cumhurbaşkanlığı hükûmet sisteminde¹⁹ geçirilen yasama

¹⁹ "*Cumhurbaşkanlığı hükûmet sistemi*" şeklindeki adlandırma, 16 Nisan 2017'deki halk oylamasına gidilen süreçte ve halk oylamasının gerçekleşmesinden sonraki dönemde Cumhurbaşkanlığınca ve/veya Cumhurbaşkanlığı sözcülüğünce kullanıldığından çalışmada da -her ne kadar "*sistem*" ve "*rejim*" kavramları arasındaki farklılık gözetilse de- bu adlandırma kullanılmıştır. Cumhurbaşkanlığınca ve/veya Cumhurbaşkanlığı sözcülüğünce "*Cumhurbaşkanlığı hükûmet sistemi*" şeklindeki adlandırmanın kullanımı için bkz. Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı, <https://www.tccb.gov.tr/> (12 Mart 2023).

dönemlerine ait verilerin ışığında ortaya çıkan sonuçlar doğrultusunda muhalefetin etkili kılınmasına yönelik çözüm önerileri paylaşılacaktır.

BİRİNCİ BÖLÜM

MUHALEFET

I. MUHALEFETE KURAMSAL BAKIŞ AÇISIYLA YAKLAŞIM

A. MUHALEFET KAVRAMININ ETİMOLOJİK İNCELEMESİ

*“Bir varlık hakkında bilgi edinmek isteyenlerin
bilmesi gereken üç şey vardır.
Bilgiyse dördüncü şeydir.
Beşinci noktaysa gerçekten var olanın ta kendisidir.
Bu üç şeyin birincisi isim, ikincisi tanım, üçüncüsü de imgedir.”*²⁰

Muhalefet sözcüğü, -bir etimoloji sözlüğü olan- Nişanyan Sözlük’e göre Arapça kökenli olup Türkçede “*aleyhte olma, zıtlasma, karşıtlık*”²¹ anlamına gelmektedir; bununla birlikte, yine Arapça kökenli olup Türkçede “*karşı olma, karşı gelme*”, “*zıtlık, karşıtlık*” anlamına gelen *hilaf* sözcüğünün vezniyle de eş işlevli vezne sahiptir.²²

Muhalefet sözcüğünü karşılamak için Türk Dil Kurumu (TDK) sözlüğünde -sırasıyla- “*bir tutuma, bir görüşe, bir davranışa*”²³ *karşı olma durumu, aykırılık*”, “*karşı görüşte, tutumda olan kimseler topluluğu*”, “*demokraside iktidarın dışında olan parti veya partiler*”²⁴; bunlara yer vermekle birlikte ek olarak Dil Derneği sözlüğünde²⁵ “*karşı çıkma alışkanlığında olan, aykırı*”; Kubbealtı Lugatı’nda²⁶ ise -sırasıyla- “*uymama, başka türlü olma*”, “*karşı olma, karşı çıkma, aksini savunma*”, “*iktidârın tâkip ettiği politikaya karşı olan, iktidarla aynı görüşleri paylaşmayan ve bunu teşkilâtli şekilde ortaya koyan siyâsî topluluk*” ifadeleri kullanılmıştır.²⁷

²⁰ Platon, **Mektuplar/Bütün Yapıtları - 1, 2.** Baskı, Furkan Akderin (çev.), İstanbul: Say Yayınları, 2015, s. 78.

²¹ Sevan Nişanyan, **Nişanyan Sözlük: Çağdaş Türkçenin Etimolojisi**, “Muhalefet”, İstanbul: Liber Plus Yayınları, 2018, s. 578.

²² Nişanyan, **Nişanyan Sözlük: Çağdaş Türkçenin Etimolojisi**, “Hilaf”, s. 335-336.

²³ Dil Derneği aynı cümleye yer verirken “*eyleme*” sözcüğünü kullanmıştır. Bkz. **Türkçe Sözlük**, “Muhalefet”, Ankara: Dil Derneği Yayınları, 2012, s. 1232.

²⁴ **Türkçe Sözlük [I. Cilt/II. Cilt]**, “Muhalefet”, 8. Baskı, Ankara: Türk Dil Kurumu Basımevi, 1988, II. Cilt, s. 1584-1585.

²⁵ **Türkçe Sözlük**, “Muhalefet”, s. 1232.

²⁶ **Kubbealtı Lugatı: Asırlar Boyu Tarihi Seyri İçinde Misalli Büyük Türkçe Sözlük**, “Muhâlefet”, İstanbul: Kubbealtı İktisadi İşletmesi, 2010, s. 841.

²⁷ Sözcük, TDK ve Dil Derneği sözlüklerinde “*muhalefet*” şeklinde düzeltme işareti olmaksızın; Kubbealtı Lugatı’nda ise “*muhâlefet*” şeklinde düzeltme işaretiyle birlikte kullanılmakta olup literatürde yerleşik olarak düzeltme işareti olmaksızın kullanılageldiğinden, çalışmada TDK ve Dil Derneği’nin tercihi uyularak düzeltme işareti olmaksızın

Muhalefet durumunu eylem olarak açıklayan *muhalefet etmek* sözcük öbeğini karşılamak için TDK ve Dil Derneği sözlüklerinde “*karşı davranışta bulunmak, karşı çıkmak*”; Kubbealtı Lugatı’nda ise “*karşı çıkmak, karşı koymak, aksini savunmak veya yapmak*” ifadelerine yer verilmiştir.

Nişanyan Sözlük’e göre muhalefet etmek eylemini gerçekleştiren özne de muhalefet ile aynı kökten türemiş olup Türkçede “*muhalefet eden, ters, karşıt*”²⁸ anlamına gelen *muhalif* sözcüğüyle nitelenmektedir. Muhalif sözcüğünü karşılamak için TDK sözlüğünde -sırasıyla- “*bir tutuma, bir görüşe, bir davranışa karşı olan, aykırı olan kimse*”, “*aykırı*”; Dil Derneği sözlüğünde -sırasıyla- “*bir tutuma, bir görüşe, bir eyleme karşı olan, aykırı olan*”, “*aykırılık eden, uymayan, uygunluk göstermeyen*”²⁹; Kubbealtı Lugatı’nda ise -sırasıyla- “*uygun olmayan, uymayan, benzemeyen (şey), aykırı, zıt*”, “*karşı çıkan, karşı koyan (kimse), muâriz, aleyhtar*”, “*iktidâra, devlet idâresini elinde bulunduranlara karşı olan, muhâlefette bulunan (kimse)*”³⁰ ifadeleri kullanılmıştır.

Muhalefet etmek eyleminin yahut eylemi gerçekleştiren kişinin durumunu tanımlamak için de *muhaliflik* sözcüğü kullanılmakta olup bu sözcük TDK sözlüğünde -sırasıyla- “*muhalif olma durumu*”, “*aykırılık*”; Kubbealtı Lugatı’nda da aynı şekilde “*muhâlif olma durumu*”³¹ ifadeleriyle karşılanmaktadır. Dil Derneği sözlüğünde türev nitelikteki bu sözcüğe rastlanmamıştır.

Bununla birlikte, TDK ve Dil Derneği sözlüklerinde *muhalefet partisi* sözcük öbeği “*hükûmet*”³² kurmaya katılmamış parti” ifadesiyle tanımlanırken Kubbealtı Lugatı’nda ise “*demokratik yönetimlerde iktidarda bulunan partiye karşı olan partilerden her biri*” ifadesiyle tanımlanmıştır. Ayrıca Kubbealtı Lugatı’nda “*(parti veya milletvekili için) seçimi kaybetmek veya istifâ etmek sûretiyle iktidardan ayrılıp muhâlefet*

kullanılacak; tırnak işareti içinde verilen ifadelerde alıntılanan metnin orijinalindeki işaretler hiçbir değişiklik yapılmadan aktarılacaktır.

²⁸ Nişanyan, *Nişanyan Sözlük: Çağdaş Türkçenin Etimolojisi*-, “Muhalif”, s. 578.

²⁹ *Türkçe Sözlük*, “Muhalif”, s. 1232.

³⁰ *Kubbealtı Lugatı -Asırlar boyu tarihi seyri içinde- Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, “Muhâlif”, s. 841.

³¹ *Kubbealtı Lugatı -Asırlar boyu tarihi seyri içinde- Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, “Muhâliflik”, s. 841.

³² Dil Derneği düzeltme işaretine yer vermeyerek “*hükûmet*” şeklinde kullanılmaktadır. Bkz. *Türkçe Sözlük*, “Hükûmet”, s. 789.

partileri arasına katılmak” ifadesini karşılayan “*muḥâlefete*³³ *geçmek*” sözcük öbeğine de yer verilmiştir.

Yukarıdaki tanımlar, muhalefet sözcüğünün ve türevlerinin farklı sözlüklerde geçen genel ve özel anlamları olup bu anlamlar bağlamında muhalefetin, insanın varoluşundan beri zamanın her döneminde, dünyanın her yerinde ve yaşamın her katmanında görülebilir bir olgu olduğunu söylemek mümkündür.³⁴ Sözlüklerdeki muhalefet tanımlarına yakından bakıldığında her birinin, anlamları benzer olan “*karşıtlık/aykırılık/uyumsuzluk*” sözcüklerinde ortaklaştığı görülmektedir. Bu sözcükler muhalefet olgusunun, karşıtlık/aykırılık/uyumsuzluk durumu³⁵ olduğunu belirtmekle birlikte, bu durumu ortaya çıkaran ifade biçimlerini de imlemektedir.

B. MUHALİF DÜŞÜNCENİN DIŞLAŞTIRILMASI VE MUHALEFET OLGUSUNUN BELİRMESİ

Muhalefet, karşıtlık/aykırılık/uyumsuzluk durumunu doğuracak en az iki düşüncenin varlığına gereksinim duymakta ve bunların ifade edilmesiyle görünür olmaktadır. Başka bir deyişle, karşıtlık/aykırılık/uyumsuzluk durumunun görünür olması için en az iki düşüncenin birbirine yönelen dışa vurumunun bu durumu betimlemesi gerekmektedir. Muhalif düşünce, mutlaka söylemle değil eylemle de dışa

³³ Kubbealtı Lugatı -metinde geçtiği şekilde- düzeltme işaretine yer vererek kullanmaktadır.

³⁴ Turgut, s. 4. Muhalefetin olduğu yerde evleviyetle iktidar vardır ve iktidar da tıpkı muhalefet gibi insanın varoluşundan beri zamanın her döneminde, dünyanın her yerinde ve yaşamın her katmanında görülebilecek çeşitlilikteki biçimlere bürünebilmektedir. Bkz. Michel Foucault, **Özne ve İktidar**, 4. Basım, Işık Ergüden - Osman Akınhay (çev.), İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1994, s. 79. Bu bağlaşıklık iktidar-muhalefet ilişkisini bütünlüklü olarak ele almayı gerektirmektedir. Bkz. Foucault, **Özne ve İktidar**, s. 61.

³⁵ Sözcüklerin her birindeki -lık (-lik)/-luk (-lük) ekleri, sıfatlara veya sıfat olarak da kullanılan isimlere gelerek *durum bildiren* soyut isimler yapan eklerdir. Bkz.: Muharrem Ergin, **Edebiyat ve Eğitim Fakültelerinin Türk Dili ve Edebiyatı Bölümleri İçin Türk Dil Bilgisi**, İstanbul: Bayrak Basım/Yayım/Tanıtım, 2009, 155-156.

vurulabilmektedir;³⁶ başka bir deyişle, her türlü ifade biçimiyle³⁷ muhalefet etmek, muhalif düşünceyi dışlaştırmak mümkündür.³⁸ İfade biçimleri birikimi öylesi mahsuldardır ki bu biçimler arasında eylemsizlik eylemi de,³⁹ hatta kendine söylemek eyleminde temel tutan ve kendini söylemin alanında gerçekleştiren muhalefetin bilinçli sessizlik tutumu olarak eylemsizlik türlerinden susku⁴⁰ da bulunmaktadır. Anılan durumlarda eylemsizlik/söylemsizlik, örtük bir eylemi/söylemi barındıran tepkinin belirmesidir. Muhalefet olgusu için asgari olarak salt hareketin dışı vurumu anlamında eylem aranması zorunlu değildir; düşüncenin hareketle veya hareketsizlikle dışı vurumu anlamında ifade biçimleri yeterlidir.⁴¹ Nitekim muhalefet olgusunda muhalif düşünce

³⁶ Söylemek de özünde “Eylemek işi, fiil, aksiyon” anlamıyla (bkz. **Türkçe Sözlük [I. Cilt/II. Cilt]**, “Eylem”, I. Cilt, s. 750) bir eylem olmakla birlikte düşüncenin cisimleştiği dil’in bu söylemsel eylemi, düşüncenin dışı vurumu olma özelliğiyle tipik bir eylemden ayrılmakta, özgün bir biçim kazanmaktadır. Nitekim Antik Çağ’dan beri filozoflar dil’i düşüncenin dışı vurumu olarak görmekte ve bu bağlamda ona önem atfetmektedir. Bkz. Müslim Akdemir, “Dilin ‘Konuşan Dil’ İçin Anlamı”, **Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Sayı 13 (2), 2009, s. 98; S. Atakan Altınörs, “Düşünce ile Dil Arasındaki İlişkiye Descartes’in Yaklaşımı”, **Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Sayı 28, 2010/1, s. 390-391. Hegel de, konuşmanın bir tür eylem yerine geçtiğini ortaya koymak ve onun özlü ve etkili oluşuyla öne çıktığını da vurgulamak için şu ifadelerle baş vurmuştur: “Konuşmak insanlar arasında eylem, hem de özlü ve etkili eylem yerine geçer. (...) halkın içinde yapılan konuşmalar, halktan halka, halklar ve prensler üzerine yapılan konuşmalar, birer eylem olarak tarihin, özellikle daha eski tarihin öz konusudur.” Bkz. G. W. F. Hegel, **Tarihte Akıl**, 2. Basım, Önay Sözer (çev.), İstanbul: Kalcı Yayıncılık, 2014, s. 14-15. Çalışmada da söylem ve eylem kavramları yönünden birlikte gerçekleşen bağlantılılık ve bağımsızlık oluşumu dikkate alındığından kavramlar arasındaki bağlantı göz ardı edilmeksizin her iki kavram da bağımsız birer ifade biçimi olarak ele alınmıştır.

³⁷ İfade biçimi, sayısı düşünce çeşitliliğine koşut olarak verimli şekilde ve yükselen eğriyle artmaya yatkın dinamik bir edimdir; bu nedenle gelecekte görünür olabilecek biçimleri, olası ifade biçimleri olarak anmak uygundur. Nitekim dünyanın geleceği olan günümüzde, görünürdeki birçok ifade biçimi, geçmişte olasılığın dâhilindeyken bugün ise gerçekliğin alanında belirginleşmiştir. İfadeyi ve ifade biçimlerini, hak ve özgürlük merceğiyle; hem ufki hem derinliğine inceleyen eser için bkz. Tolga Şirin, **Türkiye’de Düşüncenin Tutsaklığı [I. Cilt: İfade Özgürlüğünün Grisi/II. Cilt: İfade Özgürlüğünün Yeşili]**, İstanbul: Tekin Yayınevi, 2021.

³⁸ Söylem ve eylem insanın “kim” olma biçimi açığa vurma başatıdır. Arendt’in *İnsanlık Durumu*’nda vurguladığı üzere, söylemde ve eylemde bir dışlaştırma gerçekleşir; bu “kim”liğin dışlaşmasıdır. Kitabın bütünü söylem ve eylem üzerine kurulu olmakla birlikte özellikle “Konuşma ve Eylemde Failin Dışlaşması” başlığına bakılabilir. Bkz. Hannah Arendt, **İnsanlık Durumu**, İstanbul: İletişim Yayınları, 1994, s. 240-247.

³⁹ **Cumhuriyet**, “İzmir’in Çernobili’nin temizlenmesi için ‘durma’ eylemi başlatıldı”, 21 Mayıs 2021, <https://www.cumhuriyet.com.tr/haber/izmirin-cernobilinin-temizlenmesi-icin-durma-eylemi-baslatildi-1838088> (3 Mayıs 2022).

⁴⁰ **Evrensel**, “Tiyatro oyuncular ‘susma’ eylemi yaparak sorunlarını anlatıyor”, 4 Ağustos 2020, <https://www.evrensel.net/haber/410872/tyatro-oyunculari-susma-eylemi-yaparak-sorunlarini-anlatiyor> (1 Mayıs 2022); **Cumhuriyet**, “Gazeteci Müyesser Yıldız için 15 dakikalık susma eylemi: Elimde sadece kalemim var”, 5 Eylül 2020, <https://www.cumhuriyet.com.tr/video/gazeteci-muyesser-yildiz-icin-15-dakikalik-susma-eylemi-elimde-sadece-kalemim-var-1763715> (1 Mayıs 2022).

⁴¹ Burada kastedilen, “eylem” sözcüğünün sözlükteki ilk anlamı olan -ki bu anlamı da içermekle birlikte- “Eylemek işi, fiil, aksiyon”dan ziyade diğer anlamlarından biri olan “Bir durumu değiştirmek ve daha ileriye götürme yönünde etkiye bulunma çabası” olarak düşünülmeye açıktır. Bkz. **Türkçe Sözlük [I. Cilt/II. Cilt]**, “Eylem”, I. Cilt, s. 750. Nitekim eylemlilik pratiğinde “eylem” kavramı durma, oturma, konuşmama şeklindeki fiziksel hareketsizlik durumlarını da kapsamakta ve bunlar da birer eylem olarak adlandırılmaktadır. Siyaset bilimci Gene Sharp tarafından belirlenen “şiddetsiz eylemin 198 yöntemi” arasında ayakta durma (stand-in), oturma (sit-in), sessizlik (silence), sırt dönme (turning one’s back) şeklindeki fiziksel hareketsizlikle sürdürülen eylemler de mevcuttur. Bkz. Gene Sharp, **How Nonviolent Struggle Works**, East Boston: The Albert Einstein Institution, 2013, s. 25-46; Gene Sharp, **From Dictatorship to Democracy: A Conceptual Framework for Liberation**, 4. Baskı, East Boston: The Albert Einstein Institution, 2010, s. 79-86. Bunların, Türkiye mekânında görülen en yakın zamanlı örneği, çalışmanın yazımı sırasında da sürmekte olan ve kamuoyunda “2021 Boğaziçi Üniversitesi Protestoları” olarak bilinen sırt dönme eylemidir. Eylem 2023 yılı itibarıyla hâlâ devam etmektedir. Bkz. **Evrensel**, “Boğaziçi direnişinin 849’uncu gününde akademisyenler arkalarını 577’nci kez rektörlük binasına döndü”, 2 Mayıs 2023,

kendisini diğer düşünceye karşıt/aykırı/uyumsuz nitelemesiyle konumlandığından hareketin yokluğunda dahi düşüncenin dışlaştırılması engelle karşılaşmayacaktır.⁴² Dolayısıyla muhalif düşünceyi dışlaştıracak, muhalif kimliği dışlayacak ifade biçimleri; söylemler, eylemler, eylemsizlik eylemleri ve susku⁴³ olabilecektir.

Karşıtlık/aykırılık/uyumsuzluk durumunun doğmasıyla cisimleşen muhalefet - doğası gereğidir ki- muktedir (erkli)/iktidar (erk) karşısında konumlandığından, muhalefet görünür olduğunda orada iktidar da mevcut demektir. Dolayısıyla iktidar da muhalefet kadar zamanın her döneminde, dünyanın her yerinde ve yaşamın her katmanında görülebilir bir olgudur.⁴⁴ Karşıtlık/aykırılık/uyumsuzluk durumunu doğuran iki düşünceden biri iktidarı diğeri ise muhalefeti temsil etmektedir. İktidar varlığını ilan ettiğinde muhalefet de eş zamanlı olarak belirmiş olacaktır; ancak bu, iktidarın önce muhalefetin ise sonra oluştuğu anlamına gelmemektedir. Çünkü iktidarı temsil eden düşünce zıttıyla mamuldür; demek oluyor ki, muhalefeti temsil eden düşünce de eş zamanlı olarak mevcuttur; ancak bu mevcudiyetin ilanı -doğasına uygun olarak- iktidarın ilanını takip etmektedir.

En az iki düşüncenin dışa vurumunun olduğu tüm ilişki biçimlerinde, birbirine yönelen söylem veya eylemlerin karşıtlık/aykırılık/uyumsuzluk içermesi durumu ile bu söylem veya eylemlerin her biri, muhalefet olgusunun kapsamında sayılabileceğinden muhalefet olgusunun görünürlüğü, muhalefet durumunu sağlayan ifade biçimleri ve bu ifadelerin sahipleriyle, demek oluyor ki muhalefet durumunu oluşturan öznelerle

<https://www.evrensel.net/haber/488967/bogazici-direnisinin-849uncu-gununde-akademisyenler-arkalarini-577nci-kez-rektorluk-binasina-dondu> (3 Mayıs 2023).

⁴² Bu nedenle eylemsizlik eylemleri ve susku durumunda dahi bilinçli ve anlamlı bir tepki belirlemekte, fiziksel hareketsizlik eliyle eylemlilik görünür olmaktadır.

⁴³ Bilinçli sessizlik tutumuyla beliren söylemsizlikte muhalif olma iradesini barındıran örtük bir söylem aranmaktadır. Bu söylemsizlik muhalif olma iradesinden uzaksa; daha açık bir anlatımla, iktidar odağı karşısında muhalif olma iradesiyle söylemsizlik ürettiği iddiasında olan veya bu yönde izlenim oluşturmaya benimseyen özne, sessiz kalmaması gerektiği durumda susuyorsa burada örtük bir muhalif söylem bulunmamaktadır. Dolayısıyla söylemin gerektiği durumda susku varsa muhalif eylemin varlığından bahsedilemeyecektir. Lenin, II. Enternasyonal'in önde gelen otoritelerinden kabul edilenlere ve II. Enternasyonal'e katılan partilere yönelttiği eleştirisinde, tutarsızlık gösterip çizgisinden kayanların oportünist bir tutumla söylemlerini saptırdıklarına veya sustuklarına dikkat çekerken bu susma durumunu "*susku komplosu*" kavramıyla nitelemiştir. Bkz. V. İ. Lenin, **Komün Dersleri**, 2. Baskı, Kenan Somer (çev.) Ankara: Sol Yayınları, 1992, s. 128. Denilebilir ki, muhalefetin sesinin duyulması beklenirken iktidar odağı karşısındaki susuş, muhaliflikten yoksun bir sessiz kalıştır ve Lenin'den ödünçlemeyle "*susku komplosu*" olarak adlandırılabilmeyle açıktır. Çalışmada -yukarıda da belirtildiği üzere- söylem ve eylem kavramları yönünden birlikte gerçekleşen bağlantılılık ve bağımsızlık oluşumu dikkate alındığından kavramlar arasındaki bağlantı göz ardı edilmeksizin söylemsizlik ve eylemsizlik durumuna koşutluk sağlamak suretiyle susku da eylemsizlik eyleminden bağımsız bir ifade biçimi olarak ele alınmıştır.

⁴⁴ Foucault, **Özne ve İktidar**, s. 79.

mümkündür. Ancak her bir ifadenin yönünden bir diğerine bakıldığında karşıt ifadeye göre her iki ifade de, *prima facie*, muhalif olarak tanımlanabilir gözükse de bu ifadelerden biri muktedirin ifadesi olabileceğinden/olacağından, bu olasılıkta muhalif olarak tanımlanan ifade, muktedir olana yönelen ifade olacaktır.⁴⁵

Muhalefet olgusunun görünürlüğü için asgari olarak muhalefet durumunu sağlayan en az iki ifade biçimi ve bu ifadelerin sahiplerine gereksinim duyulsa da yukarıda anılan olasılıkta ifade sahiplerinden birinin yerini karar, uygulama, toplumsal durum, vaka vb. dinamikler alabilmektedir. Esasen burada muhalefet durumunu oluşturan öznelerden birinin -çoklukla muktedir görünen öznenin- ortadan kalkması söz konusu olmamakta, tersine görünürlüğü değişmektedir. Çünkü muhalif özne, muhalefet durumunun diğer öznesi olan muktedirin doğrudan cisminde değil ancak onun söylemsel veya eylemsel dışı vurumunun ürününe, daha açık bir anlatımla karara, uygulamaya, toplumsal duruma, vakaya vb. dinamiklere yönelen muhalif ifade biçimi üretmektedir.

Burada muktedir görünen öznenin âdeta muhalefetin konusu hâline gelerek muhalefet nesnesine dönüştüğünü söylemek kısmen mümkündür. Ancak bu mümkünlüğü kısmen tutmakta şu vurgu bulunmaktadır ki muhalif ifade her ne kadar karara, uygulamaya, toplumsal duruma, vakaya vb. dinamiklere yönelmişse de esasta bunların arkasındaki ifade üreticisini, demek oluyor ki muktedir görünen özneyi hedef almaktadır. Somutlaştırmak gerekirse, belediyenin katılımcılık gözetmeyen kararlarına karşı belediye

⁴⁵ İktidar-muhalefet ilişkisi, esasta bir *güç* (*erk*) ilişkisidir. Siyaset bilimci Robert Dahl, “*The Concept of Power*” başlıklı makalesinde insanlar arasındaki ilişki olarak gücü şu örnekle açıklamıştır: “*Varsayalım ki bir sokağın köşesinde durarak kendi kendime ‘Bu sokaktaki tüm otomobil sürücülerine yolun sağından gitmelerini emrediyorum’ diyorum; dahası, varsayalım ki tüm sürücüler aslında onlara yapmalarını ‘emrettiğim’ gibi yapıyorlar; hâlâ otomobil sürücülerini üzerinde, onları yolun sağ tarafını kullanmaya zorlamak için yeterli güce sahip olduğum hususunda ısrarcı olursam, çoğu insan beni akıl hastası olarak görecektir. Diğer taraftan, varsayalım ki bir polis memuru, trafiğin olağan seyrinde ilerlediği bir kavşağın ortasında duruyor; polis memuru trafiğin sağa veya sola dönmesini emreder; trafik onun emrettiği gibi hareket eder. O hâlde, bu özgü rolü oynayan polis memurunun otomobil sürücülerini devam etmek yerine sağa veya sola döndürme gücüne aşikâr olarak sahip olduğunu söylemek, gücün esasından anladığımla uyumludur. O hâlde, güce sahip olmaktan kavradığım şuna benzer: A, B’nin başka türlü yapmayacağı bir şeyi B’ye yaptırabileceği derecede B üzerinde güce sahiptir.*” Bkz. Robert A. Dahl, “*The Concept of Power*”, **Behavioral Science**, Volume 2, Issue 3, 1957, s. 202-203. Dahl’ın örneğinden anlaşılmaktadır ki A (polis memuru) muktedir/erkli, demek oluyor ki iktidar/erk sahibi olmaktadır. Ancak trafiğin işleyişini sağlayan *norm* uyarınca olağan seyrinde devam edilmesi gerekirken A’nın sağa veya sola dönmesi yönündeki emrinin *norma* aykırı olduğunu bilen B (otomobil sürücüsü), *normu* uygulamakta ısrar ederek emre karşı çıkarsa A karşısında muhalif bir tutum alacaktır. Çalışma kapsamında iktidar konusuna ilişkin daha derinlikli tartışmalara yer verilemediğinden iktidar kavramı için bkz. H. Tarık Şengül, “İktidar”, Gökhan Atılğan, E. Atilla Aytekin (ed.), **Siyaset Bilimi: Kavramlar, İdeolojiler, Disiplinler Arası İlişkiler** içinde (ss. 41-53), 4. Basım, İstanbul: Yordam Kitap, 2014.

sınırları içinde yerleşik yurttaşların;⁴⁶ üniversitenin demokrasi dışı uygulamalarına karşı üniversite bileşenlerinin;⁴⁷ süreklilik kazanmış vakalar sonucu oluşan toplumsal sorunun meydana getirdiği toplumsal duruma karşı demokratik kitle örgütlerinin⁴⁸ veya henüz süreklilik kazanmamış olumsuz vakaya karşı ona tanıklık edenlerin muhalefetleri, muhalefetin konusu olan nesneye -karara, uygulamaya, toplumsal duruma- ve bununla birlikte bunların üreticisi olan özneye -belediyeye, üniversiteye, hükûmete- yöneliktir.

Bu örneklerle somutlaşmaktadır ki muhalif özne tarafından üretilen muhalif ifade, muktedir olanın, demek oluyor ki muhalefet durumunun diğer öznesi olan iktidarın cismine apaçık yönelmiyor olsa dahi, yöneldiği karar, uygulama, toplumsal durum, vaka vb. dinamiklerin arka planında onları üretenler bulunduğu esasta muhalefet durumunu oluşturan muktedir öznenin de varlığını koruduğunu gözlemlemek mümkündür.

Yukarıdaki çözümleme, iktidar ve muhalefet olgusunun genel anlamı ölçüt alınarak yapılmış olup her iki olgu da kavram veya terim anlamı bakımından birçok sosyal bilimde kısmen veya tamamen birbirinden ayrışabilen yahut birbiriyle örtüşebilen tanımlarla karşılanabilmektedir. Bunlardan anayasa hukuku ve siyaset bilimi alanında kullanılanları ve diğer alanlardaki kullanımlarına nispeten en bilinenleri, siyasal iktidar ve siyasal muhalefet kavramları olmuştur.⁴⁹ İktidar ve muhalefet olgusunun siyasal sıfatını alarak “*siyasal iktidar*” ve “*siyasal muhalefet*” kavramlarına dönüşmesine ışık

⁴⁶ **Birgün**, “Bahçeşehir çöplük olmasın”, 26 Eylül 2021, <https://www.birgun.net/haber/bahcesehir-copluk-olmasin-359987> (3 Mayıs 2022).

⁴⁷ **Cumhuriyet**, “İstanbul Üniversitesi’nde protesto”, 21 Şubat 2013, <https://www.cumhuriyet.com.tr/haber/istanbul-universitesinde-protesto-405364> (3 Mayıs 2022).

⁴⁸ **Evrensel**, “Gebze’de işçilerden kadın cinayetleri protestosu: İstanbul Sözleşmesi uygulansın”, 28 Temmuz 2020, <https://www.evrensel.net/haber/410413/gebze-de-iscilerden-kadin-cinayetleri-protestosu-istanbul-sozlesmesi-uygulansin> (3 Mayıs 2022).

⁴⁹ İktidar ve muhalefet kavramları, birer sıfat almadıklarında dahi yaygın kavrayışta genellikle anayasa hukukunda ve siyaset biliminde kabul edilen anlamlarını çağrıştırmaktadır. Bu kavramların diğer disiplinlere konu edilişlerinde dahi siyasal sıfatının verdiği renge boyandığını görmek kaçınılmaz olup özellikle felsefe, sosyoloji ve psikolojinin siyaset bilimiyle kesiştiği yerde gün yüzüne çıkan siyaset felsefesi, sosyolojisi ve psikolojisine (bunlara iletişim biliminin bir alt dalı olarak görülen siyasal iletişimi de dâhil etmek mümkündür) konu edilişleri doğası gereği böyledir. Felsefe, sosyoloji ve psikoloji alanlarında siyasal sıfatı olmaksızın da iktidar ve muhalefet kavramlarının güç ilişkileri bağlamında inceleme konusu olduğu görülmüştür. Bunun en bilinen tespitine, iktidar ve muhalefet kavramlarının bireyler arası düzeyde dahi görünümünü gözlemleyen Michel Foucault’nun yazınında rastlanmaktadır. “*Ve, iktidar ilişkilerinin içeriğini anlamak için de, belki direniş biçimleri ile bu ilişkileri ayırtmaya yönelik girişimleri araştırmamız gerekmektedir. Başlangıç noktası olarak, son birkaç yıldır gelişmekte olan bir dizi muhalefet odağını alalım: Erkeklerin kadınlar, ana babaların çocuklar, psikiyatrinin akıl hastaları, tıbbın genelde insanlar, yönetimin insanların yaşama biçimleri üzerindeki iktidarına muhalefet. Bunların otorite-karşıtı mücadeleler olduğunu söylemek yeterli değildir; onların ortak yanlarını daha net biçimde tanımlamamız gerekmektedir.*” Bkz. Foucault, **Özne ve İktidar**, s. 61.

tutulduğunda, bu dönüşümde iktidar ve muhalefet arasındaki çatışmacı ilişkinin siyasi yönden kavrandığı görülmekte olduğundan çalışmanın merceği siyasal muhalefet üzerine odaklanacaktır.

II. MUHALEFETİN BİR GÖRÜNÜMÜ OLARAK SİYASAL MUHALEFET

A. SİYASAL MUHALEFET OLGUSU

Siyasal muhalefeti, her ne kadar “*genel muhalefet kavramının siyasal perspektif içinde ele alınması*”⁵⁰ veya “*genel muhalefetin siyasal içeriğe bürünmüş şekli*”⁵¹ ifadeleriyle tanımlamak mümkünse de, muhalefet kavramının diğer alanlardaki kullanımları da bazı durumlarda siyasal perspektifle biçimlenebilmekte;⁵² hatta muhalefet kavramı, genel anlamıyla muhalefetin özelleşmiş anlamı olan siyasal muhalefetle özdeşleşebilmektedir.⁵³ Bu özdeşleşme bir bakıma -her ne kadar tüm iktidar-muhalefet ilişkileri siyaset biliminin konusu olmasa da-⁵⁴ sosyal alandaki bazı iktidar-muhalefet ilişkilerinin siyasetin konusu olabilme potansiyeli taşımasından ötürü siyasal alana da taşabilmesinden ileri gelmektedir. Bu taşma sonucunda muhalefet olgusu çerperini aşarak siyasal düzeni⁵⁵ ve/veya bu düzenin havzasında ekonomik, kültürel, psikolojik vb.

⁵⁰ Turgut, s. 4; Bülent Algan, **Muhalefet Hakkı ve Türkiye’deki Görünümü**, Ankara: Adalet Yayınevi, 2015, s. 12.

⁵¹ Turgut, s. 4; Yüksel Metin, “Siyasal Muhalefetin Uluslararası İnsan Hakları Sözleşmelerinde Korunması”, **Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt XI, Sayı 3-4, 2007, s. 63; Algan, s. 12.

⁵² Turgut, genel muhalefet kavramının siyasal perspektif içinde ele alınışının veya genel muhalefetin siyasal içeriğe bürünmüş şeklinin siyasal muhalefet kavramını oluşturduğu tespitinde bulunmuş ancak siyasetin toplumsal yapının her alanında yaygınlaşması doğrultusunda muhalefet-siyasal muhalefet biçimindeki ikili kavramlaştırmayı bir ayırma veya sınır koyma olarak görmenin zorluğuna da dikkat çekmeyi yeğlemiştir. Bkz. Turgut, s. 4.

⁵³ Bu tespiti koşut olarak çalışmanın devamında, bağlam içerisinde “*siyasal muhalefet*” yerine yer yer “*muhalefet*” kavramının da kullanılabilir olduğu görülecektir.

⁵⁴ Münici Kapani, bu konuda önemli bir görüş ayrılığının bulunduğunu; birinci görüşe göre, tüm iktidar ilişkilerinin; ikinci görüşe göre ise, yalnız siyasal iktidar olgusunun kapsam dâhilinde olduğunu belirtmektedir. Kapani de ikinci görüşe katılmaktadır. Bkz. Münici Kapani, **Politika Bilimine Giriş**, 18. Basım, Ankara: Bilgi Yayınevi, 2006, s. 50-51. Çalışmada da ikinci görüş benimsenmiş olmakla birlikte, yukarıda değinildiği üzere, sosyal ve siyasal alan arasındaki etkileşimin varlığı tespit edilmeye değerdir.

⁵⁵ Burada *düzen* sözcüğünün sıfatı olan ve *siyasetle ilgili* anlamına gelen siyasal sözcüğünün türediği siyaset kavramı, Cem Eroğul’un veciz belirlmesiyle, siyaset bilimcilerin dahi ortak görüşte buluşamadıkları bir kavramdır. Eroğul *siyasal düzen* kavramını “*devleti ve parçası olduğu siyasal dizgeyi, toplumun siyaseti ilgilendiren bütün yönleriyle birlikte kavrayan en kapsamlı siyaset kavramı*” olarak tanımlamaktadır. Eroğul bu tanımla, toplumu, siyasal dizgenin (sistemin) ve bununla birlikte siyasal dizgenin parçası olan devletin belirleyicisi olarak siyasete etkisi açısından kavramsal çerçevenin dışında bırakmadan ele almaktadır. Bkz. Cem Eroğul, “Siyaset”, Gökhan Atılğan, E. Atilla Aytekin (ed.), **Siyaset Bilimi: Kavramlar, İdeolojiler, Disiplinler Arası İlişkiler** içinde (ss. 17-28), 4. Basım, İstanbul: Yordam Kitap, 2014, s. 28. Çalışmada kullanılan siyasal düzen kavramı da bu tanıma koşut olmakla beraber, siyasetin öğretilerinde hakkında oydaşılabilir bir kavram olmayışından ötürü toplumsal dinamiklerin siyasete etkisini ayrıca belirtmek için, siyasal düzen kavramının yanı sıra sosyosiyasal düzen kavramına da -nasıl kullanıldığı açıklanarak- yer verilmiştir.

dinamiklerle şekillenirken bu düzeni de şekillendiren sosyosiyasal düzeni;⁵⁶ bunların temsilcilerini ve/veya somut öğelerini hedef aldığı an itibarıyla siyasal sıfatını kazanmıştır.⁵⁷

Siyasal iktidar ve siyasal muhalefet, tıpkı tüm iktidar-muhalefet ilişkilerinde olduğu üzere, birbirini tamamlayıcı bir yapı sergilediğinden siyasal muhalefeti derinleştirmeden önce siyasal iktidara bakmak, siyasal iktidara karşıtlıkta konumlanan siyasal muhalefet olgusunu daha anlaşılır kılacaktır. Siyasal iktidar, ülkenin ve toplumun bütünü üzerinde meşru bir yönetim erkine sahip olan iktidardır; diğer iktidarlara hiyerarşik bir ilişkisi vardır ve cebir tekeline sahiptir.⁵⁸ Siyasal muhalefet ise, siyasal iktidarın kurduğu veya sürdürdüğü siyasal düzene ve/veya bu düzenin havzasında ekonomik, kültürel, psikolojik vb. dinamiklerle şekillenirken bu düzeni de şekillendiren sosyosiyasal düzene⁵⁹ yönelerek; yönetenleri ve/veya onların söylem ve eylemlerini eleştiren ve/veya bunlara dönük karşıt sav üretmek yoluyla mevcut yönetime ikame edilecek bir yönetim kurgusu hazırlayan; bu doğrultuda yasal veya yasal olmayan yöntemlerle amacına koşut etki ve/veya sonuç elde etmeye odaklanan; bunları elde etme sürecinde iktidarın erkini sınırlandırma işlevi gösteren davranış biçiminin oluşturduğu olgudur.⁶⁰

Görülmektedir ki, siyasal muhalefet, siyasal iktidar kadar yalın tanımlanabilen bir olgu değildir; denilebilir ki, tek tip siyasal muhalefetten söz etmek oldukça güçtür ancak siyasal muhalefet türlerinden söz etmek mümkündür.⁶¹ Çünkü muhalefet, düşüncenin çeşitliliğine koşut çeşitlilikte söylem veya eylemle ve hatta yaşam biçimiyle⁶²

⁵⁶ “*Ekonomik, kültürel, psikolojik vb. dinamiklerle şekillenirken bu düzeni de şekillendiren sosyosiyasal düzen*” ifadesi; sosyoekonomik, sosyokültürel, sosyopsikolojik vb. ilişkileri de kapsayacak genişlikte kullanılmıştır.

⁵⁷ Turgut, s. 4.

⁵⁸ Kapani, s. 51-53; Mehmet Akad, Bihterin Vural Dinçkol, Nihat Bulut, **Genel Kamu Hukuku**, 12. Basım, İstanbul: Der Yayınları, 2016, s. 7-87.

⁵⁹ “*Ekonomik, kültürel, psikolojik vb. dinamiklerle şekillenirken bu düzeni de şekillendiren sosyosiyasal düzen*” ifadesi; sosyoekonomik, sosyokültürel, sosyopsikolojik vb. ilişkileri de kapsayacak genişlikte kullanılmıştır.

⁶⁰ Öğretide en kapsamlı siyasal muhalefet tanımı olan Turgut’un tanımından esinlenen yukarıdaki tanımda, Turgut’un tanımındaki bazı yönler yeniden yorumlanarak verilmiştir. Turgut’un siyasal muhalefet tanımı şudur: “*Siyasal muhalefet, belli bir toplumsal formasyonda, herhangi bir zaman sürecinde, var olan siyasal rejime ve içerisinde yaşanan sosyo-ekonomik düzene veya bunlardan yalnızca birine ya da sadece iktidarı ellerinde bulunduranlara ve/veya bunların faaliyetlerine karşı olmayı, bunları, karşılığında alternatif bir program ya da öneri sunarak veya sunmayarak yasal sınırlar içinde veya yasal sayılmayan çeşitli yollara başvurarak eleştirmeyi ve bu arada istenilen amaç doğrultusunda etki ve sonuçlar yaratmayı içeren bir olgu, bir davranıştır.*” Bkz. Turgut, s. 9.

⁶¹ Turgut, s. 9.

⁶² Turgut, s. 9.

belirebilme yetisine sahiptir. Muhalefetin bu yetisi, Charles Tilly'den⁶³ ödünçlemeyle “*eylem repertuarı*” kavramının “*muhalefet repertuarı*” olarak kullanılmasını haklı çıkaracak niteliktedir.

Gerçekten de muhalefet olgusunun öznesi, nesnesi (konusu), edimi vb. dinamiklerinde gözlemlenebilen repertuar oluşturabilecek denli çeşitlilik, siyasal muhalefetin bazı ölçütlere dayanılarak sınıflandırılmasını, incelenebilmesi bakımından gerekli kılmaktadır.

B. SİYASAL MUHALEFET BİÇİMLERİ

Siyasal muhalefeti -öğretide kabul gören-⁶⁴ üç ölçütü temel alarak sınıflandırmak yoluyla incelemek mümkündür. Bunlar; anayasallık, yapısalılık ve parlamenterlik ölçütleridir.

1. Anayasallık Ölçütüne Göre Siyasal Muhalefet

Anayasallık ölçütüne göre;⁶⁵ mevcut anayasal düzene⁶⁶ koşutlukla oluşan ve onun öngördüğü sınırlar içinde yaşayışını sürdüren muhalefet, anayasal muhalefet;

⁶³ Siyaset bilimi, sosyoloji ve tarih alanlarında çalışmalar kaydeden Charles Tilly, toplumsal hareketler hakkında derinlikli eserler vermiş ve “*toplumsal hareket repertuarı*” (*the social movement repertoire*) kavramını toplumsal hareketler literatürüne kazandırmıştır. Tilly, bu kavramı, çeşitli eylemleri kapsayıcı biçimde kullanmış olup bir anlamda “*eylem repertuarı*” oluşturmuştur. Bkz. Charles Tilly, **Social Movements: 1768-2004**, Boulder/London: Paradigm Publishers, 2004, s. 3-5; Charles Tilly, **Toplumsal Hareketler: 1768-2004**, İstanbul: Babil Yayınları, 2008, s. 16-20; Charles Tilly, Ernesto Castañeda, Lesley J. Wood, **Toplumsal Hareketler: 1768-2018**, İstanbul: Alfa, 2022, s. 31-35.

⁶⁴ Siyasal muhalefeti sınıflandırmak esasta muhalefet olgusunun dinamikliği dikkate alındığında mümkün görülmemekle birlikte öğretide bazı sınıflandırmalar öne çıkmaktadır. Öne çıkan sınıflandırmalardan birinin, Sartori'nin anayasallık (ve buna ek olarak sorumluluk) ölçütünü temel aldığı sınıflandırması olduğu söylenebilir. Sartori, anayasallık ölçütünden hareketle, sorumlu anayasal muhalefet; anayasal olsa da (yarı sorumluluktan tam sorumsuzluğa kadar) sorumlu olmayan muhalefet; ne sorumlu ne anayasal olan muhalefet ayrımını yapmıştır. Bkz. Sartori, s. 153. Bundan başka birçok ayrıma ve hatta aynı kapsamlı ayrımlar yerine kullanılagelen farklı kavramlaştırmalara rastlamak mümkündür. Öyle ki Sartori, muhalefeti ele aldığı makalesinde, “*anayasal muhalefet - sistem karşıtı muhalefet*” ayrımına yer vererek anayasal olmayan muhalefeti sistem karşıtı muhalefet (buna koşutlukla anayasal muhalefeti de sistem taraftarı muhalefet) olarak tanımlamıştır. Bkz. Sartori, s. 151. Nitekim “*sistem içi (taraftarı) - sistem dışı (karşıtı) muhalefet*” ayrımı da öğretide “*anayasal muhalefet - anayasal olmayan muhalefet*” ayrımı yerine kullanılmaktadır. Öğretideki diğer ayrımlar için bkz. Yılmaz, s. 24-26. Çalışmada, Turgut'un kullandığı sınıflandırma -ayrışılan yönler olmakla birlikte- esas alınmıştır.

⁶⁵ Anayasa -en özlü tanımıyla- iktidarı sınırlamaya yönelik siyasal ve hukuki metindir. Bkz. İbrahim Ö. Kaboğlu, **Anayasa Hukuku Dersleri (Genel Esaslar)**, 16. Bası, İstanbul: Legal Yayıncılık, 2021, s. 63. Anayasallık ölçütüne göre iktidar-muhalefet ilişkileri, iktidarı sınırlamadan başlayarak değiştirme ve (devleti de) ortadan kaldırmaya kadar varan skalada gerçekleşmektedir.

⁶⁶ Anayasal düzen kavramının kapsayıcılığını ortaya koymak için Murat Sevinç'in tanımına başvurmak yerindedir. Sevinç'e göre; “*Anayasal düzen, ‘siyasal düzen’ olarak da adlandırılabilir. İçinde, anayasanın metni olduğu gibi, o metni yaratan, uygulayan, yorumlayan tüm unsurları kapsar. Anayasal düzen hem devleti ve siyasal sistemi hem de siyasal düzeni içerir. Dolayısıyla bir ülkenin anayasa metnini anlayıp yorumlayabilmek için o ülkenin siyasal düzeninden de haberdar olunması şarttır.*” Bkz. Murat Sevinç, “Anayasa”, Gökhan Atılğan, E. Atilla Aytekin (ed.), Siyaset Bilimi: Kavramlar, İdeolojiler, Disiplinler Arası İlişkiler içinde (ss. 215-225), 4. Basım, İstanbul: Yordam Kitap, 2014, s. 216.

mevcut anayasal düzene aykırılıkla oluşan ve onun öngördüğü sınırların dışına çıkarak, onu değiştirmek amacıyla yaşayışını sürdüren muhalefet ise anayasal olmayan muhalefet olarak tanımlanmaktadır.⁶⁷ Muhalefetin anayasal olup olmadığı belirlemesi, her devletin anayasal düzeni farklılık göstereceğinden bu farklılıkların dikkate alınmasını gerektirmektedir.⁶⁸ Bu ayrımın asıl dikkat edilmesi gereken husus “devlet” ve “iktidar” kavramlarının birbiriyle ilişkili olduğu ancak aynı olmadığıdır. Anayasal muhalefet; doğal öge olan ülke (yeryüzü parçası), sosyolojik/demografik öge olan nüfus (insan topluluğu), hukuki ve siyasal öge olan siyasal örgütlenme (egemenlik/egemen otorite) üçlüsüyle kurulan⁶⁹ yapıyı değil⁷⁰ bu öğelerden salt siyasal örgütlenmenin somutlaştığı siyasal iktidarı hedef almaktadır.

Bu nedenle, doğası gereği siyasal iktidarın karşıtlığında konumlanması beklenen siyasal muhalefet, bu karşıtlığını anayasal düzenin sınırları içinde kurmaktadır.⁷¹ Muhalefetin hedefi salt iktidar yerine bütünüyle devlet olduğunda, siyasal muhalefet anayasal olmayan niteliğe bürünmekte; muhalefetin oluşu ve yaşayışında anayasa dışılık deseni görünmektedir. Oluşunda anayasa dışılığın görüldüğü ancak yaşayışında kısmen veya tamamen anayasal sınırlar içinde kalmayı tercih eden muhalefetin de anayasal olmayan niteliğinden hemen uzaklaştığı söylenemeyecektir. Çünkü bu durumda da - oluşundaki anayasa dışılığın uzantısı olarak- muhalefetin hedefi salt iktidar yerine bütünüyle devlet olmaktan çıkmamış; olasıdır ki muhalefet, varlığını uzun süre sürdürebilme düşüncesiyle veya başka bir güdüyle yasalara ve anayasaya aykırı düşmeyecek yöntemleri benimsemiştir.

Dolayısıyla anayasal düzeni ortadan kaldırma veya değiştirme iradesine sahip olunması, *prima facie*, yaşayışı bu iradeyle çelişir görünse de muhalefeti anayasal düzenin karşıtlığında konumlandırmaktadır. Ancak burada şu nüanslı yönü de akılda tutmak gerekmektedir. Yukarıda değinildiği üzere, anayasal olup olmama, anayasal

⁶⁷ Turgut, s. 12-13; Hasan Tunç, **Parlamento İçi Muhalefet**, Konya: Cemre Yayınları, 1997, s. 10.

⁶⁸ Turgut, s. 12.

⁶⁹ Kaboğlu, s. 65.

⁷⁰ Anayasal muhalefet devletin meşruluğunu tanımaktadır. Bkz. Philip Norton, “Making Sense of Opposition”, **The Journal of Legislative Studies**, Volume 14, Issue 1/2, 2008, s. 236-237.

⁷¹ Anayasal muhalefette, anayasal düzenin açık veya örtülü olarak tanınması söz konusudur. Bkz. Klaus von Beyme, Robert V. Daniels, “Muhalefet”, Mehmet Turhan (çev.), *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt 36, Sayı 1, 1979, s. 189.

düzen denilen değışkene bağıdır. Devletlerin anayasal düzenleri uluslararası düzeydeki demokrasi, hukuk, insan hakları değerlerinden eşit ölçüde iktibas etmemiş olabilmekte; bu durum o devletteki muhalefetin oluşunu ve yaşayışını da kökten etkilemektedir. Bu değerleri anayasal düzenine yeterince veya hiç iktibas etmemiş bir devletteki muhalefetin oluşu ve yaşayışı ile en üst derecede iktibas etmiş bir devletteki muhalefetin oluşu ve yaşayışı arasındaki farklar yadsınamayacak; hatta bu değerlerin yeterince veya hiç iktibas edilmemesi muhalefetin var kalma⁷² sorunu olacaktır. Uluslararası düzeydeki demokrasi, hukuk, insan hakları değerlerinden yoksun bir anayasal düzende, var kalma için bu değerlere gereksinim duyan muhalefetin oluşu ve yaşayışı anayasal niteliğe bürünemeyecek; hatta varlığını sürdürebilmek için de olsa yasalara ve anayasaya aykırı düşmeyecek yöntemleri benimseyemeyecektir. Çünkü yasalar ve anayasa, barışçılıktan ayrılmaz bir tutum sergileyen muhalefeti de kolaylıkla anayasal düzenin dışında tanımlayacak nitelikte olabilecektir.

Oysa muhalefetin gereksinim duyduğu değerleri iktibas eden bir devlette, anayasal düzenin karşılığında konumlanarak anayasal olmayan niteliğe bürünen muhalefetin dahi var kalma sorunu pek gözlenebilir değildir. Çünkü anayasal olmayan muhalefetin var kalma sorunu yönünden ayırıcı husus, muhalefetin oluşundan ziyade yaşayışıdır. Anayasal düzeni ortadan kaldırma veya değıştirme iradesine sahip olan muhalefet, bu iradesini barışçıl yöntemlerle gösterdiği sürece toleransla karşılanarak varlığını sürdürebilecektir.⁷³ Bu nedenle, muhalefetin oluşundaki ve yaşayışındaki karakterinin, içinde bulunan anayasal düzenin karakterinden de etkilendiği dikkate alınmalıdır.⁷⁴

⁷² Bu durum var olma yerine var kalma sorunu olarak değerlendirilmektedir. Çünkü -yukarıda da değinildiği üzere- iktidarı temsil eden düşünce zıttıyla mamul olduğundan muhalefeti temsil eden düşünce de eş zamanlı olarak varoluş bulmuştur ancak koşullar muhalefetin görünmesine olanak tanımiyorsa bu varoluşun ilanı, demek oluyor ki muhalefetin görünmesi, iktidarın ilanını takip etmekte gecikebilmekte veya gecikmemekte ancak dışa vurumla birlikte ya hemen sönümlenmekte ya da söndürülmekte yahut yerini çekingen bir görünürlüğe terk etmektedir. Bundan ötürüdür ki muhalefetin var olma değil var kalma mücadelesi verdiği söylenebilmektedir.

⁷³ İnsan Hakları Avrupa Mahkemesi içtihadındaki kararlar bu yaklaşımı ortaya koymaktadır. Bkz. *Ivanov ve Diğerleri/Bulgaristan*, B. No. 46336/99, 24/11/2005, § 64; *Stankov ve Birleşik Makedon Örgütü İlinden/Bulgaristan*, B. No: 29221/95, 29225/95, 02/10/2001, § 96.

⁷⁴ Turgut, anayasallığın saptanmasında muhalefetin yapılış şekli ve muhalefet yapan grubun varlığı olarak tanımladığı muhalefetin yaşayışını, hedef olarak tanımladığı muhalefetin oluşuna nispeten asıl etkileyici kıstas kabul etmektedir. Yukarıda değinildiği üzere, anayasal düzenin karakteri, muhalefetin karakterini etkilemektedir. Dolayısıyla anayasal düzen değışkeni, her anayasal düzende muhalefetin birbirinden farklı olarak kavranmasına yol açabildiğinden, devam edegelmekte olan muhalefetin yaşayışına nispeten bu değışkenden olup biterek hiç etkilenmeyen veya daha az etkilenen muhalefetin oluşunu, adlandırmada kıstas almak yerindedir. Bu nedenle muhalefetin oluşu yerine yaşayışına bakarak

Anayasallık ölçütünü temel alması yönünden “*anayasal muhalefet - anayasal olmayan muhalefet*” ayrımına benzer iki ayrımdan⁷⁵ biri “*sadık muhalefet - sadık olmayan muhalefet*” ayrımıdır. Bu ayrımda, “*anayasal muhalefet - anayasal olmayan muhalefet*” ayrımına koşut olarak, oluşu ve yaşayışıyla anayasal düzene uyarlılık gösteren muhalefet, sadık muhalefet; uyarsızlık gösteren muhalefet ise sadık olmayan

adlandırmayı değiştirmektense anayasal muhalefet ve anayasal olmayan muhalefet olarak nitelenen muhalefet biçimlerinin her devletin anayasal düzenine göre farklılaşacağı göz önünde tutulmalıdır. Örneğin günümüzün komünist partileri, demokrasiyi benimseyen bir anayasal düzende olduğu kadar otoriterliğin hüküm sürdüğü bir anayasal düzende de muhalefetin oluşu yönünden anayasal olmayan muhalefet olabilir ancak bu partiler yaşayışlarını demokratik yönetimlerde anayasal muhalefet görünümüyle sürdürebilirken otoriter yönetimlerde yine anayasal olmayan muhalefet olarak sürdürecektir. Çünkü demokratik yönetimlerin kazanımları muhalefetin layıkıyla yaşamasına olanak tanıdığından anayasa dışı yöntemlere sapılması beklenmemektedir oysa otoriter yönetimler muhalefete alan bırakmadığından onun anayasa dışı yöntemlere başvurmaları kolaylaştırmaktadır. Ancak salt bu yaşayış farkı muhalefetin oluşunu değiştirmemektedir. Çünkü anayasal olmayan muhalefetin alametifarikası, bu muhalefet her anayasal düzende farklı yaşayış sergileyebilir olsa da, aynı oluş olarak beliren anayasal düzene karşıtlıktır; bu karşıtlığın aşırı veya ılımlı olması nitelemeyi belirlemez. Turgut, muhalefetin hedefini açıklamamış olabileceği veya muhalefetçe benimsenen hedefin anayasal düzende yasaklanmış olabileceği olasılıkları üzerinde durmaktadır. Örneğin neofaşist veya ayrılıkçı bir parti, rengini gizleyerek oluşunu gerçekleştirdiyse bu iradesine koşutlukla yaşayışını sürdürürken de rengini belli etmeyecektir çünkü aksi hâlde oluşunu gizli tutmaktaki amacına uygun tutumu almamış olacaktır. Bu partiyle ilişkisi olduğu düşünülen anayasa dışı bir örgütün varlığı, partiyi anayasal olmayan muhalefet olarak adlandırmak için emare verebilir olsa da parti ile örgüt arasında organik bir bağ bulunup bulunmadığı ispatlanana kadar böyle bir partiyi yaşayışıyla da anayasal olmayan muhalefet olarak nitelemek zorlaşacaktır. Böyle bir parti anayasal düzende yasaklanmış olsaydı da her nasılsa oluşunu gerçekleştirdiğinde yine anayasal olmayan muhalefet olarak adlandırılacaktır. Dolayısıyla muhalefetin hedefini açıklamamış olması veya muhalefetçe benimsenen hedefin anayasal düzende yasaklanmış olması hâlinde, muhalefetin yaşayışına bakarak onun anayasal olup olmadığını nitelemek yetersiz kalabilecektir. Çünkü muhalefetin yaşayışını belirleyen, onun anayasal sıfatını kazanıp kazanmamasından ziyade anayasal düzenin muhalefetin yaşayışına olanaklı olup olmamasıdır. Demokratik yönetimler, aşırı eğilimli bir muhalefet partisini de belli koşullar dâhilinde anayasal düzenin içinde yaşatabilirken; otoriter yönetimler, ılımlı eğilimli bir muhalefet partisini dahi anayasal düzenin dışına itebilir. Oysa demokratik yönetimlerde aşırı eğilimli parti anayasal olmayan muhalefet olabiliyorken, otoriter yönetimlerde ılımlı eğilimli parti anayasal muhalefet olmaktadır ancak bu partilerin oluşları yerine yaşayışlarına bakıldığında -anayasal düzen değişkeni dolayısıyla- adlandırma tersine dönebilmektedir. Bunu biraz daha somutlaştırmak gerekirse; komünist partiler de neofaşist partiler de liberal anayasaların perspektifinden aşırı eğilimli olarak tanımlanırlar ve bu tip partilerin muhalefeti, oluşları bakımından anayasal olmayan muhalefetir çünkü bu partiler liberal anayasal düzene karşı çıkarak benimsedikleri anayasal düzeni hâkim kılmak istemektedir ki bu anayasal düzenin -en azından- saf/klasik liberalizm olmadığı bilinmektedir. Ancak günümüz Avrupa’sındaki komünist partiler neofaşist partilerle karşılaştırıldığında görülmektedir ki komünist partiler tamamen barışçıl bir muhalefet tarzı sürdürmektedir; hatta Avrupa’daki devletlerde -nüanslar olmakla birlikte- liberal anayasal düzen hâkim olduğundan neofaşist partiler dahi belli bir aşamaya kadar barışçıl sayılarak (şiddet eğilimli bulunup kapatılanlar olmuştur) muhalefet edebilmektedir. Bu durum şunu göstermektedir ki anayasal olmayan muhalefet yaşayışı bakımından, barışçılıktan başlayıp şiddet eğilimine kadar uzanan bir skalada değişkenlik göstermekteyse de oluşunda beliren karakteristik niteliğiyle kaybetmemektedir. Başka bir deyişle, ister barışçıl ister şiddet eğilimli olsun anayasal düzenin karşıtı olan muhalefet, anayasal olmayan muhalefetir. Anayasal olmayan muhalefeti salt barışçıl yaşayışı dolayısıyla anayasal muhalefet olarak adlandırmanın pratikte bir sonucu yoktur; anayasal olmayan muhalefetin her zaman barışçıl olmayan yollara başvuracağı (başvurması olasılıktır) yönündeki yanlış, barışçıl muhalefetin her hâlükârda anayasal muhalefet olarak görülmesinden kaynaklanmaktadır. Oysa -yukarıda anıldığı üzere- tamamen barışçıl yöntemleri kullanan anayasal olmayan muhalefetin varlığı da tabiidir. Bununla birlikte, Avrupa parlamentolarında muhalefet konumuna erişebilen neofaşist partiler düşünüldüğünde, oluşlarında anayasal olmayan muhalefet niteliğiyle beliren bu partilerin, demokrasinin onlara tanıdığı alanda kısmen veya tamamen anayasal muhalefet görünümüyle yaşayışlarını sürdürerek parlamentoya kadar dahi erişebildikleri ve demokrasinin tahammül edemeyeceği aşamaya gelindiğinde faaliyetlerine son verildiği de hatırlanmalıdır. Bu bağlamda, salt komünist partilerin yaşayışının barışçılığına dayanarak anayasal olmayan muhalefet anayasal muhalefete çevrilirse, bu çevirim iki yönlü olduğundan, yaşayışında anayasal muhalefet görünümünü taklit eden neofaşist partilerin de anayasal muhalefet olarak adlandırılıp adlandırılmayacağı sorusu akıllara gelebilecektir. Bu nedenle Turgut’un, anayasal düzen değişkeniyle şekillenen yaşayışa bakarak adlandırmayı belirleme yönündeki tercihi yeğlenmemektedir. Turgut’un savı için bkz. Turgut, s. 12-13.

⁷⁵ Anayasallık ölçütü temel alındığından özde bir ayrışmadan ziyade kavramlaştırmada bir ayrışmadan söz etmek yerinde olacaktır.

muhalefet olarak tanımlanmaktadır. Kavramlaştırmadaki sadık sıfatı, sadık muhalefetin, anayasal düzene sadakat (bağlılık) gösterir nitelikte olduğunu vurgulamaktadır ancak bu durum demokrasiye, hukuka ve insan haklarına da sadık olduğu sonucunu her zaman doğurmamaktadır.⁷⁶ Çünkü her anayasal düzenin -daha önce vurgulandığı üzere- demokrasi, hukuk ve insan hakları anlayışı, uluslararası düzeye yakın veya uzak olmakta farklılık gösterecektir.

Daha açık bir anlatımla, bir anayasa metninde demokrasi, hukuk, insan hakları kavramlarının geçmesi, o anayasanın, anılan kavramların aslına uygun anlamda bir anayasal düzeni vadetse dahi gerçekleştireceğine güvence vermemektedir.⁷⁷ Dolayısıyla sadık muhalefetin sadakat gösterdiği değerler, salt anayasa metnine değil yaşanan anayasal düzene bakılarak anlaşılabilir. Nitekim fiilî anayasal düzenin anayasa metniyle örtüşmediği durumlarda, anayasayı savunan muhalefet öznesi, sadık olmayan muhalefet olarak görülebilecekken anayasayla çatışan düzene sadakatini sürdüren muhalefet öznesi ise sadık muhalefet olarak görülebilecektir.⁷⁸

Diğer ayrım ise “*sistem içi muhalefet - sistem dışı muhalefet*” ayrımıdır. Bu ayrıma göre, mevcut siyasal sistemi değiştirmeksizin sistemin öngördüğü yolları kullanarak yalnız iktidara sahip olanları (hükûmet edenleri) ve dolayısıyla onların

⁷⁶ Sadık sıfatından mütevellit ön kabulde sadık muhalefeti her zaman demokratik değerlere, hukuk kurallarına ve hukukun üstünlüğüne bağlı olarak tanımlayan karşıt görüş için bkz. Julius Kiiza, “The Role of Opposition Parties in a Democracy”, **A paper presented at the Regional Conference on Political Parties and Democratisation in East Africa** (25-27/08/2005, Impala Hotel-Arusha), http://kasyp.net/fileadmin/kasyp_files/Documents/reused/PP_the-role-of-opposition-parties-in-a-democracy_1_.pdf (25 Ağustos 2022), s. 4.

⁷⁷ Anayasa metni, anayasal düzenin içinde yer alan unsurlardan yalnız biridir. Bu nedenle, yukarıdaki önerme kadar onun tersi de geçerlidir. Sevinç’in bu konudaki örneği şudur: “*Alman Temel Yasası (Almanların anayasalarına verdikleri isim) sosyal haklara yer vermez. Türkiye Anayasası ise sosyal hakları temel hak ve özgürlükler kapsamında düzenler. Ancak buradan Almanya’da sosyal devlet önlemlerine değer verilmediği, sosyal hakların Türkiye’den daha zayıf olduğu sonucu çıkmaz. Almanya’da sosyal devlet, gerek yasalarla gerekse yurttaşın sahiplenmesi yani (...) siyasal düzen unsurlarının niteliği sayesinde son derece güçlü bir şekilde güvence altına alınmıştır ki bu gerçek, ülkenin anayasasını anlamak için siyasete, topluma vs. çok daha geniş bir bakış açısı gerektiğini sergilemesi açısından anlamlıdır.*” Bkz. Murat Sevinç, s. 217.

⁷⁸ Türkiye’de 68 Kuşağı’nın en önde gelen temsilcilerinin yargılandığı 1. THKO (Türkiye Halk Kurtuluş Ordusu) Davası’nda, Deniz Gezmiş ve arkadaşları ile onların avukatlarının Ankara 1 Numaralı Sıkıyönetim Askeri Mahkemesinde yaptıkları savunmadan anlaşılmaktadır ki, bir muhalefet öznesi olan gençlik hareketi kadroları anayasanın uygulanmasını istedikleri ve bu yöndeki eylemleri yaşama geçirdikleri için anayasal düzeni ortadan kaldırmayı amaçlamakla (o günkü dille anayasayı taşıyır, tebdil, ilga) suçlanmışlardır. Başka bir deyişle, anayasanın öngördüğü demokrasi, hukuk ve insan hakları düzeyinden uzaklaşan iktidarın yarattığı anayasal(!) düzenin yahut anayasal-anayasalı devlet ayırımından çağrışımla anayasalı düzenin perspektifinden, anayasaya sadık olanlar, sadık olmayan muhalefet olarak görülmüştür. Oysa Deniz Gezmiş ve arkadaşları, 1961 Anayasası’nı kendilerinin savunduğunu, dönemin başbakanı Süleyman Demirel’in ve Adalet Partisi hükûmetinin ise Anayasa’yı ihlal ettiğini belirtmiştir. Bkz. **1. THKO Davası (Mahkeme Dosyası)**, İstanbul: Yöntem Yayınları, 1974, s. 316-375. Anayasa’nın nasıl ihlal edildiği, esas hakkındaki savunmada dayanaklarıyla ortaya konulmuştur. Bkz. **1. THKO Davası (Mahkeme Dosyası)**, s. 170-213.

siyasetini hedef alan muhalefet, sistem içi (sistem taraftarı) muhalefet; mevcut siyasal sistemi değiştirmek amacıyla sistemin öngörmediği yollara başvuran muhalefet ise sistem dışı (sistem karşıtı) muhalefet olarak tanımlanmaktadır. Bu ayrım da anayasallık ölçütü temel alındığından sistem sözcüğüyle kastedilenin anayasal düzen olarak anlaşılması mümkündür.⁷⁹

Sonuç olarak, muhalefetin oluşunun ve yaşayışının anayasal olup olmadığı belirlemesi, anayasal düzen değişkenine bağlıdır ve bu bağlılık doğrultusunda birbirine benzemez anayasal olmayan muhalefet edimleriyle karşılaşmak olasıdır.

2. Yapısal Ölçütüne Göre Siyasal Muhalefet

Yapısal ölçütüne göre; değişimin sonucunun kökten bir değişiklik doğurup doğurmadığı fark etmeksizin, siyasal düzeni ve/veya sosyosiyasal düzeni⁸⁰ her hâlükârda değiştirmeyi amaçlayan muhalefet, yapısal muhalefet; siyasal ve/veya sosyosiyasal düzen yerine yalnız düzenin uygulayıcıları olan iktidarı (hükûmeti) ve/veya onun siyasetini değiştirmeyi amaçlayan muhalefet ise yapısal olmayan muhalefet olarak tanımlanmaktadır.⁸¹

Yapısal muhalefet kısmen veya tamamen değişikliği amaçladığından, düzen karşısında reformist veya devrimci bir tutum almaya yatkındır. Mevcut düzeni “sayma”yan, onun “yargısına uyma”yan, ona “boyun eğme”yen yapısal muhalefet, geçmişte kalan siyasal düzeni geri getirmeye veya gelecekte öngördüğü siyasal düzeni kurmaya yönelmiş bir eylemlilik içindedir.⁸² Yapısal muhalefetin, amacına ulaşmada izlediği yol, düzen karşısında reformist veya devrimci bir tutum almaya yatkın oluşuna koşut bir örgütlülüğü de beraberinde getirmektedir. Yapısal muhalefetin öznelere, nicel olarak yığinsal eylemler yapabilecek sayıda, nitel olarak düzenin bastırmasına

⁷⁹ Turgut’un bu ayrımı ele alırken sistem ve rejim kavramlarını birlikte değerlendirerek *rejim içi muhalefet - rejim dışı muhalefet* kavramlaştırmasına da yer verdiği görülmektedir. Kuşkusuz muhalefet, salt rejimi de hedef alır nitelikte olabilecektir; muhalefet edimlerinin çeşitliliği buna elvermektedir ancak burada kavramlar arasındaki nüansa değinmek gerekmektedir. Turgut, bu nüansa değinmeden kavramları birbirinin yerine kullanmayı tercih ettiğinden Turgut’un savı değerlendirilirken bunun da akılda tutulması gerekmektedir. Bkz. Turgut, s. 14.

⁸⁰ Yukarıda değinildiği üzere, çalışmanın siyasal düzen kavramına yaklaşımı, siyasal düzenin oluşumunda tüm toplumsal dinamiklerin de bulunduğu yönündedir. Bu nedenle sosyosiyasal düzen kavramına yer verilmeksizin de siyasal düzenin, sosyosiyasal düzeni oluşturan dinamikleri kapsadığı bilinmelidir. Sosyosiyasal düzen kavramına ayrıca yer verilmesi, hem siyasal düzene yaklaşımda bu dinamiklerin bulunduğunu vurgulamayı hem de muhalefetin siyasal düzeni hedeflemesindeki parça-bütün ilişkisini ortaya koymayı amaçlamaktadır.

⁸¹ Turgut, s. 14-16.

⁸² Beyme, Daniels, s. 188-189.

mukavemet edebilecek dirençte olan, disipline olmuş/edilmiş topluluklardır. Bu doğrultuda yapısal muhalefetin, barışçıl eylemlerden başlayarak şiddet eylemlerine kadar uzanabilen bir skalada eylemlilik gösterebilmesi olasıdır.

Yapısal muhalefet, içinde bulunulan düzenin aykırı/marjinal muhalifliği şiddetle bağdaştırma siyaseti güdebileceği olasılığında ve hatta bu siyasetin uygulandığı durumlarda dahi, barışçılıktan uzaklaşmayan bir eylemliliği üstelleyebilir veya içinde bulunulan düzende aykırı/marjinal muhalifliğe yaklaşımın nasıl olduğu fark etmeksizin kesintisiz şiddete başvurabilir yahut bir dönem barışçılığa bir dönem şiddete evrilen bir eylemlilikte seyredebilir. Yapısal muhalefet özneleri hem barışçıl eylemlere hem şiddet eylemlerine başvurabileceğinden yapısal muhalefet olgusunun tümünden şiddetle bağdaştırılması yerinde bulunamaz. Dolayısıyla parlamentoya girmiş veya girememiş siyasi partilerden başlayıp ayrılıkçı gruplara kadar varan bir skalada yapısal muhalefetin olası özneleri belirebilse de, içinde bulunulan siyasal düzenin uluslararası düzeydeki demokrasi, hukuk, insan hakları değerlerini hangi derecede iktibas ettiğine koşut olarak olası öznelerin somutlanıp çeşitlilik gösterebilmesi mümkündür.⁸³

Yapısal olmayan muhalefetin karakteristik özneleri siyasi partilerdir. Siyasi partiler, iktidarı ve/veya onun siyasetini değiştirme amaçlarından genellikle iktidarı değiştirmeye daha odaklıdır. Nitekim, *prima facie*, iktidar değiştiğinde onun siyasetinin de sonlanacağı düşünülse de yapısal olmayan muhalefetin salt iktidar kadrosunu değiştirip onun yerine geçmeyi istediği olasılıkta bu değişim, mevcut siyasetin kısmen veya tamamen değişeceğine her zaman güvence vermeyecektir. Hatta yapısal olmayan muhalefet öznesi partilerin ideolojik duruşlarındaki keskinlik, yapısal muhalefet öznesi partilerinki kadar kesin olmadığından buna koşut olarak, değil siyasetin kısmen veya tamamen değişmesi, önceki hükûmette bulunmuş yöneticilere yeni hükûmette rastlamak dahi mümkün olabilecektir. Dolayısıyla iktidarın mı yoksa iktidarın ve onun siyasetinin mi hedeflendiği, yapısal olmayan muhalefet öznesi partilerin ideolojik renginin, değiştirmek istenilen iktidarın ideolojik rengine dönük olup olmadığına bakılarak görülebilecektir.

⁸³ Tarihteki yapısal muhalefet örnekleri için bkz. Beyme, Daniels, s. 194-195.

Yapısal olmayan muhalefetin öznelerinden baskı grupları ise iktidardan ziyade onun siyasetini değiştirmeye odaklıdır. Bu durum baskı gruplarının doğasından beklenendir çünkü iktidarı değiştirerek onun yerine geçmek siyasi partilerin başat hedefidir. Ancak iktidarın siyasetini değiştirmeyi hedeflemek dolaylı olarak iktidarı değiştirmeyi hedeflemeyi de beraberinde getirebilecektir. İdeolojik rengi gereğince davranarak iktidarı siyasetiyle birlikte değiştirmeyi hedefleyen bir siyasi parti varsa ona taraftarlık eden baskı grupları da salt siyaset değişikliğiyle yetinmeyecektir yahut tersine, ideolojik rengi iktidarla örtüşen bir siyasi parti salt iktidarı değiştirmeyi hedefleyeceğinden onun taraftarı baskı grupları da salt iktidar değişikliğini isteyecektir. Her ne kadar baskı grupları esasta hâlihazırdaki iktidarın siyasetini etkilemeye çalışıyor olsa da gelecekteki iktidarı da etkilemeye çalışıyor olabilecektir; başka bir deyişle, partiler arasındaki iktidar-muhalefet ilişkisinin yansıması baskı grupları arasında da görülebilecektir.

Yapısal olmayan muhalefet, her ne kadar iktidarı ve/veya onun siyasetini değiştirmeyi amaçlasa da, değiştirme amacını gerçekleştirmede yapısal muhalefetinki kadar çarpıcı bir heveskârlık gösteremeyebilir ve bu durum onu etkisiz kılabilir. Daha açık bir anlatımla, yalnız söylemde kalan bir değiştirme amacı varsa, bu amacın yöneldiği bir eylemlilik görünümü -demek oluyor ki siyasi partiler yönünden iktidarın kadrosuna ve/veya siyasetine alternatif oluşturacak yeni bir kadro ve/veya siyaset ortaya koyma; baskı grupları yönünden ise çeşitli protesto yöntemlerine başvurma durumu- bulunmuyorsa, yapısal olmayan muhalefet iktidara ve/veya onun siyasetine karşı etkili bir muhalefet sürdüremeyeceğinden salt muhalefet etmiş olmak için muhalefet ediyor olacaktır.

Sonuç olarak, yapısal olmayan muhalefetin hemen her siyasal düzende benzer biçimde görünmesi beklenirken yapısal muhalefetin görünürlüğü, hem o siyasal düzenin yapısal muhalefete ve onun öznelerine yaklaşımına hem de yapısal muhalefet öznelerinin tutumuna bağlı olarak değişkenlik gösterecektir.

3. Parlamenterlik Ölçütüne Göre Muhalefet

Parlamenterlik ölçütüne göre; hükûmete ve/veya onun siyasetine yönelik eleştirme, engelleme ve denetleme amaçlı söylem ve/veya eylem bütünüdür.

etkinliğin, parlamentoda bulunan -grup kurabilmiş olup olmaması fark etmeksizin- siyasi partiler veya parlamento yahut bağımsız parlamenterler veya parlamenter grupları tarafından gerçekleştirildiği muhalefet, parlamenter muhalefet; bu etkinliğin, parlamentoda bulunmayan siyasi partiler veya diğer muhalefet özneleri tarafından gerçekleştirildiği muhalefet ise parlamenter olmayan muhalefet olarak tanımlanmaktadır.⁸⁴

Öğretide “*parlamenter muhalefet*” yerine “*parlamento içi muhalefet*” kavramı da kullanılmakta; yukarıda “*parlamenter olmayan muhalefet*” olarak adlandırılan muhalefet için yaygın olarak “*parlamento dışı muhalefet*” kavramı tercih edilmektedir.⁸⁵ Parlamenterlik ölçütüne göre muhalefetin tanımı üzerinde, anayasallık ve yapısalılık ölçütlerine göre muhalefetin tanımına nispeten, oydaşma sağlanamadığını belirtmek gerekmektedir. Birinci görüşe göre; parlamenter muhalefet, salt parlamentoda bulunan öznelerce gerçekleştirilen bir muhalefet biçimidir.⁸⁶ İkinci görüşe göre ise; parlamenter muhalefet, parlamentoda bulunup bulunmaması fark etmeksizin siyasal partilerce gerçekleştirilen bir muhalefet biçimidir.⁸⁷ Birinci görüşün parlamenterlik ölçütünü

⁸⁴ Parlamenterlik ölçütüne göre muhalefet, öğretide hakkında her bakımdan oydaşma sağlanmış bir olgu değildir ve bu doğrultuda olgunun nitelendirilmesinde farklı kavramlar kullanılmaktadır; bu nedenle çalışmada, konuya girerken parlamenterlik ölçütüne göre muhalefet olgusunu en yalın biçimde niteleyen “*parlamenter muhalefet - parlamenter olmayan muhalefet*” ayrımına başvurulmuştur. Parlamenterlik ölçütüne göre muhalefet olgusunun öğretide hangi görüşler tarafından nasıl tanımlandığı ve bu doğrultuda “*parlamenter muhalefet*” ile “*parlamenter olmayan muhalefet*” yerine hangi kavramların, nasıl kullanıldığı; nihayet çalışmanın, parlamenterlik ölçütüne göre muhalefet olgusunu nasıl kavramlaştırdığı ileride görülecektir.

⁸⁵ Çalışmada *mekân olarak parlamento*, -ileride görülecektir ki- parlamenter muhalefetin ölçütlerinden yalnız biri olarak ele alınmaktadır. Bu nedenle, çalışmanın yaklaşımına koşut olarak, mekân vurgusunu yüklenen bir kavramlaştırmadan kaçınılmıştır. Daha açık bir anlatımla, yukarıda da görüldüğü üzere, siyasal muhalefetin parlamenterlik ölçütü yönünden mekân vurgusunu yüklenen “*parlamento içi muhalefet - parlamento dışı muhalefet*” veya “*parlamenter muhalefet - parlamento dışı muhalefet*” (ikinci kavram mekân vurgusundan sıyrılammıştır) ayrımları yerine doğrudan parlamenterlik ölçütünü vurgulayan “*parlamenter muhalefet - parlamenter olmayan muhalefet*” ayrımı öne çıkarılmıştır. Çünkü -ileride görülecektir ki- parlamenter muhalefet yalnız parlamento içinde sürdürülen muhalefet değildir; parlamento dışında sürdürülen muhalefet de parlamenter muhalefeti dışlamış değildir. Dolayısıyla parlamenter muhalefet hem parlamento içinde hem de parlamento dışında yapılabilen bir muhalefet biçimidir. Nitekim Turgut da, parlamenter muhalefetin parlamento dışında da yapılabilir olduğunun yadsınmaması için parlamento içi muhalefet kavramını yeğlemediğini belirtmiş; buna koşut olarak, “*parlamenter muhalefet - parlamento dışı muhalefet*” ayrımını benimsemiştir. Bkz. Turgut, s. 17-18. Turgut, her ne kadar ayrımın hareket noktasının mekân değil özne olduğunu belirtmişse de parlamento dışı muhalefet kavramını kullandığından savına uyarlıktan lafzen uzaklaşmıştır. Çünkü ayrımda parlamentonun içi vurgulanmamışsa da parlamentonun dışı vurgulandığından ayrımın diğer tarafının hareket noktası yeniden mekân olmakta ve bu vurgu muhalefetin parlamenter tarafı açısından parlamentonun içini çağrıştırmaktadır. Tunaya ve Tunç ise “*parlamento içi muhalefet - parlamento dışı muhalefet*” ayrımını benimsemiştir. Bkz. Tarık Zafer Tunaya, **Siyasal Kurumlar ve Anayasa Hukuku**, 4. Bası, İstanbul: Fakülteler Matbaası, 1980, s. 368; Tunç, s. 11. Çalışmanın parlamenterlik ölçütüne yaklaşımı -salt hareket noktasının mekân olmaması yönünden- Turgut’unkiyle uyduğundan parlamento içi muhalefet yerine parlamenter muhalefet kavramı tercih edilmekle birlikte bu tercihe koşutlukla mekân vurgusunun kavramlaştırmadan kaldırılması suretiyle Turgut’tan ayrılarak parlamento dışı muhalefet yerine -çalışmanın benimsediği ayrımın ileride açıklanması kaydıyla bu bölümdeki anlatım dâhilinde geçici olarak- parlamenter olmayan muhalefet kavramı tercih edilmiştir.

⁸⁶ Tunaya, s. 368; Tunç, s. 11.

⁸⁷ Turgut, s. 17.

belirlemedeki mihenk taşı, parlamento mekânında bulunmadır.⁸⁸ İkinci görüşün mihenk taşı ise, muhalefetin mekânı değil öznesidir; daha açık bir anlatımla, muhalefetin mekânı yerine öznesinden hareketle parlamentoda bulunup bulunmama durumu fark etmeksizin siyasi parti sıfatını taşımazdır. Birinci görüşün gerekçesine göre; salt parlamentoda bulunan muhalefet özneleri temsil olanağına sahiptir ve bu doğrultuda temsil olanağına sahip olanlar siyasi parti sıfatını taşımasalar da, demek oluyor ki bağımsız parlamenterler veya parlamenter grupları olsalar da parlamenter muhalefetin öznesidir; temsil olanağına sahip olmayanlar siyasi parti sıfatını taşımasalar da parlamenter muhalefetin öznesi değildir. İkinci görüşün gerekçesine göre ise; siyasi parti sıfatını -yasal olarak- taşıyan yapılar, iktidarı elde etme amacına dayanarak iktidara alternatif olma niteliği göstermektedir; başka bir deyişle, siyasi partilerin iktidara alternatif olma niteliği onları, parlamentoda bulunup bulunmadıklarına bakılmaksızın doğrudan parlamenter muhalefetin öznesi kılmaktadır çünkü parlamentoda bulunmayan siyasi partiler de parlamentoda bulunan muhalefet partileri kadar iktidar veya iktidar ortağı olmaya aday olduklarından parlamenter muhalefetin öznesidir.

Çalışmanın parlamenterlik ölçütüne yaklaşımı, her iki görüşe dönük eleştirileri ortaya koymayı gerektirmektedir. Birinci görüşün, temsil olgusunu vurgulaması savunulmakla birlikte, mekânı merkeze koyar görünen parlamento içi muhalefet adlandırmasını tercih etmesi ve buna koşutlukla parlamento içinde görülen muhalefet biçiminin parlamento dışında da görülüp görülemeyeceği hususuna değinmemesi savunulmamaktadır. İkinci görüşün, mekân yerine özneyi merkeze koymasından ötürü parlamenter muhalefet adlandırmasını tercih etmesi ve buna koşutlukla parlamenter muhalefetin yalnız parlamento içinde yapılabilen bir muhalefet biçimi olmadığını belirtmesi savunulmakla birlikte, özne tanımında salt siyasi partilerin karakteristik niteliğini belirleyici görerek siyasi parti sıfatı taşımayan özneleri yadsıması⁸⁹ savunulmamaktadır.

⁸⁸ Tunaya, s. 368; Tunç, s. 11.

⁸⁹ Turgut, özneyi merkeze koyma tutumuyla çelişerek parlamenterin muhalefetini gerçek anlamda bir muhalefet olarak kabul etmemektedir. “Meclisteki bu muhalefet partilerin merkez kurullarının denetimi dışında, değişik partilere ait üyeler ve hatta iktidar partisi üyelerince de yapılabilir. Ancak, daha çok parti disiplinin zayıf ve esnek olması halinde gözüken bu durumu başlı başına bir muhalefet değil, zaman zaman dış boyutlara ulaşan bir iç muhalefet saymak daha gerçekçidir. Aynı şekilde bağımsız üyelerin muhalefeti de partiler demokrasisi çağında fazla bir önem taşımayıp bireysel muhalefet olarak kalır.” Bkz. Turgut, s. 18. Turgut’un tespitlerini uygulamada doğrulayan örnekler bulunsa

Parlamentarlık ölçütü, *prima facie*, parlamento mekânı temelinde yükseliyor gözükmeye de parlamento mekânını temel kılan esaslı husus parlamentoda bulunmanın “*temsil*” olgusunu beraberinde getirmesidir. Dolayısıyla parlamento mekânının temel kılınmasıyla kastedilen, parlamenter muhalefetin yalnız parlamentoda yapılabilen bir muhalefet biçimi olması değildir; tersine, parlamenter muhalefet parlamento dışında da varlık gösterebilmektedir. Bu nedenle “*parlamento içi muhalefet - parlamento dışı muhalefet*” ayrımında mekân perdesi aralandığında gerideki görünümün temsil olgusu olduğu görülmektedir.

Parlamento mekânı temsil olgusunun öznesi/süjesi değil nesnesi/objesi olabilir; temsil olgusunun öznesi ise, bu olgunun nüvesi olan parlamenterdir. Dolayısıyla parlamenter muhalefetin nüvesi de, demek oluyor ki öznesi de önce parlamenter olmaktadır. Bu doğrultuda parlamenter muhalefet özne bakımından iki görünümde gözlemlenebilmektedir. Bunlardan ilki, parlamenterlerin her birinin -siyasi parti üyeliği bulunup bulunmaması fark etmeksizin- bağımsız birer muhalefet öznesi olması yönünden bireysel muhalefet; ikincisi ise, parlamenterlerin siyasi parti üyesi ve/veya parlamento üyesi olarak -siyasi parti yahut parlamento kurumsal kimliğiyle veya parlamenterler grubuyla- hep beraber muhalefet öznesi olması yönünden kolektif/toplu muhalefettir. Mekâna değer atfedilmesinin nedeni, temsil olgusunu barındırmasıdır. Bu doğrultuda temsil olgusunun öznesi olan parlamenter, ister bireysel ister kolektif muhalefet yapıyor olsun, parlamentonun dışına çıktığında da parlamenter muhalefet yapmaktadır. Çünkü parlamenterin, temsil olgusunun öznesi olması, parlamento mekânında bulunmasına bağlı

dahi bunların varlığı parlamenter muhalefetin öznesinin teorik olarak belirlenmesinde kısıtlayıcı, demek oluyor ki parlamenterin özne sıfatıyla tanımlanmasında alıkoyucu değildir. Bununla birlikte uygulamada, Turgut’un tespitlerini doğrulayan örnekler kadar doğrulamayan örnekler de olsa- rastlamak mümkündür. Nitekim 1981-1983 yılları arasında Danışma Meclisi Tunceli üyesi olan ve TBMM’de 18’inci-24’üncü yasama dönemlerinde Tunceli milletvekilliği yapan Kamer Genç, hem partili hem de bağımsız milletvekiliyken gösterdiği etkin ve etkili muhalefeti nedeniyle siyaset alanında, basında ve kamuoyunda “*tek kişilik muhalefet*”, “*tek başına muhalefet*”, “*Türkiye’nin en büyük muhalefet partisi*” olarak anılan ve hatta TBMM tutanaklarına eylemliliğinin yanı sıra hakkındaki “*tek başına muhalefet partisi*” benzetmesiyle de giren bir milletvekili olmuştur. Bkz. NTV, “Darbe Meclisi’nin muhalif üyesi: Kamer Genç”, 04 Ağustos 2010, <https://www.ntv.com.tr/turkiye/darbe-meclisinin-muhalif-uyesi-kamer-genc,bKrCv0R0MU6jdAV6AYU5sA> (2 Ağustos 2022); **Hürriyet**, “Siz sorun tek kişilik muhalefet cevaplasın”, 23 Şubat 2008, <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/siz-sorun-tek-kisilik-muhalefet-cevaplasin-8282544> (2 Ağustos 2022); **Hürriyet**, “Tek başına muhalefet”, 21 Şubat 2008, <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/tek-basina-muhalefet-8276830> (2 Ağustos 2022); **OdaTV**, “Bu Ülkede İki Muhalefet Var; Biri Hava Muhalefeti Diğeri Kamer Genç Muhalefeti”, 20 Şubat 2008, <https://www.odatv4.com/siyaset/bu-ulkede-iki-muhalefet-var-biri-hava-muhalefeti-digeri-kamer-genc-muhalefeti-2002081200-1217> (2 Ağustos 2022); **OdaTV**, “Türkiye’nin en büyük muhalefet partisi Kamer genç öldü”, 22 Ocak 2016, <https://www.odatv4.com/makale/turkiyenin-en-buyuk-muhalefet-partisi-kamer-genc-oldu-2201161200-88383> (2 Ağustos 2022); Eski Tunceli Milletvekili ve Meclis Başkanvekili Kamer Genç’e Allah’tan rahmet dilediğine ilişkin açıklama (Manisa Milletvekili Özgür Özel’in Genel Kurul konuşması), Dönemi ve Yasama Yılı: 26/1, B: 32, 26/01/2016.

değildir; tersine, parlamento mekânının temsil olgusuyla ilişkisi parlamenterin orada bulunmasına bağlıdır. Dolayısıyla parlamentoda bulunmayan siyasi partiler, temsil olgusunun öznesi olmadıklarından parlamenter muhalefetin öznesi değildir. Temsil olgusu, parlamenter muhalefeti parlamenter olmayan muhalefetten ayıran karakteristik niteliğin parlamenterin özgül işlevi olmasından ötürü biricik belirleyicidir. Çünkü temsille beraber temsilciye özgülenen hak, görev, yetki ve sorumluluk dörtlüsü, yalnız parlamenter işlev gören özneler bakımından geçerlidir.

Yukarıda anılan her iki görüşe tekrar bakıldığında -birinci görüş adlandırmadaki mekân vurgusuyla lafzen örselemişse de- her ikisinin de parlamenter muhalefeti işlevsel kimliğiyle öne çıkardığı görülecektir.⁹⁰ Bu durumda, muhalefet mekânının parlamento kurumu⁹¹ olmasından ötürü muhalefetin, mekânsal kimliğinden kısmen veya tamamen sıyrılırken kurumsal kimliğinden de sıyrılıp sıyrılmadığı sorusu sorulabilecektir. İlkini şunu belirtmek gerekir ki muhalefet, işlevsel kimliğiyle öne çıkarken ne mekânsal ne kurumsal kimliğinden tamamen sıyrılmaktadır.⁹² Muhalefetin kurumsal kimliğinden dolayı onun öğretide “*kurumlaşmış muhalefet*” olarak adlandırıldığı da görülmektedir. Özellikle parlamentoda nicel bir görünüme sahip olması; başka bir deyişle, sayıca muhalefet partisi/partileri olarak ayrışabilmesi⁹³ ve yasama-yürütme ilişkilerinde veya anayasal düzenin kurumları arasındaki ilişkilerde muhalefetin belirebiliyor oluşu⁹⁴ onun

⁹⁰ Yılmaz da, Turgut ve Tunç tarafından yapılan tanımlamalardan yola çıkarak aynı tespite ulaşmıştır. Bkz. Yılmaz, s. 22-23. Nitekim Turgut, parlamenter muhalefetin hareket noktası olarak mekân ögesini almadığını açıkça belirtmiş; bunu (ayrımın diğer tarafı hariç) adlandırmaya ve tanımlamaya yansıtmıştır. Bkz. Turgut, s. 17-18. Tunç ise adlandırmada mekân ögesini imleyerek iç-dış ayırımına gitmişse de tanımlamada muhalefetin işlevlerini vurgulamıştır. Bkz. Tunç, s. 11-38.

⁹¹ “*Kurum*” sözcüğünün incelenmesi ve neye, nasıl, hangi koşullarda “*kurum*” denildiğinin değerlendirilmesi ileride yapılacaktır.

⁹² Nitekim Venedik Komisyonu da “*muhalefet*” teriminin, hem işlev olarak çoğunluğun ve hükümetin politikalarına karşı çıkan tüm savları ve faaliyetleri hem de özne olarak hükümet etme gücünü elinde bulundurmeyen siyasi partiyi veya partileri kapsadığını belirtmiştir. Komisyon burada muhalefet öznesi olan siyasi partileri vurgulayarak esasen muhalefetin kurumsal kimliğine işaret etmiştir. Bkz. **European Commission For Democracy Through Law (Venice Commission)**, “Draft Report on The Role of The Opposition in A Democratic Parliament”, s. 7.

⁹³ TBMM Genel Kurulu’na bakıldığında, partilerin iktidar ve muhalefet biçiminde belirgin bir ayrışmayı gözetken oturma düzenine sahip olmasının yanı sıra her bir muhalefet partisinin de dağınık oturmak yerine siyasi partiler hâlindeki oturma düzeni, geniş perspektiften muhalefete, dar perspektiften muhalefeti oluşturan siyasi partilere ilişkin kurumsal kimlik algısına hizmet ettiği düşünülebilir. Yine Birleşik Krallık parlamentosunun iktidarı ve muhalefeti karşılıklı konumlandığı oturma düzeni de, bu belirgin ayrışmanın başka bir örneğini oluşturmaktadır.

⁹⁴ Yılmaz, s. 23. Norton, muhalefetin yalnız iktidar ve muhalefet partileri arasındaki ilişkide değil, partiler içinde ve hatta parti bağlamı dışında da belirebileceğine değinmiştir. Norton, s. 238. Morgenstern, Negri ve Perez-Liñán’ın belirttiği üzere, başkanlık rejiminde yürütmenin çoklu muhalefetle karşı karşıya kalması ve yine siyasal rejimlerden azade olarak King’in ortaya koyduğu şekliyle, iktidar-muhalefet ikilisini imleyen klasik tarzın yanı sıra farklı muhalefet tarzlarıyla karşılaşılması mümkündür. Bkz. Scott Morgenstern, Juan Javier Negri, Aníbal Pérez-Liñán, “Parliamentary Opposition in Non-Parliamentary Regimes: Latin America”, **The Journal of Legislative Studies**, Volume 14, Issue 1/2, 2008, ss. 160-189; Anthony King, “Modes of Executive-Legislative Relations: Great Britain, France, and West Germany”, **Legislative Studies Quarterly**, Volume 1, Issue 1, 1976, ss. 11-36.

bir “kurum” olarak benimsenmesine olanak sağlamaktadır. Bu kurumsal kimliğin tezahürü ise seçimden birinci çıkamayıp parlamentoya giren ve hükûmet karşısında konumlanan⁹⁵ parti(ler) olarak vücut bulmaktadır. Bu, bir anlamda, muhalefet olarak adlandırılan konuma bir öznenin yerleşmesi durumudur.

Tıpkı “*kişiler geçicidir, kurumlar kalıcıdır*” sözündeki anlamla örtüşürcesine muhalefet özneleri her seçim döneminde değişirken, değişmeyip kalan muhalefet kurumu olmaktadır. Dolayısıyla muhalefet özneleri seçim yoluyla değiştiğinde muhalefet bir kurum olarak varlığını koruyacak, değişen özneler eliyle muhalefet etme olgusu sürdürülecektir. Bu bakımdan muhalefet özneleri geçici ve değişken, muhalefet kurumu ise kalıcı ve sürekli. Başka bir deyişle, muhalefet kurumu, muhalefet öznelerinden bağımsız olarak varlık kazanmakta; ancak muhalefet kurumunun eylemliliği, muhalefet edenlerce devamlı kılınmaktadır.

Bununla birlikte, parlamenter muhalefeti salt kurumlaşmayla imlemek, onu belirli kalıplar dâhilinde yaşatmak ve hatta bu kalıplara sıkıştırmak sonucunu doğurmaya açıktır.⁹⁶ Muhalefetin çok yönlü doğasının uzantısı olarak onu yalnız mekânın

⁹⁵ Turgut, s. 19.

⁹⁶ Muhalefetin kurumsal kimliğiyle anılmasında Birleşik Krallık uygulamasının payı, azımsanmayacak derecede büyüktür; nitekim muhalefete kurumsal yaklaşımın batı demokrasilerine -ne kadar alınıp alınmadığı farklılaşmakla birlikte- Birleşik Krallık’tan miras kaldığı düşüncesi -(İngiltere’ye göndermeyle) “*The mother of parliaments*” deyimini hatırladığında- pek de yersiz değildir. Birleşik Krallık uygulamasında, *Majestelerinin Muhalefeti*’nin sahip olduğu siyasi otoritenin, ona kamu hizmeti niteliği tanıdığı ileri sürülmektedir. Bkz. M. Duverger, **Les Partis politiques**, Librairie Armand Colin, Paris, 1951, s. 454’ten aktaran: Yılmaz, s. 23. Nitekim bu görüşü, Allen Potter’in “*opposition with a capital ‘O’*” yakıştırması da destekleyebilecek niteliktedir. Potter, *Majestelerinin Muhalefeti*’nin tıpkı kabine (hükûmet) gibi anayasal düzenin bir parçası olduğunu ve “*resmî muhalefet*” olarak anıldığını vurgularken “*Majestelerinin Muhalefeti*” kavramıyla birlikte “*Majestelerinin Hükûmeti*” kavramına da yer vererek imlediği denklikle bu vurguyu güçlendirmektedir. Bkz. Potter, s. 13-14. Muhalefetin de iktidar kadar “kurum” olduğunun ilk ve somut göstergesi, 1937 yılında Birleşik Krallık parlamentosunca çıkarılan “*The Ministers of the Crown Act*” yasası olmuştur çünkü bu yasayla hükûmet ve muhalefet liderleri resmen tanınmış ve her iki lidere de maaş bağlanmıştır. Bkz. Dean E. McHenry, “Formal Recognition of the Leader of the Opposition in Parliaments of the British Commonwealth”, **Political Science Quarterly**, Volume 69, Issue 3, 1954, s. 439-440; G. H. L. Le May, **British Government 1914-1963: Select Documents**, Reprinted with minor corrections, London: Methuen, 1964, s. 74-75. Potter’in “*Majestelerinin Hükûmeti*” ve “*Majestelerinin Muhalefeti*” kavramlarına birlikte yer vererek imlediği denklik, bu yasanın her iki lideri de eş zamanlı tanımış olmasında temelini bulmaktadır. Birleşik Krallık uygulamasında muhalefet, tıpkı hükûmet gibi belirli işlevleri yerine getirmekle görevlidir ki bunlardan biri hükûmeti eleştirme; diğeri de hükûmetin alternatifini oluşturma (gölge kabine) işlevidir. Birleşik Krallık uygulamasında, hemen her seçim döneminde parlamentodaki sandalyelerin neredeyse tamamına yakınına sahip olan ve buna koşutlukla iktidar ve muhalefet kurumlarında kendilerine görev düşen partiler, -her ne kadar daha fazla parti yarışıyor da- hep aynı iki parti olmaktadır. Bu nedenle “*Majestelerinin Muhalefeti*” gelecekte “*Majestelerinin Hükûmeti*” olmaya en yakın aday olduğundan bu uygulamada muhalefetin, hükûmetin alternatifini oluşturma (gölge kabine) işlevini üstlenmesi şaşırtıcı olmayacaktır. Birleşik Krallık uygulamasının muhalefete prototip seçilmesinde muhalefetin tarihsel süreçte belirginleşen statüsü etkili olmuş ve bu statüye dayanarak muhalefete yönelik “*büyük ‘M’ ile muhalefet*”; “*kurumsal muhalefet*”; “*işlevsel muhalefet*”; “*karşılaşmalı muhalefet*” şeklinde belirlemelerde bulunulmuşsa da, bu belirlemelerde oy birliği bulunmamaktadır. Çünkü hükûmetin alternatifini oluşturma (gölge kabine) işleviyle uyumadığı düşünülen “*her şeye hiçbir şey önermeden muhalefet etme*” işlevinin de bu muhalefetin kapsamında olduğu

imlenmesiyle “*parlamento içi muhalefet*” veya yalnız kurumun imlenmesiyle “*kurumlaşmış muhalefet*” olarak adlandırmaktansa işlevin imlenmesiyle “*parlamenter muhalefet*” olarak adlandırmak -mekân, kurum, birey öğeleri “*parlamenter*” sözcüğünde kapsanacağından ötürü- yeğ bir seçenektir.⁹⁷

Bu doğrultuda “*parlamenter muhalefet - parlamenter olmayan muhalefet*” ayrımının anlamsal açılımı “*parlamenter işlevli (işlevi olan) muhalefet - parlamenter işlevsiz (işlevi olmayan) muhalefet*” olacaktır. Parlamenterlik ölçütünü temel alan ayrımın, dilden mekân ve kurum vurgusunun kaldırılmasıyla kavramlaştırılması önemlidir; kuşkusuz parlamenterin, salt parlamentodayken, hatta mutlaka siyasi parti veya parlamenter grubu içindeyken gerçekleştirebileceği işlevleri mevcut olabilecektir ancak bu, parlamento dışındayken, parlamenter sıfatına özgülenen hak, görev, yetki ve sorumluluk dörtlüsünü tümünden kaybettiği sonucuna ulaştırmaz. Çünkü parlamenterlik, parlamento kapısından girildiğinde giyilen çıkıldığında çıkarılan bir kisve değildir. Bu nedenle çalışmanın parlamenterlik ölçütüne yaklaşımına koşutlukla, “*parlamento içi muhalefet*” kavramındaki mekân ve “*kurumlaşmış muhalefet*” kavramındaki kurum vurguları, muhalefetin işlevsel kimliğini yansıtmadığı için eleştirilmektedir. Çalışmanın önerisi “*parlamenter muhalefet*” kavramıdır.

Siyasal muhalefetin anayasallık, yapısalılık ve parlamenterlik ölçütlerine göre şekillenen biçimleri değerlendirildiğinde görülecektir ki, muhalefetin hangi amaç doğrultusunda; kim tarafından; kimi/neyi hedef alarak; nasıl; nerede ve hangi koşullar altında yapıldığına ilişkin farklılaşmalar bu biçimlerin belirleyicisi olmuştur. Başka bir deyişle, bir muhalefet edimiyle karşılaşıldığında ona yöneltilecek amaç, özne, hedef, usul, yer ve koşul hakkındaki sorulara verilecek cevaplar, muhalefet ediminin hangi biçimle ilişkilendirilebilir olduğunu ortaya koymaktadır.

hatırlatılmaktadır. Bkz. Turgut, s. 19. Görüldüğü üzere muhalefetin, kurumsal ve işlevsel kimlikleri örtüşebilmekteyse de salt kurumsal kimliğiyle nitelendirilmesi onu, “*her şeye hiçbir şey önermeden muhalefet etme*” demek oluyor ki “*muhalefet için muhalefet etme*” işlevinin uzağına düşürebilme sakıncasını barındırmaktadır. Muhalefetin var olması yönündeki istek öncelikle, hükmetme gücünü elinde bulunduran çoğunluğa karşıtlık oluşturacak bir odağa duyulan gereksinimden ileri gelmektedir. Bu bakımdan çalışmada muhalefeti, salt kurumsal kimliğiyle niteleyen “*kurumsal muhalefet*” kavramı yerine tüm kimlikleriyle niteleyen veya nitelemeye en yakın olan kavram yeğlenmiştir.

⁹⁷ Parlamenter muhalefete işlevsel yaklaşım, mekânı (parlamentoyu), kurumu (siyasi partileri) ve bireyi (parlamenterleri) işlevleriyle ele alabilmeye açık olduğundan daha kapsayıcıdır. Parlamenter muhalefetin, esasen mekân, kurum ve birey öğelerinin oluşturduğu sacayağın üzerinde yükseldiği ve bu doğrultuda neden işlevsel kimliğiyle belirginleştiği ileride ayrı bir başlıkta anlatılacaktır.

Muhalefet biçimini belirleyen bu farklılaşmalar her bir muhalefet edimine özgü olduğundan, bu edimleri birbirleriyle ve muhalefet biçimleriyle ilişkilendirerek muhalefet tipolojisi oluşturmanın epey güç olduğu göz ardı edilememektedir. Tipoloji, özsel özelliklere göre sınıflandırma yapmaktır;⁹⁸ özsel özellikler ve buna koşutlukla çeşitlilik ne kadar artarsa sınıflandırma yapmak da bir o kadar zorlaşmaktadır. Ancak edim çeşitliliği bakımından hayli zengin olan muhalefete yakından bakabilmenin yolu, edimlerin oluşturduğu biçimleri -asgari düzeyde dahi olsa- sınıflandırabilmekten geçmektedir.

Bununla birlikte, sınıflandırmaya yönelen çabanın yanında yükselen gerçek şudur ki -Tilly’den ödünçlemeyle- muhalefet repertuarı, her zaman sınıflandırmalara sığmayacak kadar çeşitlilik gösterir olmuştur. Muhalefetin sınıflandırmalara sığmazlığına dikkat çeken Robert Dahl, Batı demokrasilerinde tek bir hâkim muhalefet biçiminden söz edilemeyeceği tespitinden hemen sonra muhalefet biçimlerini kastederek “*Ortaya çıkardığımız çeşitlilikten sipariş verebilir miyiz?*” sorusunu sormuş ve buna cevaben muhalefet biçimlerinin, herhangi bir sınıflandırmada belli bir yere kolayca yerleştirilemeyecek kadar karmaşık olduğunu ancak muhalefeti anlayabilmek için bir tipolojinin sağladığı basitleştirmeye de gereksinim duyulduğunu belirtmiştir.⁹⁹

Nitekim yukarıda ortaya konulan sınıflandırmaya dikkat edildiğinde, muhalefet biçimlerinin etkileşimli olmaya yatkın olduğu görülmektedir. Anayasal olmayan muhalefet ile yapısal muhalefet, “*düzen*”in dışına çıkarak onu kökten değiştirmeyi hedeflerken anayasal muhalefet ile yapısal olmayan muhalefet ise “*düzen*”in içinde kalarak onu sürdürmeyi amaçlamaktadır. Bu açıdan anayasal olmayan muhalefet ile yapısal muhalefet ve anayasal muhalefet ile yapısal olmayan muhalefet, amaç unsuru yönünden birbirine benzetilebilir ancak bu amaca ulaşmada diğer unsurların değişkenliğiyle birbirinden ayrıştırılabilir. Başka bir açıdan yaklaşılsa, amaçlarına bakıldığında edinilen genel kabulle anayasal muhalefet ile yapısal olmayan muhalefet parlamentoda bulunabilir görüldüğünden parlamenter muhalefetle, anayasal olmayan

⁹⁸ İvan Frolov, **Felsefe Sözlüğü**, Aziz Çalışlar (çev.), İstanbul: Cem Yayınevi, 1991, s. 421-422.

⁹⁹ Dahl, tespit ettiği -en az- altı yönden (muhalefetin örgütsel görünümü, konumu veya iktidarla karşılaşma ortamı, rekabet gücü, ayırt edilebilirliği veya tanımlanabilirliği, hedefleri, stratejileri) muhalefetin farklılaşabileceğini ortaya koymaktadır. Bkz. Robert A. Dahl, “Patterns of Opposition”, Robert A. Dahl (ed.), **Political Oppositions in Western Democracies** içinde, Third printing, New Haven/London: Yale University Press, 1968, s. 332.

muhalefet ile yapısal muhalefet ise parlamentoda bulunamaz görüldüğünden parlamenter olmayan muhalefetle bağdaştırılabilirse de diğer unsurların değişkenliğiyle bu bağdaştırma tersine de dönebilmektedir.¹⁰⁰

Anlaşılmaktadır ki muhalefet biçimleri kısmen de olsa bir sınıflandırmaya girebiliyorsa da, bu biçimlerin sınıflandırmada yerleştirildikleri yerler, onların etkileşimli olmaya yatkınlığından ötürü sabit kılınabilir değildir. Muhalefet biçimlerini sınıflandırmaya çalışmakta başvurulacak ölçütlerden parlamenterlik ölçütüne dayanan muhalefet biçimleri, anayasallık ve yapısalılık ölçütlerine dayanan muhalefet biçimlerini de kapsayabilmeye elverişlidir. Başka bir deyişle, anayasallık ve yapısalılık ölçütlerine dayanan muhalefet biçimleri değişken unsurlara koşutlukla sınıflandırmada yer değiştirebilirken aynı zamanda parlamenter işlev kazanıp kazanmadıklarına göre de yer edinebilmektedir.

Çalışmada, parlamenterlik ölçütünün temelinde bulunan parlamenter işlevselliğin biçimlendirdiği “*parlamenter (parlamenter işlevli) muhalefet - parlamenter olmayan (parlamenter işlevsiz) muhalefet*” ayrımı derinleştirilecektir.

III. SİYASAL MUHALEFETİN BİR BİÇİMİ OLARAK PARLAMENTER MUHALEFET

A. PARLAMENTER MUHALEFETİN KAPSAMI¹⁰¹

Parlamenterlik ölçütüne göre siyasal muhalefet olgusu, çoklukla “*mekân*” ve “*kurum*”¹⁰² öğeleri düşünülerek tasarlandığından, bu olguyu nitelemede “*parlamento içi*

¹⁰⁰ Turgut, bu olasılığı öngörerek oluşturduğu örnek tipolojide, anayasallık ve yapısalılık ölçütlerine göre nitelenen muhalefet biçimlerinin, parlamenterlik ölçütüne göre nitelenen muhalefet biçimleri kapsamında, bir arada bulunabileceğini (anayasal, yapısal olmayan parlamenter muhalefet; anayasa dışı, yapısal olmayan parlamenter muhalefet; anayasal ve yapısal parlamenter muhalefet; anayasa dışı ve yapısal parlamenter muhalefet; anayasal, yapısal olmayan parlamento dışı muhalefet; anayasa dışı, yapısal olmayan parlamento dışı muhalefet; anayasal ve yapısal parlamento dışı muhalefet; anayasa dışı ve yapısal parlamento dışı muhalefet) göstermektedir. Bkz. Turgut, s. 21.

¹⁰¹ Bu başlık altındaki anlatım, çalışmanın “*parlamenter muhalefet*” kuramına ilişkindir.

¹⁰² Kurum kavramı, kurumsal sosyoloji (kurumlar sosyolojisi) disiplininin temel kavramlarından biri olup toplumsal yaşamda insan tarafından oluşturulmuş veya bilinçli insan iradesi ve eylemi olmaksızın zamanla kendiliğinden oluşmuş kurallar bütünüdür. Genel tipolojide kurumlar, fonksiyonları yönünden siyasal, sosyal, iktisadi ve kültürel kurumlar olarak dörde; bu ayrım dışında en ilkelinden gelişmişine kadar tüm toplumlarda var olan temel kurumlar ile temel kurumların dışında kalan ve esasen onların alt kurumu niteliğinde olan yardımcı kurumlar olarak ikiye; nihayet devlet tarafından oluşturulmuş formel/resmî kurumlar (dışsal kurallar) ile kendiliğinden oluşmuş informal/gayriresmî kurumlar (içsel kurallar) olarak ikiye ayrılmaktadır. Örneğin siyaset temel kurum iken hukuk yardımcı kurumdur; Anayasa’da yasama, yürütme ve yargı organlarının işleyişine ilişkin kuralların tamamı (erkler ayrılığı, laiklik, yargı bağımsızlığı vb.) formel/resmî kurumdur. Öte yandan, kurum ve kurumsal organizasyon

muhafelet” ve “*kurumlaşmış muhafelet*” kavramlarının kabul gördüğünü yinelemek gerekmektedir. Bu kavramların ilkinde mihenk taşı işlevini üstlenen “*parlamento*” iken, ikincisinde ise “*siyasi partiler*”dir.¹⁰³ Kavramların ilkinde muhafelet odağı parlamento olarak düşünüldüğünden parlamento içi muhafelet “*mekân olarak parlamento sınırları içerisinde sürdürülen muhafelet*”e; ikincisinde ise, muhafelet odağı siyasi parti olarak düşünüldüğünden kurumlaşmış muhafelet “*kurum olarak siyasi partiler eliyle yürütülen muhafelet*”e işaret etmektedir. Bu doğrultuda, iç-dış ve kurumlaşmış-kurumlaşmamış ikiliği belirlemektedir.

Daha açık bir anlatımla, muhafelet odağının parlamento olduğu durumda parlamentonun içi ve dışı iki ayrı muhafelet konumu olarak düşünülürken, odağın siyasi partiler olduğu durumda kurumlaşmış alan ve toplumsal alan¹⁰⁴ iki ayrı muhafelet

birbirinden farklı ancak etkileşim içinde olan iki kavramdır. Örneğin siyaset kurum iken siyasi partiler kurumsal organizasyon veya yasama, yürütme ve yargı organlarının işleyişine ilişkin kuralların tamamı kurum iken yasama organı kurumsal organizasyondur. Bkz. Coşkun Can Aktan, Selin Cansu Aktan, “Organizasyonlar ve Kurumlar: Kurallar ve Kurumların Rolü, Fonksiyonları ve Önemi”, **Organizasyon ve Yönetim Bilimleri Dergisi**, Cilt 11, Sayı 1, 2019, s. 66-74. Aktan ve Aktan’ın belirlemelerinden bir çıkarım yapmak gerekirse, muhafelet kurum iken muhafelet öznesi olarak siyasi partiler kurumsal organizasyondur denilebilir. Toplum bilimci Özer Ozankaya ise, kurumu şu şekilde tanımlamıştır: “*Bir toplumsal kurum, hep birlikte eşgüdümüş ve örgütlenmiş bir görelî bütün oluşturan düşünceler, inançlar, gelenek-görenek ve davranışlarla özdeksel öğelerden (= yapılar, mallar, belgeler, simgeler...) kuruludur ve bir sürekliliği vardır. Birkaç örnek verecek olursak, aile, hukuk, üniversite, eğitim, parlamento, devlet, birer kurumdurlar.*” Ozankaya, kurum kavramını dar ve geniş anlamda kurum olarak ikiye ayırmaktadır. Ozankaya’ya göre; örneğin ilköğretim, lise, üniversite dar anlamda kurum iken eğitim geniş anlamda kurumdur veya yargı (mahkeme), ticaret hukuku, medeni hukuk, ceza hukuku, kamu hukuku dar anlamda kurum iken hukuk geniş anlamda kurumdur. Yine Ozankaya, yasama organıyla ilgili olarak şu belirlemeye de yer vermiştir: “*Örneğin yasama organı, seçmenlerin gizli oy, açık sayım ve eşit oy hakkı kuralları çerçevesinde birbirleriyle yarışan adaylar arasından 5 yılda bir seçtikleri üyelerden kurulu bir kurumdur. Yasama organının belli yetkileri vardır, kimi belli yetkilerden ise yoksundur. Bir devlette yasama gibi, yürütme, yargı, polis, kamu yöneticileri... vb. öbür organların işpaylarını da belirleyen bütünlenmiş kurallar dizisi geniş anlamında da o toplumun «Siyasal kurumu»nu oluştururlar.*” Anlaşılmaktadır ki Ozankaya’ya göre; yasama, yürütme ve yargı organlarının işleyişine ilişkin kuralların tamamı geniş anlamda kurum iken yasama organı dar anlamda kurumdur. Ozankaya bu ayırımı kurumlaşmış olanın kuralları olduğunu; bu kuralları bütünü temsil ederek onu görülür duruma getirenin ise yapı vb. unsurları olduğunu vurgulamaktadır. Özer Ozankaya, **Toplumbilim**, 7. Basım, İstanbul: Cem Yayınevi, 1976, s. 181-184. Son tahlilde, kurumlar toplumsal yaşamda kuralları bütününden ziyade Aktan ve Aktan’ın “*kurumsal organizasyon*”, Ozankaya’nın “*dar anlamda kurum*” olarak adlandırdığı yapılarla bilinir olduğundan bu iç içelik kavramlaştırmaya da yansıyor “*kurum - kurumsal organizasyon*” ve “*geniş anlamda kurum - dar anlamda kurum*” ayırımlarını doğurmuştur. Bu ayırımları oluşturan kavramlarda örtüşme olduğunu tespit etmek yerindedir. Çalışmanın konusu bakımından varılacak sonuç şudur ki; muhafelet kurum/geniş anlamda kurum iken muhafelet öznesi olarak siyasi partiler kurumsal organizasyon/dar anlamda kurum olacaktır. Nitekim Tarık Zafer Tunaya “*Siyasal parti bir kurumlaşma olgusudur. İnsanlarla fikirlerin kaynaşmasından oluşur ve kurucularını aşan bir yaşam sürdürür. İnsanlar gider, ‘müessese’ kalır.*” ifadesindeki göze çarpan özlü anlatımıyla siyasal partilerin kurumsal yapıları olduğunu vurgulamıştır. Bkz. Tunaya, s. 245. Çalışmada “*kurumsal organizasyon*” veya “*dar anlamda kurum*” kavramları yerine bunları imlemek kaydıyla “*kurum*” kavramı kullanılmış ve buna dayanarak “*kurum olarak siyasi parti*” ifadesine yer verilmiştir. Bu ifadede anlaşılmaması gereken “*kurumsal organizasyon olarak siyasi parti*” veya “*dar anlamda kurum olarak siyasi parti*” olacaktır. Muhafeletin kurumsal öznelerinden siyasi parti grubu ve parlamento da aynı anlam çerçevesinde nitelendirilmiştir.

¹⁰³ Yukarıda Birleşik Krallık uygulamasının muhafeletin kurumlaşmasına bir anlamda öncülük ettiği belirtilmiştir. Nitekim muhafeletin kurumlaşması bağlamında Birleşik Krallık’ta hükümetin ve muhafeletin “*partileşme*”si de arka arkaya olmuştur. Bkz. Beyme, Daniels, s. 191.

¹⁰⁴ Burada kurumlaşmamış alan yazılması yeğlenmemiştir çünkü kurumlaşmış alanın dışında muhafelet yapan özneler, bireyler olduğu kadar aynı zamanda kurumlaşmış özneler de olabilmektedir. Nitekim çalışmanın merceğiyle

konumu olarak düşünölmektedir. Bu kavramların kaynağı olan mekân ve kurum ögeleri, *prima facie*, farklı güdülere sahip gözükse de -bazı nüanslı yönler hariç tutulmak üzere- temelde örtüşmektedir. Çünkü her iki kavramda da mekân ve kurum ögeleri -karakteristik öge öne çıkmakla birlikte- birbirini dışlamadan belirginleşmektedir. Başka bir deyişle, mekân ögesinin belirlediğı muhalefet olgusu kurum ögesini, kurum ögesinin belirlediğı muhalefet olgusu mekân ögesini kısmen barındırmaktadır, hatta denilebilir ki bu ögeler her iki kavramda da iç içelik gösterebilmekte ancak öne çıkan öge, kavramın belirleyicisi olmaktadır.

Parlamento muhalefet odağı iken *mekân olarak parlamento*da yapılan muhalefet olgusu belirginleştiğinden ve parlamento da bulunan siyasi partiler de bu mekânda muhalefet yaptıklarından; benzer şekilde siyasi partiler muhalefet odağı iken kurum olarak *siyasi partilerin* yaptığı muhalefet olgusu belirginleştiğinden ve bu siyasi partiler de parlamento da bulunan¹⁰⁵ siyasi partiler olduklarından her iki durumda da mekân ve kurum ögelerinde örtüşme gözlenmektedir.

Mekân ve kurum ögelerinin kullanılması yerinde değildir denilemez; tersine, çalışmada tercih edilen “*parlamentar muhalefet*” kavramının ögelerinden ikisi yine “*mekân olarak parlamento*” ve “*kurum olarak siyasi parti*”dir; ancak “*parlamentar muhalefet*” haricindeki kavramların -anlamında olmasa da yahut anlamında olsun veya olmasın- lafzında baskın olan mekân ve kurum vurgusu, muhalefet özneleri bakımından kapsamın istemsizce daraltılması yahut bu yönde anlaşılarak eksik bir yaklaşımın geliştirilmesi olasılığını doğurabilmektedir. Bu nedenle -yukarıda değinildiğı üzere- mekân ve kurum ögelerinin her iki kavramda da anlam yönünden birbirini dışlamadan belirginleştiğı söylenebilse de, lafız yönünden bir diğerini silikleştirdiğı de kaydedilmelidir.

Çalışmada tercih edilen “*parlamentar muhalefet*” kavramı ise “*mekân*”, “*kurum*” ve “*birey*” ögelerinin tümü düşünölerek tasarlanmakta ve buna dayanarak

bakıldığında, yukarıda değinildiğı üzere parlamento da bulunmayan siyasi partiler, toplumsal muhalefetin kurumsallaşmış özneleri olarak görölmektedir.

¹⁰⁵ Parlamento ya giremediğı için parlamento da muhalefet yapamayan siyasi partilerin âdeta birer demokratik kitle örgütüyümüşçesine toplumsal muhalefetin öznelerinden biri sayılmasından ötürü, parlamento ya giren siyasi partiler, kurumsal kimlikleriyle parlamento da muhalefet yapabilen muhalefet özneleri olarak görölmektedir. Aksi yönde görüş için bkz. Turgut, s. 17-18.

muhalefet öznesi bakımından daha geniş kapsamlı bir muhalefet olgusuna dikkat çekmektedir.

Öncelikle “*parlamentar muhalefet*” kavramıyla, salt parlamentar rejimlerdeki muhalefetin kastedilmediği belirtilmelidir.¹⁰⁶ Buradaki “*parlamentar*” sözcüğünün anlamlarından ilki “*parlamento üyesi*”, ikincisi ise “*parlamento ile ilgili, parlamentoya dayanan*” olduğundan¹⁰⁷ “*parlamentar muhalefet*” kavramıyla, parlamentar rejimlere özgü muhalefet imlenmemektedir. Parlamentar sözcüğünün çağrıştırdığı parlamentar rejim ise, sözcüğün ikinci anlamıyla kastedilen parlamentar sıfatını alarak oluşturulmuş bir kavram¹⁰⁸ olup siyasal rejim türlerinden birini ifade etmektedir. “*Parlamentar muhalefet*” kavramı -adının açık anlamından da anlaşılacağı üzere- parlamentar sözcüğünün anlamlarından her ikisini de özümseyen bir muhalefet tasarımı sunmaktadır.

Parlamentar sözcüğünün ilk anlamı olan “*parlamento üyesi*” ifadesi, içerdiği birey ölçütünden hareketle “*parlamentarce yapılan muhalefet/parlamentarlerin muhalefeti*” anlamını karşılamaktadır. Bu bağlamda parlamentar muhalefetin, yalnız parlamentarlerin bireysel muhalefetinden ibaret olduğu anlaşılmamalıdır. Çünkü parlamentar muhalefet kavramı, parlamentarlerin bireysel muhalefetini kapsadığı kadar kolektif/toplu muhalefetini¹⁰⁹ de kapsamakta olup bu bağlamda birden fazla parlamentarlerin bir araya gelerek gerçekleştirdiği muhalif eylemler de kavram dâhiline girmektedir. Burada parlamentar sözcüğü, nicelik yönünden tekil olarak parlamenti değil, tekil veya çoğul olması fark etmeksizin nitelik yönünden parlamentar sıfatını taşıyan muhalefet yapıcı özneyi temsil etmektedir. “*Parlamentar*” sözcüğünün ikinci anlamı olan “*parlamento ile ilgili, parlamentoya dayanan*” ifadesi ise, içerdiği kurum ve mekân ölçütlerinden hareketle “*parlamentonun kurumlaşmış öğelerince yapılan muhalefet*” ve “*parlamentoda yapılan muhalefet*” anlamlarını karşılamaktadır. Bu bağlamda

¹⁰⁶ Siyasal muhalefet, parlamentoya özgü olmadığı kadar parlamentar muhalefet de parlamentar rejime özgü değildir. Parlamentar muhalefet -yukarıda açıklandığı üzere- temsil olgusunu ve dolayısıyla parlamentar işlevselliği takip etmekte olduğundan diğer rejimlerde de -değişen görünümünde olsa- bulunmaktadır.

¹⁰⁷ **Türkçe Sözlük [I. Cilt/II. Cilt]**, “Parlamentar”, II. Cilt, s. 1769; **Türkçe Sözlük**, “Parlamentar”, s. 1369; **Kubbealtı Lugatı -Asırlar boyu tarihi seyri içinde- Misalli Büyük Türkçe Sözlük**, “Parlamentar”, s. 978.

¹⁰⁸ “*Parlamentar düzen*” (bkz. **Türkçe Sözlük [I. Cilt/II. Cilt]**, “Parlamentar”, II. Cilt, s. 1769; **Türkçe Sözlük**, “Parlamentar”, s. 1369) veya “*Parlamentar rejim*” (bkz. **Kubbealtı Lugatı -Asırlar boyu tarihi seyri içinde- Misalli Büyük Türkçe Sözlük**, “Parlamentar”, s. 978).

¹⁰⁹ Farklı siyasi partilere üye veya bağımsız parlamentarler de bir araya gelerek bir muhalefet eyleminin öznesi olma potansiyeline sahiptir.

kurumlaşmış ögelerin muhalefeti olan “*siyasi parti muhalefeti*”¹¹⁰ ve “*siyasi parti grubu muhalefeti*”¹¹¹ de parlamenter muhalefet kavramının kapsamındadır. Bundan başka, “*yekûn olarak/kül hâlinde parlamento muhalefeti*” anlamına gelen “*parlamentonun muhalefeti*” de siyasi parti muhalefeti ve siyasi parti grubu muhalefetiyle birlikte parlamenter muhalefetin kurumsal yönünü oluşturmaktadır.¹¹² Nihayet parlamentonun fiziki sınırları içerisinde gerçekleştirilen -öznesi ister birey ister kurum olsun- tüm muhalif eylemler de parlamentoda yapılan muhalefet olarak mekânen muhalefete/muhalefetin mekânsal yönüne işaret etmektedir.

Görülmektedir ki parlamenter muhalefet kavramı, literatürde birbirinin yerine kullanılabilen parlamento içi muhalefet ve kurumlaşmış muhalefet kavramlarını da içine alabilecek kadar kapsayıcıdır. Ancak bu çıkarımın tersine ulaşmak, başka bir deyişle parlamento içi muhalefet ve kurumlaşmış muhalefet kavramlarının parlamenter muhalefet kavramını içine alabilecek kadar kapsayıcı olduğunu söylemek bazı hususlar yönünden olası olmayabilmektedir.

Parlamento içi muhalefet kavramına yakından bakıldığında ilkin, bu kavramın kurumlaşmış muhalefet kavramına nispeten daha kapsayıcı olduğu görülebilir. Çünkü bu kavramın adlandırmasında kullanılan yerleşik ölçüt mekân olup bu mekânın varlığı da parlamentoda cisimleşmektedir. Bu doğruluda kavram, mekân ögesini temel aldığından

¹¹⁰ Bu kavram, parlamentoda grup kurabilecek sayıya ulaşamayan partili parlamenterlerin muhalefetini tanımlamaktadır. Bağımsız parlamenterlerin parlamenter grubu olarak hareket edebilecekleri olasılığı karşısında bu iki muhalefet öznesini birbirinden ayırmak için tercih edilmiştir.

¹¹¹ Siyasi parti grubu muhalefeti, genel olarak parlamenter rejimlere özgü kurumlaşmış muhalefetin görünümüdür. Ayrıntılı bilgi için bkz. Yılmaz, s. 84-93. Bununla birlikte Amerika Birleşik Devletleri (ABD) Kongresinde “*Minority Leader*” ve “*Majority Leader*” olarak nitelenen ki bu bağlamda muhalefet ve iktidar partisinin grup başkanları kabul edilebilecek iki statüden söz edilebilmektedir. Bkz. **Congressional Research Service**, “The Role of the House Minority Leader: An Overview”, <https://crsreports.congress.gov/product/pdf/RL/RL30666> (17 Mayıs 2023); **Congressional Research Service**, “The Role of the House Majority Leader: An Overview”, <https://crsreports.congress.gov/product/pdf/RL/RL30665> (17 Mayıs 2023); **Congressional Research Service**, “Party Leaders in the House: Election, Duties, and Responsibilities”, <https://crsreports.congress.gov/product/pdf/RS/RS20881> (17 Mayıs 2023).

¹¹² Yılmaz’ın deyişiyle “*parlamentonun muhalefetinden parlamentoda muhalefete*” evrilen parlamenter muhalefet, ilk kurumsal görünümünü yürütme karşısında yasamanın bir muhalefet organı olarak varlık göstermesiyle kazanmıştır. Bkz. Yılmaz, s. 67. Hatta muhalefetin bu kurumsal görünümü aslında toplumsal muhalefetin parlamentonun kimliğinde somutlaşarak *erk*’ini bulmasıyla mümkün olmuştur. Yılmaz bunu, henüz parlamento kurulmamışken parlamento dışında olan muhalefetin zamanla parlamento içinde yer alıp ilk kez bir iktidar olarak belirmesi şeklinde açıklamaktadır. Bkz. Yılmaz, s. 67.

parlamentonun fiziki sınırları içerisinde parlamenter(ler)in muhalefetini dışlamamaktadır ancak muhalefetin nüvesi¹¹³ olan parlamenterleri silikleştirmektedir.

Oysa her ne kadar muhalefetin farklı özneleri bulunsa da bunlar esasen parlamenterden türemiştir. Parlamenter -ister partili ister bağımsız olsun- tek başına muhalefet yapıcı öznedir; bu tek başınalık partili parlamenterleri de muhalefet kesiminde bulunmasa dahi muhalefet yapıcı özne kılmaya elverişlidir. Çünkü muhalefet olgusu dayanağını, halka ait olduğu kabul edilen muhalefet hakkı ve yetkisi ile bu hakkı ve yetkiyi halk adına kullanmak için yetkilendirilen parlamenterde bulmaktadır. Bu nedenle, iktidar partisi üyesi bir parlamenterin de muhalefet öznesi olabilme potansiyeli, parlamenter sıfatına tanınan yetkilerde mevcuttur.¹¹⁴

İkinci olarak, parlamento içi muhalefet kavramı, parlamento mekânını takip ettiği için parlamenterin parlamento dışındaki muhalefetini salt toplumsal muhalefet alanında bırakmaya yatkındır. Daha açık bir anlatımla, lafzen mekân ölçütünü vurgulayan parlamento içi muhalefet kavramının, bu ölçütten hareketle parlamento içindeki muhalefet öznelerinden biri olması bakımından maddeten birey ölçütünü, demek oluyor ki parlamenterin muhalefetini de örtülü biçimde içerebileceği düşünülse de, bu kabulde dahi parlamenterin parlamento dışındaki muhalefetini -parlamento faaliyeti sayılıp sayılmaması fark etmeksizin- tanımda konumlandıramamakta; dolayısıyla en geniş yorumla ancak parlamenterin parlamento mekânındaki muhalefetini adlandırabilmektedir. Çünkü buradaki parlamento sözcüğü, parlamentonun işlevi yerine fiziki yapısından hareketle iç ve dış ayrımını kurmaktadır. Oysa parlamenterin parlamento dışındaki muhalif eylemleri herhangi bir toplumsal muhalefet öznesinin eyleminden parlamenter sıfatı dolayısıyla ayrışabilmektedir.¹¹⁵

¹¹³ Yukarıda temsil olgusu bağlamında değinilmiştir.

¹¹⁴ İktidardaki partiye üye bir parlamenterin iktidara muhalefet edebilmesi, teoride mevcutsa da pratikte beklenmez veya az rastlanır bir durum olmakla birlikte özellikle koalisyon dönemlerindeki iktidar yapısı dikkate alındığında bu tür muhalefetin nispeten beklenir veya daha rastlanır bir durum olduğu söylenebilecektir. Bununla birlikte parti içi demokrasinin/muhalefetin varlığı, iktidar partisine üye parlamenterin de iktidara muhalefet etmesine olanak tanıyacaktır.

¹¹⁵ Parlamento dışındaki muhalif eylemler bireysel veya kolektif ifade biçimleri olarak ortaya çıktığından ifade özgürlüğü özellikle parlamenterler için önemlidir ki bu önem, onların halkın temsilcisi olmalarından ileri gelmektedir. Bkz. *Castells/İspanya*, B. No: 11798/85, 23/04/1992, § 42; *Piermont/Fransa*, B. No: 15773/89-15774/89, 27/04/1995, § 76; *Jerusalem/Avusturya*, B. No: 26958/95, 27/02/2001, § 36; *Öllinger/Avusturya*, B. No: 76900/01, 29/06/2006, § 43-44; *Féret/Belçika*, B. No: 15615/07, 16/07/2009, § 65; *Otegi Mondragon/İspanya*, B. No: 2034/07, 15/03/2011, § 50.

Kurumlaşmış muhalefet kavramı ise, parlamenter(ler)in bireysel ve kolektif/toplu muhalefetini dışlayıcıdır çünkü bireysel ve kolektif muhalefette öne çıkan özne parlamenter(ler)in kendisi iken kurumlaşmış muhalefet kavramı doğrudan siyasi parti ve siyasi parti grubu ile yekûn olarak/kül hâlinde parlamentonun muhalefetini vurgulamaktadır.¹¹⁶

Kurumlaşmış muhalefet kavramı, siyasi partilerin cisminde kurumlaşmayı öne çıkararak hem parlamento içindeki hem parlamento dışındaki siyasi partileri özne olarak görebilmeye elverişli¹¹⁷ olmakla birlikte adlandırmada parlamenterin muhalefetini konumlandıramamakta; parlamentonun yekûn olarak/kül hâlinde muhalefeti de kurumlaşmış muhalefet kapsamında görülebileceğinden mekân ögesinden bağımsızlaşamayarak kurum-mekân ögeleriyle sınırlı kalmaktadır.

İlkin, “*muhalefet öznesi olarak parlamenter*”e dikkat çekmek bakımından kurumlaşmış muhalefet kavramını biraz daha detaylandırarak çözümlemek gerekmektedir. Muhalefetin kurumlaşması süreci, parlamentoların ve ardından siyasi partilerin tarih sahnesine çıkmasına¹¹⁸ dayandığından parlamenter muhalefete “*kurumlaşmış*¹¹⁹ *muhalefet*” de denilmektedir; ancak kurumlaşmış muhalefet kavramına, (bireysel veya kolektif olarak) parlamenter(ler)in muhalefetini yadsıyabileceği olasılığını göz önünde tutarak şerh düşmek gerekebilecektir. Klasik yaklaşımla, siyasi partilerin parlamento düzeninin kurallarına uygun olarak muhalefet etme eylemi kurumlaşmış muhalefeti nitelemektedir; ancak bu kavram parlamento içi muhalefet veya parlamenter muhalefet yerine kullanıldığında parlamenter(ler)in muhalefetini -adındaki kurum sözcüğünden ileri gelerek lafzen de olsa- dışlayabilmektedir. Oysaki -yukarıda anlatıldığı

¹¹⁶ Yukarıda da değinildiği üzere, çokluk görüşü bu yöndedir; azlık görüşü ise mekân ölçütüyle temellendirme yapmayarak özne ölçütünü kullanmakla birlikte özneyi parlamenter muhalefet kavramının değil kurumlaşmış muhalefet kavramının ögeleriyle açıklamaktadır. Bu görüşe göre; parlamenter muhalefetin öznesi, hem parlamento içindeki hem de parlamento dışındaki siyasi partilerdir. Azlık görüşü için bkz. Turgut, s. 17.

¹¹⁷ Yerleşik görüşte kapsam bakımından parlamento dışındaki siyasi partiler hâlihazırda özne olarak görülmemekle birlikte “*kurumlaşmış*” kavramı bu yönde gerçekleştirebilecek bir genişlemeye göz kırabilecek niteliktedir. Bu nedenle parlamenter muhalefete “*kurumlaşmış*” kavramının merceğiyle yaklaşmak, parlamento dışındaki siyasi partileri de özne olarak görülebilir kılabileninden çalışmanın perspektifinden eleştirilmektedir. Nitekim bu yönde bir görüşün öğretilde mevcut olduğu yukarıda belirtilmiştir. Anılan görüş için bkz. Turgut, s. 17.

¹¹⁸ Parlamentoculuğun köklerinin Magna Carta’ya kadar ulaştığı kabul edilmektedir. Bkz. Gökhan Göktürk, “Siyasal Partilerin Doğuşu: Tarihsel ve Toplumsal Kökenleri”, **Sosyoloji Konferansları**, Cilt 2, Sayı 54, 2016, s. 253-255; Yılmaz, s. 67.

¹¹⁹ Öğretide “*kurumsallaşmış*” sözcüğünün kullanıldığına da rastlanmıştır. Bkz. Günsev Evcimen, “Batı Demokrasilerinde Kurumsallaşmış Muhalefet: İşlevleri ve Sorunları”, **İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası**, Cilt 43, Sayı 1-4, 1977, s. 139.

üzere- kurumlaşmış muhalefet kavramı, parlamenter muhalefetin kurumsal kimlikli öznelerini temsil ederek onun yalnızca bir yönünü oluşturmaktadır.

İkinci olarak, kurumlaşmış muhalefet kavramı, esasta siyasi parti muhalefetini imlediğinden, parlamento dışında kalan siyasi partileri de dolaylı olarak çağrıştırmaktadır çünkü kurumlaşma, parlamentoya girmiş veya girememiş olması fark etmeksizin tüm siyasi partilerin karakteristik niteliğidir. Kurumlaşmış muhalefet kavramındaki “kurum” sözcüğü parlamento içindeki ve dışındaki tüm siyasi partilere işaret etmeye elverişli olmakla birlikte parlamenter muhalefetin mihenk taşı parlamenter işlevsellik olduğundan parlamenter muhalefet kavramı tanımlanırken parlamenter işlevsellikle ilişkilendirilebilecek öznelerin muhalefet öznesi kabul edilmesi gerekmektedir. Bunlar yekûn olarak/kül hâlinde parlamento, parlamenter(ler)/parlamenter grupları, parlamento içindeki siyasi partiler ve parti gruplarından oluşmaktadır.¹²⁰ Parlamento dışındaki siyasi partiler salt siyasi parti sıfatını ve iktidara alternatif olma iddiasını taşıyarak parlamenter işlevsellikle bağdaştırılamaz.

Başka bir deyişle, parlamento dışındaki siyasi partilerin iktidara alternatif olma iddiası, her ne kadar iktidar-muhalefet ilişkisi içinde kendine yer bulabilir olacaksa da bu, parlamenter işlevsellikle doğrudan alakalı değildir. Bu bakımdan parlamento dışındaki siyasi partiler toplumsal muhalefetin birer öznesi olup parlamenter muhalefetle doğrudan ilişkilendirilemez. Parlamento dışındaki siyasi partiler birer örgütlü yapı olarak muhalefet etmektedir; bu bakımdan, bu siyasi partilerin toplumsal muhalefetin özneleri olan diğer örgütlü yapılardan farkı yoktur.

Yukarıda açıklandığı üzere, parlamenter muhalefet, parlamenter işlev görerak muhalefet etme olgusunu imlemektedir. Dolayısıyla her siyasi parti değil, parlamentoya giren siyasi partiler parlamenter işlev görmektedir. Siyasi partilerin, ister parlamentoda ister parlamento dışında olsun, iktidara alternatif oluşturma, iktidara gelme amacına sahip olduğu kabul edilmektedir; parlamentoda olmak veya olmamak bu amacı değiştirmez.

¹²⁰ Tunaya’nın kullandığı “parlamenter iktidar/parlamento içinden çıkan iktidar” (bkz. Tunaya, s. 350) kavramının çağrışımıyla, parlamenter muhalefetin, parlamento içinden çıkan muhalefet olarak anlamlandırılması, neden parlamento dışındaki siyasi partilerin parlamenter işlev gören öznelerden biri olmadığını ortaya koymaya yarayabilmektedir.

Çünkü bu amaç, yalnız parlamentoda olan siyasi partilerin değil tüm siyasi partilerin karakteristik niteliğidir.

Dolayısıyla salt siyasi parti sıfatını taşımak parlamenter muhalefet için gerek şarttır ancak yeter şart değildir; parlamenter muhalefet için yeterlik, siyasi partinin parlamentoya girmiş olmasını gerektirmektedir. Kaldı ki tüm siyasi partileri parlamenter muhalefetin öznesi saymak, parlamento dışında kalan siyasi partilerin bu yolla daha etkili muhalefet edecekleri anlamına gelmemektedir. Tüm siyasi partiler parlamenter muhalefetin öznesi sayıldığında dahi, parlamenter muhalefete özgü muhalefet araçları yalnız parlamentoya giren siyasi partilerce kullanılabilir. Dolayısıyla parlamento dışında kalan partileri parlamenter muhalefetin öznesi saymanın pratikte bir sonucu yoktur.

Bu durum parlamento dışındaki siyasi partilerin iktidara karşı muhalefet edemeyeceği yahut siyasi parti karakterini kaybedeceği yönünde anlamlar taşımaz. Tersine parlamento dışındaki partiler, hem siyasi parti olarak iktidara alternatif olmaya devam edecek hem de toplumsal muhalefetin öznesi olarak iktidara karşı muhalefet etmeyi sürdürecektir. Başka bir deyişle, siyasi partilerin, parlamenter işlev görüp görmemesi, muhalefet öznesi olma durumunu etkilememektedir; parlamentoya girmiş veya girememiş olması fark etmeksizin tüm siyasi partiler toplumsal muhalefetin de öznesi olabilmektedir.¹²¹ Muhalefet esasta bir bütün olduğundan parlamenter ve toplumsal muhalefet birbirini etkilemektedir. Toplumsal muhalefette kalan bir parti, parlamentoya giren bir partiden daha etkili muhalefet edebilir; bunun için parlamenter muhalefetin öznesi sayılmasına gerek yoktur. Hatta parlamenter muhalefet bazen etkisiz veya az etkili kalabilirken toplumsal muhalefet daha etkili olabilmektedir. Böyle bir durumda, toplumsal muhalefette olan bir siyasi partinin etkililik değeri, parlamenter muhalefette olan bir siyasi partiye nispeten artmaktadır. Dolayısıyla parlamentoda

¹²¹ Yukarıda açıklandığı üzere, temsil olgusunun parlamentonun içinde veya dışında değişkenlik gösteremeyeceğinden hareketle, parlamenter öznelerin parlamentonun dışındaki eylemleri de parlamenter muhalefetin toplumsal uzantısı olduğundan yine parlamenter muhalefet kapsamında görülmelidir; başka bir deyişle bunlar, salt eylemlerin parlamento dışında gerçekleşmesine dayanılarak parlamento dışı muhalefet/toplumsal muhalefet kapsamında görülmemelidir. Temsil olgusu, bu eylemler parlamento dışına taşsa dahi onların parlamenter işlevselliği sürdürmesini sağlamaktadır. Çalışmanın muhalefete yaklaşımı, aşırı biçimci olmadığından ve parlamenter muhalefet ile toplumsal muhalefeti etkileşimli gördüğünden, parlamenter muhalefetin öznesi olan siyasi partilerin toplumsal muhalefetin de öznesi olabileceği belirtilmiştir.

bulunmak, muhalefet etmek bakımından siyasi partilerin etkililik değerini her zaman arttırıcı değildir.

Parlamentoya giren siyasi partiler parlamenter muhalefetin, parlamentoya giremeyen siyasi partiler ise toplumsal muhalefetin öznesi olarak görölmektedir. Ancak şu husus akılda tutulmalıdır ki parlamentoya giremeyen siyasi partiler kurumlaşma ögesini taşıdığı hâlde parlamenter işlev gösteremediğinden parlamenter muhalefetin özneleri olamazken tersine parlamentoya giren siyasi partiler toplumsal muhalefetin de özneleri olabilmeye elverişlidir. Dolayısıyla kurumlaşmış muhalefet kavramı, kurum ögesinden hareket ederken parlamentoya giremeyen siyasi partileri parlamenter muhalefetle bağdaştıramamaktadır.

Göröleceğı üzere, parlamenter muhalefet kavramı, parlamenterin, hem üyelikle bağlı olduğı partisinin kurumsal kimliğinde temsil edilerek hem de bu üyelik süregelirken salt parlamento üyeliğı eliyle partisinin kurumsal kimliğinden bağımsızlaşarak muhalefet öznesi olmasına gönderme yapmaktadır. Parlamenterin, partisinin kurumsal kimliğinden bağımsızlaşarak muhalefet öznesi olması, partili olup olmamasından etkilenmemektedir. Çünkü parlamenterin muhalefeti, toplumda baş gösteren muhalefetin yasama erkinde temsil edilir olmaya başlamasıyla ortaya çıkmış ve bu ortaya çıkış, herhangi bir parti oluşumu gözlenmemişken gerçekteşmiştir.¹²² Dolayısıyla parlamenterlerin her biri -ister iktidar ister muhalefet kesiminde olsun- parlamento üyesi olmakla muhalefet öznesi olabilme potansiyeline sahiptir ve bu durum parlamenterin partili olup olmamasına değil doğrudan parlamenter sıfatına bağlıdır.

Bu durumun iki sonucu olduğunu söylemek mümkündür: İlki, parlamentoya “bağımsız” giren parlamenterlerin, siyasi parti üyesi olmadan veya siyasi parti grubuna katılmadan muhalefet edebileceğidir. İkincisi ise, -yine ilkiyle ilişkili olarak- siyasi parti üyesi olan veya siyasi parti grubuna katılan parlamenterlerin de, partisinin veya grubunun siyasi eğilimiyle farklılık gösterebilecek görüşlerini “bağımsızca” savunabileceğı; daha açık bir anlatımla, parti veya grup eğilimine uymaksızın muhalefet edebileceğidir.

¹²² Parlamentonun varlık kazanmasıyla birlikte siyasi partiler hemen ortaya çıkmamış; öncelikle bunların öncülü olan parlamento grupları oluşmuştur. Bkz. Maurice Duverger, **Siyasi Partiler**, 2. Basım, Ergun Özbudun (çev.), Ankara: Bilgi Yayınevi, 1974, s. 16.

Partili parlamenterin, muhalefet etme yönünden kendi partisinden de bağımsız olabilmesi olanağı, parlamenter sıfatıyla ulusu temsil görevine ve bu bağlamda ulus egemenliği teorisine de uygun düşmektedir. Aksi hâlde bir parlamenter, ancak kendi seçmenlerinin temsilcisi olarak görülecek ve bu bağlamda gerektiğinde partisine muhalif tutum alamayabilecektir. Oysaki bu durum ulus egemenliğiyle değil halk egemenliğiyle ilişkilendirilebilir. Parlamenterin bağımsız muhalefet öznesi olarak kabulü, parti içi demokrasiyi ve bunun uzantısı olarak parti içi muhalefeti getireceğinden, muhalefet etme eylemi yalnız muhalefet partisinin/partilerinin kurumsal kimliği ile sınırlı kalmayacaktır.

Özellikle iktidar partisinin -koalisyon olma olasılığında iktidar partilerinin- üyesi olan parlamenterlerin gerektiğinde iktidara muhalif tutum alabilmeleri olanağı, muhalefetin etkili kılınmasında önemlidir. Çünkü iktidar ve muhalefet partilerine üye parlamenterlerin tüm yasama -özellikle denetim- faaliyetlerinde istisnasızca partilerine uygun olarak hareket etmeleri, yasama faaliyetlerinden çıkacak sonuçların da istisnasızca sandalye sayısına koşut olacağı anlamına gelmektedir. Daha açık bir anlatımla, nicelik olarak az olan muhalefet yine nicelik olarak çok olan iktidar karşısında iktidarı denetleme faaliyetini gereğince yerine getiremeyecektir. Bu nedenle parlamenterin muhalefeti, hepsinden önce yasamayı sandalye sayısına koşut bir iktidar-muhalefet ilişkisinden kurtarmış olacaktır ki bu da muhalefetin etkililiği için gereklidir.

Parti içi demokrasi/muhalefet yalnız iktidar partisi için değil muhalefet partileri için de gereklidir. Çünkü iktidar veya muhalefet partisi olması fark etmeksizin hemen hemen tüm siyasi partilerde, istisnasız olarak tüm parlamenterlerin parti genel başkanının veya parti yönetiminin görüşleri doğrultusunda hareket etmesi beklenir olmuştur. Parlamenter muhalefetin -adına uygun olarak- *parlamenterin (de) muhalefeti* olabilmesi için, öncelikle parti içi demokrasinin/muhalefetin yaşama geçirilmesi birincil koşuldur. Aksi hâlde parlamenterin muhalefet öznesi olması, fiilen ortadan kalkmış veya sınırlanmış olacaktır.

“*Parlamenter muhalefet*” kavramının tercih edilmesinin bir diğer gerekçesi de, muhalefet etme olgusunun “*parlamenter*” sıfatıyla parlamento dışına taşınabilir olmasındandır. Parlamenter muhalefetin asıl anlamı salt parlamentoda muhalefet değil

“*parlamentar işlevli muhalefet*” olduğundan parlamento mekânı dışındaki parlamento faaliyetlerinde de parlamentar muhalefet mümkündür.¹²³ Bundan başka, parlamentarlerin, toplumsal muhalefetin alanında gerçekleştirilen eylemlere de dâhil olarak *parlamentar sıfatına dayanarak* eylemlilik gösterdiği; dolayısıyla halk adına muhalefet etme görevini parlamento faaliyeti dışında dahi sürdürebildiği görülmektedir.¹²⁴

Nitekim İnsan Hakları Avrupa Mahkemesi ve Anayasa Mahkemesi içtihadında da, parlamentarlerin ifade veya toplanma özgürlüğüne yönelik müdahalelerin ihlal oluşturup oluşturmadığı değerlendirilirken benzer bir yaklaşım sergilenerek hakkın kullanıcısı olan öznenin parlamentar sıfatını taşıdığına dikkat çekilmektedir.¹²⁵ Hatta parlamentarlerin, toplumsal muhalefetin alanında gerçekleştirilen eylemlere dâhil olmanın yanı sıra, hem parlamentoda hem de parlamento dışında eş zamanlı veya ardışık muhalefet eylemleriyle eylemliliğini sürdürdüğü ve parlamentar işlevli muhalefet etmenin yeni pratiklerini oluşturduğu tespitinde bulunmak da mümkündür.¹²⁶

¹²³ Meclis araştırması komisyonlarının TBMM’nin dışındaki çalışmaları sırasında gerçekleşmesi olasıdır.

¹²⁴ Özellikle parlamentarlerin katıldığı kolektif eylemler bu kapsamdadır. Bunun örneklerinden biri kamuoyunda “*Torba Yasa Protestosu*” olarak bilinen ve “*Binlerce emekçiyle TBMM’yi kuşatıyoruz*” sloganıyla gerçekleştirilen toplanma eylemidir. 3 Mart 2011 tarihinde TBMM’de görüşülen torba yasa tasarısını protesto etmek için yapılan eyleme yurttaşların yanı sıra muhalif parlamentarlerden CHP üyeleri Süleyman Çelebi, Muharrem İnce, İsa Gök, Turgut Dibek ve Umut Oran da katılmıştır. Bu eyleme katılanlar hakkında soruşturma başlatılmış olup parlamentarlerin evrakı ise ayrılarak Parlamento Suçlar Soruşturma Bürosu’na gönderilmiştir. Bkz. Sol, “Torba Yasa eylemine katılanlara dava açıldı”, 25 Mayıs 2013, <https://haber.sol.org.tr/devlet-ve-siyaset/torba-yasa-eylemine-katilanlara-dava-acildi-haberi-73575> (30 Mayıs 2023).

¹²⁵ *Castells/İspanya*, B. No: 11798/85, 23/04/1992, § 42; *Piermont/Fransa*, B. No: 15773/89-15774/89, 27/04/1995, § 76; *Jerusalem/Avusturya*, B. No: 26958/95, 27/02/2001, § 36; *Öllinger/Avusturya*, B. No: 76900/01, 29/06/2006, § 43-44; *Féret/Belçika*, B. No: 15615/07, 16/07/2009, § 65; *Otegi Mondragon/İspanya*, B. No: 2034/07, 15/03/2011, § 50; *Kárácsony ve Diğerleri/Macaristan*, B. No: 42461/13-44357/13, 17/05/2016, § 137-138; *Selahattin Demirtaş/Türkiye (No. 2)*, B. No: 14305/17, 22/12/2020, § 242-244; *Yüksekdağ Şenoğlu ve Diğerleri/Türkiye*, B. No: 14332/17 vd., 08/11/2022, § 509; *Kemal Kılıçdaroğlu*, B. No: 2014/1577, 25/10/2017, § 60; *Kemal Kılıçdaroğlu (3)*, B. No: 2015/1220, 18/07/2018, § 62.

¹²⁶ Muhalefet SADAT hakkında hem soru hem de Meclis araştırması önergesi vermiş ancak soru önergeleri ya cevaplanmamış ya da süresi geçtikten sonra cevaplanmış; Meclis araştırması önergeleri ise dönem sona erdiğinden hükümsüz sayılmıştır. Bkz. İstanbul Milletvekili Mahmut Tanal’ın, bir derneğe ve SADAT askeri danışmanlık şirketine ilişkin yazılı soru önergesi, Dönemi ve Yasama Yılı: 26/1, Esas Numarası: 7/7686, Başkanlığa Geliş Tarihi: 22/08/2016; Mersin Milletvekili Durmuş Fikri Sağlar’ın, SADAT askeri danışmanlık firması ile ilgili çeşitli hususlara ilişkin yazılı soru önergesi, Dönemi ve Yasama Yılı: 26/1, Esas Numarası: 7/7687, Başkanlığa Geliş Tarihi: 22/08/2016; Mersin Milletvekili Alpay Antmen’in, Askerlik mesleğine alım için yapılan mülakatlar ve SADAT adlı şirket hakkındaki bazı iddialara ilişkin yazılı soru önergesi, Dönemi ve Yasama Yılı: 27/1, Esas Numarası: 7/4090, Başkanlığa Geliş Tarihi: 24/09/2018. Önerge verilmesi suretiyle parlamento mekânındaki eylemliliğin tamamlanmasına karşın anamuhalefet partisi lideri Kemal Kılıçdaroğlu bu konudaki muhalifliğini parlamento mekânının dışına taşıyarak 13 Mayıs 2022 tarihinde SADAT’ın kapısının önünde protesto eylemi gerçekleştirmiştir. Bkz. **Birgün**, “Kılıçdaroğlu, SADAT’ın önüne gitti: Seçimi gölgeleyecek bir şey olursa sorumlusu SADAT ve Saray’dır”, 13 Mayıs 2022, <https://www.birgun.net/haber/kilicdaroglu-sadat-in-onune-gitti-secimi-golgeleyecek-bir-sey-olursa-sorumlusu-sadat-ve-saray-dir-387686> (1 Temmuz 2023); **Evrensel**, “Kemal Kılıçdaroğlu SADAT’ın önüne geldi: Burası terörist yetiştiren bir kurumdur”, 13 Mayıs 2022, <https://www.evrensel.net/haber/461451/kemal-kilicdaroglu-sadatin-onune-geldi-burasi-terorist-yetistiren-bir-kurumdur> (1 Temmuz 2023). Kılıçdaroğlu’nun bu eyleminden hemen sonra parlamento mekânındaki muhalif eylemlilik de harekete geçirilerek -nihayetinde dönem sona

Sonuç olarak, yukarıda da anlatıldığı üzere; parlamenter muhalefet kavramı, parlamenter sözcüğünün hem temsilciyi hem de parlamentoya ilişkilendirilebilenleri nitelemesinden ötürü birey-kurum-mekân öğeleriyle tüm muhalefet öznelerini kapsayacak bir tanımlamaya olanak sağlamaktadır. Dolayısıyla, muhalefetin konumlandırılmasında birey-kurum-mekân öğelerinin tamamını içermesine koşut olarak *muhalefet öznelerinin her birine göndermede bulunmaya elverişlilik* ve bu doğrultuda *kapsayıcılık bakımından genişlik* özelliklerini taşıyan “parlamenter muhalefet” kavramının çalışmada kullanılması tercih edilmiştir.

Çalışmada “parlamento içi muhalefet” ve “kurumlaşmış muhalefet” kavramları yerine “parlamenter muhalefet” kavramı tercih edildiğinden çalışmanın yaklaşımına koşut kavramlaştırma “parlamenter muhalefet - toplumsal muhalefet” ayrımı¹²⁷ olarak belirlemektedir.¹²⁸

B. İŞLERLİĞİ BAKIMINDAN PARLAMENTER MUHALEFET

Parlamenter muhalefetin kavramsal kapsamı belirlendikten sonra işlerliği üzerinde durulması gerekmektedir ki işlerlik, parlamenter muhalefetin, muhalefet etmekle beklenen sonucu verecek nitelikte çalışabilme kapasitesini kazanması

erdiğinden hükümsüz sayılmışsa da- Meclis araştırması önermeleri verilmiştir. Bkz. CHP Grubu adına Grup Başkanvekilleri İstanbul Milletvekili Engin Altay, Manisa Milletvekili Özgür Özel ve Sakarya Milletvekili Engin Özkoç’un, Uluslararası Savunma Danışmanlık İnşaat Sanayi ve Ticaret A.Ş.’nin (SADAT) faaliyetlerine ilişkin iddiaların araştırılması amacıyla bir Meclis araştırması açılmasına ilişkin önergesi, Dönemi ve Yasama Yılı: 27/5, Esas Numarası: 10/6100, Başkanlığa Geliş Tarihi: 18/05/2022; Uşak Milletvekili Özkan Yalım ve 21 Milletvekilinin, Uluslararası Savunma Danışmanlık İnşaat Sanayi ve Ticaret A.Ş.’nin (SADAT) faaliyetlerine ilişkin iddiaların araştırılması amacıyla bir Meclis araştırması açılmasına ilişkin önergesi, Dönemi ve Yasama Yılı: 27/5, Esas Numarası: 10/6147, Başkanlığa Geliş Tarihi: 27/05/2022; Eskişehir Milletvekili Arslan Kabukcuoğlu ve 19 Milletvekilinin, Uluslararası Savunma Danışmanlık İnşaat Sanayi ve Ticaret A.Ş.’nin (SADAT) faaliyetlerine ilişkin iddiaların araştırılması amacıyla bir Meclis araştırması açılmasına ilişkin önergesi, Dönemi ve Yasama Yılı: 27/5, Esas Numarası: 10/6183, Başkanlığa Geliş Tarihi: 06/06/2022.

¹²⁷ Mekân kavramının felsefedeki anlamı, mimarideki anlamından hem daha geniş hem daha çeşitlidir. Mimarideki anlamına koşut olarak mekân kavramı “parlamento içi muhalefet - parlamento dışı muhalefet” ayrımında parlamento yapısını (binasını)/yapı (bina) olarak parlamentoyu çağrıştırmaktadır. Bu nedenle muhalefet algısının, parlamento yapısını merkeze koyarak bu yapının içi ve dışı doğrultusunda şekillenmemesi için parlamenter muhalefet kavramının eş düzeyine parlamento dışı muhalefet yerine toplumsal muhalefet kavramının yerleştirilmesi tercih edilmiştir. Belirtmek gerekir ki parlamento dışı muhalefet ve toplumsal muhalefet kavramlarının kullanılmasında örtüşme görülmekle birlikte çalışmanın parlamenter muhalefet tasarımı mekân, tasarımın ölçütlerinden yalnız biri olarak ele alındığından salt mekân ölçütünü öne çıkaran parlamento dışı muhalefet yerine toplumsal muhalefet kavramını kullanmak tutarlıdır.

¹²⁸ Çalışmada bundan sonra muhalefet kavramıyla da kastedilen “parlamenter muhalefet” olacaktır. Parlamenter muhalefet, muhalefet veya parlamenter muhalefet kavramlarından biriyle anılacaktır. Parlamenter muhalefet dışındaki siyasal muhalefet biçimlerinden bahsediliyorsa, hangisinden bahsedildiği biçimi niteleyen kavramın tam hâliyle belirtilecektir.

durumudur. Parlamenter muhalefetin işlerliği, onun üstlendiği işlevlerin ve başvurduğu araçların muhalefet etme amacına dönük kazanımlarına orantılılık göstermektedir.

Parlamenter muhalefetin işlevleri ve araçları her ne kadar teoride sayılabilir olsa da sınırlandırılabilir kabul edilmemelidir. Çünkü bu işlevler ve araçlar, muhalefetin hareket alanının pratikte daralmasına veya genişlemesine göre nicel olarak değişebilecek, nitel olarak dönüşebilecektir. Daha açık bir anlatımla, iktidarın bu alanı daraltmaya eğilimi, muhalefetin de bu alanı koruma ve/veya genişletme amacıyla çatıştığında, muhalefet, hâlihazırdaki işlevlerin bir kısmını yerine getirebilirken yerine getiremediklerini başkalaştırarak yeni işlevler edinebilecek yahut hâlihazırdaki araçların bir kısmını kullanabilirken kullanamadıklarını başkalaştırarak yeni araçlar türetebilecektir.

Dolayısıyla muhalefetin işlevlerini ve araçlarını tanımlamak onları sınırlandırmak için değil belirginleştirmek içindir ki bu nedenle muhalefetin hâlihazırdaki işlevlerinin ve araçlarının yanı sıra olası işlevleri ve araçları olabileceği de akılda tutulmalıdır. Çalışmanın yaklaşımı doğrultusunda bu işlevleri ve araçları şu şekilde sınıflandırabilmek mümkündür:

Parlamenter muhalefetin işlevleri: iktidarı sınırlama işlevi, muhalefet için muhalefet etme işlevi, temsil etme işlevi, kamuyu aydınlatma işlevi, kamuoyu oluşturma işlevi, eleştirme işlevi, alternatif oluşturma (rekabet etme) işlevi, denetleme ve dengeleme işlevi, engelleme işlevi.

Parlamenter muhalefetin araçları: denetim araçları, engelleme araçları, hâlihazırdaki ve olası söylem ve/veya eylem araçları.

1. Parlamenter Muhalefetin İşlevleri

Muhalefet olgusunun, siyasal düzene karşı duruş hâlini aldığı andan itibaren siyasal muhalefet; siyasal muhalefetin parlamenter işlevsellik göstermesiyle de parlamenter muhalefet karşımıza çıkmaktadır. Parlamenter muhalefetin işlevleri, onun iktidar karşıtlığında konumlanmasında, daha açık bir anlatımla iktidarla karşı karşıya gelişinde kaynağını bulmaktadır. Bu konumlanma, bir güç karşısında diğer gücün varlığını gerektirmektedir ki bunlardan biri, anayasalcılığın özü gereğince mutlak erkli

olamayacak olan iktidar; diğeri ise, iktidarı sınırlayarak onu anayasal sınırlar içinde tutacak olan muhalefettir.¹²⁹

Karşı duruş hâli, karşı tarafın edimlerine zıtlık gösteren edimlerle karşı taraftan ayrışmayı gerektirdiğinden sınırlamayı da barındırır. Dolayısıyla muhalefet hepsinden önce, *iktidarı sınırlama işlevini* üstlenmektedir ki bu, muhalefetin başat işlevidir; onun diğer işlevlerinin ve hatta varlığının yöneldiği asıl amaç budur.

Muhalefetin varlığına olan gereksinim, iktidar erkinin karşıtında muhalefet erkini¹³⁰ konumlandırarak, *muhalefet için muhalefet etme işlevini* de beraberinde getirmektedir. Bu bağlamda karşıtlıkta konumlanmanın doğası gereği, muhalefet iktidara, iktidar da muhalefete göre başkalaşabilmektedir. Bu perspektiften bakılırsa, muhalefetin iktidarı etkilediği kadar iktidarın da aslında muhalefeti etkileyebileceği görülecektir¹³¹ çünkü muhalefetin layıkıyla etkinlik göstereceği alanı tanımayan ve hatta bu alanı olabildiğince daraltmaya veya görünürde olmasa da içerikte yok etmeye çalışan bir iktidar mevcutsa böyle bir durumda muhalefet, o iktidara karşı başkalaşarak etkinlik skalasını çeşitlendirecektir.¹³²

Parlamente muhalefet, etkinlik skalasını çeşitlendirmekte kabiliyetli değildir denilemez. Çünkü bu muhalefet biçiminin karakterini aldığı “*parlamente*” sözcüğünün kökü, “*konusmak, söylemek*” anlamına gelen “*parler*” sözcüğüne dayanmaktadır.¹³³ Bu

¹²⁹ Tunaya, s. 351.

¹³⁰ Bir güç ilişkisi olan iktidar-muhalefet ilişkisinde, bu ilişkinin doğası, her iki tarafın da bir güce sahip olmasını gerektirmektedir. Terazi alegorisinden yararlanılırsa, kefelerden biri diğerine kimi zaman nispeten baskın çıkabilir ancak bu, daha yukarıda kalan kefedeki taşınanın ağırlık arz etmediği ve hep aynı kefenin daha yukarıda kalacağı anlamına gelmemektedir. Nicel olarak daha hafif görünen ağırlık, nitel olarak daha ağırsa artık bu ağırlığın taşındığı kefe daha aşağıda kalacaktır. Daha açık bir anlatımla, iktidar-muhalefet ilişkisinde, muhalefetin nicel olarak azınlık olması, onun güç sahibi olmadığı anlamına gelmemektedir; nitel olarak çoğunluk olabilir; demek oluyor ki iktidar karşısında nispeten daha güçlü konuma dahi geçebilir. Bu, onun iktidarı yönlendirebilme yetisinde kendini gösterecektir. Yılmaz da, muhalefetin güç sahibi olduğunu, onu parlamento içindeki iktidarıyla tanımlayarak vurgulamıştır. Bkz. Yılmaz, s. 17-18.

¹³¹ Tunaya, bu etkileşimi muhalefetin yönünden şöyle tanımlamıştır: “Önce, iktidara karşıtlığın tanınması, giderek iktidarın (hükümetin) davranışlarını değiştirmek için bilinçli olarak eyleme geçilebilmesi olguları (...)” Bkz. Tunaya, s. 348.

¹³² Parlamente muhalefetin de anayasal sınırlar içinde hareket edeceği unutulmamalıdır. Tunaya da aynı görüşte olmakla birlikte siyasal muhalefetin geneli için bunu belirtmektedir oysa siyasal muhalefet, anayasal olmayan muhalefet ve yapısal muhalefeti de içermektedir. Tunaya’nın görüşü için bkz. Tunaya, s. 352.

¹³³ Nişanyan, Türkçedeki “*parlamento*” sözcüğünün kökeni hakkında şunu belirtmektedir: “*Fransızca parlement* ‘1. şura, meşveret, 2. Meclis’ sözcüğünden alınıdır. Bu sözcük Fransızca *parler* ‘konusmak’ fiilinden +ment° ekiyle türetilmiştir. İtalyanca değildir. Yirmisekiz Mehmet Çelebi sefaretnamesinde (1722) Fransa’da görülüp aktarıldığı görülür. Fransızca çift sessiz ile biten eril sözcüklere Türkçede +o eklenmesi 19. yy sonlarına dek tipik uygulamadır.” Bkz. Nişanyan, *Nişanyan Sözlük: Çağdaş Türkçenin Etimolojisi*, “Parlamento”, s. 657.

bağlamda muhalefet -yukarıda değinildiği üzere- söz/ifade¹³⁴ özgürlüğünün¹³⁵ engin sahasında olası söylem ve eylemlerle çeşitlenen etkinlik skalasıyla muhalefet edebilecektir. Parlamenterin ifade özgürlüğünün önde gelmesinin asıl nedeni, bu özgürlüğü halk adına kullanıyor oluşudur. Başka bir deyişle, seçmenlerin tercihiyle çoğunluk olan iktidar nasıl halk adına hareket ediyorsa azınlık¹³⁶ olan muhalefet de ondan farklı değildir. Bu durum, parlamenterin şahsında beliren *temsil etme işlevine* işaret etmektedir. Parlamenter muhalefeti diğer siyasal muhalefet biçimlerinden ayıran alametifarika, temsil olgusudur. Bu olgu muhalefete, hak ve yetki tanıdığı kadar görev ve sorumluluk da yüklemektedir.

Parlamentodaki muhalefetin toplumda örgütlü veya örgütsüz karşılığı bulunmaktadır ki bunlar toplumsal muhalefeti de oluşturan ya başka örgütlü yapılardır (sendikalar vb.) ya da siyasi partinin veya bağımsız parlamenterin sosyal tabanıdır. Dolayısıyla muhalefetin kendi seçmeninden ayrı hareket etmesi, siyasetini yürütmesi bakımından beklenen değildir. Bu bakımdan da seçmenin görüşlerini parlamentoya taşımazlık edemez. Muhalefetin seçmenleri, beklenen odur ki muhalefette kalan parlamenterlere, kendi siyasi eksenleri doğrultusunda siyaset yaparak iktidarda olmaları için oy vermiştir; ancak bu parlamenterlerin muhalefette kalmaları, onların “*temsilci*” sıfatını ortadan kaldırmadığından parlamentonun muhalefet kanadındaki temsilciler, muhalefet ederken yalnız seçmenlerine değil yurttaşların tamamına, halka sorumludur.

Bu temsil ilişkisi, muhalefet kanadındaki temsilcilerin dar ölçüde seçmenlerine, geniş ölçüde halka olan sorumluluğuna işaret ettiğinden, muhalefet etmek bir tercih değil görevdir ve muhalefet edip etmemek yönünden temsilciye serbesti tanınması beklenemez. Başka bir deyişle, muhalefet edip etmemek temsilcinin tekelinde değildir. Bu durum, her zaman “*her şeye muhalefet etmek*” değilse de, özellikle iktidarın anayasal sınırları açık veya örtülü yollarla aşındırmaya veya aşmaya çalıştığında -ki bu, geniş bir kapsamı

¹³⁴ Bunlardan “*söz özgürlüğü*” (*freedom of speech*) Anglo-Amerikan yaklaşımını, “*ifade özgürlüğü*” (*freedom of expression*) ise Kıta Avrupası yaklaşımını yansıtmaktadır.

¹³⁵ Parlamenterin konuşma özgürlüğünün (freedom of speech within Parliament - known today as Parliamentary Privilege) kökleri “*The Bill of Rights*”a kadar dayanmaktadır. Bkz. **UK Parliament**, “Bill of Rights 1689”, <https://www.parliament.uk/about/living-heritage/evolutionofparliament/parliamentaryauthority/revolution/collections1/collections-glorious-revolution/billofrights/> (30 Mayıs 2023).

¹³⁶ Bu nitelme yalnız nicel bir değeri belirtmektedir. Daha açık bir anlatımla, sandalye sayısına göre nicel olarak azınlık olan muhalefet, etkinliğiyle nitel olarak çoğunluk olabilir.

imlemektedir- muhalefet edilmesinin seçimlik değil zorunlu bir aksiyon olduğuna işaret etmektedir.¹³⁷ Nitekim hatırlanmalıdır ki muhalefet varlığını öncelikle iktidarı sınırlamakta bulmaktadır. Muhalefet etmenin bir görev olması, muhalefet kurumunun gereğidir.

Parlamenter muhalefetin halka sorumlu olması, onun hak ve yetki alanındaki görevlerini yerine getirmesi gerekliliğinin uzantısıdır. Yurttaşlar, parlamenter muhalefetin öznelere aracılığıyla iktidarın yaptıklarını ve yapmadıklarını gözlemleyerek onun yönetsel yetkinliğini tartmaktadır. Başka bir deyişle, iktidar karşısında halkın yerini parlamenter muhalefetin öznelere almıştır; aslında iktidarla muhalefetin her karşılaşmasında muhalefet, halkın düşüncelerine ses olmaktadır.

Muhalefet, karşıtı konumlandığı iktidara söylenmesi gerekeni, demek oluyor ki doğruyu/gerçeği söyleyecektir. İktidara doğruyu söylemeyi gerektiren neden, iktidarın doğrulardan habersiz olması değildir; tersine, iktidarın doğrulardan haberdar olup onları siyasetine göre yeniden şekillendirme tehlikesinden söz edebilmek de mümkündür. Muhalefetin iktidara doğruyu söyleme edimi, *prima facie*, salt iktidara yönelmiş gözükse de esasta kamuya yönelmiş olduğundan edimin varış noktası kamudur. Başka bir deyişle, muhalefet, doğruları iktidardan çok halkın duyması için söylemekte¹³⁸; bu yolla doğruları iktidara söyletmekte, onu açık konuşmaya zorlayarak iktidarın siyasetinin görünmez yanlarını açığa vurmaktadır.¹³⁹ Muhalefet böylelikle *kamuyu aydınlatma işlevini*

¹³⁷ Muhalefetin, bazı durumlarda toplumsal dinamikleri dikkatlice takip edip (veya takip ettiğini düşünüp) muhalefet etmekten bilinçli olarak kaçındığı veya muhalefet etmeyi ertelediği, geciktirdiği, sürece yaydığı gözlemlenebilmektedir. Bu, belli bir muhalefet izlemi (stratejisi) kapsamında bir dereceye kadar makul karşılanabilirse de muhalefet etmenin iktidarı sınırlamaya hizmet eden bir görev olduğu hatırlandığında, anayasal düzenin sinir uçlarına dokunan durumlarda muhalefet etmekten kaçınılması, muhalefetin anayasal düzene sadakatini sorgulattığı kadar yurttaşlara dönük sorumluluğunu da doğuracaktır. Bununla birlikte, iktidarın, sayısal üstünlüğüne dayanarak muhalefet etme yollarını tıkadığı durumlarda “*her şeye muhalefet etmek*” de gerekli olabilmektedir. Örneğin denetleme araçlarının işlevsizleştirilmesi veya muhalefetin parlamentoda söz alma süresinin kısıtlanması vb. durumlarda muhalefet, sürekli denetim önerisi vererek veya söz alma hakkını her hâlükârda kullanarak bu tıkanıklığı aşmaya çalışabilmektedir.

¹³⁸ Noam Chomsky ve ona atfen Terry Eagleton, “*to speak truth to power*” (iktidara gerçeği söylemek) şiarını farklı bir mercekten bakarak yeniden okumaktadır. Bu okumaya göre, iktidar her hâlükârda gerçeği bildiğinden onun kendi kendini büsbütün kandırdığını düşünecek kadar yüce gönüllü olunmamalı; iktidarı elinde tutanlar gerçeğe gereksinim duymadığından ona gereksinim duyanların ancak iktidarda olmayanlar olduğu bilinmelidir. Bkz. **Al-Ahram Weekly**, “Noam Chomsky: speaking of truth and power” (Noam Chomsky interviewed by David Tresilian), 3 Haziran 2010, <https://chomsky.info/20100603/> (25 Haziran 2023); **The Point**, “A Moral Language: A conversation with Terry Eagleton” (by Terry Eagleton and Jessica Swoboda), 3 Mayıs 2022, <https://thepointmag.com/dialogue/a-moral-language/> (25 Haziran 2023). Bu bağlamda muhalefet doğruyu/gerçeği halkın duyması için söylemektedir çünkü iktidar esasta doğrunun/gerçeğin farkında olduğundan ve olmasına karşın onu halktan gizleyerek siyasetini sürdürdüğünden bunu muhalefetten duysa dahi -beklenildiği üzere- benimsediği siyaseti değiştirmeyecektir.

¹³⁹ Tunaya, s. 351; Turgut, s. 53.

üstlenmektedir. Bu işlev halkın hem tek taraflı olarak yalnız iktidar cephesinden gelen bilgiye maruz kalmasını önlemekte -ki bu, muhalefeti de olası dayanaksız suçlamalardan korur- hem de siyasete ilgisinin uyanık kalmasını sağlamaktadır.¹⁴⁰

Halkın siyasete ilgisinin uyanık kalması, demokrasinin salt sandıktan sandığa işleyen bir yönetim anlayışı olduğu yönündeki yanıltıcı kanının sorgulanmasına olanak tanımaktadır. Yurttaşların siyasette aktifleşmesi, siyasal muhalefet bakımından iki yönlü olarak yaşamsaldır çünkü siyasette aktif yurttaş, hem toplumsal muhalefetin öznesi olmakta hem de bu yolla parlamenter muhalefeti etkilemektedir. Daha açık bir anlatımla, parlamenter muhalefet toplumsal muhalefete katkı sağladığı kadar toplumsal muhalefetten de beslenmektedir.

Parlamenter muhalefet *kamuoyu oluşturma işlevi*yle, yurttaşın taleplerinin ve sorunlarının açığa çıkmasını sağlamakta; Tunaya'nın deyişiyle, halkın hoşnutsuzluğunu somutlaştırmaktadır.¹⁴¹ Siyasa üretimine yasa yapıcı olarak katılan yasamanın¹⁴² bir parçası olan parlamenter muhalefet, yurttaşın taleplerini ve sorunlarını parlamentoya taşıyarak yasama sürecinin toplumun gereksinimlerine cevap verebilir yasalar var etmesini olanaklı kıldığı kadar, bu nitelikte yasaların var edilmesinde muhalefetin sesini yükseltebilmesi için kamuoyu oluşturarak toplumsal muhalefeti de etkilemektedir. Bu işlev, özellikle parlamentoda temsil edilemeyen düşüncelerin de kamuoyu oluşturulması yoluyla parlamenter muhalefetle temasını kolaylaştırmaktadır.¹⁴³

Parlamenter muhalefetin yurttaşla dönük işlevlerinden kamuyu aydınlatma ve kamuoyu oluşturma, iktidara dönük *eleştirme işlevi*ne de zemin hazırlamaktadır. Çünkü muhalefet, parlamentoda veya basında yahut yurttaşlarla bir araya geldiğinde iktidarı ve

¹⁴⁰ Tunaya, s. 351.

¹⁴¹ Tunaya, s. 352. Benzer şekilde Ivor Jennings de “*a focus for the discontent of the people*” (halkın hoşnutsuzluğunun odağı) ifadesini kullanmıştır. Bkz. Ivor Jennings, **Cabinet Government**, 3rd Edition, Cambridge: Cambridge University Press, 1959, s. 16.

¹⁴² Siyasaların yasalaşmasında birincil organ yasamadır. David M. Olson, **Democratic Legislative Institutions: A Comparative View**, New York: M. E. Sharpe Inc., 1994, s. 3.

¹⁴³ Seçimlere girerek belli bir oranda oy alabilmesine karşın parlamentoya giremeyen partiler, parlamenter işlev üstlenemeyerek toplumsal muhalefette kaldığından, kamuoyu oluşturma işlevi, özellikle bu partilere oy veren seçmenlerin görüşlerinin parlamentoya taşınması bakımından da ayrıca önemlidir. Muhalefet -kendi seçmeni olsun olmasın ve hatta iktidarın seçmeni olsun- yurttaşların parlamentodaki sözcüsüdür. Turgut, tüm siyasi partilere düşen *halk kitleleri ile iktidar arasında köprü kurma rolünün* aslında muhalefet partileri aracılığıyla gerçekleştirilmiş olduğuna dikkat çekmektedir. Bkz. Turgut, s. 54.

iktidarın siyasetini eleştirirken, bu eleştirilerin yurttaşta karşılık bulması bakımından kamunun bilgi sahibi olması önemlidir.

Muhalefet, iktidara karşı durmak fenomeniyle karakterize edilmektedir ve hatta muhalefetin esas amacı, eleştirileriyle iktidarın eksikliklerini ortaya koyup onu yıpratabilmektir ki bu, muhalefetin özündedir. Eleştirme¹⁴⁴ işlevi, muhalefetin salt yapıcı eleştiri getirmesini veya eleştirdiği her hususa alternatif önermesini gerektirmemektedir.¹⁴⁵ Çünkü muhalefet, gelecekteki iktidar olmaya hazırlanmaktadır ve bu nedenle yapıcı eleştiri getirmeyi tercih etmeyebilecek; alternatif siyasetini ve/veya siyasalarını seçim dönemindeki propagandasına yahut açıklamaya uygun gördüğü herhangi bir zamana dek görünür kılmayabilecek veya yarı görünür kılacaktır.¹⁴⁶

Muhalefetin iktidara yönelttiği eleştirilerin, yapıcı veya kısmen yapıcı olması da mümkündür ancak bu, yıkıcı olmayacağı anlamına gelmemektedir ki tersine, yıkıcı olması muhalefetin doğasına uygundur. İktidarın muhalefetten salt yapıcı eleştiri beklemesi kabul göremez. Öncelikle şu hususa açıklık getirilmelidir ki yıkıcı eleştiride bulunmak, parlamenter muhalefeti, anayasal olmayan veya yapısal anlamında yıkıcı yapmamaktadır. İktidar övgüyü halktan, yergiyi muhalefetten ummalıdır; bu nedenle muhalefetten yıkıcı yerine salt yapıcı eleştiriler ummak,¹⁴⁷ muhalefetin varlık nedenine

¹⁴⁴ Nişanyan'a göre "eleştirmek" fiili, Türkiye Türkçesinde ele- fiilinden türetilmiş olup ele(mek) fiili ise Eski Türkçedeki elge- "elden veya elekten geçirmek" fiilinden evrilmiştir. Bkz. Nişanyan, **Nişanyan Sözlük: Çağdaş Türkçenin Etimolojisi**, "Eleştirmek", s. 220. Eyuboğlu'na göre elemek fiili, el- köküne gelen e-mek ekiyle oluşmuş olup "bir bir, tek tek elden geçirmek; seçmek" anlamına gelmektedir. Bkz. İsmet Zeki Eyuboğlu, **Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü**, İstanbul: Sosyal Yayınlar, 1988, s. 106. Sözcüğün etimolojisinden hareketle muhalefet, eleştirme işlevini yerine getirirken iktidarın siyasetini elden geçirmekte, sınamaktadır.

¹⁴⁵ Rıza Arslan, "Parlamenter Yönetim Sisteminde Gölge Kabine'li Muhalefet", **Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, Cilt 11, Sayı 2, 2009, s. 6.

¹⁴⁶ İleride görüleceği üzere, muhalefetin alternatif oluşturma işlevi de vardır; bu işlevini gerçekleştirirken alternatif siyasetini ve/veya siyasalarını görünür kılmaktadır ancak bunun eleştirme işlevi gerçekleştirilirken yerine getirilmesi zorunlu değildir. Bununla birlikte, muhalefetin, siyasetini ve/veya siyasalarını açıklamak hakkında izlemine (stratejisine) göre hareket etmesi tabiidir çünkü uygulamadan bilinmektedir ki muhalefetin ileri sürdüğü bazı siyasalara halkın teveccüh gösterdiği gözlemlenince bunlar iktidar tarafından yaşama geçirilmiştir. Nitekim muhalefetin, izlemine göre gerektiğinde bunu da yeğlemesi olasıdır; muhalefet, alternatif siyasalar ileri sürerek kamuoyu oluşturmak yoluyla iktidarın siyasetini yönlendirebilmekte ve kamuoyunun tepkisini izleyen iktidar, kendi siyasası yerine muhalefetin siyasasını uygulamayı tercih edebilmektedir. Bkz. **Cumhuriyet**, "Kılıçdaroğlu'nun iktidara yaptırdıkları", 10 Ekim 2021, <https://www.cumhuriyet.com.tr/turkiye/kilicdaroglundun-iktidara-yaptirdiklari-1875504> (30 Mayıs 2023); **T24**, "Kılıçdaroğlu söylüyor, Erdoğan yapıyor!..", 27 Temmuz 2022, <https://t24.com.tr/yazarlar/yalcin-dogan/kilicdaroglu-soyluyor-erdogan-yapiyor,36091> (30 Mayıs 2023). Ancak bunun ne zaman ve nasıl gerçekleşeceği, iktidardan çok muhalefetin izlemine göre belirlenmektedir. Bu nedenle iktidarın, kendisine yöneltilen her eleştirinin geçerliliğini muhalefetin alternatif sunmasına bağlaması ve bu yönde kamuoyunda beklenti oluşturmaları yersizdir. Eleştirme ve alternatif oluşturma işlevlerinin iki ayrı işlev olduğu akıldan tutulmalıdır. Alternatif oluşturma işlevi ileride ayrıca anlatılacaktır.

¹⁴⁷ Hatırlanmalıdır ki Jennings'in deyişiyle muhalefet, halkın hoşnutsuzluğunun odağıdır (*a focus for the discontent of the people*); demek oluyor ki halkın hoşnutsuzluğunun toplandığı, yoğunlaştığı yerdir. Beklenildiği gibi iktidar da

ters düştüğünden ontolojik bakımdan çelişik bir çıkarımdır. Yapıcı eleştiri, muhalefetin takdirindedir; bunu geliştirmemesi, muhalefet yapmadığı anlamına gelmez. Ancak yıkıcı eleştiri, muhalefetin asıl işlevidir ki bunu geliştirmemesi, eleştirilmesi gerekenleri eleştirmedığı anlamına gelir. Bu da muhalefetin, görevini yerine getirmediğine işarettir.

Muhalefet eğer bir eleştiri getiriyorsa, bu eleştirinin mutlaka bir öneri sunmayla tamamlanması veya yapıcı olması gerektiği kanısı, edinilmiş bir yanılıdır. Bu işlevin, iktidarın benimsediği siyasetin değerlendirilmesine yönelik söylem ve eylemlerin ortaya konulmasına ve halkın bunlardan haberdar edilmesine hizmet etmesi yeterlidir. Çünkü iktidarın siyasetini eleştiren muhalefet, onu bu yolla uyarmakta ve eleştirilen hususu tartışılabilir¹⁴⁸ kılmaktadır ki istenilen de budur.

Eleştirme işlevinin yapıcılığı, eleştirinin içeriğinin övgü dolu olmasında değil yergi dolu olup iktidarı hesap vermeye yönlendirmesindedir. Muhalefet, bir öneri sunmasa veya yapıcı eleştiride bulunmasa dahi iktidarın siyasetini eleştirebilir; tersine, eleştirmesi gerektiği hâlde bunu gerçekleştiriyorsa işlevsizleşmiş olacaktır. Ancak eleştirme işlevi, eleştirinin dayanağının temellendirilebilir olması; eleştiriyle birlikte eleştiri getirme gerekçesinin de sunulması durumunda hem amacına uygun şekilde gerçekleştirilecek hem de muhalefetin yurttaşlardaki izlenimini güvenilirlik¹⁴⁹ bakımından pekiştirecektir.

Eleştirme işlevinin öneri sunmayı gerektirmiyor oluşu, parlamenter muhalefetin iktidara ve onun siyasetine *alternatif oluşturma işlevi* olmadığı anlamına gelmemektedir. Muhalefet, iktidarın genel siyasetine ve/veya teker teker siyasalarına alternatif oluşturma işlevini de yerine getirmektedir. Bu işlev, Birleşik Krallık uygulamasında parlamenter muhalefetin “*Gölge Kabine*” (*Shadow Cabinet*)¹⁵⁰ oluşturmasıyla örtüşmektedir çünkü alternatif oluşturma işlevi, iktidarın (hükûmetin/kabinenin) hem genel siyasetine hem de

muhalefetten hoşlanmayacaktır çünkü halkın hoşnutsuzluğu iktidardandır ve muhalefette toplanan, yoğunlaşan bu hoşnutsuzluk -Tunaya'nın vurguladığı üzere- yine muhalefetçe somutlaştırılmaktadır. Dolayısıyla iktidarın memnun olduğu bir muhalefet, muhalefet etme görevini yerine getirip getirmediği hususunda ister istemez kuşku uyandıracaktır.

¹⁴⁸ İktidar (hükûmet) açısından eleştiriye cevap verme zorunluluğu hasil olmuştur çünkü süreç içerisinde kendisini seçim bölgelerinde savunmak ve kamuoyunu kendisini desteklemeye ikna etmek zorunda kalacaktır. Bkz. Jennings, s. 16.

¹⁴⁹ Tunaya, muhalefetin kamuoyu için güven unsuru olduğunu vurgulamıştır. Bkz. Tunaya, s. 352.

¹⁵⁰ Arslan, s. 8-12.

her alandaki siyasalarına alternatif olarak, muhalefetin tıpkı iktidarmışçasına¹⁵¹ genel siyasetini belirlemesini ve siyasalar ileri sürebilmesini gerektirmektedir. Bu durum muhalefetin, iktidar pozisyonuna her an hazırlıklı olmasını sağlamaktadır ki bundan beklenen yarar, iktidarın el değiştirmesinin kesintisiz olmasıdır.¹⁵² Bu işlev aynı zamanda iktidarın ve muhalefetin siyasalarının rekabet etmesini sağlayacak ve böylece iktidar daha yetkin siyasalar üretmeye sevk edilecekken muhalefet de sunduğu alternatif siyasalarla sonraki seçim yarışına hazırlık yapabilecektir. Bu bağlamda alternatif oluşturma işlevini *rekabet etme işlevi* olarak da anlamak mümkündür.

Muhalefetteki siyasi partilerin esas amacı iktidarı ele geçirmek olduğundan, bu partilerden her birinin iktidara alternatif bir gölge kabinesi mevcut olabilecektir. Ancak şu hususa dikkat etmek gerekir ki, bu işlevle muhalefetten asıl beklenen, şeklen gölge kabine oluşturma değil -gölge kabineyle cisimleşen- iktidara alternatif oluşturmadır.¹⁵³

¹⁵¹ Birleşik Krallık'ta, daha fazla sayıda parti seçime girebiliyor ve parlamentoda sandalye sahibi olabiliyorsa da, parlamentonun neredeyse tamamı hemen her seçimde iki parti arasında paylaşıldığından, bu partilerin ilişkisini bir tür ikili münavebe (nöbetleşme) olarak görmek mümkündür. Her iki parti de hem iktidarda hem muhalefette bulunmuştur; dolayısıyla muhalefetin, gelecekte iktidar olmaya en yakın iki adaydan biri olarak tıpkı iktidarmışçasına davranması yadırganır değildir. Jennings'in deyişiyle, muhalefet hükûmetin alternatifidir/hükûmete alternatiftir. Bkz. Jennings, s. 16.

¹⁵² Tunaya, buna ek olarak muhalefetin, iktidarın el değiştirmesinin düzenli ve sarsıntısız gerçekleşmesine de olanak sağladığını belirtmiştir. Bkz. Tunaya, s. 351.

¹⁵³ Birleşik Krallık'ta muhalefetin iki temel işlevi vardır; bunlar, hükûmeti eleştirme ve hükûmetin alternatifini oluşturma (gölge kabine) işlevleridir. Ancak Birleşik Krallık'ta süregelen iki partili işleyiş gereğince *Majestelerinin Muhalefeti*'nin gölge kabine oluşturma tercihiyle ilgili değildir. Çünkü bu uygulamada eleştirme işlevi de gölge kabineyle yürütülmektedir. Daha açık bir anlatımla, bu uygulamada *Majestelerinin Hükûmeti* ve *Majestelerinin Muhalefeti*, parlamentodaki oturma düzeni dolayısıyla fiktisel olduğu kadar fiziksel olarak da karşı karşıyadır ve kabinedeki her bir bakanın gölge kabinde de karşılığı olduğundan kabinedeki bakanlar ve gölge kabinedeki bakanlar arasındaki tartışma bire karşı bir/teke tek yürütülmektedir. Bu uygulamada gölge kabine, terazinin karşılıklı durarak birbirini dengeleyen iki kefesinden biri olarak zaruridir. Birleşik Krallık'taki bu işleyiş, Muhafazakâr Parti (*The Conservative Party*) ile İşçi Partisi (*The Labour Party*) kastedilerek iki partili sistem denildiği gibi Liberal Demokratlar (*Liberal Democrats*) da dâhil dilerek iki buçuk partili sistem de denilmektedir. Bkz. Şule Özsoy Boyunsuz, **Başkanlı Parlamenter Sistem: Cumhurbaşkanının Halk Tarafından Seçildiği Parlamenter Hükûmet Modeli ve Türkiye İçin Tavsiye Edilebilirliği**, 2. Baskı, İstanbul: On İki Levha Yayıncılık, 2014, s. 31; Sezen Kama, "Parlamenter Hükûmet Sistemi Olarak 'Westminster Modeli' Britanya Örneği Üzerine Bir Deneme", **Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi**, Cilt 22, Sayı 2, 2016, s. 176. Ancak seçim yarışına ve/veya parlamentoya -az sayıda da olsa sandalye sahibi olabilen- başka partiler de (hâlihazırda parlamentoda başka partiler de mevcuttur) girebilmektedir. Bu partilerin gölge kabine işlevini yerine getirip getirmemesi *Majestelerinin Muhalefeti*'yle aynı önemde değildir. Çünkü *Majestelerinin Muhalefeti* resmî muhalefettir ve hatta *Majestelerinin En Sadık Muhalefeti* (*Her/His Majesty's Most Loyal Opposition*) adıyla da bilinmektedir. Bu kavram literatürde güdümlü, kontrollü, bağımlı vb. sıfatlarla nitelenebilecek muhalefet olgusunu yermek maksadıyla pejoratif bir anlam yükletilerek de kullanılmaktadır. Bu bağlamda Birleşik Krallık uygulamasını hatalı uyarlayarak -sadakati yalnız anayasaya olabilecek olan- muhalefetin asıl işlevinin eleştirmesizin alternatif oluşturma olduğunun savunulması muhalefeti etkisizleştirmeye yöneliktir. Birleşik Krallık uygulaması hariç tutulursa, muhalefetteki parti(ler)den kabineyi şeklen tıpatıp yansıtan gölge kabine(ler) beklemek, alternatif oluşturma işlevinin şekilci yorumu olacaktır. Esasen muhalefetteki hemen her parti -bunu gölge kabine olarak adlandırın veya adlandırmayın- hukuk, eğitim, sağlık vb. alanlarda, ilgili alanların uzmanı olan parlamenterlerini dikkate alarak yaptığı iş bölümüyle alternatif siyasalarını üretmektedir. Bu da, hükûmetin ilgili alanlardaki siyasalarının -Birleşik Krallık uygulamasına benzer şekilde- muhalefetteki parlamenterlerce bire karşı bir/teke tek takip edilerek eleştirilmesine yol açacaktır. Dolayısıyla alternatif oluşturma işlevi de, esasta hükûmeti eleştirmeye yöneliktir; bu işlevin, salt iktidarın eksikliklerinin giderilmesi olarak anlaşılması yanıltıcıdır. Tersine bu işlevden beklenen, eksikliklerin tespit edilerek iktidarın uyarılması ve bunların yetkin siyasalarla giderilmesine talip olunduğunun kamuya bildirilmesidir.

Muhalefetin öncelikli işlevi her zaman iktidarın siyasetinin aksayan yönlerini tespit ederek bunları ortaya çıkarmak ve bu bağlamda da eleştiride bulunmaktır. Çünkü muhalefet olgusuna hizmet eden esaslı faaliyet de budur. Muhalefetten, her hâlükârda alternatif oluşturma işlevini yerine getirmesini beklemek, muhalefetin iktidar yerine siyasa üretmesine yol açabilecektir. Burada dikkat edilmesi gereken husus, alternatif oluşturma işlevinin iktidarı yerinde tutmaya yönelik bir supaba dönüşmemesi gerektiğidir.¹⁵⁴

Gölge kabine kurarak veya kurmayarak iktidara alternatif oluşturma işlevi, salt hükûmete yön göstererek onun iktidardan düşmesini önlemek anlamına gelmemektedir; bu işlev, hükûmetin siyasalarının sıkı sıkıya takip edilerek aksayan yönlerinin ortaya çıkarılmasına ve bu doğrultuda halkta teveccüh uyandıracak yetkin siyasaların tespit edilmesine olanak sağlamaktadır.¹⁵⁵ Muhalefet, alternatif oluşturma işlevini yerine getirirken, iktidarın siyasalarını halka açıklamasındaki kadar detaylandırılmış düzeyde değil düşünce ileri sürme düzeyindeki açıklamalarla yetinebilecektir. Muhalefetin burada dikkat etmesi gereken husus, düşünce düzeyinde ileri sürülen alternatif siyasaların iktidarınkilerden hangi yönleriyle ayrıştığının özellikle vurgulanması gerektiğidir. İktidarın geçerli ve muhalefetin olası siyasaları seçmen nezdinde karşılaştırılabilir olmalıdır. Nitekim kamunun asıl beklentisi de budur. Muhalefet halka, iktidarın alternatifi olarak onun yerine yönetimi ele alabilecek potansiyele sahip olduğu izlenimini vermelidir. Bu husus şu bakımdan önemlidir ki, muhalefetin bu izlenimi her zaman diri tutması, iktidarın kendisini halkın tek seçeneğiymişçesine sunmasının ve bu yolla kendi efsanesini yaratmasının¹⁵⁶ önünü almaktadır.¹⁵⁷

İktidarın yaptıklarını ve yapmadıklarını yurttaşlar adına gözlemleyen muhalefet, bu gözleminin sonucuna göre onu bir taraftan eleştirirken diğer taraftan da denetlemektedir. Başka bir deyişle, muhalefet, hükûmetin, elinde bulundurduğu iktidar erkini kullanışı üzerinde yurttaşlar yerine denetim yapmaktadır. Denetimin asıl amacı gözetimdir. Burada gözetilen olgu, hükûmetin kendisi değil elinde bulundurduğu ve her

¹⁵⁴ Arslan, s. 7.

¹⁵⁵ Aynı yönde görüş için bkz. Turgut, s. 55.

¹⁵⁶ Tunaya, insan yapısı olan iktidarın, rasyonelleşmesinin sağlanması ve kendi kendini efsaneleştirerek karizmatik otoriteye dönüşmesinin önlenmesi için muhalefete gereksinim duyulduğunu vurgulamaktadır. Bkz. Tunaya, s. 151.

¹⁵⁷ Turgut, s. 55.

zaman gözetimde tutulması gereken iktidar erkidir. Çünkü bu erk, halk adına kullanılması için halk tarafından geçici ve süreli olarak hükûmete; bu erkin nasıl kullanıldığının denetimi de muhalefete bırakılmıştır. İktidar erkinin denetlenmesi anayasalcılığın özünde olup aksi hâlde iktidarın mutlak sınırsızlığa tevessül etmesi kaçınılmazdır. Çünkü Lord Acton'ın özdeyişinden bilinir ki; iktidar yozlaştırır, mutlak iktidar mutlaka yozlaştırır.¹⁵⁸ İktidarı denetleyen muhalefet, terazinin bir kefesindeki iktidar erkinin daha ağır basmamasını ve böylelikle terazinin diğer kefesindeki muhalefet erkiyle dengelenmesini sağlamaktadır. Bu da, yine anayasalcılığın özündeki denetim ve denge (checks and balances) ilkesinden ileri gelen *denetleme ve dengeleme işlevinin* muhalefetçe yerine getirildiğini ortaya koymaktadır.¹⁵⁹ Bu işlev, iktidarın muhalefete hesap vermeye hazırlıklı olmasını sağlayarak onu, iktidar erkini kötüye kullanmaktan uzak kalmaya sevk edebilecektir. Muhalefetin hesap sorabilir olması, iktidarın her zaman iktidar erkini kötüye kullanmaktan uzak kalacağını garantilememektedir. Bu tip durumlarda erki elinde bulunduranların sorumluluğuna gidilebilmesi de denetimin kapsamındadır.

Denetleme ve dengeleme işlevi, muhalefetin parlamentodaki en önemli işlevi olmakla birlikte bu işlevini gereğince yerine getirmesinin güçleş(tiril)ebilmesi de mümkündür. Bunun bir anlamda, iktidarcı muhalefetin çalışmasının engellenmesi olduğu kabulünde muhalefetin de aynı yolla iktidara karşılık vermesi; başka bir deyişle, muhalefetçe de iktidarın çalışmasının engellenmesi beklenmektedir.

Muhalefet, iktidarda gördüğü hukuk dışılıkları canlılık kazanmadan gidermek veya gideremiyorsa geciktirmek yahut iktidardan gördüğü kısıtlamaları aşmak için gerektiğinde *engelleme işlevinden* yararlanabilecektir. İlk durumda engelleme işlevi, iktidarın siyasetinin/siyasalarının hukuk dışılıkla temasının muhalefetçe görülerek bu hukuk dışılığın geçerli olmadan önüne geçilmesine yardımcıdır ki bu bakımdan da muhalefet, iktidarın kusurlu siyasetinin/siyasalarının olası sonuçlarını önlemeye girişmektedir. Diğer durumda ise, muhalefetin, hareket alanının daraltılması veya ortadan

¹⁵⁸ “Power tends to corrupt, and absolute power corrupts absolutely.” Bkz. John Emerich Edward Dalberg-Acton (First Baron Acton), *Historical Essays and Studies*, John Neville Figgis, Reginald Vere Laurence (ed.), Macmillan, 1907, s. 504.

¹⁵⁹ Esasen erkler ayrılığını vurgulayan bu ilkenin işaret ettiği erklerden biri yasama olup yasamanın cismi de parlamento olmakla birlikte, parlamentonun yekûn olarak/kül hâlinde muhalefeti yerini çoklukla parlamentonun iktidarda olmayan kesiminin muhalefetine bıraktığından dengeleme ve denetleme işlevi muhalefetle özdeşleşmiştir.

kaldırılmasıyla, muhalefet etmek için ya hâlihazırdaki parlamenter araçlardan birini muhalefet aracına evrilterek yeni bir yol bulması ya da denenmemiş bir araç türeterek kendine yeni bir yol yapması¹⁶⁰ beklenmektedir.

Engelleme işlevi yerine getirilirken başvurulmuş eylemler, özellikle parlamentodaki faaliyetleri yavaşlatmaya yahut yaptırmamaya yöneliktir. Çünkü parlamenter muhalefetin öncelikli hareket alanı parlamentodur; bu bakımdan muhalifliğin parlamentodaki faaliyetlere yönelmesi tabiidir. Bu eylemler, yasama faaliyetinin geciktirilmesi veya engellenmesi amacıyla bireysel veya toplu olarak gerçekleştirilen ifade biçimleridir.¹⁶¹

2. Parlamenter Muhalefetin Araçları

Muhalefetin iş görme yetisi; işlevlerini yapabilirlik yeteneği olup muhalefet, bunları yerine getirirken işlevleri gerçekleştirebilmesine elverişli araçlara gereksinim duymaktadır. Bu araçların bazıları, muhalefet etmekte teoride elverişli öngörülse de uygulamada -uygulamanın koşullarına göre değişerek- elverişliliğini kısmen veya tamamen yitirmiş yahut hiç yitirmemiş veya kullanımın yeniden yorumuyla korumuş; bazıları ise teoride muhalefetin araçları olarak öngörülmemiş olsa dahi uygulamada -uygulamanın koşullarına göre belirerek- muhalefet etmekte elverişli kılınmıştır.

Dolayısıyla bu araçlar teoriden uygulamaya girebildiği kadar uygulamadan teoriye de girebilmektedir. Bu araçların bazıları görünüşte muhalefet aracı olarak gözükmese de çoklukla muhalefet tarafından kullanılmakta ve böyle kullanıldığında işlerlik kazanmaktadır; bazıları ise işin gereği olarak muhalefetin türettikleridir. Bu türetme, muhalefetin görevidir çünkü -yukarıda değinildiği üzere- iktidarın muhalefete bakışı, muhalefetin, hareket alanını yeniden belirlemesini gerektireceğinden bu gerek, muhalefete alan açacak eylemliliğin yine muhalefetçe türetilecek edimlerle sağlanacağını ortaya koymaktadır. Bu bakımdan muhalefet araçlarının nicel belirlenmesinden ziyade

¹⁶⁰ Seneca'nın "*Hercules Furens*" adlı trajedisinde geçen (*Actus Secundus, Scena Prima, 276*) veciz sözdür: "*inveniet viam, aut faciet*" (ya bir yol bulur ya da bir yol yapar) Bkz. Seneca, **Hercules Furens (Tragedy)**, Charles Beck (ed.), Boston: James Munroe and Company, 1845, s. 13.

¹⁶¹ Georg Jellinek, "Parliamentary Obstruction", **Political Science Quarterly**, Volume 19, Issue 4, 1904, s. 581-582; Geddes W. Rutherford, "Some Aspects of Parliamentary Obstruction", **The Sewanee Review**, Volume 22, Issue 2, 1914, s. 166-168; Lauren C. Bell, "Obstruction in parliaments: a cross-national perspective", *The Journal of Legislative Studies*, Volume 24, Issue 4, 2018, s. 500-506.

nitel belirlemesini yapmak yerindedir çünkü ifade biçimi çeşitliliğine koşutlukla muhalefet araçları da çeşitlenmektedir.

Muhalefet araçları sayma suretiyle tüketilemeyeceğinden hâlihazırdaki muhalefet araçlarının yanı sıra olası muhalefet araçlarının olduğu da bilinmelidir. Bu nedenle muhalefet, hâlihazırdaki araçlardan işlerlik kaybedenleri, onlara, ya yeni bir görünüm kazandırarak ya da yeni bir işlev yükleyerek işler kılabilceği kadar koşulları dikkate alarak içinde bulunulan durum yönünden daha işler olabilecek araçları, demek oluyor ki olası muhalefet araçlarını türetmeye yönelebilecektir. Aracın istenilen sonuca götürmesi, aracı saptırabilecek değişkenlerden dolayı her zaman mümkün olamayabilir.

Daha açık bir anlatımla, iktidarı hedef alan bir araç, bazen iktidarın bir hamlesiyle bertaraf edilebilir; bazen muhalefetçe etkili kullanılamayabilir; bazen de halkta yeterince karşılık bulamayabilir. Ancak muhalefet aracından beklenen yarar, her zaman mutlak sonuç doğurması değildir çünkü aracın işletilmesi dahi, muhalefet ediminin yerine getirilmiş olmasını sağladığından muhalefet etmek olarak kaydedilmektedir.

Aracın işlerliği öncelikle muhalefet etmeyi mümkün kılmasındadır; bununla birlikte, eğer araç, muhalefet etmeyi mümkün kıldığı kadar herhangi bir sapmaya uğramadan veya sapmayı gidererek sonuca götürüyorsa o hâlde araç etkililik kazanarak muhalefetin, azami ölçüde muhalefet etmesini gerçekleştirmiş olacaktır. Burada - yukarıda değinilen- *muhalefet için muhalefet etme işlevi* hatırlanmalıdır. Hepsinden önce muhalefet, iktidar erkini elinde bulunduran çoğunluğa dönük salt karşıtlığı ortaya koymak için vardır çünkü anayasalcılığın özü olan sınırlanmış iktidar düşüncesi, iktidarın sınırlanmasına hizmet edecek karşıtlığı taşıyan muhalefet olgusunu da beraberinde getirmektedir.

Bu karşıtlık, özellikle iktidarın, elinde bulundurduğu çoğunluğa dayanan sayıca üstünlüğünden ötürü istenilen sonucun alınamayacağı olasılığında dahi muhalefet etmeye kalkışılarak muhalif edimin varlığının gösterilmesi amacıyla muhalefet edilmesini de içermektedir. Burada hedef, her ne kadar istenç sonuç almaya dönük olsa da, sonuç alınamıyor olmasına karşın iktidar erki karşısında muhalefet erkinin

belirginleştirilmesidir ki bu dahi, tek başına bir muhalefet edimidir. Dolayısıyla muhalefet, yalnız bunu yaparak da asgari ölçüde muhalefet etmeyi gerçekleştirmiş olmaktadır. Ancak şu husus akılda tutulmalıdır ki muhalefetin amacı, salt etkin değil etkili muhalefet yapmaktır; bu nedenle salt etkinlikle özdeşleşen asgari ölçüde muhalefet, etkililikle özdeşleşen azami ölçüde muhalefetin yerini alamaz.

Muhalefetin aksiyonları -yukarıda sayılan nedenlerle- etkisizleş(tiril)ebilirse de bu durumdan, muhalefetin etkililik amacından vazgeçerek etkililiğe ulaşmamış salt etkinlikle yetinebileceği anlamı çıkarılamaz. Muhalefet etme görevi, muhalefet etmenin sanki yerine getirilmesini değil etkili olarak yerine getirilmesini içermektedir; nitekim muhalefetin halka olan sorumluluğu da bu görevin gereğince yerine getirilmesini gerektirmektedir. Vurgulanmalıdır ki, iktidar muhalefeti etkisiz kılmaya yöneliyorsa da, muhalefet yeni yöntemler edinerek ve bu doğrultuda yeni araçlara başvurarak -kimi daha etkili kimi daha etkisiz kalsa da- etkili muhalefet etme amacını sürdürebilmelidir.

Muhalefetin araçları, hukuki metin olarak -genellikle- anayasalarda ve parlamentoların işleyişlerini belirleyen içtüzüklerde düzenlenebilir;¹⁶² bu araçlar bazen doğrudan muhalefete,¹⁶³ bazen ise parlamentoya tanınmış haklar ve yetkiler olarak cisimleşmektedir. Bununla birlikte, bir araçtan ziyade aracın kullanılmasıyla uğranma olasılığı bulunan zararlardan koruyan birer zırh olarak düşünülebilecek parlamenter bağıışıklıklar mevcuttur ki bu bağıışıklıklar her ne kadar parlamentoya özgülenmişse de kaynağı, muhalif parlamenterlerin korunmasına duyulan gereksinimdir.¹⁶⁴

Nitekim bu bağıışıklıkların parlamentoya özgülenmiş olmasının altında yatan asıl neden, yine muhalifliği korumaktır denilebilir çünkü bir erk olarak yasamanın vücut bulduğu parlamentoların tarih sahnesine çıkışı, yürütme erkine karşı bir tür muhalefet organı olarak boyut kazanmıştır. Bu bağıışıklıklardan parlamenterin korkusuzca söz söyleyebilmesini ve sözlerinden ötürü yaptırım görmemesini temin eden yasama

¹⁶² Yamamoto, s. 10. Genellikle anayasalarda ve içtüzüklerde düzenlenmekle birlikte yasalarda da düzenlenebilecektir. Bu bağlamda parlamenterlerin, kolektif ifade özgürlüğünün kullanımında başvurabilecekleri “*Toplantı ve Gösteri Yürüyüşleri Kanunu*” bunun bir örneğidir. Bkz. 06/10/1983 tarihli ve 2911 sayılı Toplantı ve Gösteri Yürüyüşleri Kanunu (Resmî Gazete: 08/10/1983 - 18185).

¹⁶³ 2017 Anayasa değişikliği öncesinde Anayasa’nın “*İptal davası*” kenar başlıklı 150’nci maddesinde açıkça “*anamuhalefet partisi*” kavramı kullanılmıştır.

¹⁶⁴ **European Commission For Democracy Through Law (Venice Commission)**, “Draft Report on The Role of The Opposition in A Democratic Parliament”, s. 4-7; Yılmaz, s. 113.

sorumsuzluğu, ifade özgürlüğünün; parlamenterin her zaman parlamentoda bulunabilmesini ve buradan uzaklaştırılamamasını temin eden yasama dokunulmazlığı ise kişi özgürlüğü ve güvenliği hakkının tezahürüdür. Bu bağışıklıkların, temellerinde yer alan haklardan ayrıca düzenlenmelerindeki vurgu, parlamenterin anılan haklara sahip olmasının önemindedir. Çünkü parlamenterin ifade özgürlüğü ile kişi özgürlüğü ve güvenliği hakkı, parlamenter, halk adına hareket ettiğinden daha güvenceli tutulmayı gerektirmektedir.

Bunlardan olası muhalefet araçlarına temel oluşturan hak, parlamenterin ifade özgürlüğü hakkıdır. Anayasalarda ve içtüzüklerde tanımlanan ve klasik olarak adlandırılabilen muhalefet araçları sayıca tüketilebilirken, ifade özgürlüğünden türetilen araçlar için aynısını söylemek mümkün değildir. Bu bakımdan ifade özgürlüğünün kendisi, bu kapsamda görülebilecek araçların anayasalardaki karşılığıdır denilebilir. Bununla birlikte, içtüzüklerde yer alan söz söylemeye dönük parlamenter hakları da yine parlamenterin ifade özgürlüğünün yansımasıdır.

Öğretide, parlamenter denetim mekanizmasının klasik araçları olarak kabul edilen¹⁶⁵ muhalefet araçları, muhalefetin denetleme işleviyle bağdaştırılan araçlar olup bunlar nicel olarak, benimsenen siyasal rejime ve nitel olarak, uygulanma usulüne göre her anayasal düzende farklılık gösterebilmektedir. Soru (*question/parliamentary question*), parlamento soruşturması (*parliamentary investigation/impeachment*), parlamento araştırması (*inquiry/parliamentary inquiry*), genel görüşme (*debate/general debate*), gensoru (*interpellation*) ve güvensizlik oylaması (*vote of no confidence*)/gensoru önergesi (*censure motion*) muhalefetin denetleme işlevini gerçekleştirdiği başat araçlarıdır. Bunların dışında, yasama sürecinin kendisi de muhalefetçe, muhalefet aracı olarak biçimlendirilebilmektedir. Nitekim yasa yapımının, yasa teklifinin parlamentoda tartışılmasını gerektiren bir temelin üzerinde yükselmesi buna elverişlidir. Özellikle bütçe

¹⁶⁵ Yamamoto, s. 11; Turgut, s. 57-61; Ergun Özbudun, **Parlamenter Rejimde Parlamenterin Hükümeti Murakabe Vasıtaları**, Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi, 1962, s. 14-15.

görüşmeleri¹⁶⁶ muhalefet etmek bakımından herhangi bir yasama sürecine nispeten daha da elverişlidir denilebilir.¹⁶⁷

İçtüzükler, anayasalarda tanımlanan araçları detaylandırabileceği gibi yeni araçlar da sunabilmektedir. Bu araçlar parlamentonun tartışma ortamı olduğu akılda tutulduğunda çoğunlukla parlamenterin söz söylemesine yönelik araçlar olmaktadır. Bununla birlikte, parlamentonun mutfağı olarak görülen komisyonlardaki işleyişi ve muhalefetin komisyonlardaki etkinliğini sağlayan araçlar da yine içtüzükte tanımlanmaktadır.

Muhalefetin engelleme işlevine hizmet eden engelleme araçları da (*parliamentary obstruction/obstruction in parliament/obstruction of parliamentary proceedings*) uygulamada¹⁶⁸ varlık kazanmaktadır. Esasen birer ifade biçimi olan ve bu bağlamda tüketilebilmesi beklenmeyen bu araçları diğer ifade biçimlerinden ayıran yön, yasama faaliyetlerinin işleyişini olağan seyrinden saptırmayı hedeflemesidir. Parlamento toplantı hâlindeyken oturumun devam edilemez kılınması;¹⁶⁹ oy verme işleminin

¹⁶⁶ Özbudun, **Parlamenter Rejimde Parlamentonun Hükümeti Murakabe Vasıtaları**, s. 14.

¹⁶⁷ İngiltere'ye göndermeyle söylenen "*The mother of parliaments*" deyimini hatırlanarak parlamentonun da İngiltere'nin kucağında büyüdüğü kabulünde, İngiltere'de parlamentonun doğuşu, yasa yapma yetkisinden önce vergiye rıza gösterme yetkisine dayandırılmaktadır. Bkz. Kemal Gözler, "İngiltere'de Parlâmento Neden ve Nasıl Ortaya Çıktı? Mali Hukukun Anayasa Hukukundan Eskiliği Üzerine Bir Deneme", Ertuğrul Akçaoğlu, İnci Solak Akman (ed.), **Prof. Dr. Muallâ Öncel'e Armağan [I. Cilt/II. Cilt]** içinde, Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 2009, I. Cilt, ss. 365-374; Kadir Caner Doğan, Suat Hayri Şentürk, "İngiltere'de On Yedinci Yüzyıl Devrimler Çağı ve Parlamenterizmin Gelişimi Doğrultusunda Bütçe Hakkı", **Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt 7, Sayı 14, 2017, ss. 353-373. Bütçe hakkına evrilen bu yetkinin, parlamentonun yeri geldiğinde kendi istekleri doğrultusunda Kral'ı yönlendirebileceği ve böylelikle Kral'a karşı kullanabileceği bir karşı duruş edinme yolu olduğu düşünüldüğünde, parlamentonun muhalifliğinin de yasa yapımından önce tarih sahnesinde gözüktüğü -hiç değilse tarih sahnesinin perdesini araladığı- söylenebilir. Nitekim İngiltere mekânında, parlamentonun yasa yapma yetkisi, bütçe hakkının (vergi alma hakkı, harcama yapma hakkı ve yıllık bütçeyi onama hakkı) nüvesi sayılacak olan vergiye rıza gösterme yetkisini takip etmiştir. Bkz. Gözler, ss. 365-374; Doğan, Şentürk, ss. 353-373. Bu bağlamda günümüz parlamentolarında da tarihsel geri görünümü koşut olarak bütçe hakkının, muhalefetin denetleme işlevi kapsamında bir muhalefet aracına dönüştürülebilmesi kaçınılmaz olacaktır.

¹⁶⁸ Engelleme işlevine hizmet eden araçlar esasen parlamenter hakların kısıtlanmamasıyla ortaya çıkmaktadır. Özellikle parlamenterlerin konuşma sürelerini ve önerge verme sayılarını kısıtlayan düzenlemeler (*restrictive procedures/rules*) engelleme araçlarının kullanılmasını ortadan kaldırmaktadır. Bkz. John D. Huber, "Restrictive Legislative Procedures in France and the United States", **The American Political Science Review**, Volume 86, Issue 3, 1992, s. 684-685; Herbert Döring, "Party Discipline and Government Imposition of Restrictive Rules", **The Journal of Legislative Studies**, Volume 9, Issue 4, 2003, s. 147; Kadir Canöz, "Yasamayı Engelleme Amaçlı Lobicilik: Filibuster", **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Sayı 21, 2009, s. 165.

¹⁶⁹ **The Guardian**, "MP causes uproar in parliament by grabbing mace in Brexit protest", 10 Aralık 2018, <https://www.theguardian.com/politics/2018/dec/10/day-of-brexit-drama-ends-with-mp-grabbing-the-ceremonial-mace> (31 Mayıs 2023).

yavaşlatılması;¹⁷⁰ kürsü işgali;¹⁷¹ uzun süreli konuşmalar (filibustering);¹⁷² ve genel olarak yasama faaliyetlerini yavaşlatmaya veya durdurmaya¹⁷³ yönelik tüm protestolar¹⁷⁴ bu kapsamda sayılabilecektir.

Yukarıdaki araçlardan başka, tüketilebilmesi doğasına uygun olmadığından her zaman çeşitlenebilen muhalefet araçlarına gelinirse, bunlar ifade biçimlerinin çeşitliliğine koşutlukla sayıca artmaktadır. Bu bakımdan, bu araçların, henüz gün yüzüne çıkmamış bir sonraki biçimiyle yeni muhalefet aracı olma olasılığını taşıyanlarına olası muhalefet araçları demek mümkündür; gün yüzüne çıkanlar ise hâlihazırdaki muhalefet araçlarına katılmaktadır. Bu araçlar, ifade özgürlüğünün hem bireysel hem de toplu kullanımından türetilmekte; parlamentoda işletilmeye elverişli oldukları kadar parlamento dışında da işletilebilmektedir. Bu araçların işletilebileceği mekân bakımından parlamento, yalnız parlamento binasını değil aynı zamanda parlamento binasının bulunduğu yerleşkenin tamamını; parlamentonun dışı ise, bu yerleşkenin dışında kalan her yeri imlemektedir. Yinelemek gerekirse, bu araçların doğası gereği tüketilebilmeleri beklenemeyeceğinden, muhalefetçe işletilerek muhalefet repertuvarına katılmış olanların örneklenmesi gerekmektedir. Bu bağlamda farklı anayasal düzenlerde farklı muhalefet araçlarına rastlanması mümkündür.

¹⁷⁰ Sol, “CHP’li vekillerden ‘oy yavaşlatma’ eylemi”, 15 Ocak 2017, <https://haber.sol.org.tr/toplum/chpli-vekillerden-oy-yavaslatma-eylemi-182378> (31 Mayıs 2023). Bu uygulama Japonya’da “gyuho” veya “ox-walking” (öküz yürüyüşü) olarak adlandırılmaktadır. Bkz. Bell, s. 501.

¹⁷¹ Evrensel, “Bağımsız milletvekili Nazlıka kendini kürsüye kelepçeledi” 19 Ocak 2017, <https://www.evrensel.net/haber/304724/bagimsiz-milletvekili-nazliaka-kendini-kursuye-kelepceledi> (31 Mayıs 2023).

¹⁷² UK Parliament, “Filibustering”, <https://www.parliament.uk/site-information/glossary/filibustering/> (5 Haziran 2023). Oy vermeye ilişkin konuşmaların bir engelleme aracına dönüşmemesi için parlamentolarca süre sınırı getirildiğine rastlanmaktadır. Bkz. Bell, s. 517.

¹⁷³ Evrensel, “Sansür yasası görüşmelerinde protestolar nedeniyle birleşim kapandı”, 12 Ekim 2022, <https://www.evrensel.net/haber/472092/sansur-yasasi-gorusmelerinde-protestolar-nedeniyle-birlesim-kapandi> (5 Haziran 2023); Diken, “Muhalefet protesto etti: İktidar ‘yanıltıcı bilgiye hapis’ maddesini geçiremedi”, 13 Ekim 2022, <https://www.diken.com.tr/muhalefetin-protestosu-ise-yaradi-iktidar-yaniltici-bilgiye-hapis-maddesini-geciremedi/> (5 Haziran 2023).

¹⁷⁴ The Hindu, “Four Congress members suspended from Lok Sabha”, 25 Temmuz 2022, <https://www.thehindu.com/news/national/four-congress-members-suspended-from-lok-sabha/article65681251.ece> (2 Haziran 2023); The Hindu, “AAP leader is 20th MP to be suspended from Rajya Sabha”, 27 Temmuz 2022, <https://www.thehindu.com/news/national/20-suspended-rajya-sabha-mps-begin-50-hour-protest-in-parliament-complex/article65688871.ece> (2 Haziran 2023).

Parlamento binasında¹⁷⁵ veya parlamento yerleşkesinde¹⁷⁶ bireysel veya kolektif eylemler; parlamento içinde veya dışında gerçekleştirilen basın açıklamaları; parlamento içinde veya dışında afiş,¹⁷⁷ pankart¹⁷⁸ vb. işaretçiler yahut çeşitli gereçler¹⁷⁹ kullanılarak veya kullanılmaksızın boykot,¹⁸⁰ gösteri, yürüyüş,¹⁸¹ ayağa kalkmama,¹⁸² oturma,¹⁸³ durma/uzanma,¹⁸⁴ şiir okuma/şarkı söyleme,¹⁸⁵ susma¹⁸⁶ vb. eylemler; kitap,¹⁸⁷ gazete yazısı, radyo/televizyon/sosyal medya yayını yoluyla görüş açıklama veya kamuoyunu bilgilendirme eylemleri çeşitlenebilir bir skalada çoğalmaktadır.

¹⁷⁵ **BBC News Türkçe**, “CHP’den Meclis’i terk etmeme eylemi”, 27 Temmuz 2017, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-40741735> (31 Mayıs 2023); T24, “TBMM Genel Kurulu’nda HDP’li vekiller, Habip Eksik’in polis şiddetine maruz kalmasını protesto etti”, 12 Ekim 2022, <https://t24.com.tr/haber/tbmm-genel-kurulu-nda-hdp-li-vekiller-habip-eksik-in-polis-siddetine-maruz-kalmasini-protesto-etti,1065453> (31 Mayıs 2023); **The Hindu**, “AAP’s Sanjay Singh suspended in Rajya Sabha”, 27 Temmuz 2022, <https://www.thehindu.com/news/national/was-seeking-govt-response-on-gujarat-hooch-tragedy-but-got-suspended-aap-mp-sanjay-singh/article65689254.ece> (2 Haziran 2023).

¹⁷⁶ **Duvar**, “HDP’li milletvekillerinden Meclis’te yürüyüş”, 2 Kasım 2017, <https://www.gazeteduvar.com.tr/politika/2017/11/02/hdpli-milletvekillerinden-mecliste-yuruyus> (31 Mayıs 2023); **Duvar**, “HDP’den Meclis’te dokunulmazlık yürüyüşü”, 1 Mart 2022, <https://www.gazeteduvar.com.tr/hdpden-mecliste-dokunulmazlik-yuruyusu-haber-1554987> (31 Mayıs 2023); **India Today**, “Protest or picnic? BJP leader attacks Opposition MPs for eating chicken in front of Gandhi statue”, 28 Temmuz 2022, <https://www.indiatoday.in/india/story/bjp-leader-slams-opposition-mps-for-eating-chicken-in-front-gandhi-statue-1981180-2022-07-28> (2 Haziran 2023).

¹⁷⁷ **Sözcü**, “Mahmut Tanal ‘128 milyar dolar nerede’ afişini TBMM’ye astı”, 15 Nisan 2021, <https://www.sozcu.com.tr/2021/gundem/mahmut-tanal-128-milyar-dolar-nerede-afisini-tbmm-ye-asti-6375474/> (31 Mayıs 2023); T24, “CHP’li Tanal, Akbelen ormanında afiş açtı: Doların yeşili onların olsun, bize doğanın yeşili yeter!”, 20 Temmuz 2021, <https://t24.com.tr/video/chp-li-tanal-akbelen-ormaninda-afis-acti-dolarin-yesili-onlari-olsun-bize-doganin-yesili-yeter,40390> (31 Mayıs 2023).

¹⁷⁸ **Birgün**, “CHP’li vekiller, Bakan Yanık TBMM’de konuştuğu sırada pankart açtı”, 10 Aralık 2022, <https://www.birgun.net/haber/chp-li-vekiler-bakan-yanik-tbmm-de-konustugu-sirada-pankart-acti-413187> (31 Mayıs 2023).

¹⁷⁹ **Cumhuriyet**, “Burak Erbay, ‘Sansür Yasası’nı, cep telefonunu TBMM kürsüsünde çekiçle kırarak protesto etti”, 13 Ekim 2022, <https://www.cumhuriyet.com.tr/siyaset/burak-erbay-sansur-yasasini-cep-telefonunu-tbmm-kursusunda-cekile-kirarak-protesto-etti-1991653> (5 Haziran 2023).

¹⁸⁰ **Evrensel**, “Meclis tarihi boykotla açıldı”, 28 Haziran 2011, <https://www.evrensel.net/haber/8807/meclis-tarihi-boykotla-acildi> (12 Haziran 2023).

¹⁸¹ **BBC News Türkçe**, “CHP’nin Ankara’dan İstanbul’a ‘Adalet Yürüyüşü’nün ilk gününde neler yaşandı?”, 15 Haziran 2017, <https://www.bbc.com/turkce/live/haberler-turkiye-40285920> (5 Haziran 2023); **BBC News Türkçe**, “HDP, Ankara’ya adalet ve özgürlük yürüyüşü başlatacak”, 6 Haziran 2020, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-52949251> (5 Haziran 2023).

¹⁸² **Birgün**, “Erdoğan Meclis’te yemin etti; muhalefet ayağa kalkmadı”, 3 Haziran 2023, <https://www.birgun.net/haber/erdogan-meclis-te-yemin-etti-muhalefet-ayaga-kalkmadi-442461> (5 Haziran 2023).

¹⁸³ **India Today**, “Mosquito bites, angry bytes from Opposition’s overnight protest site in Parliament”, 27 Temmuz 2022, <https://www.indiatoday.in/india/story/mosquito-bites-angry-bytes-from-opposition-s-overnight-protest-site-in-parliament-1980761-2022-07-27> (2 Haziran 2023).

¹⁸⁴ **Sözcü**, “CHP’li vekilden ilginç protesto”, 5 Mayıs 2013, <https://www.sozcu.com.tr/2013/genel/chpli-vekilden-ilgincl-protesto-283955/> (5 Haziran 2023).

¹⁸⁵ **Sözcü**, “Mecliste şarkı ve türkölü protesto”, 17 Mayıs 2022, <https://www.sozcu.com.tr/2022/gundem/mecliste-sarki-ve-turkolu-protesto-7141030/> (31 Mayıs 2023); **Duvar**, “Meclis’te kadın vekillerden Las Tesis eylemi”, 14 Aralık 2019, <https://www.gazeteduvar.com.tr/kadin/2019/12/14/mecliste-kadin-vekilerden-las-tesis-eylemi> (31 Mayıs 2023).

¹⁸⁶ **Sol**, “Meclis’te Bakan Varank’a protesto: TOGG’u kuzenimize verin, taksi şoförlüğü yapsın”, 11 Aralık 2022, <https://haber.sol.org.tr/haber/mecliste-bakan-varanka-protesto-toggu-kuzenimize-verin-taksi-soforlugu-yapsin-358481> (31 Mayıs 2023).

¹⁸⁷ **OdaTV**, “Milletvekili kitap yazdı”, 19 Şubat 2022, <https://www.odatv4.com/kultur-sanat/milletvekili-kitap-yazdi-230314> (5 Haziran 2023).

Muhalefet araçları arasında parlamenterlikten ayrılma ise son çare (ultima ratio) nitelikli olandır. Çünkü bireysel¹⁸⁸ veya kolektif¹⁸⁹ olarak başvurulabilecek bu aracın kullanılması, parlamenterlik görevinin bırakılmasını ve bunun hukuki sonuçları bakımından parlamenter muhalefet sahasının dışına çıkılarak toplumsal muhalefet sahasına geçilmesini gerektirebilmektedir.¹⁹⁰

Muhalefet araçları temelde yukarıdaki şekilde sıralanabilirse de yalnız ifade biçimlerinden türeyen araçlar değil tüm muhalefet araçlarının, içinde bulunulan anayasal düzene göre nicel ve/veya nitel olarak değişkenlik gösterebildiği de akılda tutulmalıdır. Bu nedenle parlamenter muhalefetin araçları ve bu doğrultuda muhalefetin eylemliliğinin etkililiği belirlenirken, muhalefete özgün bir hareket alanı sağlayacak olan anayasal düzenin içinden muhalefete bakmak gerekecektir.

ARA SONUÇ

Çalışmanın birinci bölümünde, yaşamın her katmanında görülebilen ve iktidar olgusunun karşısında konumlanarak varlık bulan muhalefet olgusunun kuramsal boyutu oluşturulmuştur. Muhalefet olgusu, muhalif düşüncenin çeşitli ifade biçimleriyle dışlaşması sonucu ortaya çıkmaktadır. Bu ifade biçimleri sınırlanabilir olmadığından olası sayıda muhalif ifade biçimiyle karşılaşılması mümkündür. Bu ifade biçimleri siyasal içeriğe büründüğünde muhalefet olgusu, siyasal muhalefet olgusuna dönüşmektedir. Muhalefet biçimleri -pek de kolay olmamakla birlikte- belli ölçütlere göre sınıflandırılabilir. Çalışmada anayasallık, yapısallık ve parlamenterlik ölçütlerine göre siyasal muhalefetin sınıflandırılarak incelenmesi tercih edilmiştir.

Siyasal muhalefet biçimlerinden biri olan parlamenter muhalefet, çalışmanın konusunu oluşturduğundan ayrıntılandırılarak ele alınmıştır. Çalışmanın yaklaşımına göre “*parlamenter muhalefet*” kavramı, “*parlamenter*” sıfatıyla ilişkilendirildiğinden

¹⁸⁸ **Hürriyet**, “İraklı Milletvekili, Necef’te göstericilerin öldürülmesi nedeniyle görevinden istifa etti”, 29 Kasım 2019, <https://www.hurriyet.com.tr/dunya/irakli-milletvekili-necefte-gostericilerin-oldurulmesi-nedeniyle-gorevinden-istifa-etti-41385606> (2 Temmuz 2023).

¹⁸⁹ **Anadolu Ajansı**, “Tayland’da ana muhalefet partisi milletvekilleri istifa etti”, 8 Aralık 2013, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/taylandda-ana-muhalefet-partisi-milletvekilleri-istifa-etti/199103> (2 Temmuz 2023); **Hürriyet**, “İran meclisinde toplu istifa”, 5 Aralık 2018, <https://www.hurriyet.com.tr/dunya/iran-meclisinde-toplu-istifa-41041755> (2 Temmuz 2023).

¹⁹⁰ Bir muhalif edim olarak parlamenterlikten ayrılmanın Türkiye’deki karşılığı “*sine-i millete dönmek (tehdidi)*” olup buna ileride değinilecektir.

parlamento içinde veya dışında gerçekleştirilmesi fark etmeksizin parlamenterin bireysel veya kolektif olarak başvurduğu tüm muhalif edimleri kapsamaktadır. Çünkü parlamenterin edimleri, taşıdığı sığata istinaden parlamenter işlevsellik göstermektedir. Bu nedenle, muhalif edimler parlamentonun dışında gerçekleştirilse dahi parlamenter muhalefetin dışında bırakılmamalıdır.

Parlamenter muhalefetin işlevselliğı iktidarı sınırlamada, iktidarın siyasetini eleştirmede, kamuoyunu aydınlatmada/kamuoyu oluşturmada, iktidara alternatif oluşturmada, iktidarı denetlemede ve hatta iktidarı engellemede somutlaşmaktadır. Parlamenter muhalefet bu işlevselliğı bazı araçlarla yerine getirmektedir. Bu araçların bir kısmı anayasalarda ve içtüzüklerde düzenlenirken bir kısmı da uygulamada varlık kazanmaktadır. Çalışmanın ikinci bölümünde, parlamenter muhalefet olgusuna ilişkin kuramsal tespitlerin 1982 Anayasası çerçevesinde nitel analizine geçilecek olup bu bağlamda Anayasa'nın ve İçtüzüğün muhalefete tanıdığı hareket alanı ortaya konulacaktır.

İKİNCİ BÖLÜM

1982 ANAYASASI ÇERÇEVESİNDE MUHALEFETİN NİTEL ANALİZİ

I. ANAYASA’NIN TANIDIĞI ALAN İÇERİSİNDE PARLAMENTER MUHALEFET

A. GENEL GÖRÜNÜM

Anayasa’ya bakıldığında yasamaya ilişkin olarak ilkin görülecek olan, Anayasa’nın “*Yasama yetkisi*” kenar başlıklı 7’nci maddesidir ki bu madde, “*Yasama yetkisi Türk Milleti adına Türkiye Büyük Millet Meclisinindir.*” demektir. Yasama yetkisi, başta adının çağrıştırdığı yasa yapma yetkisini içermekle birlikte bununla sınırlı değildir; yasama yetkisiyle kastedilenin yasa yapmanın yanı sıra denetimi de kapsadığı bilinmelidir. Bu bağlamda Anayasa’nın 7’nci maddesinin parlamentonun muhalefet kesimine hak, görev, yetki ve sorumluluk dörtlüsü ekseninde bir hareket alanı oluşturduğu çıkarımına ulaşmak mümkündür.

Bu çıkarım doğrultusunda beklenen odur ki, parlamentoya özgülenen görev ve yetki alanının ve bu kapsamda başvurulabilecek araçların muhalefetin görev ve yetki alanıyla ve bu kapsamda başvurabileceği araçlarla bağdaşık olduğudur. “*Cumhuriyetin Temel Organları*” başlıklı *Üçüncü Kısım* altındaki 75’inci ve 100’üncü maddeler¹⁹¹ arasında yer alan “*Yasama*” başlıklı *Birinci Bölüm*, yasamaya ilişiktir. Anayasa’nın 87’nci ve 92’nci maddeleri arasında “*Türkiye Büyük Millet Meclisinin görev ve yetkileri*” düzenlenmiştir. Bu görev ve yetkilerin her birinin yerine getirilmesi yönünden muhalefet, parlamentonun bir parçası olarak sürecin içinde olup bunların çevrelediği hareket alanında hükûmetin siyasetine ve siyasalarına karşıtlık oluşturacak aksiyonu ortaya koyabilecektir.

1982 Anayasası’nın sistematigi yönünden dikkati çeken husus şudur ki; parlamentonun, hükûmeti denetleme yetkisi, görev ve yetkilerinin düzenlendiği hükümler

¹⁹¹ “*Gensoru*” ve “*Meclis soruşturması*” kenar başlıklı 99’uncu ve 100’üncü maddeler mülga (21/01/2017-6771/16 md.) olmuşsa da anılan maddelerin kenar başlıkları Anayasa metninde yer almaya devam etmektedir.

arasında yer almamıştır. Denetleme yetkisi ve araçları, “Yasama” bölümünden “Yürütme” bölümüne geçmeden hemen önce, bölümün son maddesi olarak düzenlenmiştir.¹⁹² “Türkiye Büyük Millet Meclisinin bilgi edinme ve denetim yolları” kenar başlığıyla Anayasanın 98’inci maddesinde yer alan hükmün açık lafzına göre, bilgi edinme ve denetleme, TBMM’nin yetkisidir ve TBMM bu yetkiyi maddede sayılan araçlarla gerçekleştirmektedir.

Teoride böyle olmakla birlikte pratikte, denetleme yetkisine özgülenen araçların esasen muhalefetin araçları olduğu bilinmektedir. 1982 Anayasası’nın sistematığında denetleme yetkisinin ayrı olarak düzenlenmesi, bu tespiti koşutluktan ileri gelmemekteyse de,¹⁹³ parlamenter muhalefetin başat araçları, 1982 Anayasası’nın “Türkiye Büyük Millet Meclisinin bilgi edinme ve denetim yolları” kenar başlıklı 98’inci maddesinde¹⁹⁴ düzenlenen araçlardan oluşmaktadır.

Yinelemek gerekirse, bu maddenin kenar başlığından görüleceği üzere bu araçlar esasen parlamentonun denetim yetkisinden doğan ve parlamentoya tanınan bilgi edinme ve denetleme araçlarıdır; nitekim parlamentonun -yukarıda değinildiği üzere- muhalefetin iktidar karşısındaki kurumlaşmış ilk öznesi olduğu ve erklerin birbirini dengelemesi ilkesi gereğince yasama-yürütme ilişkilerindeki rolü akılda tutulursa bu araçların parlamentoya özgülenmesi tabiidir. Ancak bu araçlarının parlamentonun iktidar kanadındaki parlamenterlere nispeten muhalefet kanadındaki parlamenterler tarafından sıklıkla olmak üzere daha etkin ve etkili bir biçimde kullanılacağı beklenendir. Bu bakımdan denetim araçlarını, muhalefet etme araçları olarak da tanımlamak mümkündür. Anayasa’nın 98’inci maddesinin 1’inci fıkrasında bu araçlar sayılmış ve devam eden fıkralarda her biri tanımlanmış; 6’ncı fıkrasında ise bunların usullerine ilişkin düzenlemelerin TBMM İçtüzüğünde yer aldığı belirtilmiştir.

¹⁹² 99’uncu ve 100’üncü maddeler mülga olmadan önce bölümün son üç maddesinde düzenlenmekteydi.

¹⁹³ Madde gerekçesinde buna ilişkin bir bilgi bulunmamakla birlikte Anayasa koyucunun ayrı düzenlemesini, TBMM’nin denetim yetkisine bir vurgu olarak yorumlamak da mümkündür.

¹⁹⁴ Bu araçlar, 2017 yılında gerçekleşen Anayasa değişikliğiyle birlikte yazılı soru, meclis araştırması, meclis soruşturması ve genel görüşme olmak üzere nicel olarak dörde düşmüştür; değişiklik öncesinde ise sözlü soru ve gensoru araçları da işletilebilmekteydi. Ancak bu araçlar Anayasa değişikliğinden yalnız nicel olarak değil nitel olarak da etkilenmiştir ki bu etkileniş nicel olana koşut olarak yine düşüş yönünde belirmiş olup ileride anlatılacaktır.

Anayasa'nın 87'nci ve 92'nci maddeleri arasında düzenlenen “*Türkiye Büyük Millet Meclisinin görev ve yetkileri*”ne dönülürse, görülecektir ki buradaki görev ve yetkiler, parlamentonun toplantı hâlinde bulunarak görüşme ve karar alma işlerini icra etmesine dayanan görev ve yetkilerdir. Bu doğrultuda parlamentonun başta yasa yapımı veya denetim amacıyla olmak üzere her toplantısı, parlamenter muhalefet edilmesine davetkârlık barındırmaktadır. Muhalefet bu toplantıların, usulüne göre ilerleyişi sırasında kendisine düşen hak ve yetki alanını muhalefet başarımına dönüştürebilmektedir. Bu bağlamda Anayasa'nın 93'üncü ve 97'nci maddeleri arasında düzenlenen “*Türkiye Büyük Millet Meclisinin faaliyetleri ile ilgili hükümler*”e bakılmalıdır çünkü bu hükümler parlamenter görev ve yetkilerin kullanımına ilişkin olarak parlamentonun işleyişini şekillendirmektedir. Parlamentonun toplanması, Başkanlık Divanının oluşumu, Başkanın seçimi, İçtüzük hükümlerinin düzenlenmesi, parlamenter faaliyetlerdeki nisapların belirlenmesi ve görüşmelerin usulü bu maddelere ve Anayasa'nın 95'inci maddesinin atfıyla İçtüzüğe göre yürütülmektedir.

Parlamento başkanının seçimini düzenleyen “*Başkanlık Divanı*” kenar başlıklı 94'üncü maddeye yakından bakmak gerekmektedir. Dünyadaki uygulamalardan bilinmektedir ki parlamento başkanlarının tarafsızlığının mutlak veya mutlak olmaya yakın kılınması için çeşitli güvenceler getirilebilmektedir.¹⁹⁵ Çünkü parlamento çoğunluğuna sahip olan iktidar tarafından desteklenen adayın parlamento başkanı olması durumunda, tarafsızlığı sağlayacak güvencelere gereksinim doğmaktadır. Esasta bu güvencelerle korunmaya çalışılan kesim, parlamentonun nicel olarak azınlığını oluşturan muhalefet olduğundan, bu güvencelerin azami ölçüde oluşturulması parlamentodaki iktidar-muhalefet dengesinin korunmasına hizmet etmektedir. Nitekim Anayasa koyucu da Anayasa'nın “*Başkanlık Divanı*” kenar başlıklı 94'üncü maddesinde TBMM Başkanını tarafsız kılacak güvence türünden hükümler getirmiştir. Anılan maddenin 2'nci fıkrasında geçen “*Siyasi parti grupları Başkanlık için aday gösteremezler.*” ibaresi, her bir parlamenterin parti grubundan bağımsızca irade gösterebilmesine yöneliktir. Bu ibare, özellikle iktidardaki parlamenterlerin parti grubundan ayrı hareket edebilmelerine olanak sağlar gözüktüğü de bu, Türkiye'deki parti yapısı dikkate alındığında teorik bir

¹⁹⁵ Tolga Şirin, “Meclis Başkanlığı Hakkında Notlar: Modelleri, Anayasal Tarihi ve Tarafsızlığı”, Anayasa Hukuku Araştırmaları Derneği (ed.), **Türkiye Büyük Millet Meclisi Yüzüncü Yıl Armağanı: Hukuk, Siyaset Bilimi ve Tarih** içinde (ss. 953-997), İstanbul: Tekin Yayınevi, 2022, s. 954-964.

temenni olarak kalmakla maluldür denilebilir. TBMM başkanının seçimini düzenleyen 4'üncü fıkra, *prima facie*, Başkanın yalnızca partilerin uzlaşmasıyla seçilebileceğini düşündürse de özellikle seçim sürecindeki dört oylama boyunca aranan nisapların kademeli olarak nitelikli çokluklardan niteliksiz çokluklara düşürülmesi, parlamento çoğunluğuna sahip olacak iktidarın desteklediği adayın Başkan olacağı olasılığını kuvvetlendirmektedir. Yine anılan maddenin 6'ncı fıkrasıyla getirilen hüküm gereğince; Başkanın ve Başkan vekillerinin, üyesi bulundukları siyasi partinin veya parti grubunun Meclis içindeki veya dışındaki faaliyetlerine ve görevlerinin gereği olan hâller hariç tutularak Meclis tartışmalarına katılmaları ile Başkan ve oturumu yöneten Başkan vekilinin oy kullanmalarının yasaklanmasıyla getirilmeye çalışılan güvence dahi - parlamento başkanının partisiyle olan bağının sürmesi nedeniyle- anlamını yitirmeye açıktır.¹⁹⁶ Bu nedenle İçtüzükte Başkanın kararına bırakılan durumların -kişisel tutumların da değişkenlik gösterebileceği kaydıyla - uygulamada muhalefete yönelik bastırıcı bir boyutla tezahür edebilme potansiyeli taşıdığını akılda tutarak ilgili İçtüzük hükümlerini değerlendirmek gerekmektedir.

Yukarıda sayılan hükümlerin dışında, “*Türkiye Büyük Millet Meclisinin görev ve yetkileri*”nin uzantısı olarak kabul edilebilecek bir hakkın da Anayasa’nın 150’nci maddesinde mevcut olduğu görülmektedir. “*İptal davası*” kenar başlıklı bu maddeye göre; kanunların, Cumhurbaşkanlığı kararnamelerinin, TBMM İçtüzüğü’nün veya bunların belirli madde ve hükümlerinin şekil ve esas bakımından Anayasa’ya aykırılığı iddiasıyla Anayasa Mahkemesinde (AYM) doğrudan doğruya iptal davası açabilme hakkının tanındığı öznelerden biri de parlamenterlerdir. Anayasa’nın 150’nci maddesi parlamenterleri iki durumda özne olarak kabul etmekte olup bunlar; TBMM’de en fazla üyeye sahip iki siyasi parti grubundan biri olma veya TBMM üye tamsayısının en az beşte biri tutarındaki üye sayısına erişme durumudur. TBMM’de en fazla üyeye sahip iki siyasi partiden birinin iktidar diğerinin muhalefet olacağı olasılığında bunların grupları iptal davası yoluna başvurabilecektir ki iptal davasını muhalefet aracı kılan da muhalefetin,

¹⁹⁶ **Cumhuriyet**, “TBMM Başkanı Mustafa Şentop’un başörtüsü teklifine imza atması tartışmaları beraberinde getirdi”, 17 Aralık 2022, <https://www.cumhuriyet.com.tr/siyaset/tbmm-baskani-mustafa-sentopun-basortusu-teklifine-imza-atmasi-tartismalari-beraberinde-getirdi-2012759> (12 Haziran 2023).

Anayasa'ya aykırılık iddialarını AYM'ye taşıyabilmesidir.¹⁹⁷ Yine TBMM üye tamsayısının en az beşte biri tutarındaki üye sayısına karşılık gelen sayıdaki muhalif parlamenterlerin de bir araya gelerek bu yola başvurabilmesi mümkündür. Muhalefete tanınan bu hak, muhalefetin, iktidarı denetleme ve bu bağlamda sınırlama işlevini yerine getirmesine olanak sağlamaktadır.

21/01/2017 tarihli ve 6771 sayılı Kanun'un¹⁹⁸ 16'ncı maddesiyle, bu hükmün önceki hâlinde yer alan “*iktidar ve anamuhalefet partisi Meclis grupları*” sözcük öbeği kaldırılarak bunun yerine “*Türkiye Büyük Millet Meclisinde en fazla üyeye sahip iki siyasi parti grubu*” sözcük öbeği getirilmiştir. TBMM'de en fazla üyeye sahip iki partinin iktidar ve muhalefet partileri olacağı, *prima facie*, düşünülse de yukarıdaki çıkarım her hâlükârda geçerli değildir. Cumhurbaşkanlığı hükûmet sistemiyle birlikte Türkiye'nin siyasal tarihinde “*ittifak*” öznesinin yasal olarak kendisine yer bulması, parlamento aritmetiğine göre en fazla üyeye sahip iki partiden birinin mutlak anlamda muhalefet olması olasılığını ortadan kaldırmaktadır. Cumhurbaşkanlığı hükûmet sisteminin uygulamasından varılacak sonuç ittifakların seçim sonrasında da devam edebileceği olduğuna göre bu açıdan Anayasa'nın 150'nci maddesine yeniden ve dikkatle bakmak gerekecektir. Bu maddeye göre, AYM'de iptal davası açabilme hakkı Cumhurbaşkanına, Türkiye Büyük Millet Meclisinde en fazla üyeye sahip iki siyasi parti grubuna ve üye tamsayısının en az beşte biri tutarındaki üyelere tanındığından henüz uygulamada somutlaşmamışsa da -teorik olarak mümkündür ki- parlamentoda en fazla sandalye sayısına sahip ilk iki partinin aynı ittifakın bileşeni olması durumunda, muhalefet partisi en iyimser olasılıkla parlamentonun nicel olarak üçüncü sıradaki partisi olacaktır.

Bu durumda 2017 Anayasa değişikliği öncesinde Anayasa koyucunun açık bir lafızla anamuhalefet partisine tanıdığı iptal davası açabilme hakkı, 2017 Anayasa değişikliği sonrasında yitirilebilme olasılığıyla karşı karşıya kalabilecektir. Anayasa değişikliği sırasında madde metninde gerçekleştirilen değişikliğin gerekçesi olarak, parlamenter rejimin terk edilmesiyle iktidar ve anamuhalefet kurumları ortadan

¹⁹⁷ **Duvar**, “Kaboğlu paylaştı: CHP 27'nci dönemde 199 düzenlemeyi AYM'ye taşıdı”, 3 Nisan 2023, <https://www.gazeteduvar.com.tr/kaboglu-paylasti-chp-27nci-donemde-199-duzenlemeyi-aymye-tasidi-haber-1611427> (6 Haziran 2023).

¹⁹⁸ 21/01/2017 tarihli ve 6771 sayılı Türkiye Cumhuriyeti Anayasasında Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun (Resmî Gazete: 11/02/2017 - 29976).

kalktığından bunları niteleyen kavramlara gereksinim kalmaması ileri sürülmüşse de¹⁹⁹ bu gerekçenin kabulünde dahi maddenin lafzında olması beklenen değişiklik, olan değişiklik değildir. Çünkü her ne kadar parlamenter rejim terk edilmişse de iktidar kurumu bakidir, değişen, bu kurumun cisimleştiği yapıdır; muhalefet kurumu yönünden de benzer çıkarıma ulaşmak mümkündür, iktidarın olduğu her rejimde muhalefet olacaktır. Parlamenter rejimde Bakanlar Kurulunda (kabinede) cisimleşen iktidar kurumu, Cumhurbaşkanlığı hükûmet sisteminde ise Cumhurbaşkanında cisimleşmektedir. Bu nedenle Anayasa'nın 150'nci maddesinin hem 2017 öncesindeki hem de 2017 sonrasındaki metninde bulunan “*Cumhurbaşkanı*” sözcüğü, maddenin her iki metni karşılaştırıldığında lafzi yoruma göre farklılık arz etmezken tarihsel, amaçsal ve sistematik yoruma göre önemli bir farklılığı barındırmaktadır.

2017 Anayasa değişikliğiyle birlikte, Cumhurbaşkanının tarafsız olduğunu belirten Anayasa hükmü varlığını korumuşsa da -bununla çelişen bir belirlemeyle- Cumhurbaşkanının partili olabilmesine olanak tanıyan Anayasa hükmü de yürürlük kazanmıştır. Cumhurbaşkanlığı hükûmet sisteminin uygulaması da göstermektedir ki tarafsızlığa ilişkin hüküm yalnız Anayasa metninde yer almakla sınırlıdır. Anayasa koyucunun, madde metnine “*Cumhurbaşkanı*” sözcüğünü eklerken Cumhurbaşkanının parlamenter rejimdeki tarafsız konumunu dikkate aldığı düşünülmektedir. Oysa Anayasa'nın yürürlükteki metninde Cumhurbaşkanına atfedilen tarafsızlık ile partili olabilme ve hükûmet olma durumu, Anayasa'nın 150'nci maddesinin Cumhurbaşkanına, iptal davası açabilme hakkı tanınmasının amacıyla çelişmektedir. Çünkü anılan maddenin değişiklikten önceki metnine bakıldığında, hak tanınanlar arasında iktidar partisi grubunun mevcut olduğu görülmektedir; ayrıca Cumhurbaşkanına da bu hakkın tanınmasının gerekçesi, Cumhurbaşkanının tarafsız konumundan ileri gelmektedir. Bununla birlikte, Anayasa'nın 150'nci maddesinin esasta hizmet ettiği amaç; iktidarın, parlamento çoğunluğuna dayanarak yasalaştırabildiği metinlerin eğer Anayasa'ya aykırılık varsa tarafsız Cumhurbaşkanı, anamuhalefet partisi grubu ve üye tamsayısının en az beşte biri tutarındaki üyeler tarafından AYM'ye götürülebilmesi yoluyla denetlenebilmesi; demek oluyor ki iktidarın denetlenmesidir.

¹⁹⁹ Türkiye Cumhuriyeti Anayasası (Gerekçeli), 3. Baskı, Ankara: Anayasa Mahkemesi Yayınları, 2021, s. 945-946.

2017 değişikliği sonrasında bu hükmün iktidarı denetleme işlevi yukarıda açıklanan nedenlerle azalmıştır. Yinelemek gerekirse, maddenin yürürlükteki metnine göre Cumhurbaşkanlığı hükûmet sistemine koşutlukla hükûmet olan Cumhurbaşkanıyla birlikte en fazla sandalyeye sahip olacak ilk iki partinin grupları da iptal davası açabilecek olduğundan partili Cumhurbaşkanının, ittifak kurarak parlamento çoğunluğunu kazanan ilk iki partiden birinin üyesi olması durumunda Anayasa'nın 150'nci maddesi uyarınca iptal davası yoluyla denetim işlevini gerçekleştirebilecek tek olası muhalefet öznesi TBMM'nin 120 üyesi olmaktadır. Bu 120 üyenin de birlikte davranamayacağı varsayımında 150'nci maddenin muhalefetçe işletilebilme olanağı oldukça azalmaktadır. Bu doğrultuda muhalefetin denetim işlevinin Anayasa'nın 150'nci maddesi bakımından etkisizleştirilmemesi amacıyla, parti gruplarının hepsine iptal davası açma hakkı tanınmasının gerekliliği belirmektedir.²⁰⁰ 2017 Anayasa değişikliğine atfedilen “*istismarcı Anayasa değişikliği*” nitelemesi Anayasa'nın 150'nci maddesine, muhalefet ve denetim merceğinden bakmanın yadsınmış olduğunu hatırlattığından, anılan maddenin de bu nitelemenin bir görünümü olduğunu düşündürmektedir.²⁰¹

²⁰⁰ 27'nci Yasama Dönemindeki sandalye dağılımından yararlanarak ve hâlihazırdaki ittifaklardan yola çıkarak anlatmak gerekirse, bu yasama döneminde “*Türkiye Büyük Millet Meclisinde en fazla üyeye sahip iki siyasi parti grubu*” sırasıyla iktidar partisi olan Adalet ve Kalkınma Partisi (AK Parti) ile muhalefet partisi olan Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) grupları olmuştur. Ancak sandalye sayısına göre parlamento aritmetiğinde nicel olarak dördüncü sıradaki parti, Milliyetçi Hareket Partisi (MHP) olup bu parti AK Parti'nin Cumhurbaşkanlığı hükûmet sisteminde ittifakların uygulamadaki görünümüne yakından bakmadan önce biraz geriye giderek şu notu düşmekte yarar vardır: Türkiye’de seçim ittifakları, 2018 yılında gerçekleştirilen mevzuat değişikliğiyle siyasal yaşama girmiş değildir; bu değişiklik ittifaklara yasal bir kimlik kazandırmıştır ancak 2018’den önce de ittifaklarla karşılaşılmıştır. Bkz. Özhan Demirkol, Aslıhan Çoban Balcı, “Türkiye’de Seçim İttifakları: 1950-2018”, *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, Cilt 22, Sayı 2, 2021, s. 353-356. 2018 yılında 2839 sayılı Milletvekili Seçimi Kanunu’na “*Seçim İttifakı*” kenar başlıklı 12/A (Ek: 13/3/2018-7102/15 md.) maddesi eklenmiş ve 2820 sayılı Siyasi Partiler Kanunu’nun “*Tüzük ve programlar ile parti faaliyetlerine ilişkin sınırlamalar*” kenar başlıklı 90'nci (Değişik fıkra: 13/3/2018-7102/14 md.) maddesi değiştirilmiş olup bu düzenlemelerle siyasi partilerin seçimlere ittifak yaparak girebilmesinin yasal olarak önü açılmıştır. Ancak seçim ittifakına ilişkin düzenlemeler, ittifakların seçim sonrasında da sürüp sürmeyeceğine ilişkin bir belirleme yapmamıştır. Adıyla müsemma olarak ve düzenlemelerin içeriklerini de dikkate alarak bu ittifakların seçimle sınırlı olabileceği düşünülse de Cumhurbaşkanlığı hükûmet sistemi uygulaması göstermiştir ki ittifaklar seçimle sınırlı değildir. AK Parti ve MHP'nin beyanlarındaki benzeşme bir yana bırakılsa dahi özellikle yasa tekliflerinin ve denetleme önergelerinin oylanmasında bu iki partinin tutumundaki örtüşme somutlaştırmaktadır ki AK Parti ve MHP, Cumhurbaşkanlığı hükûmet sisteminin ilk hükûmetinin iki paydaşlarıdır. MHP'nin 27. Yasama Döneminde TBMM'deki en fazla üyeye sahip iki siyasi partiden biri olduğu, daha açık bir anlatımla TBMM'deki sandalye dağılımında AK Parti'nin birinci, MHP'nin ikinci parti olduğu simülasyonda Anayasa'nın 150'nci maddesini işletebilecek olanlar, iktidarda da ittifaklarını sürdüren AK Parti ve MHP ile TBMM'nin 120 üyesi olabilecektir. 27'nci Yasama Dönemindeki sandalye dağılımına göre yukarıda anılan partilerin sıralanışı, 28'inci Yasama Döneminde de aynı kalmıştır.

²⁰¹ İbrahim Kaboğlu, **Politikol**, “Anayasanın 40.yılı: Seçim fırsatçılığı mı, totalitarizm tasarımı mı?”, 7 Kasım 2022, <https://www.politikol.com/anayasanin-40-yili-secim-firsatciligi-mi-totalitarizm-tasarimi-mi/> (7 Kasım 2022).

TBMM’de en fazla üyeye sahip ikinci partinin muhalefet olması veya ikinci parti olamasa dahi muhalefetin en az 120 parlamenterle TBMM’de bulunması²⁰² durumunda, 150’nci maddenin işletilmemesine istinaden muhalefet görevinin ihmal suretiyle yerine getirilmemesi olasılığı da belirecektir. 150’nci maddenin Danışma Meclisi tarafından kabul edilen metninde iptal davası açma hakkı, Cumhurbaşkanına, anamuhalefet partisi başkanına ve TBMM üye tamsayısının en az beşte biri tutarındaki üyelere tanınmış; Millî Güvenlik Konseyi Anayasa Komisyonunun metindeki değişikliğiyle Cumhurbaşkanı, iktidar ve anamuhalefet partisi Meclis grupları ve TBMM üye tamsayısının en az beşte biri tutarındaki üyeler, dava açma hakkına sahip olmuştur.²⁰³ 2017 Anayasa değişikliğinden önce Anayasa’nın yalnız bu maddesinde anamuhalefet kavramına açıkça yer verildiği de dikkate alınırsa, muhalefetin, iptal davası açması gerektiği hâlde açmaması olasılığında görevini yerine getirip getirmediği tartışılabilir olacaktır. Anayasa’ya aykırılık iddiasıyla açılan iptal davasının objektif hukuk düzeninin korunmasına yönelik bir dava olduğu değerlendirildiğinde,²⁰⁴ özellikle de Anayasa’ya aykırılık açık olarak varsa, muhalefetin, 150’nci maddeye başvurmayı ihmal etmesi, görevini yerine getirmediği savını güçlendirecektir.²⁰⁵

Parlamenter muhalefetin, sınırlı iktidar amacı bağlamında iktidarı sınırlama işlevinden yola çıkarak tüm işlevleri bakımından başvurabileceği araçlar, Anayasa’nın yukarıda sayılan maddeleriyle sınırlandırılmış olarak kabul edilmemelidir. Parlamenterlere veya siyasi parti gruplarına hak ve yetki tanıyan ve Anayasa’ya dağılmış

²⁰² Pratikte, iktidar kesimindeki parlamenterlerin muhalefete ikna edilerek TBMM üye tamsayısının en az beşte biri tutarındaki üyeye ulaşılması beklenebilir olmadığından bu olasılığı muhalefet partisinin, üçüncü sırada ancak en az 120 sandalye kazanarak parlamentoya girmesi şeklinde yorumlamak mümkündür. Muhalefet partilerinin ittifak hâlinde TBMM’ye girerek veya TBMM’ye girdikten sonra birlikte hareket ederek 120 sandalyeye ulaşması durumunda da bu olasılıkla karşılaşılabilir.

²⁰³ **Türkiye Cumhuriyeti Anayasası (Gerekçeli)**, s. 943-944.

²⁰⁴ İdare hukukundaki iptal davasının taşıdığı objektif öğeler, anayasa hukukundaki iptal davasıyla örtüşürülebilmektedir. İdare hukukundaki iptal davalarının objektif niteliği için bkz. Ali Ülkü Azrak, “İptal Davalarının Objektif Niteliği Üzerine Düşünceler”, **Onar Armağanı**, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1977, s. 145-150.

²⁰⁵ 12/04/2016 tarihli ve 2/1028 sayılı Türkiye Cumhuriyeti Anayasasında Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun Teklifi hakkında anamuhalefet partisinin genel başkanı, Anayasa’ya aykırı olan bu teklifin lehinde oy kullanacaklarını söylemiştir. Bkz. **Diken**, “Kılıçdaroğlu: AKP’nin dokunulmazlık teklifi Anayasa’ya aykırı ama ‘Evet’ diyeceğiz”, 13 Nisan 2016, <https://www.diken.com.tr/kilicdaroglu-akp-nin-dokunulmazlik-teklifi-anayasaya-aykiri-ama-evet-diyecegiz/> (5 Haziran 2023); **Diken**, “Sağlar’dan Kılıçdaroğlu’na: ‘Anayasa’ya aykırı ama ‘Evet’ dediğinizde Meclis’i feshettiniz”, 4 Ocak 2017, <https://www.diken.com.tr/saglardan-kilicdarogluna-anayasaya-aykiri-ama-evet-dediginizde-meclisi-feshettiniz/> (5 Haziran 2023). Bu teklif, 20/5/2016 tarihli ve 6718 sayılı Türkiye Cumhuriyeti Anayasasında Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun (Resmî Gazete: 08/06/2016 - 29736) olarak yasalaşmış olmasına karşın Anayasa’ya aykırı olduğunu belirten anamuhalefet partisi (TBMM’de en fazla üyeye sahip ikinci siyasi parti grubu) yasayı AYM’ye götürmemiştir. Muhalefet, Anayasa’ya aykırılığını ikrar ettiği teklifin lehinde oy kullanarak icra suretiyle, yasayı AYM’ye götürmeyerek ihmal suretiyle görevini yerine getirmemiştir.

olan her bir hükmün parlamenter muhalefete alan açacak şekilde işletilebilmesi mümkündür.²⁰⁶

Doğrudan hak ve yetki tanınması içermeyen ancak muhalefetin nüvesi olan parlamenterleri ve onun görevini bir anlamda betimlemeye yarayan, Anayasanın “*Milletin temsili*” kenar başlıklı 80’inci maddesi ve “*Andiçme*” kenar başlıklı 81’inci maddesi - sırasıyla- her bir parlamenterin tüm ulusu temsil ettiğine ve parlamenterin bu temsil yetkisinden doğan sorumluluğuna işaret etmektedir.²⁰⁷ Dolayısıyla birbiriyle bağlantılı olan bu iki madde, parlamenterin, temsil yetkisinin gereğini yerine getirmekte imtina edemeyeceğini ve göreve başlama andına sadakatsiz davranamayacağını ortaya koymaktadır.

Yukarıdaki hükümler ışığında, muhalefet etmenin, parlamenter bakımından tercih edilebilecek bir eylem değil bir görev olduğunu tespit etmek olası gözükmemektedir. Çünkü temsil yetkisini elinde bulunduran parlamenter, temsil edilenin muhalefet etme hakkını da temsil edilen adına kullanmakla yükümlüdür. Bu yükümlülüğü yerine getirirken parlamenterin elinde denetim araçlarının yanı sıra, klasik araçların ötesine geçerek birer muhalefet aracı türetebileceği Anayasa’nın 26’ncı maddesinde “*Düşünceyi açıklama ve yayma hürriyeti*” kenar başlığıyla düzenlenen ifade özgürlüğü ile ifade özgürlüğünün toplu kullanımı olarak Anayasa’nın 34’üncü maddesinde “*Toplantı ve gösteri yürüyüşü düzenleme hakkı*” kenar başlığıyla düzenlenen toplanma özgürlüğü bulunmaktadır. Bununla birlikte, Anayasa’nın 31’inci maddesinde düzenlenen “*Kamu tüzelkişilerinin elindeki basın dışı kitle haberleşme araçlarından yararlanma hakkı*”nın öznelerinden biri siyasi partiler olduğundan ifade özgürlüğünün uzantısı olan bu hak da muhalefet etmede kullanılabilecek bir araçtır.²⁰⁸ Nihayet doğrudan öznesi olmamakla

²⁰⁶ Anayasa’nın “*Yasama*” bölümü dışında “*Yürütme*” bölümünden bir örnek vermek gerekirse, Anayasa’nın 133’üncü maddesi gereğince Radyo ve Televizyon Üst Kurulu (RTÜK) üyeleri TBMM Genel Kurulunca seçilmektedir. Yukarıda sayılan 150’nci madde ise “*Yargı*” bölümünden verilebilecek bir örnektir.

²⁰⁷ Bu maddelerin betimlediği parlamenter, Anayasa’nın lafzıyla “*bütün Milleti*” temsil eden; “*Devletin varlığı ve bağımsızlığını, vatanın ve milletin bölünmez bütünlüğünü, milletin kayıtsız ve şartsız egemenliğini*” koruyan; “*hukukun üstünlüğüne, demokratik ve lâik Cumhuriyete ve Atatürk ilke ve inkılaplarına bağlı*” kalan; “*toplumun huzur ve refahı, millî dayanışma ve adalet anlayışı içinde herkesin insan haklarından ve temel hürriyetlerden yararlanması ülküsünden ve Anayasaya sadakattan*” ayrılmayan ve tüm bunları yerine getirmek üzere “*büyük Türk milleti önünde namusum ve şerefim üzerine andıçerim*” diyerek söz verendir.

²⁰⁸ **Duvar**, “Kadıgil’den RTÜK’e: Aynı konuşmayı Meclis’te yaptığında TRT 3 ne yapacak?”, 20 Ekim 2022, <https://www.gazeteduvar.com.tr/kadigilden-rtuk-ayni-konusmayi-mecliste-yaptiginda-trt-3-ne-yapacak-haber-1585713> (5 Haziran 2023). Muhalif medyanın RTÜK ile imtihanı için bkz. Tolga Şirin, **Türkiye’de Düşüncenin Tutsaklığı** [I. Cilt: İfade Özgürlüğünün Grisi/II. Cilt: İfade Özgürlüğünün Yeşili], II. Cilt, s. 477-484.

birlikte muhalefet açısından Anayasa'nın 28'inci ve 32'nci maddeleri arasında düzenlenen “*Basın ve yayımla ilgili hükümler*” de basın özgürlüğünün muhalefet için değeri dikkate alındığında yaşamsal niteliktedir.²⁰⁹

İfade özgürlüğünün uzantısı kabul edilebilecek parlamenter haklarına İçtüzükte de ayrıca ve detaylandırılarak yer verilebilmesi mümkün olmakla birlikte bu yönde herhangi bir düzenleme bulunmadığı hâlde dahi parlamenterin ifade özgürlüğü kapsamındaki tüm bireysel ve toplu eylemleri Anayasa'nın 26'ncı ve 34'üncü maddeleri uyarınca güvence altındadır. Nitekim Anayasa'nın söylemi de bu yöndedir. Anayasa'nın 83'üncü maddesinde “*Yasama dokunulmazlığı*” kenar başlığıyla düzenlenen yasama bağıışıklıkları parlamenterleri hem fikren hem de bedenen korumaktadır. Daha açık bir anlatımla, parlamenterin, parlamento çalışmalarındaki düşünce, oy ve sözlerinden sorumlu tutulmaması ve parlamento kararı olmadıkça tutulamaz, sorguya çekilemez, tutuklanamaz ve yargılanamaz olması, temsil edilen adına hareket ederken çekincesiz davranmasını sağlamaktadır. Yasama bağıışıklıklarının tarihine²¹⁰ bakıldığında, bu bağıışıklıkların özellikle muhalefet eden parlamenterlerin sözünü sakınmadan konuşabilmesinin ve bunun gerçekleşmesi için parlamentoda bulunabilmesinin teminini mümkün kılmak amacıyla ortaya çıktığı akılda tutulduğunda parlamenterin ifade özgürlüğünün muhalefet etmekteki yaşamsal önemi görülebilir olmaktadır.²¹¹ Şu da akılda tutulmalıdır ki yasama bağıışıklıkları, özellikle muhalif parlamenterlerin hareket alanını koruyan güvencelerdir ancak bunların dahi parlamento çoğunluğunu elinde bulunduran iktidarca, muhalefetin hareket alanının daraltılmasına sevk edilmesi mümkündür.²¹²

²⁰⁹ RTÜK tarafından verilen cezalar muhalif medyayı ortadan kaldırmaya dahi varabilecek seviyeye erişmektedir. Bkz. **Duvar**, “Fikri Sağlar: RTÜK muhalif medyayı susturma görevini gizlemeden sürdürüyor”, 20 Ekim 2022, <https://www.diken.com.tr/fikri-saglar-rtuk-muhalif-medyayi-susturma-gorevini-gizlemeden-surduruyor/> (7 Haziran 2023); **Diken**, “Muhafif kanallara yine RTÜK sopası”, 29 Haziran 2022, <https://www.diken.com.tr/muhalif-kanallara-yine-rtuk-sopasi/> (7 Haziran 2023); **Birgün**, “TGC'den muhalif kanallara cezaya tepki: RTÜK'ü haber alma hakkını engellemeye çağırıyoruz”, 21 Aralık 2022, <https://www.birgun.net/haber/tgc-den-muhalif-kanallara-cezaya-tepki-rtuk-u-haber-alma-hakmini-engellemeye-cagiriyoruz-414577> (7 Haziran 2023); **Evrensel**, “HDP: İktidar RTÜK eliyle hakikati karartamayacak”, 23 Şubat 2023, <https://www.evrensel.net/haber/483223/hdp-iktidar-rtuk-eliyle-hakikati-karartamayacak> (7 Haziran 2023).

²¹⁰ **European Commission For Democracy Through Law (Venice Commission)**, “Draft Report on The Role of The Opposition in A Democratic Parliament”, s. 4-7

²¹¹ *Kart/Türkiye*, B. No: 8917/05, 03/12/2009, § 88-90.

²¹² Geçici 20'nci maddenin varlığı muhalefetin hareket alanının daraltılmasına hizmet etmiştir. Nitekim İHAM'ın *Selahattin Demirtaş/Türkiye* (No. 2) kararında, bu maddenin aslında muhalif sesleri bastırmak amacı taşıdığı belirtilmiştir. *Selahattin Demirtaş/Türkiye* (No. 2), B. No: 14305/17, 22/12/2020, § 436-437. Benzer şekilde, yasama

Anayasa'nın “Seçme, seçilme ve siyasî faaliyette bulunma hakları” kenar başlıklı 67'nci maddesinde, yalnız bir siyasi parti içinde değil bağımsız olarak²¹³ da siyasi faaliyette bulunma hakkının düzenlenmesi, parlamenterin gerektiğinde partisinden ayrılarak muhalefet edebilmesine olanak tanımaktadır. Ayrıca aynı maddede yer alan seçilme hakkının, parlamenter güvencelerle ilişkilendirilerek yorumlandığı da kaydedilmelidir.²¹⁴ Bu maddenin hemen devamındaki “Parti kurma, partilere girme ve partilerden ayrılma” kenar başlıklı 68'inci ve “Siyasî partilerin uyacakları esaslar” kenar başlıklı 69'uncu maddelerde düzenlenen “Siyasî partilerle ilgili hükümler” bakımından da yine parlamenter muhalefete dönük yönlerin belirebileceği kaydedilmelidir.

Yukarıdaki maddelere ek olarak Anayasası'nın “Milletvekilliğinin düşmesi” kenar başlıklı 84'üncü maddesine de değinmek gerekmektedir. Bu madde açık olarak, düşmenin koşullarını ve düşme kararına ilişkin usulü düzenlemekte; örtülü olarak ise, muhalefetin başvurabileceği bir yola işaret etmektedir ki bu yol, parlamenterlik görevinden ayrılmayı bir muhalefet edimine dönüştürmeye olanak tanımaktadır. Türkiye’de “sine-i millete dönmek (tehdidi)”²¹⁵ şeklinde anılan parlamenterlik görevinden ayrılma, muhalefet araçları arasında son çare (ultima ratio) nitelikli olandır.

dokunulmazlığı bağlamında Anayasa'nın 14'üncü maddesinin yargı organlarınca yorumundan ve bu yoruma neden olan anayasa ve/veya yasal boşluktan kaynaklanan sorunlar da muhalefetin hareket alanını daraltmaktadır. Nitekim AYM de bunu tespit etmiştir. Bkz. *Ömer Faruk Gergerlioğlu [GK]*, B. No: 2019/10634, 01/07/2021, § 79-103. Ayrıca tazminat ödemenin cezaya dönüştürülmesi de yasama sorumsuzluğunun güvencesini ortadan kaldırarak muhalefetin hareket alanını daraltacak sonuçlar doğurmaktadır. Bkz. *Diken*, “Kılıçdaroğlu'nun ödeyeceği tazminatlar için fon: CHP'li vekillerin maaşından kesilecek”, 9 Ocak 2019, <https://www.diken.com.tr/chpden-kilicdaroglu-hakkindaki-tazminatlar-icin-fon-vekillerin-maasindan-kesilecek/> (5 Temmuz 2023). Parlamenter sıfatını kazanmasına karşın derhâl tahliyesine karar verilmeyen Hatay Milletvekili Şerafettin Can Atalay açısından da yasama dokunulmazlığı güvencesi yok edilmiştir. Parlamenterin yasama bağımsızlığı zırhına sahip olması, özünde onun şahsına değil temsil ettiği halka yöneliktir. Atalay'ın, seçildiği il olan Hatay'ın ve Hataylıların deprem sonrasındaki durumu hakkında verdiği soru önergesi bunun bir göstergesidir. Bkz. *Evrensel*, “Tutuklu TİP Milletvekili Can Atalay ilk soru önergelerini verdi”, 4 Temmuz 2023, <https://www.evrensel.net/haber/493925/tutuklu-tip-milletvekili-can-atalay-ilk-soru-onergelerini-verdi> (5 Temmuz 2023). Çünkü muhalif parlamenter Atalay'ın şahsında cisimleşen, Hataylıların ve tüm yurttaşların muhalefet hakkıdır. Nitekim AYM, parlamenterlerin, yasama faaliyetlerini yürütmelerinde üstün kamusal yarar ve önem bulunduğunu; ayrıca yasama faaliyetlerine katılmalarına dönük müdahalelerin, parlamenterin seçilme hakkı kadar seçmenlerin serbest iradelerini açıklama ve siyasi faaliyette bulunma hakkına da yönelik olduğunu vurgulamıştır. Bkz. *Sebahat Tuncel*, B. No: 2012/1051, 20/02/2014, § 67; *Sebahat Tuncel* (2), B. No: 2014/1440, 26/02/2015, § 41; *Kadri Enis Berberoğlu (3) [GK]*, B. No: 2020/32949, 21/01/2021, § 70-71.

²¹³ Anayasa'nın “Parti kurma, partilere girme ve partilerden ayrılma” kenar başlıklı 68'inci maddesiyle birlikte düşünülmelidir.

²¹⁴ *Mustafa Ali Balbay*, B. No: 2012/1272, 04/12/2013, § 114; *Mehmet Haberal*, B. No: 2012/849, 04/12/2013, § 99; *Kadri Enis Berberoğlu (2) [GK]*, B. No: 2018/30030, 17/09/2020, § 91-94.

²¹⁵ Serdar Yılmaz, M. İnanç Özekmekçi, “Türk Siyasal Hayatında Pratiğe Geçemeyen Muhafız Bir Söylem: Sine-i Millete Dönüş”, *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 19, Sayı 2, 2017, s. 432-435; Murat Yıldız, “Türk Siyasal Hayatında Sıra Dışı Bir Teşebbüs Olarak Sine-i Millet Denemeleri”, *Mütefekkir/Aksaray Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi*, Cilt 7, Sayı 13, 2020, s. 278-280.

Çünkü bireysel²¹⁶ veya kolektif²¹⁷ olarak başvurulabilecek bu aracın kullanılmasıyla birlikte iki olasılıklı olarak ya parlamenter muhalefet sahasının tamamen dışına çıkılmakta ya da yalnız parlamento mekânı terk edilmektedir. Anayasası'nın 84'üncü maddesine göre istifaya veya devamsızlığa²¹⁸ bağlı düşme kararları, Başkanlık Divanının tespitine ve Genel Kurulun iradesine bağlanmıştır²¹⁹ ki bu, parlamento çoğunluğunun, muhaliflerin sine-i millete dönme kararında da söz sahibi olduğu anlamına gelmektedir.²²⁰ Her ne kadar hukuken sonuç doğurmasa, demek oluyor ki Genel Kurul istifa veya devamsızlık hakkında karar almasa dahi parlamenterlerin, istifa dilekçesi vererek veya vermeksizin parlamento çalışmalarına katılmayıp fiilen parlamentodan çekilmesi mümkündür. Bu nedenle sine-i millete dönme aracının kullanılmasında şu iki olasılık yaşanmaktadır. İstifaya veya devamsızlığa bağlı olarak parlamentodan çekilme edimi hukuken sonuç doğurursa, parlamenter sıfatı ortadan kalkacağından parlamenter işlev de sona erecek ve parlamenter muhalefet sahasının tamamen dışına çıkılacaktır. İstifaya veya devamsızlığa bağlı olarak parlamentodan çekilme edimi hukuken sonuç doğurmazsa, parlamenterler yalnız parlamento mekânını terk etmiş olacak ancak parlamenter sıfatı ortadan kalkmadığından parlamenter işlevi takiben parlamenter muhalefet parlamento dışında sürdürülerek devam edecektir. Bu bakımdan son çare (ultima ratio) nitelikli de olsa muhalefetin gerektiğinde “sine-i millete dönme (tehdidi)” yoluna başvuruyla kaydedilmeden geçilmemelidir.

²¹⁶ **Milliyet**, “Sökmenoğlu: Pişman değilim”, 20 Aralık 2006, <https://www.milliyet.com.tr/siyaset/sokmenoglu-pisman-degilim-182358> (2 Temmuz 2023); **BBC News Türkçe**, “CHP milletvekili Akkiraz’dan protesto istifası”, 19 Mayıs 2014, https://www.bbc.com/turkce/haberler/2014/05/140519_chp_istifa (2 Temmuz 2023). Bireysel olarak sine-i millete dönme teşebbüsü, kolektif olarak sine-i millete dönüş çağrısı şeklinde de ortaya çıkabilir. Bkz. **Milliyet**, “Bulut sine-i millete dönmekten vazgeçti”, 27 Aralık 2006, <https://www.milliyet.com.tr/siyaset/bulut-sine-i-millete-donmekten-vazgecti-183012> (2 Temmuz 2023).

²¹⁷ Türkiye’de kolektif olarak kullanımı bakımından yalnız sine-i millete dönme tehdidine rastlanmaktadır. Bkz. **Cumhuriyet**, “Meral Akşener: Sine-i millete dönelim”, 7 Mayıs 2019, <https://www.cumhuriyet.com.tr/haber/meral-aksener-sine-i-millete-donelim-1380961> (2 Temmuz 2023); **Hürriyet**, “Sine-i millete dönme tehdidi tutmadı”, 6 Şubat 2000, <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/sine-i-millete-donme-tehdidi-tutmadı-39131421> (2 Temmuz 2023).

²¹⁸ Uygulamada, İçtüzük hükümlerine koşutluğun sağlanamadığı görülmektedir. Bkz. Günel Seyit, “Türkiye Büyük Millet Meclisinde Milletvekili İzin ve Devamsızlık Uygulamaları: Tarihsel Gelişim ve Sorun Alanları”, **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt 70, Sayı 1, 2021, s. 220-223.

²¹⁹ Parlamenterin istifasını parlamentonun kabulüne bağlayan uygulamalar kadar bağlamayan uygulamalara da rastlanmaktadır. Bkz. Erdal Onar, “1982 Anayasasında Milletvekilliğinin Düşmesi”, **Anayasa Yargısı Dergisi**, Cilt 14, 1997, s. 389.

²²⁰ “Hatay Milletvekili Mustafa Murat Sökmenoğlu’nun milletvekilliğinden istifa etmesi nedeniyle, Anayasa’nın 84’üncü maddesi gereğince, Türkiye Büyük Millet Meclisi Üyeliğinin düşmesine, Genel Kurulun 27/12/1989 tarihli 59’uncu Birleşiminde, (31) Ret ve (302) Kabul oyu ile karar verilmiştir.” Bkz. 27/12/1989 tarihli ve 78 sayılı Hatay Milletvekili Mustafa Murat Sökmenoğlu’nun Türkiye Büyük Millet Meclisi Üyeliğinin Düştüğüne Dair Karar (Resmî Gazete: 30/12/1989 - 20388).

B. DENETİME ÖZGÜ GÖRÜNÜM

Anayasa'nın 98'inci maddesinin yukarıda sayılan diğer maddelere kıyasen öne çıkan yönünün, Anayasa koyucunun açıkça denetime özgülediği araçları tanımlaması olduğu ve bu araçların etkin kullanımının muhalefetten beklendiği hatırlanırsa, 98'inci maddeye ve bu maddede düzenlenen araçlara ilişkin İçtüzük hükümlerine yakından bakmak gereği doğmaktadır.

1. Soru

a. Tanımı ve Amacı

Soru (*question/parliamentary question*), herhangi bir konuda yürütme organından bilgi edinmek, onu denetlemek²²¹ ve hatta yürütmeyi zor durumda bırakmak amacıyla kullanılagelen bir denetim aracıdır. Denetim sürecinin, öncelikle denetleyenin denetlenenden bilgi edinmesiyle başlayacağı kuşkusuzdur. Yasama, yürütmenin faaliyetleri hakkında bilgi edinmeden onu yeterince denetleyemeyecek²²² ve bu doğrultuda etkisizleşecektir. Dolayısıyla denetleyenin etkililiği, yetkin bir denetim sürecine, bu ise bilgi edinmenin gerçekleştirilmesine bağlıdır.²²³

Bilgi edinmenin en elverişli yolu soru kurumunun işletilmesidir. Çünkü bilginin birincil kaynağı yetkiyi kullananın kendisidir ve yetkiyi kullanan yürütme, bu yetkisine koşut olarak sorumluluğu gereğince yasamanın -özellikle de muhalefetin- sorgusunun²²⁴

²²¹ Muhalef parlamentelerin, ulusal çıkarları ilgilendiren konuları ele almada hükûmetin kapasitesini sınamasını sağlamaktadır. Bkz. Hironori Yamamoto, **Tools for parliamentary oversight: A comparative study of 88 national parliaments**, Geneva: Inter-Parliamentary Union, 2007, s. 49.

²²² Aynı yönde görüş için bkz: Mahmut Bülbül, "TBMM Başkanı Tarafından Soru Önergelerinin Milletvekillerine İadesi", **Yasama Dergisi**, Sayı 17, 2011, s. 121.

²²³ Soru aracından bağımsız olarak geniş anlamıyla bilgi edinme, daha etkili parlamentoların, özellikle de muhalefet milletvekillerinin bilgi edinme potansiyeline koşut olarak daha güçlü tartışmaların gereği kabul edilmektedir. Bkz. Geoff Dubrow, "Chapter Two: Systems of Governance and Parliamentary Accountability", **Parliamentary Accountability and Good Governance: A Parliamentarian's Handbook** içinde (ss. 23-29), Parliamentary Centre/World Bank Institute, 2002, s. 27-28, https://parlcent.org/wp-content/uploads/2020/07/Parliamentary_Accountability_and_Good_Governance_Handbook_EN.pdf (17 Kasım 2021).

²²⁴ TDK ve Dil Derneği sözlüklerinde "sorgu" sözcüğü "sormak işi/eylemi" sözlük anlamıyla ve "ceza muhakemeleri usul kanununa göre, sanığın araştırma konusu olayla ilgili olarak yargıç karşısındaki beyanı, istintak" terim anlamıyla (bkz. **Türkçe Sözlük [I. Cilt/II. Cilt]**, "Sorgu", II. Cilt, s. 2012; **Türkçe Sözlük**, "Sorgu", s. 1557); "sorgulamak" sözcüğü ise "suç niteliğinde bulunan bir sorun üzerine ilgili bulunanlara sorular sormak" anlamıyla (bkz. **Türkçe Sözlük [I. Cilt/II. Cilt]**, "Sorgulamak", II. Cilt, s. 2012; **Türkçe Sözlük**, "Sorgulamak", s. 1557) karşılanmakla birlikte Dil Derneği sözlüğünde "sorgulamak" sözcüğünün "bir sorunu, bir gerçeği eleştirel olarak incelemek" anlamına da (bkz. **Türkçe Sözlük**, "Sorgulamak", s. 1557) yer verilmiştir. Muhalefetin iktidara yönelik sorgusu hem "sormak işi/eylemi" hem de "bir sorunu, bir gerçeği eleştirel olarak incelemek" anlamlarını karşılamaktadır. Nitekim öğretilde, soru aracıyla yürütülen denetim faaliyetini tanımlarken "yürütmenin sorgulanması" ifadesinin kullanıldığı da

muhabatıdır. Yürütmenin faaliyetleri hakkında bilgi edinildiğinde, edinilen bilgi doğrultusunda diğer denetim araçlarının işletilmesinin gereği de doğabilecektir²²⁵ ancak bu gerek doğmasa dahi yürütmenin sorguya muhatap olması, soru kurumunun bilgi edinme ve denetleme amacını eş zamanlı üstlenmektedir. Bununla birlikte, sorunun, denetim işlevinin bulunmadığını veya bu işlevin diğer parlamenter denetim araçlarına nispeten daha sınırlı olduğunu söylemek, *prima facie*, mümkün gözükebilmektedir; diğer bazı denetim araçlarından farklı olarak hükûmetin siyasi sorumluluğuna doğrudan yol açmıyor oluşu²²⁶ bu söylemi temellendirmeye gerekçe kılınabilir.

Hükûmetin siyasi sorumluluğuna doğrudan yol açmıyor oluşunun²²⁷ tersine iktidardan bir parlamenter, hükûmetin sürdürdüğü siyasete veya gerçekleştirdiği icraatlara kamuoyunun ilgisini yönlendirmek amacıyla soru sorabilir;²²⁸ hatta muhalefet kanadından yönelen salt bilgi edinme amaçlı bir soru iktidarın kendisinden övgüyle bahsettiği bir cevapla karşılaşabilir.²²⁹ Bu, her ne kadar muhalefetin aleyhine bir durum olarak nitelendirilebilirse de esasen, sorunun, muhalefetin hesap sorma ve iktidarın hesap

görülmektedir. Bkz. Abdurrahman Tekin, **Liberal Anayasal Sistemlerde Parlamento İçi Muhalefetin Rolü**, İstanbul: On İki Levha Yayıncılık, 2019, s. 250.

²²⁵ Arsel bunu şöyle ifade etmektedir: “Soru kurumu esas itibarıyla bir bilgi isteme müessesesinden ibaret olup haddi zatında Meclis murakabesini hazırlayıcı bir mahiyet taşımaktadır. Daha başka bir ifadeyle soru, gensoru müessesesine yol açabilecek olan bir vasıttır.” Bkz. İlhan Arsel, **Türk Anayasa Hukukunun Umumi Esasları (Birinci Kitap: Cumhuriyetin Temel Kuruluşu)**, Ankara: Mars Matbaası, 1965, s. 344

²²⁶ Yılmaz, s. 183.

²²⁷ Dubrow, siyaset bilimci Michael L. Mezey’e atıfla “*hayati mesele; yasama organının yürütmenin davranışlarını kısımla kapasitesinin derecesidir*” (*the crucial question is the degree to which the legislature is capable of constraining the behaviour of the executive*) diyerek denetim araçlarını “*hükûmeti hesap vermeye zorlayanlar*” (*compel the government to give account*) ve “*hükûmeti sorumlu tutanlar/hükûmetten hesap soranlar*” (*hold the government to account*) olarak ikiye ayırmış; soru aracını birinci kategoride görmüştür. Bkz. Dubrow, s. 24. Denetim araçlarının işletilmesiyle varılan sonuç, hükûmetin sorumluluğuna yol açmak bakımından birbirinden farklı olmakla birlikte bu farklılık hükûmetin sorumluluğuna yol açıp açmama yönünden değil bu sorumluluğa doğrudan mı yoksa dolaylı mı yol açıldığı yönündendir. Soru, hükûmeti hesap vermeye zorladığı kadar diğer denetim araçlarının işletilmesini gerektirecek süreci hazırlayabileceğinden hükûmetin sorumluluğuna dolaylı da yol açmaktadır. Ancak denetim araçları, doğrudan ve dolaylı olmalarına bakılmaksızın muhalefetin iktidardan hesap sormasını ve iktidarın muhalefete hesap vermesini sağladığından, hükûmete, sorumlu olduğunu/olacağını hatırlatmaktadır. Bu nedenle Dubrow’un nüanslı sınıflandırması önemli görülmekle birlikte denetim araçları arasında derece farkı yaratmak istenilmediğinden benzer bir ayrıma başvurmak tercih edilmemiştir. Çünkü bu araçların teorik ve pratik görünüşleri koşutluk göstermeyebilecektir; daha açık bir anlatımla, parlamento çoğunluğuna sahip olan iktidar karşısında muhalefetin, güvensizlik önergesi aracını sonuç doğuracak biçimde işletebilmesi sayısal olarak pek mümkün olmayıp hükûmetten hesap sorulamazken, her muhalif parlamenter tarafından başvurulabilen soru aracının kolayca işletilerek hükûmetin hesap vermeye zorlanması daha mümkün olabilecektir. Nitekim güvensizlik önergesi aracına başvurup hükûmeti düşüremeyen muhalefet soru aracını etkili kullanmak suretiyle hükûmetin eksikliklerine seçmenin dikkatini çekerek gelecek seçimde iktidarı almaya daha yakın olabilecek veya alabilecektir. Bu nedenle denetim araçları asıl değerini pratikte muhalefetin kullanmasıyla bulabileceğinden teoride onlar arasında -Dubrow’un amacının bu olmadığı anlaşılmakla birlikte- derece farkı yaratıp birini diğerinden daha etkisiz gösterebilecek ayrımlara gerek görülmemektedir.

²²⁸ Yılmaz, s. 183; Klaus von Beyme, **Parliamentary Democracy: Democratization, Destabilization, Reconsolidation, 1789-1999**, 1st Edition, London: Palgrave Macmillan, 2000, s. 82.

²²⁹ Yasushi Hazama, Ömer Faruk Gençkaya, Selma Gençkaya, “Parliamentary Questions in Turkey”, **The Journal of Legislative Studies**, Volume 13, Issue 4, 2007, s. 540.

verme görevini yerine getirmesini sağladığını ortaya koymaktadır. Çünkü salt bilgi edinme amacıyla yürütmeye yöneltilen bir soru, muhatabı tarafından cevaplandırılmasıyla, açık yönüyle, soru sahibinin ilgili konuda bilgilendirilmesini; örtülü yönüyle ise, muhatabının ilgili konudaki faaliyetinin usulüne uygun olarak yapılıp yapılmadığının incelenmesini sağlamaktadır. Daha açık bir anlatımla, parlamenterin soru sormadaki amacı denetleme olmasaydı dahi, sorunun cevaplandırılmasıyla soru muhatabı hesap vermiş²³⁰ ve böylece sorunun denetim amacı da gerçekleşmiş olmaktadır.²³¹

Soru, parlamenterin başka parlamenterlerle birlikte hareket etmeksizin²³² kullanabileceği biricik denetim aracı olmakla değerlidir. Bu bakımdan muhalif parlamenterin kolaylıkla işletebileceği soru aracı karşısında başvurabileceği bir susma/cevaplamama hakkı olmadığı²³³ ve kaçınılmaz olarak hesap vermesi gerektiğini bilen iktidar, sorunun kolaylıkla işletilebilmesinden çekinerek her zaman denetlenmeye hazır ve hükûmet etme görevini kötüye kullanmaktan uzak olacaktır.²³⁴ Bu doğrultuda sorunun hükûmeti uyarıcı²³⁵ ve kimi zaman zor duruma düşürebilecek²³⁶ nitelikte bir denetim aracı olarak önemsenmesi gerekir.

Sorusunun cevabını bilen bir parlamenter salt bunu muhatabının ağzından duymak veya cevaplandırmaktan kaçınacağını ispatlamak yahut cevaplandıracağı hâlde

²³⁰ “Hesap vermek” deyiimi, “bir işin sorumluluğunu yüklenmek”, “herhangi bir davranışın sebebini açıklamak, anlatmak” (bkz. **Türkçe Sözlük [I. Cilt/II. Cilt]**, “Hesap Vermek”, I. Cilt, s. 982); “bir işin, harcamanın durumunu göstermek”, “sorumlu olduğu bir konuda sorgudan geçmek, savunma yapmak” (bkz. Yusuf Çotuksöken, **Türkçe Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü**, “Hesap Vermek”, İstanbul: Toroslu Kitaplığı, 2004, s. 225) anlamlarında kullanılırken “hesap sormak” deyiimi ise “bir konuda açıklama ve savunma istemek, sorumlu tutmak”, “birini, birilerini yöntem veya yasa dışı davranışlarından dolayı sorguya çekmek” (bkz. **Türkçe Sözlük [I. Cilt/II. Cilt]**, “Hesap Sormak”, I. Cilt, s. 982); “bir kimseyi yaptıklarından dolayı sorguya çekmek” (bkz. Çotuksöken, “Hesap Sormak”, s. 225) anlamlarında kullanılmaktadır. Bu bağlamda, muhalefetin hesap sorma yükümlülüğünün karşısında iktidarın hesap verme yükümlülüğü konumlandığından deyimlerin her bir anlamı, soru sorulması ve sorunun cevaplandırılmasıyla işlerlik kazanan denetim işlevini karşılamaktadır.

²³¹ Siyaset bilimciler Manuel Sánchez de Dios ve Matti Wiberg, tipik siyaset bilimi ders kitabının soru kurumuna yaklaşımını eleştirirken bu yaklaşımın rahatsız edici yönünün soru sormaya/sorguya dâhil olan siyasi dinamiklerin neredeyse tamamen yadsınması olduğunu tespit ederek soru kurumunun uygulamasının “seçilmiş temsilcilerin yürütmeyi kontrol etmeye/takip etmeye/gözetlemeye/izlemeye çalıştığı bir oyun” (a game where elected representatives seek to control or ‘keep tabs’ on the executive) olarak nitelendirilebileceğini belirtmiştir. Sánchez de Dios ve Wiberg tarafından da vurgulandığı üzere soru -kuşkusuz ki- parlamentonun yürütmeyi denetleme araçlarındandır. Bkz. Manuel Sánchez de Dios, Matti Wiberg, “Questioning in European Parliaments”, Shane Martin, Oliver Rozenberg (ed.), **The Roles and Function of Parliamentary Questions** içinde (ss. 96-109), 1st Edition, London: Routledge, 2012, s. 96.

²³² Bazı parlamentolarda kolektif yazılı soru bulunmaktadır. Bkz. Yamamoto, s. 55.

²³³ Yılmaz, s. 183.

²³⁴ Hazama, Gençkaya, Gençkaya, s. 540.

²³⁵ Arsel, s. 331.

²³⁶ Tunaya, s. 357; Fahri Bakırcı, **Kuruluşundan Günümüze TBMM’nin Denetim Yetkisinin Sönümlenmesi (Denetimden Kaçış)**, Ankara: Lykeion, 2021, s. 412.

dahi kendi savının geçerlilik kazanacağını ve böylece savını meşru bir zemine oturtacağını göstermek için soru sormayı tercih ederek yürütmeyi zor durumda bırakabilir. Bu tür durumlar soru aracının hükûmeti uyarma ve zor duruma düşürme niteliğinden hareketle muhalefete hizmet etmektedir.

Soru, her ne kadar soru sahibi ile sorunun muhatabı arasında gerçekleşen bir bilgi edinme ve denetleme faaliyeti olarak gözükiyorsa da soru soranın nezdinde yasama ve kamuoyu;²³⁷ soru muhatabının nezdinde ise yürütme dolaylı olarak bu faaliyete katılmaktadır. Parlamenter, soru yoluyla yürütmeden belli bir konudaki duruşunu veya genel olarak siyasi gidişatını açıklamasını isteyebilir.²³⁸ Soru bu yönüyle yürütmeyi yoklama, kamuoyuna ve seçmene mesaj verme amacı da taşımaktadır.²³⁹ Parlamenter, toplumun sorunlarını parlamentoya taşımak veya beklentilerini yürütmeye yöneltmek için soru aracını kullanabilmektedir. Bununla birlikte parlamenter, açığa çıkarmak istediği veya kuşku duyduğu bir durum hakkında muhatabından bilgi isterken bu durumu kamuoyu önünde ifşa etmek için de soru sorabilmektedir.

Sorularla muhalefetin hesap sorması ve iktidarın hesap vermesi etkinliği, hükûmetin sorumluluk alanındaki ulusal veya uluslararası konulara yönelik olabilirken muhalif parlamenterin kendi seçmenlerini/yurttaşları gözlemleyerek veya onlardan gelen talepleri takip ederek sorduğu nispeten daha yerel konulara yönelik de olabilmektedir. Yalnız nispeten daha yerel konulara yönelik sorular değil, toplumu ilgilendirdiği ölçüde -ki devleti ilgilendiren her konu az veya çok olması fark etmeksizin toplumu ilgilendirir ölçüdedir- ulusal veya uluslararası konulara yönelik sorular da, seçim dönemleri dışında seçmenlerin/yurttaşların hükûmeti kontrol edebilmesini muhalefet eliyle gerçekleştirilebilir kılmaktadır.²⁴⁰

²³⁷ Soru, parlamentonun ve kamuoyunun bilgilendirilmesini sağlamaktadır. Bkz. Yamamoto, s. 49.

²³⁸ Hükûmetin muhalif parlamenterlerce soru yoluyla sınanması demektir. Bkz. Yamamoto, s. 49.

²³⁹ Bülbül, soru sahibinin mesajının yalnız yönetilenlere değil yönetenlere de dönük olabileceğini vurgulamaktadır: “*Soru sahibi hükûmete, bürokratlara, basına, kamuoyuna ve birçok yere mesaj göndermeyi de amaçlamış olabilir.*” Bkz. Bülbül, “TBMM Başkanı Tarafından Soru Önergelerinin Milletvekillerine İadesi”, s. 123-124.

²⁴⁰ Turgut, bizzat seçmenlerce muhalif parlamenterlere sordurulan sorular bakımından seçmenlerin hükûmeti kontrol edebileceği tespitini nispeten öne çıkarmışsa da (Bkz. Turgut, s. 58) muhalif parlamenterlerin herhangi bir taleple karşılaşmaksızın kendi gözlemlerine dayanarak -ki bu gözlemlerin layıkıyla parlamentoya yansıtılabilmesi için seçmenlerle/yurttaşlarla iletişimin doğrudan veya çeşitli toplumsal oluşumlar yoluyla dolaylı olarak sürdürülebilirliği önemlidir- sordukları sorular da seçmenlerin/yurttaşların hükûmeti kontrol edebilmesini sağlamakta daha geride sayılmamalıdır. Çünkü böyle bir ayrıma gidilmeksizin muhalefet etmeye hizmet eden tüm araçlar ve hatta başta muhalefetin kendisi, nihayetinde seçmenlerin/yurttaşların hükûmeti seçim dönemleri dışında da kontrol edebilmesi için

Soru, 1982 Anayasası'nın ilk hâlinde, “*Türkiye Büyük Millet Meclisinin bilgi edinme ve denetim yolları*” kenar başlıklı 98'inci maddenin 2'nci fıkrasında düzenlenmiş olup maddenin 1'inci fıkrasında sayılan denetleme yolları arasında ilk sırada yer almıştır;²⁴¹ ancak 2'nci fıkra bakıldığında, Anayasa'nın lafzıyla soru “*bilgi istemekten ibaret*” salt bir bilgi edinme²⁴² yoludur.²⁴³ Son fıkranın yönlendirmesiyle İçtüzüğün ilk hâlinde²⁴⁴ “*Soru*” kenar başlıklı 94. maddenin 1'inci fıkrasına bakıldığında ise, Anayasa'da geçen “*bilgi istemekten ibaret*” ibaresinin korunduğu görülmektedir.²⁴⁵ İçtüzüğün ilk hâlinde de aynı şekilde yer alan²⁴⁶ ve 1996 yılında gerçekleştirilen İçtüzük değişikliği²⁴⁷ sırasında da herhangi bir tartışmaya²⁴⁸ konu edilmeyen bu ibare, “*Soru*” kenar başlıklı 96'ncı maddenin²⁴⁹ 1'inci fıkrasında kalmaya devam etmiştir.²⁵⁰

Soru kurumunu tanımlarken Anayasa'nın ilk hâlinde ve İçtüzüğün ilk hâli ile 1996 değişikliğinden sonraki hâlinde geçen “*bilgi isteme*” ifadesinin korunduğu; 2017 Anayasa değişikliğiyle ise “*bilgi isteme*” ifadesinden vazgeçildiği ve bunun yerine “*soru sorma*” ifadesinin tercih edildiği görülmektedir. Bu iki ifade sözlük anlamları açısından birbirleriyle bağlantılıdır;²⁵¹ dolayısıyla birinin diğerine nispeten anlamı değiştireceğini söylemek lafzı aşan bir yorum olacaktır. Ancak “*soru sorma*” ifadesinin tercih

vardır, var olmaktadır. Bu bakımdan seçim dönemleri dışında hükûmeti kontrol edebilen özneyi muhalefetin kendi seçmenlerinin yanı sıra yurttaşların tamamı olarak ele almak gerekir ki yukarıda da açıklandığı üzere, muhalif parlamenterler kendi seçmenlerinin olduğu kadar iktidarın seçmenlerinin muhalif sesini de parlamentoda duyurmaktadır. Nitekim iktidarın seçmenleri de geçerli siyasetten hoşnutsuzluk duymaya başladığında gelecek seçimde muhalefeti iktidara taşıma amacını güden seçmenlerin arasına katılmaya aday olacaktır.

²⁴¹ “*Türkiye Büyük Millet Meclisi soru, Meclis araştırması, genel görüşme, gensoru ve Meclis soruşturması yollarıyla denetleme yetkisini kullanır.*” Vurgu bana aittir.

²⁴² “*Soru sormak*” sözcük öbeği “*bir konu hakkında bilgi edinmek üzere soru yöneltmek*” anlamıyla karşılandığından (bkz. **Türkçe Sözlük [I. Cilt/II. Cilt]**, “*Soru Sormak*”, II. Cilt, s. 2013) maddenin lafzi yorumundan bilgi edinme anlamı çıkarılabilmektedir ancak yalnızca maddenin lafzi yorumunu dikkate almak soru kurumunun üstlendiği işlevi tanımlamak için yetersiz kalmaktadır.

²⁴³ “*(...) Başbakan veya bakanlardan bilgi istemekten ibarettir.*” Vurgu bana aittir.

²⁴⁴ 05/03/1973 tarihli ve 584 sayılı Millet Meclisi İçtüzüğü (Resmî Gazete: 13/04/1973 - 14506).

²⁴⁵ Habip Kocaman, Semra Gökçimen, **Türkiye Büyük Millet Meclisi İçtüzüğü: Değişiklikler, Gerekçeler, Tutanaklar [I. Cilt/II. Cilt/III. Cilt]**, Ankara: TBMM Basımevi, 2012, I. Cilt, s. 26.

²⁴⁶ Bu ifade TBMM'deki görüşmeler sırasında doğrudan tartışma konusu edilmemişse de dönemin muhalif parlamenterlerinden Mehmet Ali Aybar, sorunun bir denetim aracı olduğunu ve diğer denetim araçlarından ayrı düşünülmemeyi vurgulamıştır. Bkz. Millet Meclisi, B: 20, 14/12/1972, O: 1, s. 205.

²⁴⁷ 16/05/1996 tarihli ve 424 sayılı Millet Meclisi İçtüzüğü'nün Başlığı ile Bazı Maddelerinin Değiştirilmesi ve Bu İçtüzüğe Bazı Maddeler Eklenmesi Hakkında Karar (Resmî Gazete: 24/05/1996 - 22645).

²⁴⁸ 1996 yılındaki İçtüzük değişikliğinin TBMM'deki görüşmeleri sırasında ilgili ifadenin herhangi bir tartışmaya konu olmadığı görülmektedir. Bkz. TBMM, B: 53, 16/05/1996, O: 2, s. 552.

²⁴⁹ İçtüzük değişikliği sırasında madde numaraları da değiştirilmiştir. Millet Meclisi İçtüzüğü'nün 94'üncü maddesi Türkiye Büyük Millet Meclisi İçtüzüğü'nün 96'ncı maddesi olmuştur. İçtüzüğün değişiklikten önceki ve sonraki madde numaraları için bkz. Kocaman, Gökçimen, II. Cilt, s. 1423-1426.

²⁵⁰ Kocaman, Gökçimen, II. Cilt, s. 1378.

²⁵¹ **Türkçe Sözlük [I. Cilt/II. Cilt]**, “*Soru Sormak*”, II. Cilt, s. 2013.

edilmesinin bir yönüyle daha uygun olduğunu söylemek de mümkündür. Çünkü salt lafzi yorum, bir denetim aracı olan sorunun asıl işlevini yadsıyacaktır.

2017 değişikliği öncesinde ve sonrasında 98'inci maddenin kenar başlığına bakıldığında madde metninde sayılan araçları tanımlarken Anayasa koyucunun “*bilgi edinme ve denetleme yolları*” ifadesini kullandığı görülmektedir. Anayasa koyucunun “veya” bağlacı yerine “ve” bağlacını tercih etmesi, madde metninde sayılan her bir aracın esasen hem bilgi edinme hem de denetleme yolu olduğu savını desteklemektedir. Nitekim 2017 değişikliğiyle 98'inci maddenin 1'inci fıkrasındaki “*denetleme yetkisi*” ifadesi “*bilgi edinme ve denetleme yetkisi*” ifadesine dönüşünce maddenin içeriği kenar başlığıyla uyumlanmıştır. Madde kenar başlığı ve 2017 değişikliği öncesindeki “*denetleme yetkisi*” ifadesi, soru kurumunun salt bir bilgi edinme yolu olmadığını imlemektedir; bununla birlikte, soru kurumunun düzenlendiği fıkra “*bilgi isteme*” yerine “*soru sorma*” ifadesinin tercih edilmesi de, soru kurumunun denetim aracı olduğunu lafzen pekiştirmiştir. Çünkü yukarıda belirttiğimiz üzere, soru sorma eyleminin kendisi, soru kurumunun, bilgi edinmenin yanı sıra denetim aracı olduğunu da göstermektedir. 98'inci maddenin gerekçesine baktığımızda da bu anlamı çıkarmak mümkündür.²⁵²

b. Türleri

Cevaplandırılma biçimi temel alınarak iki türe ayrılan soru, nasıl sorulduğu fark etmeksizin sözlü veya yazılı biçimde cevaplandırılmaktadır. Daha açık bir anlatımla, soru ister sözlü ister yazılı biçimde sorulmuş olsun sorunun sorulma biçimi değil, cevaplandırılma biçimi onun “*sözlü soru*” (*oral question*) veya “*yazılı soru*” (*written question*) olduğunun belirleyicisidir.

Dünya parlamentolarının birçoğunda bulunan²⁵³ ve parlamenterlerce çokça başvuru²⁵⁴ yazılı soru, Birleşik Krallık ve Fransa uygulamalarında genellikle

²⁵² Danışma Meclisinin kabul ettiği metnin gerekçesine bakıldığında, sayılan tüm araçların denetim aracı olduğu belirtilmiştir. Nitekim bu metinde madde kenar başlığında da yalnız “*denetim yolları*” yazmaktadır. Millî Güvenlik Konseyi Anayasa Komisyonu, metni aynen kabul ettiğini belirtmişse de madde kenar başlığında “*bilgi edinme ve denetim yolları*” yazıldığı görülmüştür. Bkz. **Türkiye Cumhuriyeti Anayasası (Gerekçeli)**, s. 586-585.

²⁵³ Yamamoto, s. 55; Erdal Abdulkakimoğulları, “Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin Hükümet Üzerindeki Denetim Araçlarından Soru”, **e-akademi (Hukuk, Ekonomi ve Siyasal Bilimler Aylık İnternet Dergisi)**, Sayı 72, 2008, <http://www.e-akademi.org/makaleler/SORU%20SON.pdf> (16 Mart 2022), s. 4.

²⁵⁴ Yamamoto, s. 55.

yürütmeden bilgi edinilmesi amacıyla tercih edilmektedir.²⁵⁵ Yazılı soru da tıpkı sözlü soru gibi hem bilgi edinme hem de denetim aracı olmakla birlikte her iki soru türünün cevaplandırılma biçimi kıyaslandığında yürütmenin muhalefetçe denetimi bakımından sözlü sorunun daha önde geldiği söylenebilecektir.²⁵⁶ Nitekim Birleşik Krallık ve Fransa, sözlü sorunun kullanımında muhalefeti gözeten düzenlemeleri benimsemiştir.²⁵⁷ Bu nedenle çalışmada, her iki soru türüne yer verilmekle birlikte sözlü sorunun usulü detaylandırılmıştır. Ancak çalışmada amaçlanan, sözlü veya yazılı biçimde cevaplandırılması fark etmeksizin sorunun muhalefetçe kullanımını incelemek olduğundan anlatımda bu ayrıma başvurulmayacaktır.

Sözlü soru, parlamentoların uygulamalarında esasa dokunmayan bazı yöntemsel farklılıklar gözlenebilmekle birlikte, soru sahibinin ve soru muhatabının karşılıklı konuşma olanağı bulmasına elverişli olduğundan iktidar ve muhalefet özneleri arasında diyalog²⁵⁸ potansiyelini olası kılmaktadır. Parlamento gündemindeki belirli bir zaman dilimi soru sahibi ve soru muhatabının yüz yüze geleceği süreye düzenli olarak ayrılmaktadır;²⁵⁹ başka bir deyişle, hükûmete soru yöneltilmesi ve hükûmetin soruları cevaplandırması, yerleşik bir parlamenter faaliyet olduğundan parlamentonun gündeminde sistematik olarak bulunmaktadır. Sözlü sorunun doğası gereği soru sahibi ve soru muhatabı diyalogdadır ve bu diyalogun sonunda -öğretide haklı bir biçimde eleştirildiği üzere-²⁶⁰ doğrudan sorumluluk doğurabilecek bir görüşme veya oylama

²⁵⁵ TBMM Araştırma Hizmetleri Başkanlığı, **İngiltere Avam Kamarasında Yasama, Denetim ve Bütçe Süreçleri**, Ankara: TBMM, 2019, s. 46; TBMM Araştırma Hizmetleri Başkanlığı, **Fransa Ulusal Meclisinde Yasama, Denetim ve Bütçe Süreçleri**, Ankara: TBMM, 2019, s. 35.

²⁵⁶ Mustafa Karaman, **Demokratik Siyasal Sistemde Parlamenter Denetim ve Türkiye Uygulaması**, İstanbul: On İki Levha Yayıncılık, 2020, s. 54.

²⁵⁷ TBMM Araştırma Hizmetleri Başkanlığı, **İngiltere Avam Kamarasında Yasama, Denetim ve Bütçe Süreçleri**, 44; TBMM Araştırma Hizmetleri Başkanlığı, **Fransa Ulusal Meclisinde Yasama, Denetim ve Bütçe Süreçleri**, s. 34.

²⁵⁸ Aynı kavramı tercih eden yazarlar için bkz. Mümtaz Soysal, **Anayasaya Giriş**, 3. Baskı, Ankara: İmge Kitabevi, 2011, s. 294; Bülent Tanör, Necmi Yüzbaşıoğlu, **1982 Anayasasına Göre Türk Anayasa Hukuku**, 17. Bası, İstanbul: Beta Yayıncılık, 2018, s. 326; Yılmaz, s. 184; Mahmut Bülbül, “TBMM’nin Bilgi Edinme Yollarından Sözlü Soru Önergelerinin Cevaplandırılması”, **Yasama Dergisi**, Sayı 3, 2006, s. 6; Abdulkakimoğulları, s. 4. Tanilli, doğrudan diyalog dememişse de “*soranla soru yöneltilen arasında geçer*” diyerek diyalogu imlemiştir. Bkz. Server Tanilli, **Devlet ve Demokrasi: Anayasa Hukukuna Giriş**, İstanbul: Say Yayınları, 1982, s. 387. Yılmaz, sorunun iktidar ve muhalefet arasında diyalog sağladığını ve etkili kullanıldığında denetim aracına da dönebileceğini belirtmiştir. Bkz. Yılmaz, s. 184. Özbudun, sorunun denetim aracı olma niteliğini vurgulamaktadır. Bkz. Özbudun, **Parlamenter Rejimde Parlamentonun Hükümeti Murakabe Vasıtaları**, s. 47. Turgut ise muhalefetin haklarından biri olarak tanımladığı sorunun denetim aracı olduğunu kabulleyerek muhalefetçe kullanılmasının engellenmesinin ve denetim aracı olarak etkisinin azaltılmasının asıl nedenini içtüzüklerde ve uygulamada bulmaktadır. Bkz. Turgut, s. 58.

²⁵⁹ Yamamoto, s. 49.

²⁶⁰ Soysal “*bir çeşit söz düellosu*”; Tanör, Yüzbaşıoğlu “*bir bilgi alışverişinden ibaret*” diyerek iktidar ve muhalefet arasında gerçekleşen diyalogun oylamaya veya görüşmeye bağlanmamasını, bu bağlamda siyasi veya cezai sorumluluğa doğrudan yol açmamasını; Tanilli de tartışmanın soranla soru yöneltilen arasında geçmesini ve bu nedenle sorunun işlevinin sınırlılığını eleştirmektedir. Bkz. Soysal, s. 294; Tanör, Yüzbaşıoğlu, s. 326; Tanilli, s. 387.

gerçekleştirilmemektedir. Görüşme veya oylama gerçekleştirilmesine yönelik haklı beklenti, yalnız sorunun doğrudan sorumluluk doğurmamasından değil soru konusunun ilgili taraflar arasında kalmasından da ileri gelmektedir. Oysa parlamento gündemine taşınan bir konunun ilgilisi, artık salt o konunun tarafları olmaktan çıkmış ve bizzat parlamento olmuştur.

Sözlü sorunun, anılan eleştiriyi nispeten de olsa bertaraf edebilen uygulamasının Birleşik Krallık'ta görüldüğü söylenebilmektedir. Soru zamanı (*question time*)²⁶¹ olarak adlandırılan bu uygulamada²⁶² da soru sahibi ve soru muhatabı arasındaki diyalog sonunda doğrudan sorumluluk doğurabilecek bir görüşme veya oylama gerçekleşmemektedir²⁶³ ancak sorunun cevaplandırılmasından sonra soru sahibi tamamlayıcı soru (*supplementary question*) sorma yetkisini kullanabilmektedir.²⁶⁴ Böylece soru, salt yerine getirilmiş olması için şeklen veya yetersiz cevaplandırılmışsa, soru sahibi, tamamlayıcı soruyla muhatabını maddi cevaba yönlenmeye zorlayabilecek; bununla birlikte, muhatabının hazırlanmadığı soruları da ona yöneltebilecektir. Muhalefet, soru muhatabını beklenmedik sorularla karşı karşıya bırakıp zor duruma düşürürken, aslında onun nezdinde hükûmeti denetlemekte ve seçmenin kendisine teveccüh etmesini de amaçlamaktadır.²⁶⁵

Bu uygulamanın diğer ayırıcı yönü ise soru sahibinin, muhatabından aldığı cevabı yetersiz bulması durumunda -tamamlayıcı soru sorma yetkisinin yanı sıra- sorunun Avam Kamarası'nda (*House of Commons of the United Kingdom*) görüşülebilmesini

²⁶¹ Birleşik Krallık dışında birçok parlamentoda da rastladığımız sözlü soru uygulaması, farklı adlandırmalarla anılabilmektedir. Örneğin Birleşik Krallık parlamentosunda "*Question Time*" olarak anılan uygulamaya Kanada parlamentosunda "*Question Period*" denilmektedir. Bkz. **UK Parliament**, "Question Time", <https://www.parliament.uk/about/how/business/questions/> (8 Şubat 2023); **Parliament of Canada**, "Questions", https://www.ourcommons.ca/procedure/our-procedure/Questions/c_g_questions-e.html (8 Şubat 2023). Öğretide de Dubrow, sözlü soru uygulamasını "*question period*" olarak adlandırmayı yeğlerken Roskin/Cord/Medeiros/Jones ise "*question hour*" olarak adlandırmayı tercih etmiştir. Bkz. Dubrow, s. 24; Michael G. Roskin, Robert L. Cord, James A. Medeiros, Walter S. Jones, **Political Science: An Introduction**, 14th Edition, London: Pearson, 2017, s. 253.

²⁶² **UK Parliament**, "Question Time", <https://www.parliament.uk/about/how/business/questions/> (8 Şubat 2023); Bakırcı, s. 412; Tunaya, s. 356.

²⁶³ Bakırcı, s. 412.

²⁶⁴ **UK Parliament**, "Oral questions", MPs' Guide to Procedure, <https://guidetoprotcedure.parliament.uk/collections/RgtquRV/oral-questions> (13 Nisan 2022); Turgut, s. 58-59; Yılmaz, s. 184.

²⁶⁵ Bu biçimdeki karşılaşmalar sonunda muhalefetin iktidarı zor duruma düşürerek başarı kazanması, gelecekteki seçim için seçmenlerin muhalefete teveccüh edeceğine karine oluşturabilmektedir. Turgut da benzer şekilde, muhalefetin iktidarı zor duruma düşürmesinin halk nezdinde muhalefete destek ve itibar kazandırıp onun gelecekte iktidar olma şansını arttırdığı belirtmektedir. Bkz. Turgut, s. 59.

parlamento başkanından (*The Speaker of the House of Commons*) talep edebiliyor oluşudur.²⁶⁶ Nitekim Birleşik Krallık uygulamasının bu yönü soruyu ikili diyalog olmaktan çıkarıp tüm parlamenterlerin katılabileceği bir kolektif diyaloga/tartışmaya evrilmektedir. Böylece yürütmenin cevaplandırma eylemini yerine getirerek şekli anlamıyla cevaplamış olduğu sorunun maddi anlamıyla da cevaplanmış olup olmadığı parlamentoda denetlenebilme olanağına kavuşmaktadır ki bu denetimin başat öznesi de parlamentonun muhalefet kanadı olacaktır.

Sorunun kullanımına başvurma çoklukla muhalefetten rağbet göreceği de göz önünde tutulursa diyalogdan tartışmaya evrilebilen soru zamanı, muhalif parlamenterlerce iktidara yöneltilen ancak iktidarın kendisine övgüsüyle sonuçlanan yahut sorunun gerçek karşılığı olmayan veya etrafını dolanan, parlamento ve kamuoyunun sorudan beklediği yararı boşa çıkaran cevaplarla karşılanan soruların işlevsiz kılınmasına önlem niteliğindedir.

Soruların işlevsiz kılınmasını önleyen bir diğer yön de soru sahibinin, sorunun soru muhatabı tarafından hangi gün cevaplandırılacağını belirlemesi olup bu belirlemeyle soru muhatabının soruyu cevaplamayı savsaklamasının ve/veya sorunun, güncelliğini yitirerek kamuoyunun ilgisinden uzaklaşmasının önüne geçilebilmektedir.²⁶⁷ Bu belirlemenin soru sahibine ait olması önemlidir çünkü soru zamanı parlamentonun ve kamuoyunun zamanında bilgilendirilmesini sağlamak veya muhalefetteki parlamenterler tarafından ulusal çıkarları ilgilendiren konuları ele almada hükûmetin kapasitesini sınamak amacıyla kullanılmaktadır.²⁶⁸ Birleşik Krallık'taki uygulamanın muhalefet lehine olan en belirgin yönü ise *Prime Minister's Question Time* olmuştur. Parlamentonun gündeminde düzenli olarak yer bulan bu zaman diliminde muhalefet liderine başbakana soru sorma hakkı tanınmıştır.²⁶⁹

²⁶⁶ Turgut, s. 59; Yılmaz, s. 184; Bakırcı, s. 142.

²⁶⁷ Turgut, s. 58.

²⁶⁸ Yamamoto, s. 49.

²⁶⁹ Yılmaz, s. 184; **UK Parliament**, "Question Time", <https://www.parliament.uk/about/how/business/questions/> (21 Mart 2023).

Birleşik Krallık uygulaması dışında, önceleri yalnız soru sahibine tanınan tamamlayıcı soru sorma hakkının daha sonra tüm parlamenterlere tanınmasıyla²⁷⁰ birlikte, Almanya uygulamasında da soru sahibi ve muhatabı arasındaki ikili diyalog âdeta kolektif diyaloga/tartışmaya evrilebilmiştir. Hem soru sahibine hem de diğer parlamenterlere tamamlayıcı soru sorma hakkı tanıyan uygulamaya Avusturya’da da rastlanmaktadır.²⁷¹ Fransa uygulamasında ise her hafta sorulacak soruların yarısı, muhalefetin sorularına ayrılmak zorundadır.²⁷² Bu da muhalefetin elini güçlendirebilecek bir gelişmedir çünkü muhalefetin bu araçlardan daha fazla yararlanması beklenendir. Ayrıca yazılı soruların ve cevaplandırılmayan sorulara ilişkin uyarıların resmî gazetede yayımlanması muhalefetin lehine bir uygulamadır.²⁷³ Haftalık soru oturumlarında öncelikle soru sorma hakkının muhalefete tanınması²⁷⁴ da yine muhalefet lehinedir. Muhalefete öncelik veren bu uygulamaya Macaristan’da da rastlanmaktadır.²⁷⁵

Yukarıda anılan nitelikleri dikkate alındığında soru zamanını hesap sormayla özdeşleştirerek sorgu zamanı ve buna koşutlukla hesap vermeyle özdeşleştirerek cevap zamanı²⁷⁶ olarak adlandırmak mümkündür ki bu adlandırma özellikle sözlü sorunun muhalefetin elinde etkili kullanılabilen bir denetim aracına dönüşerek muhalefetin iktidardan hesap sormasını, iktidarın da muhalefete hesap vermesini sağladığını ortaya koymaktadır. Bilgi edinme ve onunla iç içe geçmiş olan denetleme amaçlarını toplu bir

²⁷⁰ Özbudun, **Parlamenter Rejimde Parlamentonun Hükümeti Murakabe Vasıtaları**, s. 40; **Deutscher Bundestag**, “Rules of Procedure of the German Bundestag and Rules of Procedure of the Mediation Committee”, [Annex 4: Guidelines for Question Time and for written questions, I. Right to put questions (3/4/5), IV. Written questions (15)], <https://www.btg-bestellservice.de/pdf/80060000.pdf> (4 Haziran 2023).

²⁷¹ Fahri Bakırcı, “Avusturya Parlamentosu Üzerine”, **Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt 17, Sayı 1-2, 2013, s. 1235; **Parliament Austria**, “Rules of Procedure of the Austrian National Council”, [XIII. Questions, § 96. Procedure during Question Time (3) (4)], <https://www.parlament.gv.at/en/explore/making-laws/legal-bases/rules-of-procedure-of-the-austrian-national-council/> (8 Haziran 2023).

²⁷² Yılmaz, s. 184; **Assemblée nationale**, “Rules of procedure”, [Title III - Parliamentary Monitoring, Part One: Information, Assessment and Monitoring, Chapter II: Questions, Article 133/2], <https://www2.assemblee-nationale.fr/langues/welcome-to-the-english-website-of-the-french-national-assembly> (8 Haziran 2023).

²⁷³ Yılmaz, s. 184-185; **Assemblée nationale**, “Rules of procedure”, [Title III - Parliamentary Monitoring, Part One: Information, Assessment and Monitoring, Chapter II: Questions, Article 135/4/7], <https://www2.assemblee-nationale.fr/langues/welcome-to-the-english-website-of-the-french-national-assembly> (8 Haziran 2023).

²⁷⁴ **Assemblée nationale**, “Rules of procedure”, [Title III - Parliamentary Monitoring, Part One: Information, Assessment and Monitoring, Chapter II: Questions, Article 133/4], <https://www2.assemblee-nationale.fr/langues/welcome-to-the-english-website-of-the-french-national-assembly> (8 Haziran 2023); Fatih Çelebi, “Fransa Millet Meclisi Üzerine”, **Yasama Dergisi**, Sayı 21, 2012, s. 75-76.

²⁷⁵ **Hungarian National Assembly**, “Resolution 46/1994 (IX.30.) Ogy on The Standing Orders Of The Parliament Of The Republic Of Hungary”, [Part IV: The Order of Proceedings in Parliament, Chapter 3: Proceeding with Motions, The Hour of Instantaneous Questions and Answers - Standing Order No. 119 (3)], https://www.parlament.hu/en/web/house-of-the-national-assembly/technical-pages/-/document_library/jYgtqsqzIMqU/view_file/138529 (7 Haziran 2023).

²⁷⁶ “Cevap zamanı” benzetmesi Tunaya tarafından kullanılmıştır. Bkz. Tunaya, s. 357.

biçimde üstlenebilen sözlü sorunun, soru sahibi parlamentere, sorunun muhatabıyla doğrudan karşılaşma olanağı sunması, Tunaya'nın deyişiyle cevap zamanını yüzleşme zamanına²⁷⁷ dönüştürebildiğinden özellikle de muhalefetteki parlamenterler için sözlü soruyu benzersiz kılmaktadır.

Avrupa'dan Türkiye'ye dönüldüğünde 2017 Anayasa değişikliği öncesinde cevaplanma biçimine göre sözlü ve yazılı olarak iki türü²⁷⁸ bulunan sorunun, 2017 sonrasında yalnız yazılı soru olarak 1982 Anayasası'nda yer almaya devam ettiği görülmektedir.

Anayasa'nın 98'inci maddesinin soruya ilişkin hükmü, 2017 Anayasa değişikliğiyle önemli ölçüde farklılaşmıştır. Özellikle soru türlerinden sözlü sorunun madde metninden çıkarılması en dikkat çeken değişiklik olmuştur. Haftanın en az iki gününde, birleşimin başında ve birer saatten az olmamak koşuluyla, Danışma Kurulunun önerisi ve Genel Kurulun onayı ile belli bir süre ayrılarak -sırasıyla- soru muhatabının cevabı, soru sahibinin açıklama istemi, soru muhatabının açıklama üzerine ikinci cevabı usulüyle görüşülen sözlü sorunun madde metninden çıkarılmasıyla 98'inci maddenin 1'inci fıkrasındaki sıralama da değişmiştir.

2017 öncesinde soru kurumu, bilgi edinme ve denetim yolları arasında ilk sırada gelirken, 2017 değişikliğiyle yazılı soru, son sıradaki bilgi edinme ve denetim yolu olarak sayılmıştır. 98'inci maddenin ilk ve son hâlinde ortak olan yön, 1'inci fıkra da sayılan araçların alfabetik sırayla sıralanmadığıdır. Madde metninin ilk hâlinde araçlar *soru*, *Meclis araştırması*, *genel görüşme*, *gensoru* ve *Meclis soruşturması* şeklinde sıralanırken bu sıralama son hâlinde *Meclis araştırması*, *genel görüşme*, *Meclis soruşturması* ve *yazılı soru* şeklinde olmuştur. Burada beklenen, 1'inci fıkra da ilk sırada yer alan sorunun, sıra sayısını koruyarak yazılı soru şeklini alması olacaktır; ancak soru kurumunun salt yazılı soru türüyle madde metninde yer almasıyla sıra sayısının değişmesi, aracın, sözlü sorunun kaldırılmasıyla önemini yitirdiği ve son sırada yer almasının lafzen de olsa buna işaret

²⁷⁷ Dubrow “(...) question period presents a unique opportunity for opposition MPs to directly face their ministerial counterparts and demand that individual ministers explain their actions.” diyerek soru yoluyla bakanlarla yüz yüze gelmenin muhalefetteki parlamenterler bakımından eşsiz bir fırsat olduğunu vurgulamaktadır. Uluslararası literatürdeki bu benzer yakıştırma için bkz. Dubrow, s. 24.

²⁷⁸ “Soru, Bakanlar Kurulu adına, **sözlü veya yazılı** olarak cevaplandırılmak üzere (...)” Vurgu bana aittir.

ettiği değerlendirmesinde bulunmaya neden olmaktadır.²⁷⁹ Nitekim soru kurumu madde metninden tamamen çıkarılmadığından araçların sıralanışını değiştirmenin gereği doğmamıştır denilebilir. Çünkü soru kurumunun düzenlendiği 2’nci fıkra mülga bir fıkra olmayıp yalnız değişikliğe uğramıştır; başka bir deyişle, 2’nci fıkradaki düzenlemenin 5’inci fıkraya taşınması sistematik bir gereklilik olarak açıklanamamaktadır. Bu gerekçeler dikkate alındığında, Anayasa koyucunun, sözlü sorunun kaldırılmasıyla soru kurumunun değer yitimine uğradığını araçların sıralanışıyla imlediği değerlendirmesinde bulunmak olasıdır.

c. Sahibi ve Muhatabı

2017 Anayasa değişikliğinden önce 98’inci maddede yalnız soru muhatabı yer alırken 2017 Anayasa değişikliğinden sonra soru sahibine de yer verilmiştir. Buna göre soru muhatabı, yürütme erkinin öznesi/özneleri iken soru sahibi, yasama erkinin öznesi olan parlamenterdir. Ancak soru sahibinin, bireysel veya kolektif özne olup olmadığı madde metninde geçmemektedir. İçtüzüğü’nün 96’ncı maddesinin 2’nci fıkrasında bulunan *“sadece bir milletvekili tarafından imzalanır ve Başkanlığa verilir.”* ibaresi, soru önergesi verebilecek parlamenterin bireysel özne olduğunu ortaya koymaktadır.

²⁷⁹ Her ne kadar soru aracının etkisizleşmesi 2017 değişikliğinden önce de gözlenebilmekteyse de 2017 değişikliği sonrasında yalnız yazılı soru aracının kalması, bu durumu açıkça ortaya çıkarmıştır. Anayasa koyucunun, soru aracının maddedeki yerini belli bir gerekçeye dayanmaksızın değiştirmesi, sözlü sorunun kaldırılmasıyla sorunun öneminin önemli ölçüde yitirildiğini örtülü olarak imlediği düşüncesini uyandırmaktadır. Muhafız parlamenterler de araçların azalmasıyla denetimin etkisizleşeceğine ilişkin kaygılarını dile getirmiştir. Bkz. TBMM Anayasa Komisyonu, T: 8, 28/12/2016, O: 1. Muhafız parlamenterlerce 27’nci Yasama Döneminde verilen bazı yazılı soru önergelerinde, soruların (süresinde) cevaplandırılmamasının veya cevapların özensiz olmasının gerekçeleri sorgulanmıştır. Bkz. Adana Milletvekili İsmail Koncuk’un, yazılı soru önergesinin cevaplandırılmamasına ilişkin yazılı soru önergesi, Dönemi ve Yasama Yılı: 27/2, Esas Numarası: 7/6791, Başkanlığa Geliş Tarihi: 13/12/2018; Adana Milletvekili İsmail Koncuk’un, yazılı soru önergesinin cevaplandırılmamasına ilişkin yazılı soru önergesi, Dönemi ve Yasama Yılı: 27/2, Esas Numarası: 7/6839, Başkanlığa Geliş Tarihi: 13/12/2018; Mersin Milletvekili Behiç Çelik’in Ulaştırma ve Altyapı Bakanlığına yöneltilen bir soru önergesine verilen cevabın yetersizliğine ilişkin yazılı soru önergesi, Dönemi ve Yasama Yılı: 27/5, Esas Numarası: 7/66821, Başkanlığa Geliş Tarihi: 17/06/2022; Kütahya Milletvekili Ali Fazıl Kasap’ın, cevaplandırılmayan bir yazılı soru önergesine ilişkin yazılı soru önergesi, Dönemi ve Yasama Yılı: 27/3, Esas Numarası: 7/32353, Başkanlığa Geliş Tarihi: 17/07/2020; Kütahya Milletvekili Ali Fazıl Kasap’ın, cevaplandırılmayan bir yazılı soru önergesine ilişkin yazılı soru önergesi, Dönemi ve Yasama Yılı: 27/3, Esas Numarası: 7/32329, Başkanlığa Geliş Tarihi: 17/07/2020; Kütahya Milletvekili Ali Fazıl Kasap’ın, cevaplandırılmayan bir yazılı soru önergesine ilişkin yazılı soru önergesi, Dönemi ve Yasama Yılı: 27/3, Esas Numarası: 7/32409, Başkanlığa Geliş Tarihi: 17/07/2020; Aydın Milletvekili Aydın Adnan Sezgin’in, bir yazılı soru önergesine verilen cevaba ilişkin yazılı soru önergesi, Dönemi ve Yasama Yılı: 27/3, Esas Numarası: 7/32525, Başkanlığa Geliş Tarihi: 14/07/2020; Balıkesir Milletvekili Ahmet Akın’ın, bir yazılı soru önergesine verilen cevaba ilişkin yazılı soru önergesi, Dönemi ve Yasama Yılı: 27/4, Esas Numarası: 7/46457, Başkanlığa Geliş Tarihi: 28/05/2021.

2017 Anayasa değişikliğiyle gelen siyasal rejimdeki farklılaşmanın uzantısı olarak 98'inci maddede geçen “Başbakan veya bakanlar” ibaresinin yerini “Cumhurbaşkanı yardımcıları ve bakanlar” ibaresi almıştır. Ancak 2017 öncesinde yürütme erkinin temsilcileri başbakan ve bakanlar olmakla birlikte, 2017 sonrasında uygulamada her ne kadar Cumhurbaşkanı, Cumhurbaşkanı yardımcıları ve bakanlardan oluşan bir yürütme erki görünür olsa da Anayasa'ya göre yalnız Cumhurbaşkanının şahsında cisimleşen bir yürütme erkinin mevcut olduğu göz önünde tutulduğunda, yürütmenin başat figürü olan Cumhurbaşkanına soru sorulamadığı görölmektedir. Bu durum yürütme erkini kullanan Cumhurbaşkanının, muhalefetin soru aracına başvurarak işletebileceği denetimden kaçışına neden olacaktır.

Parlamente rejim dönemindeki uygulamada Başbakana yöneltilen yazılı soru önergelerine genellikle Başbakan yerine konuyla ilgili bakanın cevap verdiği bilinmektedir.²⁸⁰ Bu uygulamanın bir yansıması olarak “Cumhurbaşkanı” yerine “Cumhurbaşkanı yardımcıları veya bakanlar” yazıldığı savı ileri sürülebilse dahi temellendirilemez. Çünkü parlamente rejimde Başbakan ve bakanlar arasındaki ilişki ve bunların statüleri ile Cumhurbaşkanlığı hükümet sisteminde Cumhurbaşkanı, Cumhurbaşkanı yardımcıları ve bakanlar arasındaki ilişki ve bunların statüleri örtüştürülebilir değildir. Parlamente rejimde Başbakan ve bakanlardan oluşan Bakanlar Kurulu yürütme yetkisini kullanırken Cumhurbaşkanlığı hükümet sisteminde - Anayasa'nın 104'üncü maddesinin açık lafzında vurgulandığı üzere- Cumhurbaşkanı yardımcıları ve bakanlar değil yalnız Cumhurbaşkanı yürütme yetkisini kullanmaktadır. Dolayısıyla her hâlükârda sorunun asıl muhatabının Cumhurbaşkanı yardımcıları ve bakanlar değil Cumhurbaşkanı olması gerekmektedir. Bu gereklilik soru aracının muhalefetçe etkili kullanılması bakımından yaşamsaldır. Çünkü muhalefetin hesap sorma görevini layıkıyla yerine getirebilir olması, karşısında hesap verme yükümlölüğü olanı bulmasına bağlıdır.

Cumhurbaşkanı, Cumhurbaşkanı yardımcıları ve bakanlardan oluşan Cumhurbaşkanlığı Kabinesi,²⁸¹ yürütmenin yalnız Cumhurbaşkanından oluşması

²⁸⁰ Bülöl, “Bir Parlamente Denetim Yolu Olarak TBMM'de Yazılı Soru”, s. 42.

²⁸¹ Cumhurbaşkanlığı Kabinesi, <https://www.tccb.gov.tr/kabine/> (22 şubat 2023).

gereğesiyle kolektif sorumluluk üstlenebilir bir yapı ortaya çıkarma kabiliyetine Anayasal açıdan sahip olamayacağından Cumhurbaşkanı dışındakiler esasen soru muhatabı da olamayacaklardır.²⁸² Ancak Anayasa'nın 104'üncü maddesine atfen yürütme yetkisinin sahibi değilse de Anayasa'nın 106'ncı maddesinin 2'nci fıkrası gereğince Cumhurbaşkanının yetkilerini kullanabilmelerine ve ayrıca Cumhurbaşkanınca görevlendirilebilmelerine²⁸³ istinaden Cumhurbaşkanı yardımcılara ve üstlendikleri görevler dolayısıyla bakanlara da soru sorulabilmesi varlığını koruyabilmekle birlikte Anayasa'nın 104'üncü maddesindeki “Yürütme yetkisi Cumhurbaşkanına aittir.” hükmüne koşutlukla Cumhurbaşkanına soru sorulabilmesinin önü açılmalıdır.

Cumhurbaşkanlığı hükûmet sistemine geçilmesi, sözlü sorunun kaldırılma gereğesi olarak ileri sürülmüşse de başkanlık rejimlerinde de sözlü soruya rastlanmaktadır. Nitekim Filipinler uygulamasında, yürütme organı üyeleri, hem sözlü hem de yazılı olarak Kongrenin sorularını cevaplandırmaktadır.²⁸⁴ Bundan başka, bakanların parlamentoda bulunmayacak olmaları da sözlü sorunun kaldırılması için ileri sürülen bir diğer gerekçe olmuştur.²⁸⁵ Oysa başkanlık rejimlerinde de -parlamentar rejimlerdeki *question time* usulünden farklı olsa da- bakanların parlamentoya çağrıldıklarına rastlanmaktadır. Nitekim Şili uygulamasında, yürütme organı üyelerinin, görevlerine ilişkin soruları cevaplandırmak üzere Kongreye çağrılabilmesi mümkündür.²⁸⁶ Nikaragua uygulamasında, devlet başkanı da dâhil olmak üzere yürütme organı üyeleri Kongreye gelerek rapor sunma yükümlülüğü altında olup devlet başkanı dışındaki yürütme organı üyelerinin Kongreye gelmemeleri durumunda yaptırım

²⁸² Levent Gönenç, Ali Ersoy Kontacı, “2017 Tarihli Anayasa Değişikliği Sonrasında Yasama-Yürütme İlişkileri”, **Türkiye Barolar Birliği Dergisi**, Cilt 32, Sayı 145, 2019, s. 69.

²⁸³ 1 sayılı Cumhurbaşkanlığı Teşkilatı Hakkında Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi (Resmî Gazete: 10/7/2018 - 30474); “Cumhurbaşkanı Yardımcıları ve Cumhurbaşkanına Vekâlet” başlıklı Üçüncü Kısım’da “Cumhurbaşkanı Yardımcıları” kenar başlıklı 17’nci ve “Cumhurbaşkanına vekâlet” kenar başlıklı 18’inci maddeler.

²⁸⁴ **Official Gazette**, “The Constitution of the Republic of the Philippines”, [Article VI: The Legislative Department, Section 22], <https://www.officialgazette.gov.ph/constitutions/1987-constitution/> (8 Haziran 2023); **18th Congress of the Republic of the Philippines**, “Rules of the House of Representatives - 18th Congress”, [Rule XVIII. Question Hour - Section 128. Day of Appearance], <https://www.congress.gov.ph/download/docs/hrep.house.rules.pdf> (5 Temmuz 2023).

²⁸⁵ Dönemin Adalet Bakanı Bekir Bozdağ: “(...) Bir de sözlü soruyu çıkıyoruz çünkü bakanlar Genel Kurulda olmayacak. Dolayısıyla ‘Meclisin denetim yetkisini ortadan kaldırıyorsunuz, denetim menetim yok.’ diyenler, ya bu Anayasa’yı okumadı ya bu teklifi okumadı ya da büyük bir kargaşa yaratmak, algı kirliliği yaratmak istiyor. Meclis bundan sonra denetimi daha etkin bir şekilde yerine getirecektir. (...)” Bkz. TBMM Anayasa Komisyonu, T: 8, 28/12/2016, O: 1, s. 26.

²⁸⁶ **The Republic of Chile**, “Chile 1980 (rev. 2021)”, [Chapter V. National Congress - Exclusive Powers of the House of Representatives - Article 52/1/b], https://www.constituteproject.org/constitution/Chile_2021?lang=en (5 Temmuz 2023).

görmeleri söz konusudur.²⁸⁷ Meksika uygulamasında ise, devlet başkanı rapor sunma yükümlülüğünü yerine getirmek için Kongreye geldiğinde yazılı usulle sorulacak soruların muhatabı olabilmekte ve yine bakanlar da Kongreye çağrılarak rapor sunmakta veya soruları cevaplandırmaktadır.²⁸⁸ Bu bağlamda devlet başkanına doğrudan soru sorulamadığı da ileri sürülebilecektir.²⁸⁹ Ancak Cumhurbaşkanlığı hükûmet sisteminde Cumhurbaşkanlığı Kabinesinde yer alan yürütme özneleri Anayasa'nın 106'ncı maddesinin 5'inci fıkrasına göre yalnız Cumhurbaşkanına karşı sorumlu olduğundan ve bu doğrultuda, yukarıda değinilen başkanlık rejimi uygulamalarından²⁹⁰ farklı olarak parlamento huzurunda denetlenebilir olmadığından²⁹¹ -parlamentar rejimlerdeki *question time* usulüyle olmasa da- sorunun asıl muhatabının yetkili ve sorumlu Cumhurbaşkanı olması gerektiği savı sürdürülmektedir. Burada şu hususun da gözden kaçırılmaması önem arz etmektedir. Cumhurbaşkanlığı hükûmet sisteminin, başkanlık rejiminin prototipi olan²⁹² ABD uygulamasındaki denetim ve denge (checks and balances)²⁹³ ilkesinden oldukça uzak bir denetim mekanizması²⁹⁴ getirmesi ve bu bağlamda, prototipe uygun²⁹⁵ bir başkanlık rejimi uygulaması olmaması,²⁹⁶ devlet başkanına doğrudan soru sorulamamasının savunulabilirliğini ortadan kaldırmaktadır.²⁹⁷

²⁸⁷ **The Republic of Nicaragua**, "Nicaragua 1987 (rev. 2014)", [Title VIII. The Organization of the State - Chapter II. Legislative Branch - Article 138/4, 150/15, 151/5], https://www.constituteproject.org/constitution/Nicaragua_2014?lang=en (5 Temmuz 2023).

²⁸⁸ **The United Mexican States**, "Mexico 1917 (rev. 2015)", [Title Three - Chapter II. The Legislature - Article 69/1/2, 93/1/2], https://www.constituteproject.org/constitution/Mexico_2015 (5 Temmuz 2023).

²⁸⁹ Ömer Anayurt, **Anayasa Hukuku Genel Kısım (Temel İlkeler, Kavram ve Kurumlar)**, 3. Baskı, Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2020, s. 378.

²⁹⁰ Şili, Nikaragua ve Meksika uygulamaları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Abdurrahman Tekin, "Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sisteminde Yasamanın Güçlendirilmesi: Sözlü Soru ile Yürütme ve Bürokrasiden İzahat İstenmesi", **İstanbul Medipol Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt 9, Sayı 2, 2022, s. 309-311.

²⁹¹ Cezai sorumluluk doğuran Meclis soruşturması, Anayasa'nın 106'ncı maddesine bakıldığında teoride işletilebilir gözükse de aranan nisapların sağlanmasının güçlüğü dikkate alındığında pratikte işletilemez bir araçtır.

²⁹² Abdullah Kıran, Murat Aktaş, "ABD Başkanlık Sistemi, Kuvvetler Dengesi ve Farklı Uygulamaları", **TYB Akademi: Dil, Edebiyat ve Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt 7, Sayı 19, 2017, s. 56; Hasan Tunç, Bülent Yavuz, "Avantaj ve Dezavantajlarıyla Başkanlık Sistemi", **Türkiye Barolar Birliği Dergisi**, Cilt 21, Sayı 81, 2009, s. 33-35.

²⁹³ Mehmet Ali Zengin, "ABD Başkanlık Sisteminde Fren ve Denge Mekanizması Üzerine Bir İnceleme", **Türkiye Adalet Akademisi Dergisi**, Cilt 7, Sayı 28, 2016, s. 11-17.

²⁹⁴ Denetim ve denge (checks and balances) ilkesi yürütme lehine etkisizleştirilmiştir. Aynı yönde görüş için bkz. Zeynep Erhan Bulut, Vasıf İnanç Duygulu, "Türk Tipi Başkanlık Sisteminde Denge ve Denetim Mekanizmaları", **Karatekin Hukuk Dergisi**, Cilt 1, Sayı 1, 2023, s. 57.

²⁹⁵ Prototipe uygun olmayan başkanlık rejimlerine Latin Amerika ve Afrika uygulamalarında rastlamak mümkündür. Bkz. Şule Özsoy Boyunsuz, "Siyasi Parti Sistemlerine Göre Başkanlık Rejiminin Türleri", **Amme İdaresi Dergisi**, Cilt 49, Sayı 3, 2016, s. 9; Burak Erdem, "Güçlü Yürütme Organının Egemen Olduğu Afrika Başkanlık Sistemleri ve Nijerya Örneği", **Türkiye Barolar Birliği Dergisi**, Cilt 35, Sayı 162, 2022, s. 39.

²⁹⁶ Hamza Al, "Başkanlık Sistemi Üzerine: Cumhurbaşkanlığı Sisteminin Zayıf Halkası Parlamento", **Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt 22, Sayı 1, 2020, s. 37.

²⁹⁷ İleride görüleceği üzere pratikte, denetim araçlarının parlamento çoğunluğu karşısında etkili işlerliğinden söz edilebilmesi mümkün değildir. Bu doğrultuda, yürütmenin denetlenebilmesindeki görece etkili araç -yukarıda anlatılan özelliklerine istinaden- sözlü soru olacaktır.

İçtüzüğün “*Başkanlıktan sorular*” kenar başlıklı 100’üncü maddesi TBMM Başkanlığına “*Başkanın, Başkanlık Divanının, Başkanlık Divanı üyelerinin ve Danışma Kurulunun Türkiye Büyük Millet Meclisinin faaliyetleriyle ilgili görevleri hakkında*” soru sorulmasını sağlamaktadır ki -Başkanın seçim usulü ve yetkileri dikkate alındığında- muhalefetin gerektiğinde Başkana da soru yöneltebilmesi önemlidir.²⁹⁸

d. Sorulma ve Cevaplanma Usulü

Anayasa’da hâlihazırda tanımlanan soru aracı -2017 Anayasa değişikliğiyle birlikte soru kurumunun düzenlendiği 98’inci maddede yalnız yazılı soru kaldığından- Cumhurbaşkanı yardımcıları ve bakanlar tarafından yazılı olarak cevaplandırılacak parlamenter sorularını ifade etmektedir.

Anayasa’nın 98’inci maddesinin içeriğinde, yalnız yazılı sorunun kalmasına istinaden usuli değişiklikler de olmuştur. İçtüzüğün “*Yazılı sorunun cevabı*” başlıklı 99’uncu maddesinin 2’nci fıkrasında geçen ve yazılı sorunun cevaplanma süresini belirten “*en geç onbeş gün içinde*”²⁹⁹ ibaresi, Anayasa’nın 98’inci maddesinin 5’inci fıkrasına eklenmiştir.

Anayasa’daki tanımlamaya koşutlukla İçtüzükte “*Bilgi Edinme ve Denetim Yolları*” başlıklı *Altıncı Kısım* altında “*Yazılı Soru*” başlıklı *Birinci Bölüm*’de yer alan 96’ncı, 97’nci, 99’uncu ve 100’üncü maddeler yazılı soruya özgülenmiştir.³⁰⁰ İçtüzüğün “*Yazılı soru*” kenar başlıklı 96’ncı maddesine göre yazılı soru önergesi kısa, gerekçesiz

²⁹⁸ Başkanlığa yöneltilen sorular yoluyla parlamentoyu ilgilendiren konular hakkında bilgi alınabildiği kadar denetim araçlarının işlerliği de sorgulanabilmektedir. Özellikle muhalif parlamenterlerin denetim araçlarına ilişkin sorularına rastlanmaktadır. Bkz. Ankara Milletvekili Murat Emir’in, 27’nci Yasama Dönemi’nde Başkanlığa sunulan kanun teklifleri ile yazılı soru ve Meclis araştırması önergelerine ilişkin yazılı soru önergesi, Dönemi ve Yasama Yılı: 27/2, Esas Numarası: 7/13805, Başkanlığa Geliş Tarihi: 24/06/2019; İstanbul Milletvekili Mahmut Tanal’ın, Fethullahçı Terör Örgütü’nün (FETÖ/PDY) 15 Temmuz 2016 Tarihli Darbe Girişimi ile Bu Terör Örgütü’nün Faaliyetlerinin Tüm Yönleriyle Araştırılarak Alınması Gereken Önlemlerin Belirlenmesi Amacıyla Kurulan Meclis Araştırması Komisyonu Raporuna ilişkin yazılı soru önergesi, Dönemi ve Yasama Yılı: 27/2, Esas Numarası: 7/18897, Başkanlığa Geliş Tarihi: 30/09/2019; Adıyaman Milletvekili Abdurrahman Tutdere’nin, yazılı soru ve Meclis araştırması önergeleri ile kanun tekliflerine ilişkin yazılı soru önergesi, Dönemi ve Yasama Yılı: 27/4, Esas Numarası: 7/47105, Başkanlığa Geliş Tarihi: 16/06/2021; Zonguldak Milletvekili Deniz Yavuzylmaz’ın, 2020 yılında Başkanlığa sunulan yazılı soru ve Meclis araştırması önergeleri ile kanun tekliflerine ilişkin yazılı soru önergesi, Dönemi ve Yasama Yılı: 27/4, Esas Numarası: 7/38324, Başkanlığa Geliş Tarihi: 22/12/2020.

²⁹⁹ İçtüzüğün ilk hâlindeki “*Yazılı sorunun cevabı*” kenar başlıklı 96’ncı madde, 1996 değişikliğiyle madde numarası değiştirilerek 99’uncu madde olmuş ve bununla birlikte, madde metnindeki “*en geç yirmi gün içinde*” ifadesi “*en geç onbeş gün içinde*” olarak değiştirilmiştir.

³⁰⁰ 2018 yılındaki İçtüzük değişikliğinde bölüm başlığı ve madde kenar başlığı madde içeriğiyle birlikte değiştirilmiştir. Bkz. 09/10/2018 tarihli ve 1200 sayılı Türkiye Büyük Millet Meclisi İçtüzüğü’nde Değişiklik Yapılmasına Dair Karar (Resmî Gazete: 16/10/2018 - 30567).

ve kişisel görüş ileri sürmeyen, kişiliğe ve özel yaşama ilişkin konuları içermeyen nitelikte olmalı; yalnız bir parlamenterce imzalanmalı; Başkanlığa sunulmalı ve eklenmiş belge içermemelidir.

İçtüzüğe uygun görülen önergeler Başkan tarafından gelen kâğıtlar listesinde yayımlanarak ilgili Cumhurbaşkanı yardımcılara ve bakanlara gönderilmektedir. Burada Başkanın, İçtüzüğün 67'nci maddesinin 2'nci fıkrasına dayanarak "*kaba ve yaralayıcı söz*" içerdiği gerekçesiyle içeriğinin düzeltilmesi için önergeyi sahibine geri vermesi olasılığıyla karşılaşılması mümkündür.

Ayrıca yazılı sorunun kısa, gerekçesiz ve kişisel görüş ileri sürmeyen nitelikte olması yalnız bir parlamenter tarafından sorulmasıyla bir anlamda uyuşmamaktadır. Çünkü parlamenterin, bireysel bilgisi ve araştırması sonucunda edindiği kanaatle yönelteceği sorunun, objektif olarak kısa ve gerekçesiz olması ve yine aynı nedenle kişisel görüş ileri sürmekten uzak olması güç gözükmemektedir. Kısa ve gerekçesiz olma ve kişisel görüş ileri sürmeme niteliğinin objektif kılınması, bu niteliğin, her parlamenterin soruyu sormakla ulaşmak istediği amaca ve sorulacak sorunun gerektirdiği kapsama göre değişkenlik gösterebilmesiyle maluldür.³⁰¹ Bununla birlikte, yazılı soru bakımından

³⁰¹ 1973 İçtüzüğünün TBMM'deki görüşmeleri sırasında parlamenterlerce de benzer eleştiriler yöneltilmiştir. Özellikle Celal Kargılı'nın Anayasa Komisyonu Başkanı Cevdet Akçalı'yla diyalogu dikkate değerdir. Celal Kargılı, ironiyle "*Radyoda «Doğru mu, yanlış mı» programı var, bilgi yarışmaları var, bunu da öyle yapmaz iyi olurdu, doğru mu, yanlış mı şeklinde..»*" diyerek sorunun kısa ve gerekçesiz olmasının hangi kıstasla belirlenebileceğini sormuş; bunun üzerine Cevdet Akçalı da "*Öyle olacak zaten.*" diyerek cevap vermiştir. Kargılı, bu cevabı tekrarlayarak kayda geçmesini özellikle istemiştir. Kargılı "*Soru kısa, gerekçesiz ve şahsî mütalâa ileri sürmeksizin*" ibaresine yönelik eleştirisiyle konuşmasını şu şekilde sürdürmüştür: "*Muhterem arkadaşlar, Sayın Komisyon Başkanının da belirttiği şekilde demek ki, soru radyo programlarındaki bilgi yarışmalarında olduğu gibi doğru mu, yanlış mı şeklinde tezahür edecek ve parlâmanter denetim, bilgi yarışmalarında olduğu gibi, «doğru, yanlış» veya «evet, hayır» şeklinde bitecek. Muhterem arkadaşlarım, dünyanın hiçbir yerinde böyle bir denetim yolu herhalde var olamaz, mümkün olamaz. Şimdi ben bir soru soracağım. Soru sormak, benim anladığım anlamda en azından bir araştırma ve bir bilgi gerektirir. Ben bu soruyu evvelâ araştırmam, bilgim ötesinde bir amaç, bir neden varsa bunların hepsini toplayarak bir soru haline getireceğim, görüşlerimi koyacağım, «bunun böyle olmasını istiyorum, yarar var mıdır yok mudur» diyeceğim. Bir izah tarzı koyacağım. Bugüne kadar sayın parlâmenterlerin Yüce Meclise sorduğu sorular da herhalde bu ölçüler içerisinde hazırlanmış sorulardır.*" (Yazım hataları tutanağa aittir). Kargılı'dan sonra Salih Aygün söz alarak şunları söylemiştir: "*Hiçbir zaman Celâl Kargılı'nın mütalâalarına iştirak etmedim, fakat bugün ister istemez Celâl Kargılı'nın bu maddenin birinci fıkrası üzerindeki mütalâalarına iştirak etmek zorundayım. Bir defa, «soru kısa olacak, gerekçesiz olacak, bir önergeyle Hükümet adına cevaplandırılacak» diyor. Soruyu veren adam gerekçesini, şahsî mütalâasını, şahsî mütalâasıyla beraber bugünkü hukuk nizamı içerisinde bu meselenin nasıl olması gerektiğini sorusuna eklemeye acaba bir cümle veya iki cümle içinde buna cevap veren yetkili, Başbakan veya bakan soru sahibinin kastını nasıl tespit edecek, nasıl anlayacak? Hiç olmazsa soruyu soran kişiye maksadını anlatabilmesi için bir fırsat verin, denetlemeyi bu kadar da kısımayın. Sayın Kargılı'nın yerden göğe kadar haklı olduğunu burada tespit etmek istiyorum. Komisyon veya içtüzük teklifini hazırlayanlar nasıl düşünürlerse düşünsünler; yazılı soruyu bu şekilde sorduktan sonra ilgili bakan zaten istediği gibi cevap verecek.*" (Yazım hataları tutanağa aittir). Bkz. Millet Meclisi, B: 20, 14/12/1972, O: 1, s. 193-195. Burada parlamenterlerin, denetim yetkilerine ilişkin hassasiyetlerini vurgulamak amacıyla şunu da belirtmek gerekmektedir. Yukarıdaki eleştirileri getirenler, CHP üyesi Celal Kargılı ve Adalet Partisi üyesi Salih Aygün'dür. Eleştirilerin muhatabı olan Anayasa Komisyonu Başkanı Cevdet Akçalı da Adalet Partisi üyesidir. Genel

İçtüzüğe göre uygun görülen bir önerenin varlığı için maddede sayılan bu subjektif nitelikteki ancak objektif kılınmaya çalışılan özellikler arandığından, bunların olmaması durumunda -tıpkı 67'nci maddenin 2'nci fıkrasına benzer şekilde- önerenin soru sahibine geri verilmesi olasılığıyla karşılaşılacaktır. Bu olasılık, uygulamada özellikle muhalif parlamenterler yönünden gerçekleşebilmeye yakındır.³⁰²

Yazılı sorunun öznesi parlamenterdir. Yazılı sorunun parlamenterin bireysel olarak kullanabileceği tek denetim aracı olduğu İçtüzüğün 96'ncı maddesinin 2'nci fıkrasındaki “*sadece³⁰³ bir milletvekili tarafından imzalanır*” ibaresiyle belirtildiğinden bu aracın kullanılmasını sağlayan ve yalnız soru sahibince hazırlanarak imzalanan önerenin parlamenterin üslubundan ve amacından tamamen arındırılması eşyanın tabiatına uygun düşmeyecektir. Bu nedenle kısa, gerekçesiz, kişisel görüş ileri sürmeyen bir önerenin ideal biçimini oluşturmanın mümkün olup olmadığı kadar böyle bir biçimin soru aracının işlevini yerine getirmesi bakımından ideal olup olmadığı da tartışmalıdır. Çünkü soru aracının soyut ve genel sorular ortaya çıkaracak derecede sınırlanması,

Kurul toplantısının gerçekleştiği tarihte ise 12 Mart Muhtırasının ardından kurulan Melen Hükûmeti (22.05.1972-15.04.1973) görevdedir. Türkiye Cumhuriyeti Hükûmetleri, https://www5.tbmm.gov.tr/kutuphane/e_kaynaklar_kutuphane_hukumetler.html (16 Şubat 2023). Bu hükûmet Türkiye Cumhuriyeti'nin 35'inci hükûmeti olup kamuoyunda partilerüstü-teknokrat hükûmet olarak bilinmektedir. Yukarıdaki eleştirileri getiren parlamenterlerin partileri bu hükûmete bakan vermiştir; daha açık bir anlatımla, CHP ve AP, Millî Güven Partisi'yle birlikte bu hükûmetin üç koalisyon ortağından ikisidir. Bu hükûmetin görevde olduğu sırada parlamentoyu oluşturan 1969 yılındaki genel seçimde Adalet Partisi birinci parti olmuştur. 1969 Yılı Genel Seçimlerinde Partilerin Aldıkları Oylar ve Oranları, https://www5.tbmm.gov.tr/develop/owa/secim_sorgu.secimdeki_partiler?p_secim_yili=1969 (16 Şubat 2023). Döneme ilişkin bu panoramik kesit, iktidardaki partinin üyesi de olsa bir parlamenterin salt aynı partinin üyesi olan parlamentere destek vermeyerek muhalif bir tutum sergileyebileceğini ve dolayısıyla iktidardaki partiye üye de olsa esasta her parlamenterin muhalefet etme hakkının öznesi olabileceğini imlemektedir.

³⁰² İade nedenleri TBMM tarafından yayımlanmadığından parlamenterlerce TBMM'de dile getirilirse veya basına yansıtılırsa öğrenilebilmektedir. Bkz. Hakkâri Milletvekili Leyla Güven'in toplumsal barışı zedelediği gerekçesiyle kendisine yapılan tecridin kalkması talebine ses verilmesi gerektiğine; AKP tarafından denetim faaliyetlerinin engellendiğine; 27'nci Dönemde 30 soru önergesi, 8 araştırma önergesi ve 9 kanun teklifinin çeşitli gerekçelerle iade edildiğine ve bu konudaki muhatapın kim olduğunu öğrenmek istediklerine ilişkin açıklama (Mersin Milletvekili Fatma Kurtulan'ın Genel Kurul konuşması), Dönemi ve Yasama Yılı: 27/2, B: 17, 14/11/2018. Hatta muhalefet, önergelerin neden iade edildiğinin araştırılması için önerge de vermiş ancak bu önerge, dönem sona erdiğinden hükümsüz sayılmıştır. Bkz. HDP Grubu adına Grup Başkanvekili İstanbul Milletvekili Filiz Kerestecioğlu Demir'in, milletvekilleri tarafından verilen bazı önergelerin iade gerekçelerinin araştırılarak alınması gereken önlemlerin belirlenmesi amacıyla bir Meclis araştırması açılmasına ilişkin önergesi, Dönemi ve Yasama Yılı: 26/3, Esas Numarası: 10/2305, Başkanlığa Geliş Tarihi: 13/11/2017. Muhalif parlamenterlerin, iade gerekçelerinin sorgulandığı yazılı soru önergeleri verdikleri de görülmektedir. Bkz. İstanbul Milletvekili Mustafa Sezgin Tanrıkulu'nun, iade edilen bir soru önergesine ilişkin yazılı soru önergesi, Dönemi ve Yasama Yılı: 27/4, Esas Numarası: 7/51404, Başkanlığa Geliş Tarihi: 22/09/2021; Van Milletvekili Lezgin Botan'ın, 26'ncı Yasama Dönemi'nde iade edilen önergelere ilişkin yazılı soru önergesi, Dönemi ve Yasama Yılı: 26/3, Esas Numarası: 7/17848, Başkanlığa Geliş Tarihi: 19/10/2017; Balıkesir Milletvekili Namık Havutça'nın, soru önergelerine ve iade edilen önergelere ilişkin yazılı soru önergesi, Dönemi ve Yasama Yılı: 24/3, Esas Numarası: 7/9204, Başkanlığa Geliş Tarihi: 06/07/2012.

³⁰³ Yasa koyucu “*bir milletvekili tarafından imzalanır*” yerine “*sadece bir milletvekili tarafından imzalanır*” diyerek sorunun, parlamenterin bireysel kullanabileceği denetim aracı olduğunu vurgulamayı tercih etmiştir. Aynı yönde görüş için bkz. Mahmut Bülbül, “Bir Parlamenter Denetim Yolu Olarak TBMM'de Yazılı Soru”, **Yasama Dergisi**, Sayı 4, 2007, s. 29.

işlevine uygun kullanılabilme olanakları dâhilinde oldukça etkili bir denetim ve dolayısıyla muhalefet aracına dönüşebilecek soruyu etkisizleştirmekte ve hatta sorunun denetim yetisini örselemektedir. Soruların soyut ve genel olması, cevapların da bir o kadar soyut ve genel olmasına yol açabileceğinden soru muhatabının zorlanmadan verebileceği üstünkörü cevaplarla geçiştirilen soru önergelerinin artması sakıncası da doğabilecektir.

Soru önergelerinin İçtüzüğe uygunluğu bakımından kişiliğe ve özel yaşama ilişkin konuları içermeyen nitelikte olması da aranmaktadır ki bu nitelik, Anayasa'nın "*Özel hayatın gizliliği*" kenar başlıklı 20'nci maddesinde dayanağını da bulmaktadır. Soru önergelerinin kişiliğe ve özel yaşama ilişkin konuları içermemesi, diğerlerine göre objektif bir nitelik olsa da, olgu ve değer yargısı ayrımı göz önünde tutulduğunda kişiliğe ve özel yaşama ilişkin olduğu iddia edilebilecek konuların siyasal alana esaslı biçimde karıştığı sürece soru konusu olması olasılığı doğacaktır³⁰⁴ ki özellikle nepotizmin ve klientalizmin baş gösterdiği iktidarlarda, muhalefetten yöneltilen soru önergelerinin önünü kesebilecek bu niteliğin muhalefetçe sorgulanacak alana perde çekmesi de gündeme gelmekten uzak değildir. Bu nedenle sorunun bu nitelikte olmasını, kişiliğe ve özel yaşama ilişkin konuların dolaylı değil doğrudan soru önergesine konu olmaması olarak yorumlamak gerekmektedir.

Soru önergelerinde aranan bir diğer nitelik de önergeye belge eklenmemiş olmasıdır.³⁰⁵ İçtüzüğün 96'ncı maddesinin 2'nci fıkrasında geçen soru önergesine belge ekleme yasağı da önergenin soru sahibine geri verilmesini gerektirebilecektir.³⁰⁶ Belge eklememenin pratikte bir yararı olabileceği düşünülebilirse de sorulan sorunun dayanaklarının önergeye eklenmesi, parlamenterin sorusuna ilişkin savları kolaylıkla temellendirebilmesine ve soru muhatabından daha tatmin edici cevaplar alabilmesine

³⁰⁴ Erdal Onar, "Parlamenter Denetim Yolları", Hasan Erikli, Bahadır Yeşilırmak (ed.), **Parlamenter Denetim Sempozyumu** içinde (ss. 64-169), Ankara: TBMM Basımevi, 2012, s. 87.

³⁰⁵ Önergesinin kişiliğe ve özel yaşama ilişkin konuları içermemesi ve önergeye belge eklememesi, 1973 yılındaki İçtüzükte değil 1996 yılındaki İçtüzük değişikliğinde getirilmiştir. Sorunun düzenlendiği 96'ncı maddeye eklenen bu ifadeler hakkında TBMM Genel Kurulunda herhangi bir söz talebi olmadığı görülmektedir. Bkz. TBMM, B: 53, 16/05/1996, O: 2, s. 552.

³⁰⁶ İçtüzüğe uygun bir soru önergesi olamayacağından geri verilmesi olası gözükmemektedir ancak Yasama Uzmanı Mahmut Bülbül, uygulamada soru önergesinin geri verilmediğini ancak yalnız soru önergesi metninin işleme alındığını belirtmektedir. Bkz. Bkz. Bülbül, "TBMM Başkanı Tarafından Soru Önergelerinin Milletvekillerine İadesi", s. 133.

hizmet edecektir.³⁰⁷ Özellikle muhalif parlamenterlerden yöneltlen soruların mesnetsiz olarak görülmemesi ve sorunun layıkıyla cevaplandırılması için -her soru için değilse de bazı sorular için gerekebileceğinden- belge eklenmesinin yasaklanmaması yerinde olacaktır.

İçtüzüğün 96'ncı maddesinde yazılı sorunun kapsamında kalacak konulara ilişkin herhangi bir belirleme yapılmamıştır; demek oluyor ki, parlamenterler her tür konu hakkında yazılı soru sorabilecektir. Ancak “*Sorulamayacak konular*” kenar başlıklı 97'nci maddede kapsam dışında kalacak konular belirlenerek sınırlamaya gidilmiştir. Bu sınırlama “*Aşağıdaki sorular Başkanlıkça kabul edilemez*” ifadesiyle belirtilmiştir. Bu ifadenin lafzıyla vurgulanandan anlaşılabilir olan, parlamenterin soru soracağı konular sınırlanamayacağından -ki böyle bir sınırlama parlamentonun varlık amacına tezattır-³⁰⁸ parlamenter her konuda soru sorabilirse de ilgili madde kapsamında olanların Başkanlıkça kabul edilmeyeceğidir. Bu, bir bakıma parlamenterin soru sorma hakkının açık değil örtülü sınırlanması olarak görülebilecektir. İçtüzüğün 97'nci maddesine göre, “*başka bir kaynaktan kolayca öğrenilmesi mümkün olan konular*” ile “*tek amacı istişare sağlamaktan ibaret konular*” sorulamayacak konular olarak Başkanlıkça kabul edilemez bulunacaktır.

Yukarıda açıklandığı üzere, ister sözlü ister yazılı cevaplanır olsun soru aracının çeşitli amaçlarından bazılarının doğrudan muhalefet etmeye hizmet ettiği hatırlanırsa bu

³⁰⁷ Bülbul çalışmasında “*Belge eklenmemesi kuralı hükümet, milletvekili ve Meclis Başkanlığı açısından önem taşımaktadır. Çünkü belge eklenmesi usul ekonomisine aykırı olmakla birlikte bir milletvekilinin her hangi bir konuda bilgi edinmek için ilgili Bakanlar Kurulu üyesini ikna etmek veya ona belge sunmak veya gerekçe ileri sürmek gibi zorunluluğu bulunmamaktadır. Sonuç olarak önergedeki konuyu Başbakanlık veya ilgili bakanlık araştırarak cevabın verilmesi sırasında zaten yapacaktır.*” diyerek belge eklememenin pratikteki yararına değinmiş ve bunun parlamenter yönünden de araştırma zorunluluğunu kaldıracağını imlemişse de uygulamada her soru yönünden bu çıkarımlar geçerli olmayabilecektir. Tabii bir parlamenter hiçbir araştırmaya girmeksizin dahi soru sorabilir çünkü sorunun -yukarıda da değinildiği üzere- birden fazla ve farklı yönlü amaçları mevcuttur ve bunlar parlamenterin soruya özgülenmiş bir araştırma yapmasını gerektirmeyebilir. Ancak parlamenterin araştırma yapmasını ve bunu belgesiyle ortaya koyarak soru muhatabına yönelmesini gerektirecek nitelikte bir soru ve buna bağlı bir amaç söz konusuysa bu hükmün bunu engellediği de dikkate alınmalıdır. Nitekim Bülbul’ün çalışmasında da yer verdiği üzere, Atilla Başoğlu o sırada Kültür ve Turizm Bakanı olan Atilla Koç’a Ayasofya’nın dış cephesindeki renk değişikliğine ilişkin birtakım soruları Ayasofya’nın ve bazı manastırların fotoğraflarını kullanarak sormuştur. Bülbul’ün aktardığına göre, bu fotoğrafların soru önergesine eklenmesinden dolayı fotoğraflar Başkanlıkça belge olarak değerlendirilerek önerge iade edilmiş, bunun üzerine Başoğlu fotoğrafları önerge metnine aktarınca Başkanlık önergenin bu hâlini işleme koymuştur. Bkz. Bülbul, “TBMM Başkanı Tarafından Soru Önergelerinin Milletvekillerine İadesi”, s. 133.

³⁰⁸ Yukarıda da açıklandığı üzere, parlamento, konuşulamayanın dahi konuşulabileceği mekândır; parlamentoda konuşulanların istisnai durumlarda kamuya kapatılması (kapalı oturum içeriğinin devlet sırrı sayılması gibi) ileride açıklanmak koşuluyla ve ölçülü bir süreye bağlı kalınarak kabul edilebilir olmakla birlikte sorulamaz sorular ve dolaylı olarak konuşulamaz konular alanı oluşturmak parlamentonun varlık amacıyla çelişecektir. Bu çelişik durum nihayetinde en çok muhalefetin aleyhine sonuçlar doğurmaya açık niteliktedir.

yönüyle sorunun bir muhalefet aracı olduğu tartışmasıdır. Yinelemek gerekirse, sorunun amaçları; denetim faaliyetini yürütme, diğer denetim yollarından birine geçiş sağlama, yurttaşlara/seçmenlere mesaj verme, hükûmetin icraatlarını parlamento ve kamuoyu önünde bilinir kılma ve de hükûmeti kimi zaman yıpratma/zor duruma düşürme olarak sayılabilmektedir. Bu amaçlardan özellikle hükûmetin icraatlarını parlamento ve kamuoyu önünde bilinir kılma ile hükûmeti kimi zaman yıpratma/zor duruma düşürme, sorunun doğrudan muhalefet aracı ve dolayısıyla denetim aracı olarak kullanılmasına olanak sağlayan amaçlardır.³⁰⁹

Muhallif parlamenter, bilgisi dâhilinde olan bir konuyu muhatabından sorarak alacağı cevap yoluyla soru muhatabını zor durumda bırakmayı yahut muhatabından sormasına karşın cevap alamıyorsa soru muhatabının cevaptan kaçındığını kamuya ifşa etmeyi amaçlıyor olabilir. Oysa İçtüzük başka bir kaynaktan kolayca öğrenilmesi mümkün olan veya tek amacı istişare sağlamaktan ibaret konuları soru aracına kapatmıştır. Başkanlık, parlamenterin bu amaçlarını gözetemeyebileceğinden salt muhatabından cevap alınmasıyla önemsenecek bir soruyu dahi kolayca öğrenilebilir veya istişare amaçlı görerek kabul etmeyebilecektir. Parlamenterin soru sormakta birden fazla ve iç içe geçmiş amacının olabileceği ve bu nedenle parlamenter sorularının her zaman dışarıdan bakışla İçtüzüğün sorulamayacak gördüğü konular arasına girip girmediğinin ayırdının güçleşeceği dikkate alınarak bu maddenin kaldırılması daha uygun olacaktır.³¹⁰

³⁰⁹ Bu amaçların sorunun denetim aracı olma işlevinden ayrıştığı düşünülmemelidir. Tersine hükûmeti denetleme ve muhalefet etme olgusu, eşyanın tabiatına uygun olarak birbirinden ayrıştırılabilir değildir. Yalnız sorunun amaçlarından bazıları diğer bazılarına nispeten parlamentonun muhalefet kesimince başvurulabilir olup muhalefet etkinliğine daha elverişli olduğundan aralarındaki nüans gözetilebilir ki bu nüans, soru aracının her bir amacının aslında muhalefet etmeye hizmet ettiğini unutturmamalıdır.

³¹⁰ 1973 İçtüzüğünde 95'inci maddede yer alan bu iki kısıta ek bir üçüncü kısıt da bulunuyordu. İlgili maddeye göre “Konusu, evvelce Başkanlığa verilmiş gensoru önergesiyle aynı olan sorular” da sorulamayacak konular arasındaydı. 1996 İçtüzük değişikliğinin Genel Kuruldaki görüşmeleri sırasında, 95'inci maddenin kaldırılmasını teklif eden madde hakkında gruplar adına veya kişisel hiçbir söz talebi olmamış ancak “95'inci maddesi kaldırılmış” ibaresinin “Soru önergelerinde disiplinin sağlanması ve yanlış yorumlara yol açılmaması için bu maddenin korunmasında yarar vardır.” gerekçesiyle metinden çıkarılması yönünde önerge verilmiş olup bu önerge, Başkanlık Temsilcisinin ve Komisyonun katılımıyla oylamaya sunularak kabul edilmiş ve kabul edilen önerge doğrultusundaki değişik şekliyle oylamaya sunulan madde, değişik şekliyle kabul edilmiştir. Bkz. TBMM, B: 53, 16/05/1996, O: 2, s. 552. Görüldüğü üzere, dönemin parlamenterleri, soru aracının kullanımını daraltabilmeye açık ilgili maddenin kaldırılıp kaldırılmaması hususunda tartışmamış; yalnız disiplin sağlanmasını ve yanlış yorumlara yol açılmamasını gözetmişlerdir. Oysa parlamenterin soru aracını daraltabilmeye açık bir hükmün varlığının korunması, disiplin sağlamayla bağdaştırılabilir olamayacağı kadar bu hükmün kendisi -yukarıda açıklandığı üzere- yanlış yorumlara yol açarak soru önergelerinin kabul edilmemesine neden olabilecektir. Çalışmada sunulan panoramik kesitlerden 1973 İçtüzüğünün ve 1996 İçtüzük değişikliğinin Genel Kurul görüşmelerindeki parlamenter yaklaşımları kıyaslandığında -1961 Anayasası'nın yarattığı zihinsel ortamın da katkısı olsa gerek- 1973 İçtüzüğünün görüşmelerinde TBMM'de olan parlamenterlerin, parlamenter hak ve yetki bakımından daha koruyucu oldukları dikkate değerdir.

İçtüzüğün 96'nci maddesine ek olarak Anayasa'nın 138'inci maddesi sorulamayacak konular alanını genişletmektedir. 138'inci maddenin 3'üncü fıkrasına³¹¹ göre; “Görülmekte olan bir dava hakkında Yasama Meclisinde yargı yetkisinin kullanılması ile ilgili soru sorulamaz (...)”. Ancak bu hükmün yorumlanmasında şu nüansın göz önünde tutulması önemlidir. Anayasa koyucu görülmekte olan bir davaya konu olan olay/durum hakkında soru sorulmasını değil bu dava hakkında yargı yetkisinin kullanılması ile ilgili soru sorulmasını yasaklamıştır. Aksi yönde bir yorum, Anayasa ve yasa koyucunun iradesiyle çelişeceği kadar -çünkü ne Anayasa ne de İçtüzük soruyu düzenleyen hükümlerde böyle bir yasak getirmiştir- sorunun gereğince işletilememesi, özellikle de önemli konuların salt yargı önünde olduğundan muhalefetçe sorgulanamaması anlamına gelecektir.

İçtüzüğün “Yazılı sorunun cevabı” kenar başlıklı 99'uncu maddesinde cevaplandırmaya ilişkin usulle birlikte sorunun muhalefetçe etkili kullanılabilmesinde önem taşıyan cevaplandırma süresi ve cevaplandırmama durumu da düzenlenmiştir. Cevaplandırma usulünü düzenleyen 1'inci fıkraya göre; muhatabı tarafından³¹² Başkanlığa iletilen cevap, Başkanlıkça derhâl soru sahibine iletilir ve Başkanlıkça alındığı günün veya bir sonraki günün birleşim tutanağına eklenerek parlamentonun da bilgisine sunulmuş olur ki bu, yazılı sorunun yalnız sahibi ve muhatabı arasında kalmaması için önemlidir.

Cevaplandırma süresini düzenleyen 2'nci fıkraya göre; soru muhatabının³¹³ cevaplandırma süresi, yazılı sorunun gönderildiği tarihten itibaren en geç on beş gün olup

³¹¹ İleride “Meclis Araştırması” başlığında daha detaylı açıklanacaktır.

³¹² Anılan fıkradaki ibare “Yazılı soruların cevabı, bir Cumhurbaşkanı yardımcısı veya ait olduğu bakanlık eliyle Başkanlığa sunulur.” şeklinde olduğundan lafızdaki “bir” belgisiz sıfatı, “Cumhurbaşkanı yardımcılarında herhangi biri” olarak anlaşılmaktadır. Cumhurbaşkanlığı hükûmet sistemine uyumlaştırma amacıyla 09/10/2018 tarihli ve 1200 sayılı Türkiye Büyük Millet Meclisi İçtüzüğünde Değişiklik Yapılmasına Dair Karar (Resmî Gazete: 16/10/2018 - 30567) ile anılan fıkradaki ibarede değişiklik yapılmıştır. İbarenin değişiklikten önceki hâli “Yazılı soruların cevabı, Başbakanlık veya ait olduğu bakanlık eliyle Başkanlığa sunulur.” şeklindedir ve değişiklik sonrasında “Başbakanlık veya ait olduğu bakanlık” yerine “ilgili Cumhurbaşkanı yardımcısı veya ait olduğu bakanlık” yazılması gerekirken “bir Cumhurbaşkanı yardımcısı veya ait olduğu bakanlık” yazılmıştır. İbarenin hâlihazırdaki lafzına göre eğer birden fazla Cumhurbaşkanı yardımcısı görevdeyse bunlardan herhangi biri sorunun cevabını sunabilecektir; soru yöneltilen Cumhurbaşkanı yardımcısını işaret edebilecek bir vurgu da bulunmamaktadır. Yukarıda açıklandığı üzere, Cumhurbaşkanlığı Kabinesi ile Başbakanlık Kabinesi örtüştürülebilir değildir; bu nedenle sorunun cevabı, soru muhatabı olan “ilgili Cumhurbaşkanı yardımcı” tarafından Başkanlığa sunulmalıdır ve ibare bu yönde değiştirilmelidir.

³¹³ Anılan fıkarda “Cumhurbaşkanı yardımcısı veya bakan” ibaresi geçmekte olup sözcük yapısının -sırasıyla- çoğul (Cumhurbaşkanı yardımcısı) ve tekil (bakan) olduğu görülmektedir. Bundan ötürü soru muhatabı “tüm Cumhurbaşkanı yardımcısı” olarak anlaşılmaktadır; oysa devamında “bakanlar” değil “bakan” denilmektedir.

tatil veya ara verme söz konusu ise havale işlemi yapılır ve on beş günlük süre tatil veya ara vermeden sonra başlar ki burada özellikle güncelliğini yitirebilecek soruların cevaplanması yönünden gerçekleştirilecek gecikmenin, sorudan beklenen yararı düşüreceği veya ortadan kaldıracığı olasılığı dikkati çekmektedir. Bununla birlikte İçtüzüğün “onbeş gün içinde cevaplandırılır” yerine “en geç onbeş gün içinde cevaplandırılır” ibaresini tercih etmesinin lafzi yorumu -ki “en geç” vurgusu kullanılmasa dahi “içinde” sözcüğü sürenin on beş günü aşamayacağını ortaya koymaktadır- yasa koyucunun, cevaplama daha kısa bir sürede gerçekleştirilebiliyorsa azami süreye dayanılarak beklenmemesi gerektiğini vurgulamak istediğine yorulabilmektedir. Nitekim yinelenirse, sorudan beklenen yarar sorunun güncelliğini yitirmemesiyle koşutluk gösterebilmektedir.

Cevaplandırmama durumunun düzenlendiği 3’üncü fıkra göre ise; muhatabınca³¹⁴ süresi içinde cevaplandırılmayan yazılı soruların, süresi içinde cevaplandırılmadığı gelen kâğıtlar listesinde³¹⁵ ilan edilerek soru muhatabına da bildirilir. Burada cevaplandırmamanın herhangi bir yaptırımı olmadığından ancak cevaplandırmama durumunun tespitinden ve ilanından söz edilebilmektedir ki gelen kâğıtlar listesinde ilan edilme, bir yaptırım olmayıp salt parlamentonun ve ilgililenenlerin³¹⁶ durumdan bilgi sahibi olmasına hizmet etmektedir. Demek oluyor ki,

Nitekim soru muhatabı parlamenter rejim döneminde de tekildir; demek oluyor ki soru, tek bir bakana yöneltilmektedir. Bkz. Bülbül, “Bir Parlamenter Denetim Yolu Olarak TBMM’de Yazılı Soru”, s. 31. Bu ibare, soru muhatabının sayısı yönünden yanıltıcı görülmektedir; ayrıca 1’inci ve 2’nci fıkradaki ibareler karşılaştırıldığında -hem “*Bir Cumhurbaşkanı yardımcısı*” hem de “*Cumhurbaşkanı yardımcısı*” denildiğinden- İçtüzük maddeleri arasında anlatımsal uyumsuzluğun olduğu da kaydedilmelidir. Bu durum, İçtüzüğün dil yönünden özensizce hazırlanmış olabileceği kaygısını da uyandırmaktadır. Bu doğrultuda ibarenin, “*ilgili Cumhurbaşkanı yardımcısı veya bakan*” olarak değiştirilmesi yerindedir.

³¹⁴ Anılan fıkra “*Cumhurbaşkanı yardımcısına veya bakanlara*” ibaresi geçmekte olup sözcük yapısının -sırasıyla- tekil (Cumhurbaşkanı yardımcısına) ve çoğul (bakanlara) olduğu görülmektedir. Bu tespit diğer iki fıkra ile ilişkili eleştirilerle birlikte düşünüldüğünde maddenin bütününde soru yöneltilen özne bakımından dilsel/anlatımsal sorunların mevcut olduğu kaydedilmelidir. Maddenin önceki hâlinin düzenlendiği 1996 İçtüzüğünde ise, madde içeriğinin bütününde -tutarlı olarak- soru muhatabını işaret edebilir tekil yapılı nitelemeler (ait olduğu bakanlık/ait olduğu bakanlığa/ilgili bakanın) kullanılmıştır.

³¹⁵ İçtüzüğün “*Gelen Kâğıtlar Listesi*” kenar başlıklı 51’inci maddesi “*Başkanlığa gelen kanun teklifleri, resmi tezkereler ve komisyon raporları ile yazılı soru, genel görüşme, Meclis araştırması ve Meclis soruşturması önergeleri gelen kâğıtlar listesinde yayımlanır.*” diyerek tanımlamaktadır.

³¹⁶ Burada özellikle yurttaşların yerine ilgililenenlerin denilmesinin nedeni, her bir yurttaşın gelen kâğıtlar listesini takip etmeyeceği gerçeğidir. Bu listeyi takip edenlerin, çoklukla demokratik kitle örgütleri içerisinde faaliyette bulunan yurttaşlar olması beklenendir. Çünkü yasama ve denetim süreci -ideali tüm yurttaşların ilgi alanında olması iken- bu örgütlerin ve bu örgütlerde faaliyette bulunanların ilgi alanındadır. Dolayısıyla gelen kâğıtlar listesi, yasama ve denetim sürecini güncel olarak takip etme gereği duyanlar için çok önemli bir belgedir. Bkz. Yasama Derneği (YASADER), **Sivil Toplum İçin Yasama Sürecine Katılım El Kitabı**, 2. Baskı, Ankara: Yasama Derneği Yayınları, 2011, s. 40-41. Ancak bu liste yurttaşların çoğunluğu için dikkat çekici olmadığından cevaplandırılmayan soruların bu listede ilanı, kamusal yankı uyandırmakta yetersiz kalmaya açıktır.

sorunun cevaplandırılmamasının karşılığı, yalnız sorunun cevaplandırılmadığının duyurulmasından ibarettir. Bununla birlikte, bu durumun kamuoyuna doğrudan³¹⁷ duyurulmasını sağlayacak bir yöntem işletilmediğinden, kendisi adına yetki kullanılan yurttaşların kitle olarak durumdan haberdar olması ancak parlamenterlerin bunu basınla paylaşmasıyla mümkün olabilmektedir ki parlamenterlerin de bu tür bilgileri istisnasızca paylaşması hayatın olağan akışında beklenmeyecektir.³¹⁸

Yukarıda aktarıldığı üzere, Fransa uygulamasında cevaplandırılmayan sorulara ilişkin uyarılar resmî gazetede yayımlanmaktadır. Bu yöntemin, yaptırım anlamında bir karşılık sağlayıp sağlamadığı tartışılabilir olsa dahi duruma aleniyet kazandırması, kamuoyunun, muhalefetin hangi soruları sorduğunu, iktidarın hangi soruları cevaplandırmadığını denetlemesini sağlamaktadır ki yetkilendirilen erklerin -ki muhalefet de esasta yurttaşlar adına kullanılan bir erk tir- yetkiyi nasıl kullandığının denetimi, hem iktidar hem muhalefet için -kısa veya uzun erimli- yaşamsal sonuçlar doğurabilecektir. Türkiye uygulamasındaki gelen kâğıtlar listesinde ilan ile Fransa uygulamasındaki resmî gazetede yayım birbiriyle karşılaştırıldığında, resmî gazetede yayımın gelen kâğıtlar listesinde ilana kıyasen daha kitlesel bir yöntem olacağı düşünülmektedir.

Sorunun muhalefetçe etkili kullanılabilmesi için öncelikle soru aracına ilişkin düzenlemenin parlamentere, iktidarın denetiminde soruyla ulaşılmak istenen amacı ortadan kaldırabilir kısıtlar getirecek nitelikte olmaması ve daha da önemlisi soru aracının işlev yitimine uğramadan işletilmesinde nirengi noktası³¹⁹ olan sorunun cevaplanmasının güvenceli kılınması, demek oluyor ki sorunun cevaplanmamasının yaptırıma tabi tutulması gerekmektedir. Bununla birlikte, parlamentonun merakının sınırı olmamasına karşın parlamenterlerin soramayacakları sorular birçok parlamentoda tanımlanmıştır³²⁰ ki

³¹⁷ Gelen kâğıtlar listesinin İçtüzükte düzenlendiği ve ilgili maddenin içeriği dikkate alındığında bu listenin esasta ve doğrudan parlamentoya/parlamenterlere hitap ettiği ve kamuoyuna doğrudan hitap etmediği düşünüldüğünden “doğrudan” sözcüğü kullanılmıştır.

³¹⁸ Muhalef parlamenterler genellikle toplumsal muhalefette karşılığı olan önemli konulara ilişkin soruların cevaplandırılmamasını veya yasama yılı sonunda o yıl boyunca muhalefetin sorduğu ancak iktidarın cevapsız bıraktığı yahut özensiz cevapladığı soruların istatistiğini basınla paylaşarak kamuoyunu haberdar etmektedir.

³¹⁹ Nirengi noktası, “Bir işin, bir meselenin asıl ve önemli tarafı” anlamında kullanılmaktadır. Bkz. **Kubbealtı Lugatı -Asırlar boyu tarihi seyri içinde- Misalli Büyük Türkçe Sözlük**, “Nirengi noktası”, s. 934.

³²⁰ Matti Wiberg, “Parliamentary Questioning: Control by Communication?”, Herbert Döring (ed.), **Parliaments and Majority Rule in Western Europe** içinde (179-222), Frankfurt/New York: Campus Verlag/St. Martin’s Press, 1995, s. 200.

bu bağlamda sorulamayacaklar; kişisel davalar, özel meseleler, uygunsuz ifadeler, ağır basan ulusal çıkarlar, özellikle kendini savunamayacak durumdaki üçüncü kişilere yönelik isnatlar hakkındaki sorular ile konusu hâlihazırda tartışılan veya tartışılmaya başlanacak olan, hukuki görüş almayı gerektiren, gereğinden fazla belge içeren, varsayıma dayanan, iddia veya çıkarım sayılan, görüş açıklaması niteliğinde görülen sorular olarak sıralanmaktadır.³²¹

Sorulamayacak sorulara yakından bakıldığında bunları belirleyen ölçütlerin bazılarının yeteri kadar objektif değerlendirilemeyeceği, bazılarının ise soru aracıyla ulaşılabilecek amaçların çeşitliliğini göz ardı ettiği görülebilecektir. Nitekim sorulamayacak sorular³²² belirlenirken soru aracının bir muhalefet aracı olarak da kullanılacağından ziyade parlamentonun işleyişine ilişkin elverişliliklerin daha çok göz önünde tutulduğu çıkarımına varmak mümkündür. Oysa denetim mekanizmasının uygulamada parlamentonun muhalefet kesimince işletildiği dikkate alınırsa bu mekanizmayı işler kılan muhalefetin, soruyu layıkıyla kullanabilmesine ket vurmamak gerektiği bir esas olarak hatırlanmalıdır.³²³

2. Meclis Araştırması

a. Tanımı ve Amacı

Meclis araştırması (*inquiry/parliamentary inquiry*), yasama organının herhangi bir konu hakkında bilgi edinmek ve bu doğrultuda yürütme organının denetimini sağlamak için kendi üyelerinden oluşan ve ilgili konuyu araştırmakla görevli komisyon(lar) aracılığıyla kullanageldiği bir denetim aracıdır.³²⁴ Yasama organının

³²¹ Gaston Bruyneel, “Interpellations, Questions and Analogous Procedures for the Control of Government Actions and Challenging the Responsibility of the Government”, *Constitutional and Parliamentary Information*, Volume 115, 1978, s. 81-82’den aktaran: Wiberg, s. 200.

³²² Sayısal verilere dayanan kapsamlı bir değerlendirme için bkz. Wiberg, s. 200-204.

³²³ Özbudun, Parlâmenter Rejimde Parlâmentonun Hükûmeti Murakabe Vasıtaları, s. 43.

³²⁴ Parlamentoların, yürütmeyi denetlemekten başka amaçlara yönelen araştırmalar da yapmaya yetkisi olduğu literatürdeki eserlerde belirtilmekle birlikte, çalışmada ele alınacak olan araştırma türü, yasamanın yürütmenin faaliyetleri hakkında bilgi edinerek onu denetlemesi amacına yönelen siyasal araştırmadır. Nitekim yasamanın yürütmeyi etkili bir şekilde denetleyebilmesi için onun faaliyetleri hakkında bilgi edinmesi gerekmektedir. Bkz. Erdal Onar, **Meclis Araştırması**, Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1977, s. 3-4. Diğer araştırma türleri ise yasama araştırması ve yargısal araştırma olup yargısal araştırma hakkında öğretide görüş birliği bulunmamaktadır. Araştırma türleri ve öğretide bu türlerin belirlenmesindeki yaklaşım farklılıkları için bkz. Onar, **Meclis Araştırması**, s. 5-12; Serkan Köybaşı, “Türk Parlamento Hukuku Açısından Meclis Araştırması Kurumu”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Galatasaray Üniversitesi SBE, 2007), s. 5-11. Buradaki “siyasal” sıfatının salt teknik anlamıyla iktidarın siyasetine yönelik araştırmaları kastettiği düşünülmemelidir; toplumsal her konu, iktidarın siyasetinin kapsamındadır ve eşyanın tabiatı gereği bundan ayrı düşünülemez. Bununla birlikte Köybaşı,

araştırma yapma yetkisi, herhangi tanımaya gerek olmaksızın yasamanın şahsına içkin kabul edilmekle birlikte,³²⁵ yasama yetkisinin tezahürü olarak birçok anayasada da açıkça düzenlenmiştir.³²⁶

İktidarın denetlenmesi amacıyla meclis araştırmasını işletmesi beklenen parlamentonun muhalefet kesimidir.³²⁷ Bu nedenle -her ne kadar meclis araştırması da tıpkı soru gibi hükûmetin doğrudan sorumluluğunu doğuran bir denetim aracı değilse de- hükûmetin aksayan siyasetinin sonuçlarını ortaya koyarak kamuoyunu durumdan haberdar etmek ve hatta hükûmeti uyararak takip ettiği siyaseti değiştirmeye veya terk etmeye zorlamak amacıyla da meclis araştırmasına başvurulabilecektir. Bununla birlikte, meclis araştırması raporundan elde edilen bilgilerin niteliği meclis araştırmasıyla başlayan denetim sürecini meclis soruşturmasına veya gensoruya da taşıyabileceğinden hükûmetin doğrudan sorumluluğuna gidilebilecek araçların meclis araştırması yoluyla işletilmesine de kapı aralanabilecektir.³²⁸ Çünkü yasamanın yürütmeyi denetleyebilmesi, öncelikle yürütmenin faaliyetleri hakkında yürütmeden bilgi talep edilmesine ve/veya doğrudan yasama tarafından bilgi edinilmesine bağlıdır³²⁹ ve bu durum meclis araştırmasının hem hükûmetin denetlenmesine ve ona muhalefet edilmesine olanak tanıma hem de hükûmetin doğrudan sorumluluğuna yol açan araçların işletilmesine katkı sunma şeklinde iki yönlü işlevinden bahsedebilmeyi mümkün kılmaktadır.

2017 değişikliği sonrasında da varlığını sürdürmeye devam eden meclis araştırması, 1982 Anayasası'nın "*Türkiye Büyük Millet Meclisinin bilgi edinme ve denetim yolları*" kenar başlıklı 98'inci maddesinin 2'nci fıkrasında düzenlenmiş olup maddenin 1'inci fıkrasında sayılan bilgi edinme ve denetleme yolları arasında ilk sırada³³⁰

toplumsal ve siyasal sorun yaratan alanlarda yapılan yasama araştırmasının da siyasal araştırmadan farklı olmadığını ve bu bağlamda bunların da hükûmetin denetimini sağladığını vurgulamıştır. Bkz. Köybaşı, s. 10.

³²⁵ Anayasanın yasama organına tanıdığı yetkilerin ayrılmaz bir parçasıdır. Bkz. F. Pierandrei, **Inchiesta Parlamentare**, Novissimo Digesto Italiano, VIII, Torino, 1962, s. 517-519'dan aktaran: Onar, **Meclis Araştırması**, s. 14-15; Köybaşı, s. 13.

³²⁶ Onar, **Meclis Araştırması**, s. 13-15; Köybaşı, 11-12.

³²⁷ Onar, **Meclis Araştırması**, s. 127.

³²⁸ Tevfik Sönmez Küçük, "Türkiye'de Parlamentonun Bilgi Edinme Araçlarının Etkinliği", **Yeditepe Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt 13, Sayı 2, 2016, s. 156-157.

³²⁹ Özbudun, **Parlamentar Rejimde Parlamentonun Hükûmeti Murakabe Vasıtaları**, s. 99.

³³⁰ 1982 Anayasası'nın ilk hâlinde 2'nci sırada yer alan meclis araştırması, 2017 Anayasa değişikliğiyle "*soru*" kavramının madde metninden çıkarılması ve "*yazılı soru*" kavramının sıralamada en sona yerleştirilmesiyle ilk sıraya geçmiştir. Yukarıda soru anlatılırken de değinildiği üzere bu yer değişikliğinin anlamlandırılabilir bir nedenine madde gerekçesinde veya madde hakkındaki görüşmelerde de rastlanamamıştır.

yer almıştır; ancak 2. fıkraya göre, Anayasanın lafzıyla meclis araştırması “*belli bir konuda bilgi edinmek için yapılan incelemeden ibaret*” salt bir bilgi edinme yoludur. İçtüzüğün 104’üncü ve 105’inci maddeleri meclis araştırmasına ayrılmış olup 98’inci maddenin son fıkrasının yönlendirmesiyle İçtüzüğün “*Meclis araştırmasının tarifi ve açılması*” kenar başlıklı 104’üncü maddesinin 1’inci fıkrasına bakıldığında ise, Anayasadaki tanıma değiştirilmeden yer verildiği görülmektedir. Şu hususu kaydetmek gerekir ki 98’inci maddenin 2’nci fıkrasının ve 104’üncü maddenin 1’inci fıkrasının lafzına sıkıca sadık kalınırsa meclis araştırması salt bir bilgi edinme yolu olarak kavranacaktır; oysaki meclis araştırmasının aynı zamanda bir denetim aracı olduğu - yukarıda değinildiği üzere- bilinmektedir.³³¹ Lafzi yoruma sıkıca bağlı kalınması hâlinde dahi şu sonuca ulaşılmaktadır ki Anayasa koyucu madde kenar başlığında “*bilgi edinme veya denetim yolları*” ifadesi yerine “*bilgi edinme ve denetim yolları*” ifadesini; keza yine 1’inci fıkrada “*bilgi edinme veya denetleme*” ifadesi yerine “*bilgi edinme ve denetleme*” ifadesini tercih ettiğinden 98’inci maddede sayılan her bir yolun esasen hem bilgi edinme hem de denetleme yolu olduğu savı³³² lafzen de desteklenmektedir.

b. Araştırma Açılmasının Usulü

İçtüzüğün 104’üncü maddesinin 2’nci fıkrasına göre meclis araştırması açılması, beş yüz sözcükten oluşan bir önergeyle istenmektedir;³³³ ancak bu fıkrada istemde bulunacak önerge sahibinin kim olduğu, başka bir deyişle, araştırma istemi önergesi verme eyleminin öznesi tanımlanmamıştır. Aynı maddenin 3’üncü fıkrasına bakıldığında meclis araştırmasının açılmasında genel görüşme açılmasındaki hükümlerin uygulanacağı düzenlenmiştir. Bu durumda, Anayasa’nın 104’üncü maddesinin 2’nci fıkrasının, İçtüzüğün 102’nci maddesine atfı uyarınca meclis araştırması hakkında her iki madde hükmüne de başvurmak gerekmektedir. 102’nci maddenin 3’üncü fıkrasından hareketle, meclis araştırması açılıp açılmamasına Genel Kurul karar verir; son fıkrasından hareketle ise Genel Kurulun meclis araştırması açılıp açılmayacağına karar vereceği görüşmede siyasi parti grupları ve istemde bulunan milletvekillerinden birinci imza sahibi

³³¹ 21/01/2017 tarihli ve 6771 sayılı Türkiye Cumhuriyeti Anayasasında Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun’la gerçekleştirilen anayasa değişikliğiyle madde kenar başlığı ile fıkralar arasında uyum sağlama fırsatı ele geçmesine karşın, 98’inci maddenin 1’inci fıkrasına “*bilgi edinme*” ifadesi eklenmişse de 98’inci maddenin 2’nci fıkrasında gerekli değişikliğin yapılması göz ardı edilmiştir.

³³² Karşıt görüş için bkz. Küçük, s. 155-156.

³³³ Önerge beş yüz sözcüğü geçerse, önerge sahibi, beş yüz sözcüğü geçmeyen önerge özetini eklemek zorundadır.

veya onun göstereceği bir diğer imza sahibi konuşma hakkına sahiptir. Araştırma istemi önergesinin öznesine bu fıkralarda da rastlanmamakla birlikte yasa koyucunun tamamlayıcı hüküm olarak 102’nci maddeye yaptığı atıf dikkate alındığında, maddenin 1’inci fıkrasında tanımlanan öznenin araştırma önergesi vermek bakımından da geçerli olacağı tespit edilebilmektedir. Buna göre meclis araştırması açılması, siyasi parti grupları veya en az yirmi milletvekili tarafından Başkanlıktan bir önergeyle istenebilmektedir. Dolayısıyla meclis araştırması, kolektif muhalefet özneleri tarafından muhalefet aracı olarak kullanılmaya elverişlidir.

Meclis araştırması açılması istemi Genel Kurul tarafından karara bağlanacağından ve özel bir nisap da öngörülmediğinden Anayasa’nın “*Toplantı ve karar yeter sayısı*” kenar başlıklı 96’ncı maddesine başvurmak gerekmektedir. Bu maddeye göre, karar yeter sayısı üye tamsayısının dörtte birinin bir fazlasından az olmamak kaydıyla toplantıya katılanların salt çoğunluğuyla karar verilmektedir.³³⁴ Bu durumda araştırma istemi önergelerinin görüşüldüğü oturumlarda parlamento çoğunluğunu elinde tutan iktidarın, en az üye tamsayısının dörtte birinin bir fazlası sayıda parlamenterle ret yönünde oy kullanması olasılığında muhalefetin önergeleri sonuç doğuramayacaktır. Bunu kısmen bertaraf edebilecek uygulamaya Fransa’da rastlanmaktadır. Fransa’daki uygulamaya göre, her yasama yılının denetime ayrılan haftasında muhalefetin bir³³⁵ araştırma önergesi parlamento gündemine alınmaktadır.³³⁶ Almanya uygulamasında ise parlamento çoğunluğunun tahakkümünü zayıflatacak bir nisap bulunmaktadır. Buna göre parlamento üyelerinin dörtte biri araştırma önergesi verdiğinde komisyonun kurulması zorunludur.³³⁷

³³⁴ TBMM, **Yeni Sisteme Göre Yasama El Kitabı**, Ankara: TBMM Basın, Yayın ve Halkla İlişkiler Başkanlığı Basımevi, s. 32-33.

³³⁵ Bu sayının yetersiz kalıp kalmadığını değerlendirebilmek için yasama yılı içindeki denetime ilişkin muhalif hareketliliği bilmek gerekmektedir ancak, *prima facie*, söylenebilir ki muhalefete tanınmış bu hakkın kullanımı sayıca yeterli sayılmasa da yeglenir.

³³⁶ **Assemblée nationale**, “Rules of procedure”, [Title III - Parliamentary Monitoring, Part One: Information, Assessment and Monitoring, Chapter IV: Committees of Inquiry, Article 141/2], <https://www2.assemblee-nationale.fr/langues/welcome-to-the-english-website-of-the-french-national-assembly> (2 Haziran 2023); Sibel İncoğlu, “ABD Başkanlık Rejimi Örneği İle Karşılaştırmalı Olarak Türkiye’de Meclis Araştırması”, Anayasa Hukuku Araştırmaları Derneği (ed.), **Türkiye Büyük Millet Meclisi Yüzüncü Yıl Armağanı: Hukuk, Siyaset Bilimi ve Tarih** içinde (ss. 863-903), İstanbul: Tekin Yayınevi, 2022, s. 886; Çelebi, s. 77.

³³⁷ **Deutscher Bundestag**, “Basic Law for the Federal Republic of Germany”, [III. The Bundestag, Committees of Inquiry, Article 44/1], <https://www.btg-bestellservice.de/pdf/80201000.pdf> (2 Haziran 2023); İncoğlu, s. 886.

c. Komisyonun Oluşumu ve Çalışma Usulü

Genel Kurulda meclis araştırması açılmasına karar verildikten sonra bu araştırmanın nasıl yürütüleceği İçtüzüğü'nün "*Meclis araştırma komisyonu ve yetkileri*" kenar başlıklı 105'inci maddesinde düzenlenmiştir. Bu maddenin 1'inci fıkrasına bakıldığında araştırmanın özel bir komisyon tarafından yürütüleceği görülmektedir.

Yasa koyucu parlamentonun birer minyatürü olan komisyonların üye sayısının belirlenmesini Genel Kurulun kararına bırakmışsa da partilerin komisyonlarda temsili bakımından İçtüzüğü'nün "*Parti gruplarının komisyonlarda temsili*" kenar başlıklı 21'inci maddesinin ilk fıkrasının yine İçtüzüğü'nün "*Parti gruplarının Başkanlık Divanında temsili*" kenar başlıklı 11'inci maddesine atfıyla siyasi parti gruplarının parti grupları toplam sayısı içindeki yüzde oranlarının ölçüt alınarak komisyon üyelerinin partilere dağılımını öngörmüştür. Bu hükümlerden anlaşılan, komisyonların üye sayısının Genel Kurul tarafından belirleneceği ve bu sayının partilere dağılımının İçtüzükte işaret edilen yöntemle olacağıdır ancak -muhalefet partilerinin parlamentonun azınlığını oluşturduğu dikkate alınmadığından- bu yöntem, komisyonlarda da sayıca üstün olanın yine iktidardaki parti veya partiler olması sonucunu doğurmaktadır ki komisyon toplantılarından çıkacak kararlarda bu sayısal üstünlüğün doğrudan etkilerinin görülmesi kaçınılmazdır. Oysa meclis araştırması iktidarı denetim araçlarından biridir ve bu denetim uygulamada parlamentonun muhalefet kesimince yerine getirilmektedir. Bu durum göstermektedir ki, İçtüzükte denetime ilişkin hükümlerin muhalefetin iktidarın sınırlanmasındaki ve denetlenmesindeki rolünün akılda tutularak düzenlenmesi gereksinimi, meclis araştırması komisyonlarının oluşturulma yöntemi bakımından da ortaya çıkmaktadır.³³⁸ Fransa uygulamasında da komisyonun oluşumundaki temel ölçüt

³³⁸ Genel Kurulun 9 Mart 2013 tarihli 71'inci Birleşiminde "*Kahramanmaraş Merkezli Depremlerin Sonuçlarının Tüm Yönleriyle Araştırılması, Depreme Dirençli Yapı Stokunun Oluşturulması ve Kentsel Dönüşüm Uygulamalarının Etkinliğinin Artırılması İçin Alınması Gereken Tedbirlerin Belirlenmesi Amacıyla Kurulan Meclis Araştırması Komisyonu Üyelikleri Aday Listesi*" görüşülmüş olup bu komisyonda -İçtüzüğü'nün öngördüğü yöntem doğrultusunda- Adalet ve Kalkınma Partisi on bir, Cumhuriyet Halk Partisi beş, Halkların Demokratik Partisi iki, Milliyetçi Hareket Partisi iki, İyi Parti bir üye sahibi olmuş ve Başkan tarafından, komisyonun 14 Mart 2023 tarihinde toplanarak başkan, başkan vekili, sözcü ve kâtip seçimini yapması bildirilmiştir. 14 Mart 2023 tarihindeki komisyon toplantısında, komisyondaki partilerin nicel ağırlığının bir tezahürü olarak başkan, başkan vekili ve sözcü AK Parti üyesi, kâtip ise MHP üyesi parlamenterler olmuştur. Daha açık bir anlatımla, gerçekleşen depremin ağır sonuçlar doğurmasına neden olma olasılığını büyük ölçüde taşıyan iktidarın kararlarının ve uygulamalarının temsilcileri olarak iktidarı paylaşan iki partinin üyeleri, bu ağır sonuçların doğmasına neden olan yönetim kusurlarını araştırarak komisyonu da yönetmektedir. Oysa bu komisyonun asıl amacı, muhalefetin bu ağır sonuçlara neden olan kararların ve uygulamaların icracılarından hesap sorması, bu icracıların da hesap vermesi olmalıdır ki nitekim yukarıda birçok kez vurgulandığı üzere, denetim araçları bu amaca hizmet etmektedir. Bkz. TBMM, B: 71, 09/03/2023, O: 1-2; 09/03/2023 tarihli ve 1358 sayılı Kahramanmaraş Merkezli Depremlerin Sonuçlarının Tüm Yönleriyle Araştırılması, Depreme Dirençli Yapı Stokunun

partilerin güçleri oranında komisyona katılmaları olmasına karşın komisyon başkanlığı veya raportörlüğü muhalefete verilerek çoğunluk-azınlık dengesinin sağlanması amaçlanmıştır.³³⁹

İçtüzüğün 105'inci maddesinin 2'nci fıkrasına göre, komisyonun üç aylık çalışma süresi olup bu süreye ek olarak bir aylık süre daha kullanılabilir. Ancak tüm bu sürelerin sonunda araştırma bitirilememişse ya bitirilememesine ilişkin nedenler ya da o zamana kadar elde edilen sonuçlar hakkında Genel Kurulda görüşme açılabilmekte ve bu görüşme araştırma için nihai aşama olabilmekle birlikte yeni bir komisyon kurulmasına da karar verilebilmektedir. İçtüzüğün 105'inci maddesinin 2'nci fıkrası kapsamında yukarıda anılan hususlara ek olarak komisyonun üye sayısı, çalışma süresi ve gerektiğinde Ankara dışında da çalışıp çalışamayacağı hususu Meclis Başkanının teklifiyle Genel Kurulun kararına bırakılmıştır ki bu durumda parlamento çoğunluğuna sahip iktidarın meclis araştırmasından çıkacak sonuçlara daha başlangıçta dolaylı bir etkisinden söz etmek mümkündür. Özellikle araştırmanın niteliği bakımından gerektiğinden daha az sürede çalışılması ve Ankara dışına çıkılamaması durumuyla karşılaştırılması olası bir muhalif tepkiye karşın -parlamentodaki nicel üstünlüğü elde bulunduran iktidar lehine- bertaraf edilemez gözükmektedir.

Genel Kurulun çalışma süresini belirleme iradesi ya İçtüzükteki üç aylık süreyi tanıma ya da bu süreden daha kısa bir süre tanıma şeklinde tezahür edebilir çünkü yasa koyucu İçtüzüğün 105'inci maddesindeki üç aylık süreyi kesin süre olarak adlandırmamıştır. Ancak komisyon üç aylık süreyi kullanmasına karşın ek bir süreye gereksinim duyarsa, aynı maddede geçen bir aylık kesin sürenin komisyona verilmesi Genel Kurulun iradesine bağlı değildir³⁴⁰ çünkü ilgili maddenin açık lafzından anlaşılabileceği üzere bu süre, “verilebilir” değil “verilir” şeklinde tezahür eden emredici

Oluşturulması ve Kentsel Dönüşüm Uygulamalarının Etkinliğinin Artırılması İçin Alınması Gereken Tedbirlerin Belirlenmesi Amacıyla Kurulan Meclis Araştırması Komisyonuna Üye Seçimine Dair Karar (Resmî Gazete: 16/03/2023 - 32134).

³³⁹ **Assemblée nationale**, “Rules of procedure”, [Title III - Parliamentary Monitoring, Part One: Information, Assessment and Monitoring, Chapter IV: Committees of Inquiry, Article 143/2], <https://www2.assemblee-nationale.fr/langues/welcome-to-the-english-website-of-the-french-national-assembly> (4 Haziran 2023); TBMM Araştırma Hizmetleri Başkanlığı, **Fransa Ulusal Meclisinde Yasama, Denetim ve Bütçe Süreçleri**, s. 38.

³⁴⁰ Şeref İba, Rauf Bozkurt, **100 Soruda Türk Parlamento Hukuku**, 3. Baskı, Ankara: Nobel Yayın Dağıtım, 2006, s. 222.

nitelikli hükümle tanınmıştır.³⁴¹ Komisyonun çalışma süresinin belirlenmesi bağlamında iki yön mevcuttur.

Bunlardan ilki -tıpkı sorunun güncelliğini yitirmeden cevaplanmasının önemine benzer şekilde- araştırılacak konunun güncelliğini yitirmeden komisyon çalışmalarının tamamlanmasıdır ki bu, parlamentonun ve kamuoyunun araştırma konusuna yönelen ilgisini uyanık tutmak bakımından önemlidir;³⁴² ikincisi ise, yukarıda da vurgulandığı üzere, çoğunluğu iktidarın elinde olan bir parlamento tarafından belirlenecek sürenin gerekenden kısa olabileceği sakıncasıdır ki yasa koyucunun, verilecek ek süreyi Genel Kurulun iradesine bırakmamasını buna karşı bir tür önleyici mekanizma olarak yorumlamak mümkündür. Bu sakıncayla özellikle muhalefetçe takip edilen bir konu hakkında açılan araştırmanın yeteri kadar süre olmaması nedeniyle tamamlanamamasında veya tamamlansa dahi süre baskısı dolayısıyla etraflı bir araştırmanın gerçekleştirilememesinde belirebilecektir.

Ancak şu hususu da kaydetmek gerekir ki toplam dört aylık süre öngörüldüğünden araştırma konusunun kapsamına göre bu sürenin de yetersiz kalması ve araştırmanın sonuç doğuramaması sakıncası mevcuttur. Bu sakıncayı bertaraf eden ABD uygulamasından esinle³⁴³ süre sınırının öngörülmesi yerine Komisyonun, çalışma süresini gerektiğinde sonlandıracak şekilde kendisinin belirlemesi yerindedir. Bu belirlemenin objektif ölçütlerle temellendirilmesi, gereksiz yere uzatılarak sonuca bağlamaktan kaçınılan araştırmaların -özellikle de muhalefetin istemiyle açılmışsa- sürüncemede bırakılmaması açısından da önemlidir. Araştırma konusu hakkında yapılacak ön incelemeden sonra yaklaşık bir süre belirlenerek Komisyon çalışmalarına başlanması ve süreç içinde araştırmanın genişletilmesine neden olabilecek durumlarla karşılaşıldığında sürenin uzatılabilmesi mümkün olmalıdır. Uzatmalar için sayı sınırı öngörülmemeli ancak her uzatmada makul uzunluktaki ek sürenin yaklaşık olarak belirlenmesi aranmalıdır. Böylece Komisyon süre baskısı duymayacak ancak her ek süre

³⁴¹ İlgili madde yer alan “*Araştırmasını üç ay içinde bitiremeyen komisyona bir aylık kesin süre verilir.*” ibaresindeki “*kesin*” sözcüğünü hem bundan başka bir süre verilemeyeceği hem de verilecek sürenin kısaltılamayacağı şeklinde iki anlamlı olarak yorumlamak mümkündür.

³⁴² Vincenzo Miceli, **Parlamento Hukuku ve Siyaseti Etütlerinden: Modern Parlamentolar**, Atıf Akgüç (çev.), Ankara: Ulus Basımevi, 1946, s. 122.

³⁴³ İncoğlu, s. 897.

talebinde bulunduğunda araştırma konusuyla bağlaşıp gerekçesini objektif ölçütlerle temellendirerek raporlamak zorunda olacaktır. Ayrıca gerekçeyle birlikte bir önceki uzatma döneminin değerlendirmesinin de raporlanması, uzunca bir zamana yayılmış Komisyon çalışmasının takibini de sürdürülebilir kılacaktır.

Bununla birlikte yasa koyucu, araştırmanın kesilmemesi gerekebileceği olasılığını da dikkate alarak İçtüzüğün “*Tatil ve araverme sırasında komisyonların çalışması*” kenar başlıklı 25’inci maddesinde, Başkanın teklifi üzerine Genel Kurulun tatil ve ara verme sırasında çalışacak komisyonları tespit etmesini olanaklı kılmıştır. Ancak burada da tespit etme olanağı -diğer hükümlere benzer şekilde- Genel Kurula tanındığından, önemini ve güncelliğini yitirmemesi gereken bir konu hakkında çalışmalarını sürdüren komisyonun tatil ve ara verme nedeniyle çalışamayacak olması, parlamentonun nicel çoğunluğunu elinde bulunduran iktidarın lehine bir durum yaratıyorsa, Genel Kuruldan bu yönde bir karar çıkması sakıncası da her zaman olasıdır.

d. Komisyonun Yetkileri ve Araştırmanın Kapsamı

Araştırmanın yeterince yetkin olabilmesi için komisyon bilgi isteme, inceleme yapma, ilgilileri çağırıp dinleme ve uzman bilgisine başvurma yetkileriyle donatılmıştır. İçtüzüğün 105’inci maddesinin 3’üncü ve 4’üncü fıkralarından anlaşılmaktadır ki komisyon, bu yetkilerini yürütmeye yöneltebilir olduğu kadar üçüncü kişilere de yöneltebilmektedir. Nitekim -sırasıyla- 3’üncü ve 4’üncü fıkralara göre komisyon “*bakanlıklarla genel ve katma bütçeli dairelerden, mahallî idarelerden, muhtarlıklardan, üniversitelerden, Türkiye Radyo-Televizyon Kurumundan, kamu iktisadî teşebbüslerinden, özel kanun ile veya özel kanunun verdiği yetkiye dayanarak kurulmuş banka ve kuruluşlardan, kamu kurumu niteliğindeki meslek kuruluşlarından ve kamu yararına çalışan derneklerden bilgi istemek ve buralarda inceleme yapmak, ilgililerini çağırıp bilgi almak yetkisine sahiptir*” ve “*gerekli gördüğünde uygun bulacağı uzmanların bilgilerine başvurabilir*”. Ancak dikkat edilirse Cumhurbaşkanının bu fıkralarda sayılanlar arasında bulunmadığı görülecektir; oysa Anayasa’nın 104’üncü maddesine göre yürütme yetkisinin sahibi olan Cumhurbaşkanının gerektiğinde komisyon tarafından çağrılıp bilgi alınmak amacıyla dinlenebilmesi Anayasa’ya uyarlılık göstermektedir. Bu bakımdan, Cumhurbaşkanına soru sorulamamasına benzer bir

durumun meclis araştırması için de geçerli olduğu söylenebilecektir ki bu durum, uygulamada muhalefetçe kullanılan meclis araştırmasının iktidar erkini elinde bulunduran Cumhurbaşkanı'dan bilgi edinilmesi ve/veya Cumhurbaşkanı'nın denetlenmesi amacıyla işletilemez kılındığını göstermektedir. Her ne kadar Anayasa'nın 104'üncü maddesine atfen yürütme yetkisinin sahibi değilse de Anayasa'nın 106'ncı maddesinin 2'nci fıkrası gereğince Cumhurbaşkanı'nın yetkilerini kullanabildiğinden ve ayrıca Cumhurbaşkanı'nca görevlendirilebildiğinden³⁴⁴ yukarıdaki tespitler Cumhurbaşkanı yardımcıları yönünden de geçerlik kazanmaktadır.³⁴⁵

İçtüzüğün 105'inci maddesinin 3'üncü ve 4'üncü fıkralarında sayılan -ki sayarak tüketme, dışarıda kalanların gerektiğinde dâhil edilememesi sakıncasını taşır-³⁴⁶ kişiler arasında özel kişilerin bulunmadığı da dikkat çekmektedir. Oysa -Cumhurbaşkanlığı hükûmet sisteminin bir başkanlık rejimi olduğu savına atfen- başkanlık rejiminin prototipi olan ABD uygulamasında, belge istenebilecek ve tanık olarak davet edilebilecek kişiler arasında özel kişiler de bulunmaktadır.³⁴⁷

Komisyon tarafından bilgisine başvurulmak istenilen kişilerin komisyonun bu talebini karşılıksız bırakması durumunda uğrayacakları yaptırım yasa yoluyla düzenlenmemiştir. Ancak bu hususun hak ve özgürlükler alanıyla kesiştiği göz önünde tutulursa İçtüzükte böyle bir düzenlenmenin yapılamayacağı da kaydedilmelidir.³⁴⁸ Bununla birlikte yasal düzenlemeye duyulan gereksinim yalnız komisyona bilgi vermeyenler bakımından değil bilgi verenler bakımından da belirlemektedir. Çünkü bilgi vermeyenlerin uğrayacakları yaptırım kadar bilgi verenlere sağlanacak güvenceler de yasa yoluyla öngörülebilir kılınırsa³⁴⁹ bu kişilerin beyanlarına herhangi bir çekincenin gölgesi düşmeksizin komisyonun bilgi alması sağlanacaktır.³⁵⁰ Şu husus kaydedilmelidir

³⁴⁴ 1 sayılı Cumhurbaşkanlığı Teşkilatı Hakkında Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi (Resmî Gazete: 10/7/2018 - 30474); “Cumhurbaşkanı Yardımcıları ve Cumhurbaşkanı'na Vekâlet” başlıklı Üçüncü Kısım'da “Cumhurbaşkanı Yardımcıları” kenar başlıklı 17'nci ve “Cumhurbaşkanı'na vekâlet” kenar başlıklı 18'inci maddeler.

³⁴⁵ İncoğlu, s. 890.

³⁴⁶ İncoğlu, s. 889.

³⁴⁷ İncoğlu, s. 889.

³⁴⁸ Eroğlu, s. 112.

³⁴⁹ Neziroğlu, Türk Parlamento Hukukunun Temel Kavramları, s. 308.

³⁵⁰ Komisyonlarda bilgisine başvuru alanları/başvurulmak istenilenlerin hem komisyonun araştırma süreci sırasında hem de sonrasında herhangi bir çekince duymamaları veya tehdide maruz kalmamaları bakımından yasa yoluyla güvenceli kılınmaları tercih edilebilir. Nitekim bu tür olaylarla uygulamada karşılaşmaktadır. Örneğin; Hakkâri Merkez, Yüksekova ve Şemdinli İlçelerinde Meydana Gelen Olayların Araştırılması Amacıyla Kurulan Meclis Araştırması Komisyonu (Dönemi ve Yasama Yılı: 22/4, Esas Numarası: 10/322, 323, 324) çalışmaları sırasında

ki -yasa yoluyla düzenlenmesi kaydıyla- ABD, İspanya ve Fransa uygulamasındakine benzer şekilde bilgi vermeyenlere ve/veya davete icabet etmeyenlere yaptırım uygulama;³⁵¹ bununla birlikte bilgi verenlere de güvence sağlama³⁵² yetkisine sahip olmayan bir komisyonun etki doğurabilecek sonuçlara ulaşması mümkün gözükmemektedir.

İçtüzüğün 104'üncü maddesi meclis araştırmasına konu bakımından herhangi bir sınırlama getirmemişse de İçtüzüğün 105'inci maddesinin son fıkrasına göre devlet sırları ile ticari sırlar komisyonun araştırmasına kapatılmıştır. Bu iki konu her ne kadar yasa koyucu tarafından meclis araştırması kapsamı dışında bırakılmışsa da neden kapsam dışında bırakıldıkları sorusuna tatminkâr bir cevap bulmak güçtür.³⁵³ Çünkü bu konular bakımından komisyonun yetkilerinin hangi gerekçeye dayanılarak ve ne ölçüde sınırlandırıldığı açıkça düzenlemeyi gerektirir bir durum olmasına karşın pozitif hukuk metinleri dâhilinde devlet sırrı³⁵⁴ ve ticari sır³⁵⁵ kavramlarını tanımlayan herhangi bir

bilgisine başvuru dönemin Hakkari Belediye Başkanı Metin Tekçe, komisyona aktardıklarının dışarıya sızdırılmasından sonra hem tehdit almış hem de hakkında soruşturma başlatılmıştır. Bkz. **Birgün**, “Basına rapor, başkana soruşturma”, 17 Mart 2006, <https://www.birgun.net/haber/basina-rapor-baskana-sorusturma-26504> (18 Mart 2023). Bu nedenle komisyonlara bilgi verenlerin, bilgi vermektan kaçınmaması veya saptırıcı bilgi vermemesi için ya Anayasa'ya hüküm eklenerek yasama sorumsuzluğundan gereken ölçüde yararlandırılmaları ya da ayrıca bir yasal düzenleme yoluyla güvenceli kılınmaları meclis araştırmasının, amacına uygun olarak işletilebilmesine yardımcı olacaktır.

³⁵¹ İncoğlu, s. 871-874; **Agencia Estatal Boletín Oficial del Estado**, “The Spanish Constitution”, [Part III - The Cortes Generales, Chapter One - The Houses of Parliament, Fact-finding committees, Article 76/2], https://www.congreso.es/constitucion/ficheros/c78/cons_ingl.pdf (5 Temmuz 2025); TBMM Araştırma Hizmetleri Başkanlığı, **Fransa Ulusal Meclisinde Yasama, Denetim ve Bütçe Süreçleri**, s. 39.

³⁵² İncoğlu, s. 879-881.

³⁵³ Onar, Alman Anayasa Mahkemesi'nin “Devletin bir biriminin bildiği sır, devletin bir başka birimi de onu sır olarak saklamak koşuluyla bilmek hakkına sahiptir, dolayısıyla aksi, bu denetimin işlemeyeceği anlamına gelir.” dediğini aktarmaktadır. Bkz. Onar, “Parlamentar Denetim Yolları”, s. 87. Komisyonlardaki kapalı oturumların içeriklerinin sır sayılması bağlamında yukarıda değinilen bu sözü, meclis araştırmasının devlet sırları ile ticari sırlara kapatılması yönünden yinelemek gerekmiştir. Yürütmenin bildiği sırrın yasamaya kapatılması, parlamenter denetimin işleyemeyeceğini ortaya koymaktadır.

³⁵⁴ 4982 sayılı ve 9/10/2003 tarihli Bilgi Edinme Hakkı Kanunu'nun “Devlet sırrına ilişkin bilgi veya belgeler” kenar başlıklı 16'ncı maddesinde devlet sırrına ilişkin herhangi bir tanım verilmemiş olup yalnız niteliği itibarıyla devlet sırrı sayılacak bilgi ve belgelerin Kanun kapsamında olmadığı belirtilmiştir. Bununla birlikte Kanun'un “İstihbarata ilişkin bilgi veya belgeler” kenar başlıklı 18'inci maddesi de devlet sırrı kavramıyla ilişkilendirilebilmektedir. 5271 sayılı ve 4/12/2004 tarihli Ceza Muhakemesi Kanunu'nun “Devlet sırrı niteliğindeki bilgilerle ilgili tanıklık” kenar başlıklı 47'nci maddesinde ise hangi nitelikteki bilgilerin devlet sırrı sayılacağı belirtilmişse de devlet sırrının tanımına yer verilmemiş ve bu nitelikteki bilgilerin kapsamına nelerin girebileceği detaylandırılmamıştır. “Devlet Sırrı Kanunu Tasarısı” metninde devlet sırrının 47'nci maddedeki nitelikle örtüşen bir tanımının bulunduğu ancak bu tanımın da kavramın nitelenmesine yeterince açıklık kazandırmadığı belirtilmelidir. Bununla birlikte, anılan tasarı 23'üncü ve 24'üncü Yasama Dönemlerinde ilgili esas ve tali komisyonlara gelmişse de tasarının sonucu hükümsüzdür. Bkz. Devlet Sırrı Kanunu Tasarısı, Dönemi ve Yasama Yılı: 23/2, Esas Numarası: 1/575, Başkanlığa Geliş Tarihi: 24/04/2008 (Hükümsüz); Dönemi ve Yasama Yılı: 24/2, Esas Numarası: 1/484, Başkanlığa Geliş Tarihi: 21/10/2011 (Hükümsüz).

³⁵⁵ 4982 sayılı ve 9/10/2003 tarihli Bilgi Edinme Hakkı Kanunu'nun “Ticari sır” kenar başlıklı 23'üncü maddesinde ticari sır ile ilgili herhangi bir tanım verilmemiş olup yalnız ticari sır kapsamında görülecek bilgi ve belgelerin Kanun kapsamında olmadığı belirtilmiştir. Bununla birlikte Kanun'un “Ülkenin ekonomik çıkarlarına ilişkin bilgi veya belgeler” kenar başlıklı 17'nci maddesi de ticari sır kavramıyla ilişkilendirilebilmektedir. 5237 sayılı ve 26/9/2004 tarihli Türk Ceza Kanunu'nun “Ticari sır, bankacılık sırrı veya müşteri sırrı niteliğindeki bilgi veya belgelerin

düzenlemeye rastlanmamaktadır.³⁵⁶ ABD uygulamasında ise -Türkiye uygulamasının tersine- bu tür bilgilerin kapsam dışında bırakılması değil aleni oturum³⁵⁷ yerine gerektiğinde kapalı oturumda görüşülmesi ve ifşa edilmesinin yasaklanması tercih edilmiştir.³⁵⁸

İçtüzüğün 105'inci maddesinin sonuncu fıkrası uyarınca İçtüzüğün meclis araştırmasına konu yönünden getirdiği sınırlamanın bu iki konuya ilişkin olduğu tespit edilmekle birlikte, Anayasa'ya bakıldığında meclis araştırmasına yönelik başkaca bir sınırlamanın olduğu da görülmektedir. Bu sınırlama meclis araştırmasını düzenleyen 98'inci maddede değil mahkemelerin bağımsızlığını düzenleyen 138'inci maddede yer almaktadır. 138'inci maddenin 2'nci fıkrasında *“Hiçbir organ, makam, merci veya kişi, yargı yetkisinin kullanılmasında mahkemelere ve hakimlere emir ve talimat veremez; genelge gönderemez; tavsiye ve telkinde bulunamaz.”* ve aynı maddenin 3'üncü fıkrasında -2'nci fıkrayla bağlantılı olarak- *“Görülmekte olan bir dava hakkında Yasama Meclisinde yargı yetkisinin kullanılması ile ilgili soru sorulamaz, görüşme yapılamaz veya herhangi bir beyanda bulunulamaz.”* denilmektedir. Bu hükümler doğrultusunda Komisyona görev yönünden sınırlama getirildiği görülmektedir;³⁵⁹ ancak Komisyona getirilen bu sınırlamanın yargı yetkisinin kullanılmasına yönelik olduğu da akılda tutulmalıdır. İlgili hükümlerle -yürütmenin denetlenerek sorumluluğuna gidilmesinin zayıflatılması amaçlanmayacağından- yasama erkinin kötüye kullanılması olasılığı karşısında yargı bağımsızlığı ve tarafsızlığı korunmak istenmiştir.³⁶⁰

Başka bir deyişle, 138'inci maddenin 2'nci ve 3'üncü fıkrasının lafzında geçen -sırasıyla- *“yargı yetkisinin kullanılmasında”* ve *“yargı yetkisinin kullanılması ile ilgili”* ifadesiyle Anayasa koyucunun varmak istediği sonuç, dava konusu olan herhangi bir olay

açıklanması” kenar başlıklı 239'uncu maddesinde ise ticari sır niteliğindeki bilgi ve belgelerin açıklanmasına yönelik yaptırım düzenlenmiştir. *“Ticari Sır, Banka Sırrı ve Müşteri Sırrı Hakkında Kanun Tasarısı”* metninde ticari sırrın tanımı verilmekle birlikte 23'üncü ve 24'üncü Yasama Dönemlerinde ilgili esas ve tali komisyonlara gelen tasarının sonucu hükümsüzdür. Bkz. Ticari Sır, Banka Sırrı ve Müşteri Sırrı Hakkında Kanun Tasarısı, Dönemi ve Yasama Yılı: 23/2, Esas Numarası: 1/517, Başkanlığa Geliş Tarihi: 01/02/2008 (Hükümsüz); Dönemi ve Yasama Yılı: 24/2, Esas Numarası: 1/483, Başkanlığa Geliş Tarihi: 21/10/2011 (Hükümsüz).

³⁵⁶ Aynı yönde görüş için bkz. İzzet Eroğlu, “İnsan Haklarının Korunmasında Meclis Araştırması”, *Yasama Dergisi*, Sayı 5, 2007, s. 112.

³⁵⁷ Araştırmanın yürütülmesinde kamuya açıklık ilkesi esastır. Bkz. İncoğlu, s. 875-876.

³⁵⁸ İncoğlu, s. 891-892.

³⁵⁹ Aynı yönde görüş için bkz. Eroğlu, s. 113.

³⁶⁰ İncoğlu, s. 890.

veya durum hakkında meclis araştırması açılmasını önlemek değildir. Nitekim varılmak istenen sonuç bu olsaydı 98’inci maddede geçen “*belli bir konuda*” ifadesi de göz önünde tutulduğunda, anılan lafızlar Anayasa koyucunun ilgili maddelere bağlaşıp iradesiyle çelişmiş olacaktı. 138’inci maddenin 2’nci ve 3’üncü fıkralarıyla getirilen sınırlama, yasama organının tıpkı bir yargı yeriymişçesine davranarak mahkemelere özgülenen yargılama yetkisi alanına girmesini önlemeye yöneliktir; aksi yönde bir yorum, yargıya intikal etmiş hiçbir konu hakkında meclis araştırması açılmayacağı sonucunu doğuracaktır ki bu yorum yasamanın meclis araştırması yoluyla yürütmeyi denetleme yetkisini fiilen ortadan kaldıracak, özellikle de bu denetim yetkisini işler kılacak araca çoklukla başvurusu beklenen muhalefetin, muhalefet etme alanını daraltacaktır. Hatta hakkında meclis araştırması açılması istenmeyen konuların, yargıya taşınmak suretiyle yasamanın ve yine özellikle muhalefetin denetiminden kaçırılması dahi gündeme gelebilecektir. Bu bağlamda ne meclis araştırma önergesi verilerek komisyon kurulmasının istemi üzerine meclis araştırması açılması ne de bu araştırmada elde edilen bilgilerin araştırma sonunda raporlanması 138’inci maddeye aykırılık oluşturmaktadır.³⁶¹

ABD uygulamasında, konunun yargıya intikal etmiş olması meclis araştırmasının sona ermesini gerektirmemekte³⁶²; İtalya uygulamasında, komisyona yargısal yetkiler dahi verilmektedir.³⁶³ Fransa uygulamasında ise, konunun yargıya intikal ettiği tespit edildiğinde araştırma istemi önergesi işleme alınmamakta; eğer araştırma açılmışsa komisyon çalışmaları sonlandırılmaktadır.³⁶⁴ Fransa’daki meclis araştırmasının oldukça sınırlı bir kapsamı olduğu³⁶⁵ da dikkate alınırsa bu usulün, denetimi örselemeyebileceği düşünülebilir. Ancak Türkiye’de meclis araştırmasının kapsamının bu denli sınırlı olmadığı ve etkili kullanılabilirse muhalefetin iktidarı denetlemekte

³⁶¹ Yargıya intikal eden konulara ilişkin olarak meclis araştırmasının konumu hakkındaki değerlendirme için bkz. Onar, **Meclis Araştırması**, s. 99-101.

³⁶² İnceoğlu, s. 891.

³⁶³ **Senato della Repubblica**, “Constitution of the Italian Republic”, [Part II - Organisation of Republic, Title I - The Parliament, Section II - The Legislative Process, Article 82/2], https://www.senato.it/documenti/repository/istituzione/costituzione_inglese.pdf (5 Temmuz 2023); İnceoğlu, s. 887.

³⁶⁴ **Assemblée nationale**, “Rules of procedure”, [Title III - Parliamentary Monitoring, Part One: Information, Assessment and Monitoring, Chapter IV: Committees of Inquiry, Article 139], <https://www2.assemblee-nationale.fr/langues/welcome-to-the-english-website-of-the-french-national-assembly> (2 Haziran 2023); Ozan Ergül, “Aynı Olaya İlişkin Meclis Araştırması İle Adli Soruşturmanın Bağdaşmazlığı Üzerine”, **Türkiye Barolar Birliği Dergisi**, Sayı 69, 2007, s. 149-150.

³⁶⁵ **Assemblée nationale**, “Rules of procedure”, [Title III - Parliamentary Monitoring, Part One: Information, Assessment and Monitoring, Chapter IV: Committees of Inquiry, Article 137], <https://www2.assemblee-nationale.fr/langues/welcome-to-the-english-website-of-the-french-national-assembly> (2 Haziran 2023); Ergül, s. 150.

başvurabileceği önemli bir araç olduğu akılda tutulduğunda, bunun Türkiye’de uygulanması denetimi örseleyebilecektir.

Komisyon raporlarında varılan sonuçların yargının vardığı sonuçlarla çelişebileceği olasılığını gözeterek yargıya dönük dolaylı bir baskının ve yönlendirmenin doğacağına istinaden yargı önündeki konular hakkında meclis araştırması açılmayacağı hükmünün İctüzüğe ve/veya Anayasa’ya eklenmesi savı ileri sürülebilmektedir.³⁶⁶ Öncelikle şunu vurgulamak gerekir ki yargı önündeki konuların aynı zamanda meclis araştırması önergesine konu olması eşyanın tabiatı gereğidir çünkü bu tür konular, genellikle sosyal ve/veya siyasal dinamiklerden ayrıştırılamayan konular olabilmektedir.

³⁶⁶ Ergül, s. 149; Bahattin Aras, “Yasamanın Bilgi Edinme ve Denetim Yollarının Yargı Bağımsızlığına Etkileri”, **Türkiye Adalet Akademisi Dergisi**, Cilt 2, Sayı 7, 2011. Hâkimler ve Savcılar Yüksek Kurulu Tetkik Hâkimi Bahattin Aras, bu savını temellendirirken “*Hakkâri Merkez, Yüksekova ve Şemdinli İlçelerinde Meydana Gelen Olayların Araştırılması Amacıyla Kurulan Meclis Araştırması Komisyonu*” örneğine başvurarak yargı yetkisinin kullanılmasına ilişkin hususların araştırma kapsamında değerlendirildiğini öne çıkarmaktadır. “*Hakkâri Merkez, Yüksekova ve Şemdinli İlçelerinde Meydana Gelen Olayların Araştırılması Amacıyla Kurulan Meclis Araştırması Komisyonu*” örneğine gelinirse, bu komisyon -sırasıyla- dönemin muhalefet partilerinden CHP’nin ve ANAP’ın grup başkan vekilleri tarafından parti grupları adına ve iktidardaki AK Parti’nin kırk sekiz parlamenterinin imzasıyla verilen üç önergeye istinaden 23/11/2005 tarihinde kurulmuş ve 07/12/2005 tarihinde üç ay süreli görevine başlamış olup 07/03/2006 tarihinde ise bir aylık ek görev süresine başlamıştır. Dört aylık görev süresi sonunda komisyonun raporu görüşülmediğinden hükümsüzlük sonucu doğmuştur. Bu komisyonun üyelerinden CHP’li Mesut Değer, komisyonda görev aldığı süre boyunca yaptığı çalışmaları on bin adet basılan ve ücretsiz dağıtılan “*Şemdinli mi?*” adlı kitapta toplamıştır. Bkz. **Bianet**, “Şemdinli Bu Meclisle Çözülemez”, 17 Nisan 2007, <https://m.bianet.org/bianet/print/94707-semdinli-bu-meclisle-cozulemez> (18 Mart 2013). Ayrıca yine CHP’li komisyon üyesi Ahmet Ersin, komisyon raporunun akıbeti hakkında dönemin TBMM Başkanı Bülent Arınç’a yazılı soru yöneltmiştir; sorunun cevabında, raporun TBMM Başkanlığına sunulduğu ve bastırıldığı ancak rapor hakkında Danışma Kurulunun herhangi bir görüşme talebinde bulunmadığı bildirilmiştir. Bkz. Hakkâri Merkez, Yüksekova ve Şemdinli ilçelerinde meydana gelen olayların araştırılması amacıyla kurulan Meclis Araştırması Komisyonu Raporuna ilişkin yazılı soru önergesi için bkz. Dönemi ve Yasama Yılı: 22/5, Esas Numarası: 7/22161, Başkanlığa Geliş Tarihi: 18/04/2007. Komisyon, çalışmalarına devam ettiği sırada Mesut Değer’e tehdit mektubu gönderilmiş; Ahmet Ersin, Başbakanın komisyon tarafından dinlenmesinin gerektiğini belirtmiş; komisyon üyelerinden birinin/birilerinin yaptığı iddiasıyla “*içeriden bilgi sızdırma*” gerçekleşmiş; CHP’li Atilla Kart, bu iddiayla alakalı olarak basına yansıyan beyanına istinaden komisyon başkanı AK Partili Musa Sıvacıoğlu hakkında suç duyurusunda bulunmuş; CHP’li Esat Canan ve Ahmet Ersin ile kamuoyunda “*Susurluk Kazası/Skandalı*” olarak bilinen olay hakkındaki meclis araştırma komisyonunda görev alan Fikri Sağlar, karşılaşılan bu durumların komisyonun çalışmasına zarar vererek olayın üstünün kapatılmasına neden olacağına dikkat çekmiş ve Sağlar, İctüzük değişikliğiyle komisyonların güçlendirilmesinin gerektiğini vurgulamıştır. Bkz. **Evrensel**, “Şemdinli Komisyonu’nda Değer’e ‘tehdit’ tartışması”, 25 Ocak 2006, <https://www.evrensel.net/haber/168787/semdinli-komisyonu-nda-br-nbsp-nbsp-nbsp-deger-e-tehdit-tartismasi> (18 Mart 2023); **Birgün**, “Komisyon Üyesi Ersin: Şemdinli’de baş aktörlere dokunulmadı”, 3 Nisan 2006, <https://www.birgun.net/haber/komisyon-uyesi-ersin-semdinli-de-bas-aktorlere-dokunulmadi-26553> (18 Mart 2023); **Bianet**, “Şemdinli Komisyonu Muhbir Durumuna Düştü”, 16 Mart 2006, <https://m.bianet.org/bianet/print/76018-semdinli-komisyonu-muhbir-durumuna-dustu> (18 Mart 2023). Nihayetinde her ne kadar Genel Kurulda görüşülmemişse de komisyonun raporu yayımlanmıştır. Raporda muhalefetin, hükümetin eksikliklerine yönelik tespitleri önemlidir. Bkz. Hakkâri Merkez, Yüksekova ve Şemdinli İlçelerinde Meydana Gelen Olayların Araştırılması Amacıyla Kurulan (10/322, 323, 324) Esas Numaralı Meclis Araştırması Komisyonu Raporu, Dönemi ve Yasama Yılı: 22/4, Sıra Sayısı: 1153. Son tahlilde anlaşılmaktadır ki Aras’ın önerdiği gibi yargı önündeki konuların meclis araştırmasına kapatılması değil tersine Sağlar’ın önerdiği gibi komisyonların güçlendirilmesi gerekmektedir. Çünkü komisyonların çalışmamasındaki esas sorun, komisyonlarının oluşum yöntemi nedeniyle denetleyecek olan muhalefetin değil denetlenecek olan iktidarın komisyon çalışmalarının gidişatını nicel çokluğun gücüne dayanarak belirleyebiliyor oluşudur. Nitekim on iki üyeli bu komisyon -başkan, başkan vekili, sözcü ve kâtip AK Partili olmak üzere- sekizi AK Parti; üçü CHP; biri ANAVATAN üyesi parlamenterlerden oluşmaktadır. Bkz. 06/12/2005 tarihli ve 863 sayılı Hakkâri Merkez, Yüksekova ve Şemdinli İlçelerinde Meydana Gelen Olayların Araştırılması Amacıyla Kurulan Meclis Araştırması Komisyonuna Üye Seçimine İlişkin Karar (Resmî Gazete: 29/11/2005 - 26008).

Bu tür konuların meclis araştırması önergesine konu olduktan sonra yargı önüne gelmesi de olasılık dâhilindedir. Nitekim yukarıda da değinildiği üzere, yargı önündeki konuların meclis araştırmasına kapatılması durumunda, ilgili konunun yargı önüne taşınması yoluyla bu denetimden kaçılarak araç işletilemez kılınacaktır. Çünkü yargı önündeki konuların kategorik olarak meclis araştırmasına kapatılması, bu konuların muhalefetin denetimine kapatılması anlamına gelmektedir. Ayrıca sahip olduğu erkin neden olabileceği yozlaşmayla iktidarın yargı üzerinde baskı kurabileceği olasılığının bulunduğu da göz ardı edilmemelidir. Hatta iktidarın, yargıyı kısmen veya tamamen etkisi altına alması olasılığında, muhalefetin denetiminden kaçış için meclis araştırmasını kötüye kullanmasıyla dahi karşılaşılabilir.

Anayasa'dan kaynaklanan bir diğer sınırlamanın da “*Özel hayatın gizliliği*” kenar başlıklı 20'nci madde ile “*Çalışma ve sözleşme hürriyeti*” kenar başlıklı 48'inci maddenin kapsamında belirebileceği ve buna istinaden anılan maddelerin kapsamında kalan durumların, demek oluyor ki gerçek kişilerin özel hayatının ve aile hayatının; tüzel kişilerin ise ticari ilişkilerinin ve işlerinin meclis araştırmasına konu edilemeyeceği savı ileri sürülebilmektedir.³⁶⁷ Oysa yasa koyucu -sorudan farklı olarak- meclis araştırması önergesi bakımından “*kişilik ve özel yaşama ilişkin konuları içermeyen*” ibaresini veya bu anlamda başka bir ibareyi kullanmamıştır. “*Devlet sırları ile ticarî sırlar, Meclis araştırması kapsamının dışında kalır.*” hükmü ise -yukarıda değinildiği üzere- hem devlet sırrı ve ticari sır kavramlarının belirsizliği hem de anılan kavramlar belirlenebilir olsa dahi hangi hususların bu kapsamda kaldığının kim tarafından tespit edileceğinin düzenlenmemiş olması açısından sorunludur. Bu doğrultuda -yukarıda soru aracına ilişkin açıklamalarda dikkat çekilen şu yönü yinelemek gerekirse- anılan Anayasa maddelerin kapsamına girebilecek konuların siyasal alana esaslı biçimde karıştığı süreçte Meclis araştırmasına konu edilmesi olasılığı doğacaktır. Çünkü iktidarlarda klientalizm³⁶⁸

³⁶⁷ Ali Hakan Evik, “Yargıya İntikal Etmiş Bir Konu Hakkında Meclis Araştırması Açılmasının Hukuki Analizi”, **Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt X, Sayı 3-4, 2006, s. 102.

³⁶⁸ Toplumsal ve siyasal alanda görülen bu ilişki biçiminin farklı kavramlarla adlandırılabilirdiği ve en kapsayıcı kavramın “*klientalizm*” olduğu belirtilmektedir. Bkz. Mesut Özel, “Toplumsal ve Siyasal Bir İlişki Tipi Olarak Kayırmacılık ve Bazı Yeni Kavramsallaştırmalar”, **Sosyoloji Araştırmaları Dergisi**, Cilt 24, Sayı 3, 2021, s. 66. Bu ilişki biçiminin iktidara ve seçmen kesimlerine yönelik olanı da “*klientalizm*” kavramıyla karşılanmaktadır. Bkz. Arzu Özkanan, Ramazan Erdem, “Yönetimde Kayırmacı Uygulamalar: Kavramsal Bir Çerçeve”, **Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Cilt 2, Sayı 20, 2014, s. 183.

ve nepotizm³⁶⁹ baş gösteriyorsa anılan maddelerin kapsamına girebilecek konuların kolaylıkla siyasal alana taşması kaçınılmaz olabilecektir ve bu olasılıkta meclis araştırmasının işletilemez kılınması, iktidarın, denetimden uzaklaştırılması sonucuna yol açabilecektir. Bu nedenle meclis araştırmasının Anayasa'nın 20'nci ve 48'inci maddeleriyle sınırlanması savında, olgu ve değer yargısı ayrımı akılda tutularak nüanslı bir yaklaşım sergilenmesi, aracın işlevsizleştirilmemesi bakımından önemlidir. Bu açıdan üçüncü kişilerin hakları ile anayasal ilke ve değerlerin dengelenmesi gözetilerek anılan maddelerin kapsamına giren bir konunun, meclis araştırmasına doğrudan konu edilemese dahi olası bir konuyla bağlantısı ölçüsünde dolaylı olarak Meclis araştırmasına dâhil olabileceği sonucuna varmak mümkündür.³⁷⁰

3. Genel Görüşme

a. Tanımı ve Amacı

Genel görüşme (*general debate/debate*), esasen parlamentoların temel faaliyetlerinden biri olup tüm parlamenterlerin bir konu hakkında tartışma yürüttükleri her oturumda/birleşimde en geniş anlamıyla gerçekleşmiş olmaktadır.³⁷¹ Çünkü parlamento konuşmaya dayalı faaliyetlerin mekânı olduğundan hemen her parlamenter faaliyet, içerisinde sözlü bir edim barındırmaktadır. Parlamenterlere belli bir konu hakkındaki görüşlerini açıklama ve bunları kamuya ulaştırma olanağı sunan genel görüşme bu yönüyle parlamentonun muhalefet kanadı için etkili kullanılabilmeye açık bir araç niteliği taşımaktadır.

Genel görüşme, parlamentoda iktidarı ve muhalefeti yüz yüze getirerek ele alınan konunun tartışılmasını sağlamaktadır³⁷² ki bu açıdan sözlü sorunun soru sahibi ve soru muhatabı arasında ikili olarak gerçekleştirdiği iktidar-muhalefet diyalogunu/karşılaşmasını tüm parlamenterlere yaymaktadır.³⁷³ Nitekim bu özelliğine istinaden görüşmeli sözlü soru³⁷⁴ da denilen genel görüşmenin sonucunda karar

³⁶⁹ Tarık Yücel, Alper Özmen, “Meritokrasiyi Kısıtlayan Kayırmacılığın Bir Türü Olarak Nepotizm: 1982 Anayasası'nın 10. ve 70. Maddeleri Kapsamında Bir Değerlendirme”, **Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi**, Cilt 22, Sayı 39, 2020, s. 314.

³⁷⁰ Evik, dolaylılık bağlamında yukarıdaki tespitle örtüştürülebilir bir yaklaşım göstermişse de Anayasa'nın ilgili maddelerini meclis araştırması yönünden sınırlayıcı nitelikte yorumlamıştır. Bkz. Evik, s. 102.

³⁷¹ Aynı yönde görüş için bkz.: Mesut Aydın, **Gensoru**, Ankara: Orient Yayınları, 2010, s. 41.

³⁷² Yılmaz, s. 187.

³⁷³ A. Şeref Gözübüyük, **Anayasa Hukuku**, 17. Bası, Ankara: Turhan Kitabevi, 2010, s. 230.

³⁷⁴ Özbudun, **Parlamenter Rejimde Parlamentonun Hükümeti Murakabe Vasıtaları**, s. 52.

alınabileceği kadar karar alınmaması da mümkündür ancak genel görüşme sonucunda alınan kararlar hükûmetin doğrudan sorumluluğuna gidilmesini sağlamamaktadır.³⁷⁵

Görüşme sonucunda hükûmetin doğrudan sorumluluğuna gidilebilecek kararların alınabilmesi bunu muhalefet için etkili bir araca dönüştürecekse de -ki bu, genel görüşmeyi gensoruya yaklaştıracaktır-³⁷⁶ bunun olmaması genel görüşmenin hiçbir biçimde denetim işlevi üstlenmediği yargısına da vardırılmamalıdır. Tıpkı sözlü soru gibi genel görüşme de denetim işlevini üstlenmekte olup bu işlev, yürütmenin doğrudan sorumluluğuna gidilmesine olanak tanımamakla³⁷⁷ birlikte muhalefetin iktidarı, tartışılan konu hakkındaki görüşlerini açıklamaya zorlayarak kolektif/toplu tartışma sağlayan genel görüşmeyi bir tür hesap sorma-hesap verme aracına evrilmesiyle ortaya çıkacaktır.

1982 Anayasası'nın “*Türkiye Büyük Millet Meclisinin bilgi edinme ve denetim yolları*” kenar başlıklı 98'inci maddesinin ilk fıkrasında ikinci sırada sayılan ve üçüncü fıkrasında tanımlanan genel görüşme, Anayasa'ya göre “*toplumu ve Devlet faaliyetlerini ilgilendiren belli bir konunun Türkiye Büyük Millet Meclisi Genel Kurulunda görüşülmesi*” olup İçtüzükte “*Bilgi Edinme ve Denetim Yolları*” başlıklı *Altıncı Kısım* altında “*Genel Görüşme*” başlıklı *İkinci Bölüm*'de düzenlenmiştir. İçtüzüğün “*Genel görüşmenin tarifi*” kenar başlıklı 101'inci maddesinde, Anayasa'daki tanıma değiştirilmeksizin yer verilmiştir.

b. Görüşme Açılmasının Usulü

“*Genel görüşmenin açılması*” kenar başlıklı 102'nci ve “*Genel görüşme için özel gündem*” kenar başlıklı 103'üncü maddelerde istemin ve görüşmenin usulü düzenlenmiştir. İçtüzüğün 102'nci maddesine göre genel görüşme açılması siyasi parti grupları veya siyasi parti grubu kurabilecek sayıdaki yirmi parlamenter tarafından istenebileceğinden -en az yirmi parlamenter bir araya gelmedikleri sürece- grubu olmayan, parti grubundan ayrı yönde düşünen ve bağımsız parlamenterlerin genel görüşme isteminde bulunmasına olanak tanınmamıştır. Bir anlamda sözlü sorunun

³⁷⁵ Özbudun, *Parlamenter Rejimde Parlamentonun Hükümeti Murakabe Vasıtaları*, s. 55.

³⁷⁶ Genel görüşme ve gensoru birbiriyle benzeşen yönler taşıyan denetim araçları olup bunlardan gensoru aracının uygulaması her parlamentoda farklılaşmaktadır. Bu nedenle “*gensoru*” kavramının karşıladığı uygulama bazen soruyla veya genel görüşmeyle bütünleşik bazen de tamamen bağımsız biçimde olabilmektedir. Konu hakkındaki ayrıntılı bilgi ileride “*Gensoru*” başlığında anlatılmaktadır.

³⁷⁷ Özbudun, *Parlamenter Rejimde Parlamentonun Hükümeti Murakabe Vasıtaları*, s. 52.

kolektif biçimde tezahürü olarak görülebilecek genel görüşmenin -İçtüzüğün geneline koşut olarak- parti gruplarını önceleyen yaklaşımı özellikle grup kurma sayısına erişemeyen muhalif parlamenterler için kısıtlayıcıdır.

Genel görüşme açılması kabul edilirse genel görüşme gününün özel gündem hâlinde belirlenmesi İçtüzüğün 103'üncü maddesiyle Danışma Kuruluna bırakılmış olup yasa koyucu, genel görüşmenin başlayacağı günün tespitinde ölçüt olarak görüşmenin açılmasına karar verilmesinden itibaren kırk sekiz saatten önce ve yedi tam günden sonra görüşmenin başlatılamayacağı kuralını getirmiştir. Bu kural yasa koyucunun, görüşme açılması kararından itibaren görüşmenin başlanacağı güne kadar kırk sekiz saatlik bir serinleme süresi öngördüğünü ve görüşme konusunun güncelliğini yitirmemesi için görüşme açılması kararından sonra yedi tam gün geçmeden görüşmenin başlatılmasını zorunlu kıldığını göstermektedir. Bu da, özellikle muhalefetten gelen görüşme açılması isteminin kabulü hâlinde parlamento çoğunluğunun kararına dayanılarak veya buna dayanılmaksızın genel görüşmenin gerçekleşmesinin ötelenmesini önleyici nitelikte bir hüküm olarak yorumlanabilecektir.

Her ne kadar pratikte, parlamento çoğunluğunu elinde bulunduran iktidar, muhalefetten gelen görüşme açılması istemlerinin kabul görmemesini mümkün kılabileceğinden muhalefetin görüşme istemleri, görüşme açılmasının kabul edilip bu kabule istinaden görüşme için gün belirlenmesi aşamasına dahi erişemeyebilecekse de, bu olasılık teoride, yasa koyucunun getirdiği hükmün bir tür önleyici mekanizma olarak yorumlamasına engel değildir. Nitekim yasa koyucunun, görüşme gününün belirlenmesini Genel Kurula bırakması durumunda parlamento çoğunluğunun kararına dayanılacağından -iktidarın da parlamento çoğunluğuna sahip olduğu/olabileceği göz önünde tutulduğunda- genel görüşme açılması kabul edilmiş olsa dahi görüşme konusunun güncelliğini yitirmesi pahasına görüşmenin ötelenmesi olasılığı da doğacaktır.

Yasa koyucunun, görüşme gününün belirlenmesini hâlihazırdaki ölçüte yer vermeksizin Danışma Kuruluna bırakması durumunda ise -Danışma Kurulunun oluşumu dikkate alındığında- genel görüşme açılması kabul edilmiş olsa dahi görüşme gününün ötelenmesi olasılığı varlığını korumaktadır. Nitekim parlamentoda grup kurabilen partilerin tamamının iktidarda olması; daha açık bir anlatımla, muhalefetteki partilerin

grup kuramaması durumunda Danışma Kurulu, İçtüzüğün 19’uncu maddesinin 1’inci fıkrası uyarınca yalnız iktidardaki partilerin grup başkanları veya başkan vekillerinden oluşuyor olacaktır. Yukarıdaki her iki olasılıkla karşılaşılması -teoride dahi olası- mümkündür çünkü parlamento çoğunluğuna sahip olan iktidar, muhalefetin, genel görüşme yoluyla kamuoyunun gözü önünde tartışarak hesap sormak isteyeceği konulara dönük hesap verme sorumluluğunu geciktirmek isteyecektir. Bu bakımdan yasa koyucunun getirdiği hükmün, bir denetim aracı olarak genel görüşmenin işlevselliğine ve dolayısıyla muhalefetçe etkili işletilmesine dönük olduğunu kaydetmek gerekmektedir.

Muhalefetin genel görüşme açtıramaması olasılığını bertaraf edecek bir uygulamaya Birleşik Krallık’ta rastlanmaktadır.³⁷⁸ Bu uygulamaya göre “*Opposition Days*” (*Muhalefet Günleri*) olarak adlandırılan belli sayıdaki günler, parlamento gündeminde muhalefetin seçeceği konuların tartışılmasına ayrılmıştır.³⁷⁹ Birleşik Krallık uygulamasından esinle, TBMM gündeminde belli birleşimlerin muhalefetin genel görüşme önergelerine ayrılması, parlamento çoğunluğu nedeniyle Genel Kurula taşınamayan birçok konunun tartışılabilmesine ve kamuoyunun da bundan haberdar olabilmesine olanak tanıyacaktır.

c. Görüşmenin Kapsamı

Genel görüşmeye ilişkin bir başka kısıtlamayla genel görüşmenin konusunda karşılaşılmaktadır. Genel görüşmenin Anayasa’da ve İçtüzükte bulunan tanımı, genel görüşme konularını sınırlandırmaya açık olduğundan daraltıcıdır. Çünkü bu tanımda Genel Kurul önüne gelecek konuların toplumu ve devlet faaliyetlerini ilgilendiren konular olması gerektiği öngörülmüştür. Oysa parlamentoda tartışılacak herhangi bir konunun toplumu ve devlet faaliyetlerini ilgilendiren veya ilgilendirmeyen şeklinde nitelenmesi, parlamentonun her konunun tartışılabilmesi mekân olma özelliğiyle çelişiktir. Ayrıca toplumu ilgilendiren her konunun -az veya çok da olsa- devlet faaliyetlerini ilgilendirmesi

³⁷⁸ Yamamoto, s. 64.

³⁷⁹ Hâlihazırda toplamda yirmi gün olarak belirlenen muhalefet günlerinin on yedisi anamuhalefet partisine, üçü ise ikinci sıradaki muhalefet partisine ait olup gün sayısı gerektiğinde arttırılabilmektedir. Bkz. **UK Parliament**, “Opposition days”, <https://www.parliament.uk/site-information/glossary/opposition-days/> (4 Haziran 2023); **UK Parliament**, “Opposition days”, MPs’ Guide to Procedure, <https://guidetoprotcedure.parliament.uk/collections/hSK2F1AK/opposition-days> (4 Haziran 2023); **UK Parliament**, “Commons Opposition Day debates since 1992”, House of Commons Library, <https://commonslibrary.parliament.uk/research-briefings/sn06315/#fullreport> (4 Haziran 2023).

kaçınılmaz olduğundan “*toplumu ve Devlet faaliyetlerini ilgilendiren belli bir konunun*” şeklindeki tanımlamada “ve” bağlacının kullanılmasına dayanılarak kapsamın hem toplumu hem de devlet faaliyetlerini birlikte ilgilendiren konularla sınırlı yorumlanması olasılığı da mevcuttur. Böyle bir sınırlamanın tanımda bulunması, bunun kim tarafından belirleneceği sorununun da beraberinde getirmektedir.

İçtüzüğün 102’nci maddesinin 3’üncü fıkrasında “*Genel görüşme açılıp açılmamasına Genel Kurul karar verir.*” denilmekteyse de bu hüküm genel görüşme istemine ilişkin önerenin kabulünden sonraki aşamaya işaret etmektedir. Daha açık bir anlatımla, Genel Kurul önergeyi oylayarak genel görüşme açılıp açılmamasına karar vermektedir ki bu durumda önerenin konusunun toplumu ve devlet faaliyetlerini ilgilendirip ilgilendirmedeği değil toplumu ve devlet faaliyetlerini ilgilendirdiği kabul edilen önerenin konusu hakkında genel görüşme yapılıp yapılmayacağı oylanmaktadır. Oysa önerenin, toplumu ve devlet faaliyetlerini ilgilendiren bir konu hakkında olmadığı gerekçesiyle -yasa koyucu İçtüzüğün genel görüşmeyi tanımlayan 101’inci maddesinde önerenin “*toplumu ve Devlet faaliyetlerini ilgilendiren*” bir konusunun olup olmadığının kim tarafından belirleneceğini açıkça işaret etmediğinden- daha baştan Başkan tarafından sahibine geri verilmesi yönünde bir uygulamanın doğabileceği sakıncası olasılık dâhilindedir denilebilir.

İçtüzüğün 102’nci maddenin 1’inci fıkrasındaki “*Genel görüşme açılması (...)* Başkanlıktan bir önergeyle istenebilir. Bu istem derhal gelen kâğıtlar listesine alınarak milletvekillerine duyurulur.” hükmüne dayanılarak önerenin geri verilmeden parlamenterlere duyurulacağı savı geçerli değildir çünkü anılan fıkra gereğince sahibine geri verilmeden parlamenterlere duyurulacak olan önerge “*toplumu ve Devlet faaliyetlerini ilgilendiren belli bir konu*” hakkında genel görüşme açılması istemidir. Oysa açıklığa kavuşturulmaya muhtaç olan husus Başkanlığa sunulan önerenin konusunun toplumu ve devlet faaliyetlerini ilgilendirip ilgilendirmedeğinin kim tarafından belirleneceğidir ki anılan fıkra bu belirlemeyi yapabilecek özneyi işaret eder nitelikte değildir. Daha açık bir anlatımla, bu belirlemeyi yapan Başkan olursa, önergelerin -tıpkı kaba ve yaralayıcı söz gerekçesiyle geri verilmesine benzer şekilde-

“toplumu ve Devlet faaliyetlerini ilgilendiren belli bir konu” içermediği gerekçesiyle geri verilmesi de olabilirlik kazanacaktır.

Bu belirlemeyi yapacak özenin Başkan değil Genel Kurul olduğu savı ileri sürülebilirse³⁸⁰ de 102’nci maddenin 3’üncü fıkrasında “Genel görüşme açılıp açılmamasına Genel Kurul karar verir.” denilerek kastedilen belirleme -tekrara düşmek pahasına yinelemek gerekirse- önerenin konusunun toplumu ve devlet faaliyetlerini ilgilendirip ilgilendirmediğine değil toplumu ve devlet faaliyetlerini ilgilendiren bir konu hakkındaki önerge için genel görüşme açılıp açılmayacağına yöneliktir. Nitekim toplumu ve devlet faaliyetlerini ilgilendiren bir konuya ilişkin önerge hakkında doğrudan genel görüşme açılmadığı, genel görüşme açılıp açılmamasına Genel Kurulca karar verildiği akılda tutulduğunda yasa koyucunun 102’nci maddenin 3’üncü fıkrasında işaret ettiği özenin, önerenin konusunun toplumu ve devlet faaliyetlerini ilgilendirip ilgilendirmediğini belirleyecek olan özne olmadığı billurlaşacaktır.

Başkanın, İçtüzüğü’nün 67’nci maddesinin 2’nci fıkrasına dayanarak “kaba ve yaralayıcı söz” içerdiği gerekçesiyle içeriğinin düzeltilmesi için önergeyi sahibine geri vermesi tutumundaki sakıncanın benzeri burada da belirebilecektir. Çünkü “kaba ve yaralayıcı söz” demekle kastedilenin objektif olarak tanımlanması mümkün olmadığından her zaman aşırı yoruma³⁸¹ kaçılması olasılığı nasıl mevcutsa, “toplumu ve Devlet faaliyetlerini ilgilendiren” demekle kastedilen de subjektif anlamlarla karşılanabileceğinden aynı olasılık burada da mevcuttur.³⁸² Konuya ilişkin belirlemenin genel görüşmenin Başkanlıktan önergeyle istenmesi nedeniyle Başkanlığa veya tartışılarak karar alınması düşüncesiyle Genel Kurula bırakılması, görünürde iki farklı yöntemse de muhalefet açısından aynı sonucu doğurmaya eğilimlidir. Parlamento

³⁸⁰ İrfan Neziroğlu, **Türk Parlamento Hukukunun Temel Kavramları**, Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2008, s. 161.

³⁸¹ Bu kavramlaştırma, bir edebiyat eleştirisi olarak görünen ancak yalnız edebi metinlerin değil felsefi, akademik ve hatta hukuki metinlerin dahi anlamlandırılmasında ve yorumlanmasında yol gösterici olan “Yorum ve Aşırı Yorum” adlı eserde yer almaktadır. Kitabın bütünü yorum ve aşırı yorum üzerine kurulu olmakla birlikte özellikle “Metinleri Aşırı Yorumlama” başlığına bakılabilir. Bkz. Umberto Eco, **Yorum ve Aşırı Yorum**, 3. Basım, Kemal Atakay (çev.), İstanbul: Can Yayınları, 2003, s. 55-76.

³⁸² Bakırcı’nın da vurguladığı üzere, Başkan tutumları değişkenlik gösterebilmekle birlikte kamuoyuna ve basına yansarak bilinir olan “kaba ve yaralayıcı söz” gerekçesiyle geri verilmiş önergeler bakımından uygulamada aşırı yoruma kaçılabilirdiği anlaşılmakta; bu gerekçeyle önergesi reddedilen parlamenter ise yasama sorumsuzluğuna dayanarak önerge içeriğini Genel Kurulda ifade edilebilmektedir. Bkz. Bakırcı, s. 10. Dolayısıyla genel görüşme istemi önergesinin değerlendirilmesinde de aşırı yoruma kaçılabilmesi yönündeki benzer bir sakıncanın belirebileceğini tahmin etmek güç değildir.

çoğunluğunu elde etmiş iktidar kesiminin parlamenterlerince nicel çokluğun gücüne dayanılarak seçilmiş bir Başkanın muhalefetten gelen önergeleri toplumu ve devlet faaliyetlerini ilgilendiren bir konuya ilişkin görmeyerek geri vermesi³⁸³ mümkün olduğu kadar yine aynı parlamenterlerce nicel çokluğun gücüne dayanılarak muhalefetten gelen önergelerin Genel Kurulda da toplumu ve devlet faaliyetlerini ilgilendiren bir konuya ilişkin görülmemesi³⁸⁴ mümkündür.

Genel görüşmeye ilişkin diğer kısıtlama ise mekân yönünden ortaya çıkmaktadır. İçtüzüğün 101'inci maddesi genel görüşmenin Türkiye Büyük Millet Meclisi Genel Kurulunda gerçekleştirilebileceğinden bahsetmektedir. Oysa -yukarıda da değinildiği üzere- komisyonlar Genel Kurulun minyatürüdür. TBMM'nin cismiyle öncelenenin Genel Kurul olarak algılanmasına istinaden -ki Cumhuriyet öncesine uzanan parlamento tarihinde geçmişten günümüze değin hafızalarda kalan ve önemsenen imge parlamenterlerin hemen hepsinin katıldığı toplantılar olduğundan- yasa koyucu da komisyon aşamasını -bilerek veya bilmeyerek- bazen arka planda bırakabilmektedir.³⁸⁵ Anayasa koyucu genel görüşmenin (*general debate*) Genel Kurulda gerçekleşebileceğini öngörmüşse de bu tür görüşmelerin (*debate*) komisyonlarda da gerçekleşebilmesi mümkün olmalıdır. Özellikle yasamanın mutfağı olan komisyonlarda gerektiğinde bu tür görüşmelerin yapılabilmesine olanak tanınması önem arz etmektedir.³⁸⁶ Genel görüşmenin konusu açısından, yukarıda anılan olasılıkların muhalefetin aleyhine uygulamalara neden olabileceği ve mekânı açısından, bu tür görüşmelerin komisyonlarda da yapılmasının muhalefete komisyon aşamasında daha etkin bir tartışma alanı

³⁸³ **Bianet**, "6- 7 Eylül Araştırmasına Meclis'ten Ret: Kaba ve Yaralayıcı", 28 Ekim 2019, <https://m.bianet.org/bianet/ifade-ozgurlugu/215047-6-7-eyul-arastirmasina-meclis-ten-ret-kaba-ve-yaralayici> (5 Temmuz 2023).

³⁸⁴ Genel Kuruldaki dağılımın sonucu olarak nicelikte güçlü olan parlamentonun iktidar kesimi muhalefetten gelen önergeleri -nadiren oydaşma sağlanmaya yatkın konular hariç- reddetmektedir. Bakırcı'nın da belirttiği üzere, önergelerin reddedilmesine ilişkin Genel Kurul kararlarının arkasındaki esas neden çoklukla siyasidir. Bkz. Bakırcı, s. 10.

³⁸⁵ Bunun bir belirtici olarak -yukarıda aktarıldığı üzere- komisyonda yapılan kapalı oturum içeriklerinin sır, Genel Kurulda yapılan kapalı oturum içeriklerinin ise devlet sırrı sayılması gösterilebilecektir.

³⁸⁶ Bu tür toplantıların gerektiğinde Genel Kurulun minyatürü olan Komisyonlarda da yapılabilmesi, özellikle de komisyon başkanlığının muhalefete verilmesi savıyla birlikte düşünüldüğünde, muhalefetin etkinliğini arttırabilecektir.

açabileceği dikkate alındığında, Anayasa’da ve buna koşutlukla İçtüzükte bulunan hükümlerin kapsayıcı şekilde³⁸⁷ değiştirilmesi gerekmektedir.³⁸⁸

4. Gensoru

a. Tanımı ve Amacı

Gensoru (*interpellation*) esasta bir istizah isteme/izahat verme aracı olup iktidarın doğrudan sorumluluğuna gidilebilecek usulde yürütme organının sözlü açıklamada bulunmasıdır ki bu araca başvurulduğunda sorudan farklı olarak sözlü açıklamayı bir genel görüşme takip etmektedir.³⁸⁹ Gensorunun, hem sözlü soruyla benzeşir hem de sözlü sorudan ayrışır niteliğine istinaden, parlamentoların uygulamalarında bazen sözlü sorudan bağımsız bazen de sözlü soruyla ilişkili bir denetim aracı olarak düzenlendiğine rastlanılmaktadır.³⁹⁰ Gensoruyu sorunun yanı sıra genel görüşmeyle de bağdaştırabilmek mümkündür; bu bakımdan iktidarın, doğrudan sorumluluğuna gidilebilecek usulde sorgulanmasına özgülenen bir genel görüşme³⁹¹ denilebilecek gensoru, sözlü sorunun ve genel görüşmenin bazı niteliklerini bünyesinde barındırırken aslında sorumluluğa doğrudan³⁹² gidebilme becerisiyle muhalefet için önemli bir araç hâline gelmektedir. Çünkü gensoru, hükûmet edeni/iktidarı elinde bulunduran yürütme organını istifaya zorlayabilmektedir.

³⁸⁷ “Genel görüşme” (*General debate*) kavramındaki “genel” sıfatının, görüşmenin Genel Kurulda yapılmasıyla bağlaşıp olduğu düşünülmektedir. Ancak “genel” sıfatı, “bütün benzerlerini içine alan” (bkz. **Türkçe Sözlük [I. Cilt/II. Cilt]**, “Genel”, I. Cilt, s. 836) anlamı kastedilerek de kullanılabilir. Bu bağlamda, Komisyonlarda yapılanlar için de aynı kavram kullanılabileceği gibi “görüşme” (*debate*) denilmesi de tercih edilebilecektir.

³⁸⁸ Öğretide İba’nın “Genel görüşme, belli bir konu ile ilgili olarak Genel Kurulda müzakere açılmasından ibarettir” tanımı (Bkz. Şeref İba, **Parlamentar Denetim: Yolları, Etkinliği ve Susurluk Örneği**, İstanbul: Bilgi Yayınevi, 1997, s. 78) komisyonda genel görüşme yapılabilmesi olanağını yadsıdığı ve genel görüşmenin amacını belirtmediği için Bakırcı tarafından eleştirilmiştir. Bakırcı ise “Genel görüşme, belli bir konuda bilgi edinmek için yapılan görüşmeden ibarettir” tanımını önermiştir. Bkz. Bakırcı, s. 9. Ancak yukarıda değinildiği üzere, genel görüşmenin, görüşmeli sözlü soru olarak anılmasına istinaden bir bakıma sözlü sorunun kolektif tezahürü biçiminde iktidarı ve muhalefeti tartışma ortamında yüz yüze getirmesinden kaynaklanan denetim aracı olabilme potansiyeli hatırlandığında, amacının bilgi edinme olarak sınırlandırılması, komisyonda da yapılabileceğinin yadsınmasından farksız olacaktır. Bu nedenle tanımda “bilgi edinmek için” denmeyerek amaç kısıtlaması yapılmaması tercih edilmelidir. Nitekim Anayasa, “Türkiye Büyük Millet Meclisi; Meclis araştırması, genel görüşme, Meclis soruşturması ve yazılı soru yollarıyla bilgi edinme ve denetleme yetkisini kullanır.” demekte olup “veya” bağlacı yerine “ve” bağlacına başvurarak anılan araçların tümünün hem bilgi edinme hem de denetleme aracı olduğunu lafzen de desteklemiştir. Buna uyumlaştırılması gereken, ilgili madde içeriğinde amacı kısıtlanarak yalnız bilgi edinmeyle özdeşleştirilen Meclis araştırmasının tanımıdır.

³⁸⁹ Özbudun, **Parlamentar Rejimde Parlamentonun Hükümeti Murakabe Vasıtaları**, 72.

³⁹⁰ Yamamoto, bu aracın usulünün parlamentoların uygulamalarına göre değişkenlik gösterdiğine ve buna istinaden “*interpellation*” kavramının her parlamentoda farklı anlaşılabilmesine dikkat çekmektedir. Bkz. Yamamoto, s. 59.

³⁹¹ Gözübüyük, s. 232.

³⁹² Hatırlanmalıdır ki denetim araçlarının hepsi yürütme erkinin sorumluluğuna gidebilmeyi sağlamakta olup bir kısmı bunu doğrudan yaparken bir kısmı da dolaylı olarak yapmaktadır.

Hükûmeti istifaya zorlama denildiğinde bunun güvensizlik önergesini çağrıştırdığı kuşkusuzdur³⁹³ ancak gensoru ve güvensizlik önergesi birbirinden bağımsız birer araç olmakla birlikte gensoru görüşmesi sırasında güvensizlik önergesi verilmesi de mümkündür.³⁹⁴ Her iki aracın da hükûmeti istifaya götürebilme işlevi olsa da hükûmetin istifasını istemenin güvensizlik önergesinin birincil amacı, gensorunun ise ikincil amacı olduğu akılda tutulmalıdır. Daha açık bir anlatımla, güvensizlik önergesine başvurulması sözlü açıklama beklemeksizin hükûmetin istifasının istendiğini gösterirken gensoru önergesine başvurulması hükûmetten sözlü açıklama beklendiğinin göstergesidir³⁹⁵ ki eğer bu açıklama yeterli bulunmazsa gensoru görüşmesi sırasında güvensizlik önergesi verilerek yine hükûmetin istifası istenebilecektir.³⁹⁶

2017 Anayasa değişikliği öncesinde Anayasa'nın 99'uncu maddesinde, denetim mekanizmasının bağımsız bir aracı olarak düzenlenen gensoru, bireysel kullanılamama yönüyle sorudan farklılaşarak genel görüşmeyle benzeşmektedir. Nitekim 99'uncu maddenin 1'inci fıkrasında belirtildiği üzere gensoru, yalnız siyasi parti grupları veya en az yirmi parlamenter tarafından önerge verilerek kullanılabilen bir araçtır. Buna koşutlukla İçtüzüğü'nün 106'ncı maddesinin 1'inci fıkrasında da aynı hüküm yer almıştır.³⁹⁷

Cumhurbaşkanlığı hükûmet sistemine geçilmesi, gensorunun kaldırılma gerekçesi olarak ileri sürülmüşse³⁹⁸ de başkanlık rejimlerinde de gensoruya

³⁹³ Dubrow, denetim araçlarını ikiye ayırırken “hükûmeti sorumlu tutanlar/hükûmetten hesap soranlar” (*hold the government to account*) kategorisinde güvensizlik önergesi (*votes of no confidence or censure motions*) aracına da yer vermekte olup bu aracın “hükûmeti istifaya mecbur etme” (*forcing the government's resignation*) işlevini öne çıkarmaktadır. Bkz. Dubrow, s. 24.

³⁹⁴ Yamamoto, s. 61.

³⁹⁵ Özbudun, **Parlamenter Rejimde Parlamentonun Hükûmeti Murakabe Vasıtaları**, s. 72-73.

³⁹⁶ Dubrow'un kullandığı “*votes of no confidence or censure motions*” kavramının bazı parlamentolarda yalnız güvensizlik önergesini değil gensoruyu da imleyebileceği dikkate alınmalıdır. Nitekim 2017 Anayasa değişikliği öncesinde Anayasa'nın öngördüğü parlamenter denetim mekanizmasına bakıldığında güvensizlik önergesinin bağımsız değil gensoruyla bütünleşik bir denetim aracı olarak kullanılabilirdiği görülmektedir. Yamamoto'nun, “*interpallation*” kavramının parlamentoların uygulamalarında farklı anlaşılabilirdiğine dikkat çekmesi yerindedir çünkü bazı uygulamalarda gensorudan sonra “*votes on interpellations*” aşamasına geçilebilmektedir. Birçok parlamentonun uygulamasında gensoruyu, güvensizlik oyu/önergesi takip etmektedir. Bkz. Yamamoto, s. 61.

³⁹⁷ İçtüzüğü'nün bu maddesi, Cumhurbaşkanlığı hükûmet sistemine uyum çerçevesinde gerçekleştirilen değişiklik kapsamında Türkiye Büyük Millet Meclisi İçtüzüğü'nde Değişiklik Yapılmasına Dair Karar'ın 25'inci maddesiyle ilga edilmiştir. Bkz. 09/10/2018 tarihli ve 1200 sayılı Türkiye Büyük Millet Meclisi İçtüzüğü'nde Değişiklik Yapılmasına Dair Karar (Resmî Gazete: 16/10/2018 - 30567).

³⁹⁸ Dönemin Adalet Bakanı Bekir Bozdağ: “*Dolayısıyla, şu anda Anayasa'mızda olan denetim mekanizmalarından gensoruyu çıktığınızda hepsi var. (...) Dolayısıyla 'Meclisin denetim yetkisini ortadan kaldırıyor sunuz, denetim menetim yok.' diyenler, ya bu Anayasa'yı okumadı ya bu teklifi okumadı ya da büyük bir kargaşa yaratmak, algı kirliliği yaratmak istiyor. Meclis bundan sonra denetimi daha etkin bir şekilde yerine getirecektir. Gensorunun olmayışı, sistemin tamamen doğal bir sonucudur. Cumhurbaşkanlığı sistemine geçtiğinizde, bu sistemde gensoru müessesesi zaten olmayacaktır.*” Bkz. TBMM Anayasa Komisyonu, T: 8, 28/12/2016, O: 1, s. 26.

rastlanmaktadır.³⁹⁹ Nitekim Filipinler'deki uygulamada, yürütme organı üyelerine sorulmak üzere parlamenterlerin önceden yazılı olarak bildirmiş olduğu sorularla sınırlı olmayan bir istizah isteme/izahat verme usulü öngörülmüştür.⁴⁰⁰

b. Görüşme Usulü

Gensoru önergesi verildikten sonra öncelikle bunun gündeme alınıp alınmayacağı görüşülmektedir ki 99'uncu maddenin 2'nci fıkrasında Anayasa koyucu, yalnız önerge sahiplerinden birinin, parti grupları adına birer parlamenterin ve Bakanlar Kurulu adına Başbakanın veya bir bakanın konuşabildiği bu görüşmenin, önergenin bastırılarak parlamenterlere dağıtılmasından itibaren on gün içinde gerçekleşmesi gerektiğini öngörürken önergenin dağıtımının ise, verilışinden sonraki üç gün içinde gerçekleşmesi gerektiğini öngörmüştür.

Gündeme alınması yönünde karar alınan önergenin görüşüleceği gün de bu kararla birlikte belirlenir ki Anayasa koyucu 99'uncu maddenin 3'üncü fıkrasında bu görüşmenin, önergenin gündeme alınmasına karar verildiği tarihten itibaren iki günden önce ve yedi günden sonra yapılamayacağını; 99'uncu maddenin 4'üncü fıkrasında ise parlamenterlerin veya parti gruplarının gensoru görüşmesi sırasında verecekleri gerekçeli güvensizlik önergelerinin veya Bakanlar Kurulunun güven isteğinin bir tam gün geçmeden oylanamayacağını hükme bağlamıştır. Anayasa koyucu burada gensoru görüşmesinin doğuracağı sonucun etkisini dikkate alarak serinleme süreleri öngörmekle birlikte aynı zamanda bu görüşmenin, konunun güncelliğini yitirmeden gerçekleşmesi için sınırlayıcı bir süre de öngörmüştür. Bakanlar Kurulunun veya bir bakanın düşürülebilmesi için gereken nisap 99'uncu maddenin 5'inci fıkrasında düzenlenirken maddenin son fıkrası olan 6'ncı fıkrada ise gensoruyla ilgili diğer hususların İctüzükle belirleneceği belirtilmiştir. İctüzüğün atıf yapılan "*Gensoru*" başlıklı *Dördüncü Bölüm*

³⁹⁹ Parlamenter rejimlerde gensoruyu çoklukla güvensizlik oylaması/güvensizlik önergesi takip ettiğinden gensorunun başkanlık rejimlerinde görülemeyeceği savının bundan ileri geldiği düşünülmektedir. Oysa istizah isteme/izahat verme uygulamasının olduğu başkanlık rejimlerinde gensorunun olduğu söylenebilecektir. Gensorunun, güvensizlik oylaması/güvensizlik önergesi aracından farklı bir araç olduğu unutulmamalıdır.

⁴⁰⁰ **Official Gazette**, "The Constitution of the Republic of the Philippines", [Article VI: The Legislative Department, Section 22], <https://www.officialgazette.gov.ph/constitutions/1987-constitution/> (8 Haziran 2023); **18th Congress of the Republic of the Philippines**, "Rules of the House of Representatives - 18th Congress", [Rule XVIII. Question Hour - Section 138. Interpellations and Comments of Proponents of Original Questions], <https://www.congress.gov.ph/download/docs/hrep.house.rules.pdf> (5 Temmuz 2023). Filipinler uygulaması göstermektedir ki soru ve gensoru, iç içe geçebilen birbiriyle ilişkili iki araçtır.

altındaki “*Gensoruda usul*” kenar başlıklı 106’ncı maddesinin 2’nci fıkrasında Anayasa’nın 99’uncu maddesine koşutlukla önergenin üç günlük sürede dağıtılması; 3’üncü fıkrasında da gensoru önergesinin beş yüzden fazla sözcük içermesi durumunda beş yüz sözcüğü aşmayan önerge özetinin önergeye eklenmesi gerektiği kuralına yer verilmiştir. Anılan maddenin son fıkrasında ise görüşmelerin usulü hakkında Anayasa’nın 99’uncu maddesi işaret edilmiştir.

5. Meclis Soruşturması

a. Tanımı ve Amacı

Meclis soruşturması (*parliamentary investigation/impeachment*) yürütmenin yasama tarafından suçlandırılmasını mümkün kılan bir denetim aracı olup diğer denetim araçlarından ayrılarak yürütmenin cezai sorumluluğuna gidilebilmesini sağlamaktadır. Yürütmenin suçlandırılmasını mümkün kılan bu denetim aracının işletilmesiyle yürütme organındaki öznelerin yargılanmalarına ya izin verilecek ya da izin verilmeyecektir.

2017 Anayasa değişikliğiyle Anayasa’nın “*Meclis soruşturması*” kenar başlıklı 100’üncü maddesi ilga edilmiş olup Meclis soruşturması aracı yeniden düzenlenmiştir. Denetim araçlarını tanımlayan Anayasa’nın 98’inci maddesine göre Meclis soruşturması, Cumhurbaşkanı yardımcıları ve bakanlar hakkında Anayasa’nın 106’ncı maddesinin 5’inci, 6’ncı ve 7’nci fıkraları uyarınca yapılan soruşturmadan ibarettir. Bu tanımın dikkat çeken yönü kuşkusuz ki hakkında Meclis soruşturması açılabilen yürütme organı öznesine/öznelerine tanımın lafzında yer verilmiyor oluşudur.

Daha açık bir anlatımla, 2017 Anayasa değişikliğinden önce Meclis soruşturması aracı 100’üncü maddede düzenlendiğinden 98’inci maddede tanımlanmamış ve 100’üncü maddedeki tanımda ise yürütme yetkisini kullanan Başbakan ve bakanlar hakkında Meclis soruşturması açılabilmesi belirtilmiştir. Ancak 2017 Anayasa değişikliğinden sonra Anayasa’nın 104’üncü maddesine göre yürütme yetkisinin sahibi olan Cumhurbaşkanı ilgili tanımda yer verilmemiş; Cumhurbaşkanı hakkında açılabilen Meclis soruşturması “*Cumhurbaşkanının cezai sorumluluğu*” kenar başlıklı 105’inci maddede düzenlenmiştir. Anayasa’nın sistematikteki bu tercih, Meclis soruşturmasının tanımında, soruşturmaya karşılaşılabilecek asıl özneye yer verilmemesi ve bu özne

hakkında açılacak soruşturmaya ilişkin düzenlemeyi içeren maddeye atıf yapılmaması nedeniyle yerinde değildir.

İçtüzükte ise Meclis soruşturması, “*Bilgi Edinme ve Denetim Yolları*” başlıklı *Altıncı Kısım* altında “*Cumhurbaşkanı Yardımcıları ve Bakanların Soruşturulması ve Yüce Divana Sevki*” başlıklı *Beşinci Bölüm*’de düzenlenmiştir. Anayasa’nın 98’inci maddesinin 4’üncü ve 106’ncı maddesinin 5’inci fıkralarının İçtüzükteki karşılığı 107’nci-113’üncü maddeler; Anayasa’nın 105’inci maddesinin İçtüzükteki karşılığı ise “*Cumhurbaşkanının cezai sorumluluğu*” kenar başlıklı 114’üncü madde olmuştur. Anayasa’nın ve İçtüzüğün dili dikkate alındığında -ağırlıklı olarak- Cumhurbaşkanı ve bakanların hakkında Meclis soruşturması, Cumhurbaşkanı hakkında ise soruşturma açılmasından bahsedilmişse⁴⁰¹ de Cumhurbaşkanının karşılaşılabileceği soruşturmanın usulü⁴⁰² incelendiğinde bunun Meclis soruşturmasından farklı olmadığı görülmektedir.⁴⁰³

b. Soruşturma Açılmasının Usulü

Yürütme yetkisine sahip olan Cumhurbaşkanının tabi olduğu Meclis soruşturması usulü için Anayasa’nın 105’inci maddesinin 1’inci fıkrasına bakıldığında soruşturma açılmasının TBMM üye tamsayısının salt çoğunluğunun vereceği önergeyle mümkün olabileceği görülmekte; üye tamsayısının salt çoğunluğuna erişebilecek parlamenterlerin vereceği bu önerge, en geç bir ay içinde görüşülerek üye tamsayısının beşte üçünün gizli oyuyla soruşturma açılmasına karar verilmektedir.

⁴⁰¹ Cumhurbaşkanı yardımcılığı ve bakanlar bakımından Anayasa’nın 98’inci maddesinin 4’üncü fıkrasında “*Meclis soruşturması*”, 106’ncı maddesinin 5’inci ve 6’ncı fıkralarında “*soruşturma*” kavramı kullanılırken Cumhurbaşkanı bakımından Anayasa’nın 105’inci maddesinin 1’inci, 2’nci ve 4’üncü fıkralarında “*soruşturma*” kavramı kullanılmıştır. Yine Cumhurbaşkanı yardımcılığı ve bakanlar bakımından İçtüzüğün ilgili bölümünün başlığında “*soruşturma*”, ilgili bölümünün altındaki maddelerin kenar başlıklarının bazılarında “*Meclis soruşturması*” bazılarında “*soruşturma*”, maddelerin metinlerinde hem “*Meclis soruşturması*” hem de “*soruşturma*” kavramı kullanılırken Cumhurbaşkanı bakımından aynı bölüm altındaki “*Cumhurbaşkanının cezai sorumluluğu*” kenar başlıklı 114’üncü maddenin 3’üncü fıkrasında “*Meclis soruşturması*”, diğer fıkralarında ise “*soruşturma*” kavramı kullanılmıştır. Anayasa’nın ve İçtüzüğün dilinin çözümlemesinden de görülmektedir ki Cumhurbaşkanı yardımcılığı ve bakanlar bakımından da Cumhurbaşkanı bakımından da ister “*Meclis soruşturması*” ister “*soruşturma*” kavramı kullanılmış olsun kastedilen Meclis soruşturmasıdır. Anayasa ve yasa koyucunun yer yer “*Meclis soruşturması*” yerine “*soruşturma*” kavramına başvurusunun kısaltma amacıyla olduğu anlaşılmaktadır. Anayasa’nın ve İçtüzüğün ilgili maddeleri birlikte değerlendirildiğinde Cumhurbaşkanının Meclis soruşturmasının dışında bırakıldığı sonucuna varmak mümkün değildir.

⁴⁰² Özbudun, *Türk Anayasa Hukuku*, s. 301.

⁴⁰³ Aynı yönde görüş için bkz. Gülden Çınarlı, 2017 Değişiklikleri Sonrası 1982 Anayasası’na Göre Parlamentonun İdarenin Denetlenmesindeki Rolü, İstanbul: On İki Levha Yayıncılık, 2021, s. 47.

Parlamentarlerin hem önerge vermeye hem de soruşturma açmaya ilişkin nisapları sağlamaları durumunda 105'inci maddenin 2'nci fıkrasına göre soruşturma komisyonu kurulmakta; komisyonun raporu, iki ay içinde ve eğer bu süre yeterli olmazsa bir aylık ek süre⁴⁰⁴ de verilerek toplam üç ay içinde Meclis Başkanlığına sunulmaktadır. 105'inci maddenin 3'üncü fıkrası uyarınca, Başkanlığa verildiği tarihten itibaren on gün içinde dağıtılan raporun, dağıtımından itibaren yine on gün içinde Genel Kurulda görüşülmesi üzerine üye tamsayısının üçte ikisinin gizli oyuyla Yüce Divana sevk kararı alınması durumunda, üç ay içinde ve eğer bu süre yeterli olmazsa üç aylık ek süre⁴⁰⁵ de verilerek toplam altı ay içinde tamamlanması gereken Yüce Divan yargılamasına başlanmaktadır.

Cumhurbaşkanı yardımcılarının ve bakanların tabi olduğu Meclis soruşturması usulü için ise Anayasa'nın 106'ncı maddesine bakıldığında görülmektedir ki 106'ncı maddenin 5'inci, 6'ncı ve 7'nci fıkralarında düzenlenen soruşturma usulü, Anayasa'nın 105'inci maddesinin 1'inci, 2'nci ve 3'üncü fıkralarında düzenlenen soruşturma usulünden farklı değildir. Yukarıda da değinildiği üzere, Cumhurbaşkanı ile Cumhurbaşkanı yardımcılarının ve bakanların tabi olduğu Meclis soruşturması usulü aynıdır.

Anayasa'nın 105'inci maddesinin İçtüzükteki karşılığı olan 114'üncü maddede ve Anayasa'nın 106'ncı maddesinin İçtüzükteki karşılığı olan 107'nci-113'üncü maddelerde de Anayasa'ya koşut hükümlere yer verilmekle birlikte ayrıca usule ilişkin detaylandırmaya yer verildiği de görülmektedir.

Meclis soruşturması diğer araçlardan ayrılarak cezai sorumluluk doğurmasıyla öne çıkmaktadır ancak her soruşturma süreci mutlaka cezai bir yaptırımla sonuçlanacak değildir; daha açık bir anlatımla, soruşturma açılması kabul edilerek Yüce Divana sevk gerçekleşse dahi yargılama sonunda bir yaptırımla karşılaşılabilmesi mümkün olduğu

⁴⁰⁴ Komisyon raporunun iki ay içinde Meclis Başkanlığına sunulamaması durumunda verilecek bir aylık ek süre, ilgili fıkranın lafzından anlaşılacağı üzere kesin bir süre olup bu kesinlik hem sürenin bir aylık olarak bir kez verilmesine hem de verilmesinin karara bağlı olmamasına ilişkindir. Nitekim yasa koyucu bu süre hakkında “verilebilir” değil “verilir” sözcüğünü kullanmıştır.

⁴⁰⁵ Yüce Divan yargılamasının üç ay içinde tamamlanamaması durumunda verilecek üç aylık ek süre, ilgili fıkranın lafzından anlaşılacağı üzere kesin bir süre olup bu kesinlik hem sürenin üç aylık olarak bir kez verilmesine hem de verilmesinin karara bağlı olmamasına ilişkindir. Nitekim yasa koyucu bu süre hakkında “verilebilir” değil “verilir” sözcüğünü kullanmıştır.

kadar karşılaşılmaması da mümkündür. Muhalefet, yargılama sonunda yaptırıma varılıp varılmayacağı fark etmeksizin iktidar erkini elinde bulunduranların bunu kötüye kullandıklarına kanaat getiriyorsa Meclis soruşturması aracını işleterek denetimi harekete geçirebilir olanağa sahip olmalıdır.

Oysa soruşturma istemi önergesi verilebilmesi için dahi TBMM'nin üye tamsayısının salt çoğunluğu arandığından parlamento çoğunluğunu elinde bulunduran bir iktidar karşısında muhalefetin bu aracı işletebilmesi daha baştan olanaksız gözükmektedir. Muhalefetin, bu sayıya ulaşarak soruşturma istemi önergesi verebilmesi durumunda önergenin kabulüyle soruşturma açılabilmesini sağlaması için üye tamsayısının beşte üçünün oyuna; soruşturma raporunun görüşülmesine istinaden Yüce Divana sevk kararı alınabilmesini sağlaması için ise üye tamsayısının üçte ikisinin oyuna gereksinim duymaktadır. Bu da göstermektedir ki Meclis soruşturması aracının işletilebilmesi gittikçe artan zorluktaki bir usule bağlanmıştır.

2017 Anayasa değişikliğinden önceki Meclis soruşturması usulüne bakıldığında soruşturma istemi önergesi vermenin, diğer denetim araçlarını işletebilmeyle kıyaslandığında daha fazla sayıda parlamenterin oydaşmasını gerektirmesine karşın olanaklı olduğu görülmektedir. 2017 Anayasa değişikliği öncesinde yürürlükte olan “*Meclis soruşturması*” kenar başlıklı 100'üncü maddeye göre yürütme yetkisine sahip olan Başbakan veya bakanlar hakkında TBMM üye tamsayısının en az onda birinin vereceği önergeyle soruşturma açılması istenebilmektedir ki bu da muhalefetçe sağlanabilmeye elverişli bir nisaptır.

2017 Anayasa değişikliğinden önce kenar başlığı “*Sorumluluk ve sorumsuzluk hali*” olan 105'inci madde, 2017 Anayasa değişikliğinden sonraki 105'inci maddeyle düzenleme alanı yönünden benzeşir gözükse de Anayasa değişikliğiyle birlikte Cumhurbaşkanının niteliğinin aynı kalmadığı akılda tutulmalıdır. Çünkü “*Sorumluluk ve sorumsuzluk hali*” kenar başlıklı 105'inci maddenin öngördüğü Cumhurbaşkanı esasta sorumsuz bir devlet başkanı iken “*Cumhurbaşkanının cezai sorumluluğu*” kenar başlıklı 105'inci maddenin öngördüğü Cumhurbaşkanı ise yürütme yetkisine tek başına sahip olan sorumlu bir yürütme organı öznesidir. Ayrıca Anayasa'nın 101'inci maddesinin son fıkrasındaki “*Cumhurbaşkanı seçilenin, varsa partisi ile ilişkisi kesilir (...)*” hükmünün

2017 değişikliğiyle kaldırıldığı da unutulmamalıdır. Bu bağlamda Meclis soruşturmasına ilişkin hükümlerin, denetimin düzenlendiği 98'inci maddenin hemen ardından düzenlenmesi yerine 105'inci ve 106'ncı maddelerde düzenlenmesinin tercih edilmesi de eleştiriye açıktır.

2017 değişikliği öncesinde 105'inci maddede aranan nisaplarla, 2017 değişikliği sonrasında 105'inci ve 106'ncı maddede aranan nisapların kıyaslanması beklenemez. Çünkü Cumhurbaşkanlığı hükümet sistemindeki Cumhurbaşkanı, Cumhurbaşkanı yardımcıları ve bakanlar, parlamenter rejimdeki Başbakanı ve Bakanlar Kurulunu karşılamaktadır. Bu nedenle 2017 değişikliği sonrasında 105'inci ve 106'ncı maddede aranan nisapların ancak 2017 değişikliği öncesinde 100'üncü maddede aranan nisaplarla kıyaslanabilmesi mümkündür. Bu doğrultuda 2017 değişikliğiyle birlikte Cumhurbaşkanı hakkında Meclis soruşturması açılmasının kolaylaştığı savı yerinde değildir.⁴⁰⁶ Dolayısıyla 2017 değişikliğinin öncesi ve sonrası karşılaştırıldığında yürütme organının muhalefetçe denetiminin, 2017 değişikliği sonrasında aranan nisap bakımından aracı işletilemez kılacak kadar zorlaştırıldığı tartışmasızdır.

Meclis soruşturması aracının işletilemez kılınmasını bertaraf eden ABD uygulamasında Kongreyi oluşturan Temsilciler Meclisi ve Senato, suçlandırma ve yargılama yetkilerini paylaşmaktadır. İki aşamalı olan *impeachment* usulünde Temsilciler Meclisi suçlandırma, Senato ise yargılama yetkisine sahiptir. İlk aşama olan suçlandırma, ikinci aşama olan yargılamaya kıyasen kolaylaştırılmıştır. Suçlandırma bakımından herhangi bir nisap öngörülmediğinden toplantıya katılanların salt çoğunluğuyla karar alınabilmektedir. Oysa yargılama aşamasında nitelikli bir nisap olarak toplantıya katılanların üçte ikisiyle karar alınması öngörülmüştür.⁴⁰⁷ Hatta Temsilciler Meclisinin harekete geçmesi için tek bir temsilcinin şikâyetinin dahi yeterli olabileceği de dikkate alınırsa suçlandırma aşamasının kolaylaştırıldığı daha da belirginleşecektir.⁴⁰⁸

⁴⁰⁶ Kemal Gözler, **Türk Anayasa Hukuku**, 2. Baskı, Bursa: Ekin Yayınevi, 2018, s. 676.

⁴⁰⁷ Türker Ertaş, “Amerikan Siyasi Tarihinde Başkanların Impeachment Usulü İle Suçlandırılması: Johnson, Nixon, Clinton ve Trump Örnekleri Üzerinden Anayasal Bir İnceleme”, **Süleyman Demirel Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt 12, Sayı 1, 2022, s. 9-13; TBMM Araştırma Hizmetleri Başkanlığı, **ABD Kongresinde Yasama, Denetim ve Bütçe Süreçleri**, Ankara: TBMM, 2019, s. 19-20.

⁴⁰⁸ John Murphy, **The Impeachment Process -U.S. Government: How It Works-**, 1st Edition, New York: Chelsea House Publications, 2007, s. 39.

2017 değişikliği sonrasında Meclis soruşturması bakımından aranan nisaplar ile ABD uygulaması kıyaslandığında 105'inci ve 106'ncı maddedeki nisapların daha ağır olduğu anlaşılmaktadır. Bu nedenle Meclis soruşturması aracının kullanılabilir olması için 105'inci ve 106'ncı maddedeki nisapların düşürölmesi, özellikle önerge vermeye ilişkin nisabın diğer denetim önergelerinde aranan nisaptan farksız olması gerekmektedir.

II. İÇTÜZÜĞÜN TANIDIĞI ALAN İÇERİSİNDE PARLAMENTER MUHALEFET

İçtüzük, bir parlamento kararı olmakla birlikte parlamento kararları arasında hiyerarşı olmasa da onların en önemlisi sayılabilir ve hatta “*primus inter pares*” (eşitler arasında birinci) olanı denilebilir. İçtüzüğün bu önemi, özellikle iktidar ve muhalefet ilişkilerini düzenler⁴⁰⁹ olmasından ileri gelmektedir ki bu niteliği onu, âdeta anayasa gibi bir yönüyle siyasetle bir yönüyle hukukla bağdaşan bir metin kılmaktadır. Bu bakımdan Tunaya'nın veciz deyiimiyle o, “*Sessiz Anayasa*”dır. O öyle bir metindir ki, parlamentonun nicel çoğunluğunu oluşturan iktidar kesimi içtüzüğü istediği yönde şekillendirerek parlamentonun nicel azınlığını oluşturan muhalefet kesimini etkisizleştirebilir ve hatta hemen hiç işlemez eyleyebilir. Bu tespitin tersinden de anlaşılan odur ki, içtüzük muhalefetin, muhalefet etmekteki etkililiğini ve işlerliğini yaşamsal derecede belirleyebilmektedir.

Nitekim TBMM İçtüzüğüne genel olarak bakıldığında bu yaşamsal belirleyicilikle karşılaşmamak olası değildir. Çünkü İçtüzük hükümleri, muhalefetin, eleştirme işlevinden başlayıp denetleme işlevine kadar uzanan bir skalada iktidara karşı yürüttüğü alan savunmasına hizmet etmektedir. İçtüzüğün, parlamenterlerin hareket alanını belirleyen tüm hükümlerinin, muhalefetin hareket alanının belirlenmesine değişen ölçülerde ve doğrudan doğruya yahut dolaylı olarak katılması olasılık dâhilindedir çünkü muhalif parlamenter, muhalifliğinden önce parlamenterdir; ancak bazı hükümlerinin, bu alanın belirlenmesinde açık ara öne çıktığı kuşkusuzdur. Bu bağlamda özellikle muhalefetin işlevlerinin ve buna istinaden araçlarının somutlaştığı İçtüzük hükümleri

⁴⁰⁹ Erdoğan Teziç, **Anayasa Hukuku**, 20. Bası, İstanbul: Beta Yayıncılık, 2016, s. 71.

önde gelmektedir.⁴¹⁰ Denetleme işlevinden başlanırsa, Anayasa'nın 98'inci maddesinin 6'ncı fıkrasında "*Meclis İçtüzüğü*" ile işaret edilen TBMM İçtüzüğünde "*Bilgi Edinme ve Denetim Yolları*" başlıklı "*Altıncı Kısım*" Anayasa'nın 98'inci maddesinde sayılan araçların usullerine ilişkin düzenlemeleri içermektedir. Dört bölümden oluşan bu kısımda sırasıyla "*Birinci Bölüm*" yazılı soruya, "*İkinci Bölüm*" genel görüşmeye, "*Üçüncü Bölüm*" meclis araştırmasına ve "*Beşinci Bölüm*" meclis soruşturmasına ayrılmıştır.⁴¹¹

Her bir bölüm başlığı altındaki maddelerde; parlamenter muhalefet araçlarının tanımlarına, kapsamlarına, kapsamları dışında kalan konulara, işleyişlerine ve bu araçlara geçerlilik kazandıran şekli gerekliliklere yer verilmek suretiyle Anayasa'nın 98'inci maddesine koşut olarak İçtüzüğün 96'ncı ve 114'üncü maddeleri arasındaki 17 madde, denetleme işlevinin araçlarına özgülenmiştir.⁴¹²

Anayasa'nın 87'nci ve 92'nci maddeleri arasında düzenlenen "*Türkiye Büyük Millet Meclisinin görev ve yetkileri*"nden devamla, parlamentonun görüşme ve karar alma işlerini icra etmesine yönelik maddeler İçtüzüğün geneline dağılmıştır. Bunlardan başat olan yasa yapımı, Anayasa'nın "*Kanunların teklif edilmesi ve görüşülmesi*" kenar başlıklı 88'inci maddesinin atfıyla, "*Kanunların Yapılması*" başlıklı *Dördüncü Kısım*'da düzenlenmiştir. Ancak şurası akılda tutulmalıdır ki yasa teklifinin görüşülmesinin muhalefetçe araca dönüştürülmesi bağlamında Genel Kuruldan ziyade komisyonlardaki eylemlilik yaşamsal önem arz etmektedir. Çünkü yasa teklifinin seyrinde son durak Genel Kurul olduğundan muhalefet bu son durağa varılmadan önce, demek oluyor ki komisyon aşamasındayken teklif hakkındaki görüşlerini etkili eylemlilikle ortaya koyarak teklife yönelik gerekli gördüğü değişikliklerin gerçekleşebilmesini sağlayabilmelidir. Bu

⁴¹⁰ Bu başlık altında amaçlanan, İçtüzüğün hükümlerini tüketici biçimde incelemek değil yalnız muhalefetin araçsallaştırabileceği, muhalefet etmeye dönük hükümleri ele almaktır. İçtüzüğün incelenmesi de dâhil olmak üzere parlamento hukukunu geniş kapsamlı olarak anlatan eserler için bkz. Fahri Bakırcı, **TBMM'nin Çalışma Yöntemi: TBMM İçtüzüğü**, Ankara: İmge Kitabevi, 2000; Volkan Has, **Türk Parlamento Hukukunun Kaynakları ve Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Çalışma Düzeni**, Ankara: Adalet Yayınevi, 2009; Kahan Onur Arslan, **Türk Parlamento Hukuku**, 2. Baskı, Ankara: Adalet Yayınevi, 2018; Fahri Bakırcı vd., **Parlamento Hukukuna Giriş**, Ankara: Lykeion Yayınları, 2020.

⁴¹¹ *Dördüncü Bölüm* başlığı olan "*Gensoru*" ve bu başlık altında "*Gensoruda usul*" kenar başlığıyla düzenlenen 106'ncı madde, 09/10/2018 tarihli ve 1200 sayılı Karar'ın 25'inci maddesi (Mülga: 9/10/2018-1200/25 md.) ile metinden çıkarılmıştır. Aynı madde ile *Birinci Bölüm* altındaki "*Sözlü sorunun gündeme alınması ve cevaplandırılması*" kenar başlıklı 98'inci madde de metinden çıkarılmıştır.

⁴¹² 96'nci ve 114'üncü maddeler arasında toplam 19 madde olup "*Sözlü sorunun gündeme alınması ve cevaplandırılması*" kenar başlıklı 98'inci madde ve "*Gensoruda usul*" kenar başlıklı 106'nci madde, 09/10/2018 tarihli ve 1200 sayılı Karar'ın 25'inci maddesi ile mülğadır.

nedenle “*Kanunların Yapılması*” başlıklı *Dördüncü Kısım*’dan önce “*Komisyonlar*” başlıklı *Üçüncü Bölüm*’e bakılmalıdır.

A. KOMİSYONLARDA MUHALEFET

a. Komisyonların İşleyişi

Üçüncü Bölüm’deki “*Komisyonlarda söz alma*” kenar başlıklı 29’uncu madde, “*Komisyon toplantılarına girebilecek olanlar*” kenar başlıklı 31’inci madde ve “*Komisyon tutanakları*” kenar başlıklı 33’üncü madde muhalefetin araçlarına işaret eden maddeler arasındadır. Komisyon üyesi muhalif parlamenterler etkili muhalefet sürdürebilmek için bu maddelerde işaret edildiği üzere, komisyon toplantılarında söz isteyerek -istem sırasına göre- görüşlerini açıklayabilir; gerekli gördüğü durumlarda değişiklik önergesi verebilir; görüşü doğrultusunda oy kullanabilir ve tutanak özetine yazılı itirazlarını ekletebilir. Komisyon, Genel Kurulun küçük ölçekteki benzeridir; bir tür Genel Kurul minyatürüdür ve buna koşutlukla 31’inci madde, komisyon toplantılarına katılmanın, bu toplantılarda söz almanın ve komisyon belgelerini görüp okuyabilmenin tüm parlamenterlere yönelik olduğunu belirtmiştir.

Bu bakımdan komisyonlarda daha etkili muhalefet yapılabilmesi için gerektiğinde komisyon üyesi olmayan muhalif parlamenterlerin de komisyon toplantılarına katılarak söz istemesi ve komisyon belgelerini okuyarak süreci takip etmesi mümkündür. Ancak burada 33’üncü maddeden kaynaklanan bir aksaklığa değinmek gerekmektedir. Bu madde, “*Komisyon kâtabi görüşmelerin tutanak özetini düzenler ve komisyon başkanı ile birlikte imzalar. (...) Komisyon karar verirse, tam tutanak tutulur.*” demektedir. Oysa yasa yapımında komisyon aşaması Genel Kurul aşamasından daha önemli sayılmaktadır. Çünkü Genel Kurulda gerçekleştirilemeyen birçok tartışmaya komisyon aşamasında incelikte girilebilmektedir.

Komisyon üyesi olmayan veya komisyon toplantılarını takip etmeyen bir parlamenterin Genel Kurul aşamasında layıkıyla etkinlik gösterebilmesi, tartışmalara katılabilmesi ve savlarını ileri sürerek yasa teklifine eleştiri getirebilmesi için bu aşamadan önceki aşamada teklife ilişkin hangi tartışmaların gerçekleştiğini ayrıntılarıyla bilmesi gerekmektedir. Bunun sağlanması da komisyon tutanaklarının özetine değil

tamamına vâkıf olmayı gerektirmektedir. Bu nedenle, yasa tekliflerinden özellikle iktidar kesimindeki parlamenterlerden gelenlerin çoklukla yasalaştığı⁴¹³ dikkate alındığında bunlara karşı Genel Kurulda etkili muhalefet edilebilmesi, tam tutanakların her komisyon toplantısında tutulmasıyla mümkün olabilecektir. Hâlihazırda İçtüzüğe göre tam tutanak tutulması komisyon kararını gerektirdiğinden bunu belirlemek bir anlamda komisyonda sayıca üstünlüğe sahip olabilecek iktidar partisine/partilerine bırakılmış demektir. Bu da, Genel Kuruldaki tartışmalarda -her toplantıyı fasılasız izlemişse- yalnız komisyon üyesi veya komisyon toplantılarını takip edebilen parlamenterlerin diğer parlamenterlere kıyasen daha etkili muhalefet yapabileceği⁴¹⁴ olasılığına yol açabilecek ve genel olarak muhalefetin kolektif etkililiğini örseleyebilecektir.

Komisyon önüne gelen yasa teklifinin Anayasa'ya aykırılık bakımından incelenebilmesini sağlayan “*Anayasaya uygunluğun incelenmesi*” kenar başlıklı 38’inci madde de, özellikle muhalefetçe işletilmesi gereken önemli bir hüküm içermektedir. Yasanın, iktidarın siyasalarını somutlaştırdığı veya en azından iktidarın bunu amaçladığı hatırlanırsa -tüm parlamenterler bakımından da farklı nedenlerle geçerli olabilmekle birlikte-⁴¹⁵ özellikle parlamentonun çoğunluğunu oluşturan iktidar parlamenterlerinden gelebilecek yasa tekliflerinin Anayasa'ya aykırılık oluşturup oluşturmadığı yeterince gözetilmeyebilecektir.

Hatta uygulamada, iktidarın parlamentodaki nicel hakimiyetine dayanılarak anayasaya açıkça aykırı yasa tekliflerinin dahi getirilebileceği ve hatta bunların yasalaşabileceği olasıdır.⁴¹⁶ Bu bakımdan komisyona gelen tekliflerde anayasaya uygunluğun incelenmesine ilişkin İçtüzük maddesi tüm parlamenterlere yönelik olsa da,

⁴¹³ **Cumhuriyet**, “CHP’li İbrahim Kaboğlu, ‘tek adam’ döneminin yasama karnesini çıkarttı” 14 Temmuz 2022, <https://www.cumhuriyet.com.tr/siyaset/chpli-ibrahim-kaboglu-tek-adam-doneminin-yasama-karnesini-cikartti-1957782> (6 Haziran 2023).

⁴¹⁴ İstanbul Milletvekili İbrahim Ö. Kaboğlu (Anayasa Komisyonu Üyesi), “Plan ve Bütçe Komisyonu Toplantısını Başkan L. Elvan’ın Kaba Muamelesi Nedeniyle Protesto Ederek Terk Etmem Hususunda Kısa Bilgi”, Bilgi Notu, 28/10/2020, s. 4.

⁴¹⁵ Parlamenterlerin verdikleri tekliflerin Anayasa'ya aykırı olup olmadığının yeterince gözetilmemiş olması, teklifin hazırlanmasında acele ve özensiz davranılmasından ötürü de olabilecektir.

⁴¹⁶ 16/03/2022 tarihli ve 7383 sayılı Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun ile Devlet Memurları Kanununda ve 375 Sayılı Kanun Hükmünde Kararnamede Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun (Resmî Gazete: 24/03/2022 - 31788). Yasa teklifinin Komisyon aşamasındaki görüşmelerinde muhalefetin eleştirileri mevcuttur. Bkz. 03/03/2022 tarihli ve 2/4212 sayılı Millî Eğitim, Kültür, Gençlik ve Spor Komisyonu, Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun ile Devlet Memurları Kanunu’nda ve 375 Sayılı Kanun Hükmünde Kararnamede Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun Teklifi.

aslında uygulamada muhalefetteki parlamenterlerin işleteceği ve işletmekte azami özen göstermesi gereken bir muhalefet aracı sayılabilecektir. Çünkü komisyon -yukarıda değinildiği üzere- yasa yapımının ilk durağıdır ve Anayasa’ya aykırılıkların bu durakta tespit edilmesi önemlidir. Aksi hâlde Anayasa’ya aykırılığına karşın teklif, Genel Kurul durağını da geçerek yasalaşma sürecini tamamladıysa, muhalefet Anayasa’ya aykırılık iddiasını Anayasa Mahkemesi’nin (AYM) önüne taşıyabilecektir. Bu bağlamda da - yukarıda anıldığı üzere- Anayasa’nın muhalefete tanıdığı araçlarından biri olan iptal davası belirecektir. Dolayısıyla İçtüzüğün 38’inci maddesinin işletilmesine muhalefetçe azami özen gösterilmesi beklenendir.

İçtüzüğün “*Komisyon toplantılarının düzeni*” kenar başlıklı 46’ncı maddesine göre söz kesme, şahsiyatla uğraşma ve düzeni bozma hareketlerinde bulunulmaktaysa Komisyon başkanı düzeni sağlamakta; gerekiyorsa toplantıya ara vererek⁴¹⁷ veya toplantıyı erteleyerek⁴¹⁸ durumu, gereğinin yapılması için TBMM Başkanına bildirmektedir. Maddede geçen bu hareketlerin içerikleri belirsiz olduğundan muhalif söylem ve eylemlerin bu kapsamda görülmesi olasıdır. Oysa tartışma ortamının doğasındaki her söyleyiş “*söz kesme*”, her eleştiri “*şahsiyatla uğraşma*”, her protesto “*düzeni bozma*” olarak görülmemelidir ki aksi hâlde, muhalefetin eylemliliği yaptırım tehdidiyle karşı karşıya kalacaktır. Çünkü bu kapsamda görülebilecek söylem ve eylemler, muhalif parlamenterin disiplin cezası almasına neden olabilecektir.

Komisyon görüşmeleri sırasında eylemliliğini ortaya koyan muhalefet, görüşmelerin sonlanmasıyla da bu eylemliliğini bazı İçtüzük maddeleri aracılığıyla sürdürebilecektir. İçtüzüğün “*Komisyon raporları*” kenar başlıklı 42’nci maddesi uyarınca teklifinin tümünün oylandığı son oylamada bulunmayan komisyon üyesi muhalif parlamenter eğer önceki toplantılarda bulunmuşsa rapora gerekçeli muhalefetini yazarak raporu imzalayabilir.

⁴¹⁷ **Evrensel**, “CHP milletvekilleri Plan ve Bütçe Komisyonu görüşmelerinde RTÜK’ü protesto etti”, 14 Kasım 2019, <https://www.evrensel.net/haber/390926/chp-milletvekilleri-plan-ve-butce-komisyonu-gorusmelerinde-rtuku-protesto-etti> (10 Haziran 2023).

⁴¹⁸ **BBC News Türkçe**, “Dokunulmazlık görüşmelerinde tekme ve yumruklu kavga”, 28 Nisan 2016, https://www.bbc.com/turkce/haberler/2016/04/160428_tbbm_dokunulmazliklar (10 Haziran 2023).

Muhalif parlamenterin diğerkomisyonlarda ve Genel Kurulda, çekimser veya aykırı olduğunu rapor metninde yazıyla belirttiğı hususlarda komisyon sözcüsünden soru sorması ve komisyon raporuna aykırı konuşma yapması mümkündür. Muhalif parlamenter, raporun tümüne veya belli kısımlarına çekimser veya aykırı kalmışsa çekimserlik veya aykırılık görüşünün teklifin hangi maddesine yönelik olduğunu da belirterek rapora ekleyebilecektir. Yine muhalif parlamenter nihayetinde rapora katılıyor olsa dahi raporda yer almayan görüşlerini Komisyon başkanının belirleyeceği uygun süre içinde ekleyebilecektir.

b. Kapalı Oturum ve Görüşmelerin Sır Sayılması

Komisyon toplantıları tüm parlamenterlere açık olmakla birlikte “Komisyonlarda kapalı oturum” kenar başlıklı 32’nci madde, komisyon üyelerinin üçte birinin istemiyle yalnız komisyon üyelerinin, Cumhurbaşkan yardımcılarının, bakanların ve komisyon başkanının uygun gördüğü bakan yardımcıları ile üst kademe kamu yöneticilerinin bulunabileceğı kapalı oturumlar yapılabilmesine olanak tanımaktadır. Kapalı oturum yapılması, bu oturumdaki görüşmelerin sır olarak saklanmasına söz vermek anlamına gelmektedir.

Komisyon aşaması, yasa yapım sürecindeki görüşmelerin son durağı olmadığından komisyonlarda kapalı oturum yapılması, *prima facie*, Genel Kurulda kapalı oturum yapılmasına kıyasen yasamanın kamuya açıklığı yönünden daha az sakınca barındırabilme potansiyeli taşıyabilecektir denilebilir. Ancak bu sav çürütülebilir olmasının yanı sıra komisyon aşamasının önemsiz ve kamuya açılmasının gereksiz olduğu anlamına da gelmemelidir; tersine yasa yapımına ilişkin görüşmelerin başlangıcı komisyon aşaması olduğundan gayet önemlidir ve hatta bu önemi gereğince komisyondaki kapalı oturum tutanaklarının da açıklanması beklenmektedir.

Ayrıca komisyon aşamasındaki kapalı oturum içerikleri Genel Kurul aşamasındaki kapalı oturum içeriklerinden ayrışarak devlet sırrı değil sır kabul edilmektedir. Bu bağlamda iki kapalı oturum içeriğı bakımından yasa koyucunun bir tür derece farkı öngörmüş olması da komisyon ve Genel Kurul aşamasındaki kapalı oturumların içeriğinin niteliğini kısmen farklılaştırmaktadır. Ceza Muhakemesi

Kanunu'nun⁴¹⁹ “Devlet sırrı niteliğindeki bilgilerle ilgili tanıklık” kenar başlıklı 47. maddesi “Açıklanması, Devletin dış ilişkilerine, milli savunmasına ve milli güvenliğine zarar verebilecek; anayasal düzeni ve dış ilişkilerinde tehlike yaratabilecek nitelikteki bilgiler, Devlet sırrı sayılır.” demektedir olup bu hüküm esasta devlet sırrının ne olduğunu tanımlamamakta; salt niteliğine işaret etmektedir.

Sır ise İçtüzüğün 32'nci maddesindeki anlamıyla “Varlığı veya bazı yönleri açığa vurulmak istenmeyen, gizli kalan, gizli tutulan şey” demektir.⁴²⁰ Devletlerin sırlarının olabileceği⁴²¹ ve dolayısıyla buna konu olacak içeriğin makul bir süre boyunca ve yine makul bir gerekçeyle dayanılarak kamunun bilgilendirilme hakkının dışında tutulabileceği anlaşılabilmekle birlikte sır ve devlet sırrı arasındaki ayrım içeriğin kime kapatılacağı hususunda belirlemektedir. İleride görüleceği üzere, Genel Kuruldaki kapalı oturum görüşmelerinin temel amacı, oturum içeriğini belli bir süre kamuya kapatmaktır nitekim yasamanın kamuya açıklığı esastır ve kapalı oturum yapılması bunun bir istisnası olmaktadır. Oysa komisyondaki kapalı oturumlar İçtüzüğün 31'inci maddesinin tersine tüm parlamenterlere açık değildir.

Genel Kuruldaki kapalı oturumlar ve bu oturumların devlet sırrı sayılan içerikleri tüm parlamenterlere açık iken komisyonlardaki kapalı oturumların ve -sır sayılmasından dolayı ifşa edildiğinde yalnız etik yaptırım olabilecek- içeriklerinin tüm parlamenterlere açılmaması tutarsızdır.⁴²² Karşı sav olarak komisyon faaliyetlerinin öznesinin yalnız komisyon üyeleri olduğu ileri sürülürse, o hâlde komisyonların açık oturumlarına komisyon üyesi olmayan parlamenterlerin girmesinin de yasaklanması gerekecektir çünkü bu sav doğrultusunda onlar da komisyon faaliyetlerinin asıl öznesi olmaktan çıkacaktır. Oysa ister açık ister kapalı oturumda bulunuluyor olsun komisyon faaliyetlerinin asıl öznesi her zaman tüm parlamenterlerdir. Çünkü komisyonlar - yinelemek gerekirse- Genel Kurulun minyatürüdür. Değişiklik önergesi vermek ve oy

⁴¹⁹ 04/12/2004 tarihli ve 5271 sayılı Ceza Muhakemesi Kanunu (Resmî Gazete: 17/12/2004 - 25673).

⁴²⁰ **Türkçe Sözlük [I. Cilt/II. Cilt]**, “Sır”, II. Cilt, s. 1969.

⁴²¹ Rukiye Akkaya Kia, “Devlet Sırrı, Kimin Sırrı? (State Secret, Whose secret?)”, **Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi/Prof. Dr. Nur Centel'e Armağan**, Cilt 19, Sayı 2, 2013, s. 750-751.

⁴²² Onar, Alman Anayasa Mahkemesi'nin “Devletin bir biriminin bildiği sırrı, devletin bir başka birimi de onu sır olarak saklamak koşuluyla bilmek hakkına sahiptir, dolayısıyla aksi, bu denetimin işlemeyeceği anlamına gelir.” dediğini aktarmaktadır. Bkz. Onar, “Parlamenter Denetim Yolları”, s. 87. Bundan esinle, komisyonlardaki kapalı oturum içeriklerinin -Genel Kurul aşamasına geçileceği de akıld tutularak- tüm parlamenterlere açık olması gerektiği kaydedilmelidir.

kullanmak komisyon üyelerine özgülenmiş işlemlerdir ki bu özgüleme işin doğası gereğidir ancak yine işin doğası gereği her bir parlamenter tıpkı Genel Kurul gibi temelde tartışma mekânı olan komisyonlara katılıp tartışmaları takip edebilecek; -istem sırasına ve komisyon başkanının söz vermesine bağlı olmakla birlikte- söz hakkını kullanabilecektir nitekim İçtüzük de bunun için komisyon üyesi olmayı aramamıştır.

Komisyonlarda kapalı oturum yapılması, tam tutanak tutulmamasına yöneltilen eleştiriye benzer olarak, Genel Kurul aşamasına gelindiğinde yasa teklifi hakkında etkili muhalefet yapılabilmesini engelleyebilecektir. Genel Kurulda yasa teklifinin istisnasızca tüm yönleriyle tartışılabilmesi, parlamenterlerin komisyon aşamasındaki bilgilere tamamen vâkıf olmasıyla sağlanacağından komisyon aşamasında kapalı oturum yapılabilmesi bu açıdan da çelişkilidir.

Ayrıca komisyon kararlarının hazır bulunan üyelerin salt çoğunluğuyla verildiği ve üye tamsayısıyla toplantı yapıldığı durumda dahi sayıca üstünlüğün iktidar lehine olduğu akılda tutulduğunda,⁴²³ kapalı oturum yapmanın yasamanın kamuya açıklığı yönünden daha az sakınca barındırabilme potansiyeli taşıyabildiği savı da çürüyecektir. Çünkü -ileride görüleceği üzere- tıpkı Genel Kurulda kapalı oturum yapılmasına ve bunların tutanaklarının geç açıklanmasına veya açıklanmamasına ilişkin olarak muhalefetten iktidara yöneltilen eleştirilerde vurgulandığı üzere yurttaşların bilgilendirilmesinden kaçınılması sakıncasının benzeri, komisyon aşamasında da parlamentonun bilgilendirilmesinden kaçınılabilmesi şeklinde belirebilecektir.

Bununla birlikte, sır olarak saklanılmasına söz verilen bu içeriğin parlamentoya açıklanmasının Genel Kurulda yapılan kapalı oturumların içeriğinin kamuya açıklanmasından ayrılarak herhangi bir süreye ve karara bağlanmaması, yasa koyucunun bu içeriğin ifşa edilip edilmemesini daha az önemseydiğini de düşündürmektedir. Aksi

⁴²³ Komisyonlar, İçtüzüğün “Komisyon başkanı, toplantı ve karar yeter sayısı” kenar başlıklı 27’nci maddesinin 2’nci fıkrası gereğince üye tamsayısının üçte biriyle toplanabilir de İçtüzüğün “Parti gruplarının komisyonlarda temsili” kenar başlıklı 21’inci maddesinin ilk fıkrasının yine İçtüzüğün “Parti gruplarının Başkanlık Divanında temsili” kenar başlıklı 11’inci maddesine atfıyla üyelerinin partilere dağılımı belirlenen komisyonlarda sayıca üstün olan iktidardaki parti veya partiler olmaktadır. Uygulamada üye tamsayısıyla toplanılmamış olsa dahi komisyon toplantısı boyunca üyelerin toplantıya katılabilmesi mümkün olduğundan kararlara ilişkin oylamalardan hemen önce parlamenterler toplantıda hazır bulunabilmektedir. Bu nedenle muhalefetin hazır bulunan üyelerin salt çoğunluğunu oluşturabileceği olasılığı gerçekleşmeye yaklaşmamaktadır. Çünkü oylama yapılmadan hemen önce üye tamsayısına ulaşılmış olsa dahi sayıca üstünlük iktidar lehinedir.

hâlde yasa koyucunun bu toplantıların içeriği bakımından da benzer bir güvence öngörmesi beklenendir. Burada sır ve devlet sırrı arasındaki bir tür derece farkından devlet sırrı lehine doğan güvenceyi iki şekilde ele almak mümkündür.

Birincisi, Genel Kuruldaki kapalı oturumun içeriğinin devlet sırrı sayılması, içeriğin ifşa olmamasına özen gösterilmesi bakımından daha güvenceli koruma sağlarken komisyonlardaki kapalı oturumun içeriği sır sayıldığından bu özen zayıflatılmıştır. İkincisi, Genel Kuruldaki kapalı oturumun içeriğinin açıklanmasının süreye ve karara bağlanması nihayetinde açıklanacağına ilişkin beklenti sağlarken komisyonlardaki kapalı oturumların içeriğinin açıklanması hususunda belirsizlik bulunduğundan -ki bu, sonsuza kadar sırdır anlamına gelmez çünkü istisna olan bu durum yasamanın kamuya açıklığını daraltacak denli geniş yorumlanamaz- herhangi bir zamanda ifşa edilebilme olasılığını da tetiklemektedir. Sır ile kastedilenin de devlet sırrı şeklinde anlaşılması gerektiği yorumu ise geçersiz olup yasa koyucunun her iki tür oturum içeriği için de devlet sırrını kastetmesi durumunda bunu madde metninde açıkça belirteceği anlaşılmaktadır.

O hâlde yukarıda aktarılanlar dikkate alındığında “*in toto et pars continetur*” (çoğun içinde az da vardır) kuralı gereğince devlet sırrını bilme hakkına sahip olan parlamento, sırrı bilme hakkına evleviyetle sahip olacaktır ki bu nedenle komisyonda kapalı oturum yapılarak içeriğinin sır olarak saklanması tutarlılık göstermemektedir; eğer komisyon aşamasında mutlak anlamda sır olarak kalması gereken bir husus varsa bu mutlaklık ancak yasa teklifinin Genel Kurula gelmesine kadar geçen sürede geçerli olmalıdır.

Komisyon aşamasında da yalnız ilgili maddede anılan öznelerin bilmesinin gerektiği bilgilerin olması tabiidir ancak tabii olmayan, yasa teklifi hakkındaki görüşmeleri başlatan komisyon aşamasında sır niteliğinde bilgi bulunması ve bunun yasa yapımını sonuçlandıracak Genel Kurul aşamasına taşınmamasıdır. Çünkü Genel Kurulda eksiksizce tartışılarak oylanması gereken yasa teklifinin bu aşamaya sır içererek bir anlamda eksik gelmesi, teklifin parlamentoda görüşülmesini, özellikle de muhalefet etmeyi anlamsızlaştırmaktadır. “*Sır, bilmek hakkı olan kişiler dışında kalanların bilgiye*

*ulaşamaması anlamına gelir.*⁴²⁴ ki bu doğrultuda yasa teklifi hakkında komisyon aşamasında konuşulan her hususu -bu teklif Genel Kurul önüne geleceğine göre- tüm parlamenterlerin bilme hakkı mevcuttur ve dolayısıyla sırrın saklandığı özne parlamenterler olamayacaktır. Bu bakımdan komisyonlarda kapalı oturum, sır kabul edilen içeriğin Genel Kurulda parlamentoya açıklanması⁴²⁵ koşuluyla yapılabilir olursa parlamenterin bilgilendirilme hakkına ve etkili muhalefet sürdürebilmesine hizmet edecektir.

B. GENEL KURULDA MUHALEFET

a. Genel Kurulun İşleyişi

Komisyon aşamasının tamamlanmasından sonra, yasa yapımının Genel Kurul aşamasına dönülmeden önce Genel Kuruldaki işleyişi düzenleyen hükümlere bakmak gerekmektedir. Parlamentonun görüşme ve karar alma işlerinin Genel Kuruldaki işleyişine yönelik hükümler “*Genel Kurul Çalışmaları*” başlıklı *Üçüncü Kısım*’da düzenlenmektedir. Bu kısımdaki “*Toplantı günleri*” kenar başlıklı 54’üncü madde, Genel Kurulun ne zaman toplanacağını belirtirken bununla birlikte TBMM aracılığıyla Genel Kurulun televizyondan yayımlanacağına da işaret etmektedir.⁴²⁶ Genel Kurulun televizyondan yayımlanacağı da dikkate alınırsa, toplantı günlerinde muhalefetin göstereceği başarımlar, eleştirme işlevinin yanı sıra kamuyu aydınlatma işlevine de hizmet edecektir. Bu bakımdan Genel Kurulda konuşma hakkının muhalefetçe işlerlikle kullanılması önemlidir.

Konuşma hakkının kullanılmasıyla muhalefetin halka parlamentodan seslenmesi, halkın parlamentoya muhalefetle seslenmesini de beraberinde getirir ki özellikle 59’uncu maddede düzenlenen “*Gündem dışı konuşma*” kenar başlıklı hüküm,

⁴²⁴ Çetin Özek, **Basın Özgürlüğünden Bilgilendirme Hakkına**, İstanbul: Alfa Yayınları, 1999, s. 65.

⁴²⁵ Genel Kuruldaki kapalı oturumlar ve bunların tutanakları hakkındaki İçtüzük hükümlerinden esinle, bu açıklamanın yalnız Genel Kurula açık olarak gerçekleştirilmesini ve böylelikle sır kabul edilen içeriğinin makul bir süre kamuya kapatılabilmesini öngören bir hüküm de düzenlenebilir. Yinelemek gerekirse, burada önemle üzerinde durulması gereken husus kapalı oturum yapılıp yapılmaması ve sır niteliğinde bilgi bulunup bulunmaması değil kapalı oturumun sır niteliğindeki içeriğinin en geç Genel Kurul aşamasında parlamento tarafından bilinebilir olmasıdır.

⁴²⁶ **Madde 21/2 - (Değişik: 11/6/2008-5767/6 md.)** “*Kuruma tahsis edilen TV kanallarından biri olan TRT 3’ten TBMM TV aracılığıyla Türkiye Büyük Millet Meclisi faaliyetleri yansıtılır. Türkiye Büyük Millet Meclisi faaliyetlerinin hangi ölçüde yansıtılacağı hususu, Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanlığı ile Türkiye Radyo-Televizyon Kurumu Genel Müdürlüğüne birlikte hazırlanacak protokolle belirlenir. Bu yayınlardan ücret alınmaz.*” Bkz. 11/11/1983 tarihli ve 2954 sayılı Türkiye Radyo ve Televizyon Kanunu (Resmî Gazete: 14/11/1983 - 18221).

parlamento gündemine girmeyen ancak toplumun gündeminde olan konuların muhalefetçe parlamentonun dikkatine sunulmasını kolaylaştırmaktadır.

Maddenin 1'inci fıkrasının lafzı "*Meclis Genel Kuruluna duyurulmasında zaruret görülen olağanüstü acele hallerde beşer dakikayı geçmemek üzere, Başkanın takdiriyle en çok üç kişiye gündem dışı söz verilebilir.*" şeklinde olup bundan, *prima facie*, varılabilecek olan çıkarım; gündem dışı konuşma konusunun yalnız Genel Kurula duyurulmasında zaruret görülen ve olağanüstü acele hâl oluşturur nitelikte olacağı ve konuşmanın süresinin de beş dakikayı geçemeyeceğidir. Başkanın takdirinin ise kişi sayısını ve söz verilip verilmeyeceğini belirlemekle sınırlı olduğu anlaşıldığından, gerekirse Başkanın söz vermeyeceği sonucuna da ulaşılabilir. ⁴²⁷ Ancak maddenin 2'nci fıkrasının lafzı "*Cumhurbaşkanı, Cumhurbaşkanı yardımcıları ve bakanlar, olağanüstü acele hallerde gündem dışı söz isterse, Başkan, bu istemi yerine getirir. Cumhurbaşkanı, Cumhurbaşkanı yardımcıları ve bakanların açıklamasından sonra, siyasi parti grupları birer defa ve onar dakikayı aşmamak üzere, konuşma hakkına sahiptirler. Grubu bulunmayan milletvekillerinden birine de beş dakikayı geçmemek üzere söz verilir.*" şeklinde olduğundan salt 1'inci fıkraya bakılarak ulaşılan Başkanın söz verip vermeyeceği hususundaki takdirin -iki fıkranın karşılaştırılmasıyla salt lafızdan çıkan sonuç olarak- 2'nci fıkra da sayılan yürütmedeki özneler bakımından geçerli olamayacağı görülmektedir. Çünkü yasa koyucu "*yerine getirir*" diyerek Başkana takdir yetkisi bırakmamıştır. Eğer yürütmedeki özneler gündem dışı konuşmuşsa, bunun üzerine her parti grubunun on dakikayı aşmadan birer defa; grubu bulunmayan parlamenterlerden ise yalnız birinin beş dakikayı aşmadan konuşma hakkı doğmaktadır. Başka bir deyişle, 2'nci fıkra kapsamında parlamenterlerin konuşma hakkı, yürütmedeki öznelerin konuşma hakkını kullanmasına bağlıdır. Varılan bu çıkarım doğrultusunda, maddenin 2'nci fıkrasında düzenlenen konuşma hakkının 1'inci fıkrasında düzenlenenden ayrı olduğunu ve dolayısıyla maddede iki tür konuşma hakkının düzenlediğini söylemek mümkündür.

⁴²⁷ İrfan Neziroğlu da aynı yönde görüş bildirmiş olup gerektiğinde gündem dışı söz verilmeyen birleşimler olduğunu kaydetmiştir. Bkz. s. 80.

Ancak 2’nci fıkrada yürütmeye tanınan hakka ilişkin olarak kaç kişinin ne kadar süreyle konuşacağı belirlenmemiştir.

Burada parlamento hukuku açısından aydınlatıcı bir bilginin verilmesine - anlatımı uzatmak pahasına- gereksinim duyulmaktadır. Bilindiği üzere parlamento hukukunun kaynakları anayasa, yasalar ve içtüzük ise de -parlamento hukuku yaşayan bir alan olduğundan- parlamento teamülleri ile başkanlık tutumları/içtihatları da bu kaynaklar arasında önemle yer almaktadır. TBMM’nin hukukunu oluşturan kaynaklardan teamüllerin, tutumların ve içtihatların bütünlüklü kılınması, *Usul Tartışmaları*, *Tutumlar ve İçtihatlar Sicili*’nin oluşturulup bu sicilin kaynaklar arasında yer almasıyla mümkün olabilecektir. İçtüzüğün 59’uncu maddesi bağlamında bu sicilin oluşumuna katılabilecek uygulamalardan ikisine 03/03/2020 ve 16/02/2021 tarihli birleşimlerde rastlanmıştır. 03/03/2020 tarihli birleşimde konuşma talebinde bulunan iki bakanın ve bakanları takiben parti gruplarının her birine -birden fazla konuşmacıya da paylaştırılabilmek üzere- otuzar dakikalık ve grubu bulunmayan parlamenterlerden de üçüne her biri için beşer dakikalık söz hakkı tanınması Danışma Kurulunca önerilmiştir. 16/02/2021 tarihli birleşimde ise iki bakanın konuşma talebi üzerine Başkan tarafından parti gruplarının her birine yirmişer dakikalık ve grubu bulunmayan parlamenterlerden de ikisine her biri için beşer dakikalık söz hakkı tanınmıştır.⁴²⁸

Görülmektedir ki yasa koyucu 2’nci fıkra yönünden kişi sayısını ve süreyi belirlememişse de uygulamada Danışma Kurulunun önerisiyle veya Başkanın tutumuyla bu hususlara ilişkin açıklık -değişebilir olarak- giderilmektedir. Kişi sayıları ve süreler değişse dahi kesişen yön, yürütmedeki konuşmacı sayısına ve süreye göre parti gruplarının süresi ile grubu bulunmayan parlamenterlerin sayısının da arttığıdır ki muhalefetin konuşma hakkı bakımından önemli sayılabilecek olan budur.

Muhalefetin konuşma hakkı bakımından 2’nci fıkranın yanı sıra 1’inci fıkraya da yeniden bakmakta yarar bulunmaktadır. İçtüzüğün 59’uncu maddesinin lafzından anlaşılması gereken; bu hükmün, yalnız Genel Kurula duyurulmasında zaruret görülen ve

⁴²⁸ Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. **Yasama Bülteni**, TBMM Kanunlar ve Kararlar Başkanlığı Araştırma ve İnceleme Bürosu (haz.), Sayı 5/2020, Ankara: TBMM Basımevi, 2021, s. 27-28/31-32; **Yasama Bülteni**, TBMM Kanunlar ve Kararlar Başkanlığı Araştırma ve İnceleme Bürosu (haz.), Sayı 6/2021, Ankara: TBMM Basımevi, 2022, s. 26-27.

olağanüstü acele hâl oluşturur nitelikteki konuları aktaracak olanlara konuşma hakkı tanındığıdır. Uygulamadan da bilindiği üzere gündem dışı konuşmayı düzenleyen 59'uncu madde, yalnız Genel Kurula duyurulmasında zaruret görülen ve olağanüstü acele hâl oluşturur nitelikteki konuşmaları kapsar şekilde yorumlanmamıştır. Tersine kınama, anma, kutlamalardan başlayıp illerin sorunlarına kadar genişleyen bir skalada; denilebilir ki hemen her konuda parlamenterlerin gündem dışı konuşma hakkını kullanabildiği görülmüştür. Hatta parlamenterler, toplumun gündeminde olan ve bu bağlamda parlamentonun da gündemine girmesi gerektiği düşünülen konuları dahi gündem dışı konuşma hakkını kullanarak Genel Kurulda duyurabilmektedir. Maddenin lafzını konu sınırı açısından oldukça aşar gözüken bu uygulama, özellikle grubu bulunmayan muhalif parlamenterler için konuşma hakkını kullanmaya bir tür fırsat yaratmaktadır.

Ancak şu hususu da vurgulamak gerekir ki madde metninde yer alan “(...) *siyasi parti grupları birer defa ve onar dakikayı aşmamak üzere, konuşma hakkına sahiptirler. Grubu bulunmayan milletvekillerinden birine de beş dakikayı geçmemek üzere söz verilir.*” ibaresi, siyasi parti gruplarını bağımsız parlamenterlerden, parti grubu kurmaya sayıca yaklaşamayan parlamenter gruplarından ve parti grubundan farklı yönde tutum sahibi olan parlamenterlerden önde tutmuştur. Siyasi parti gruplarının, parlamenter sayısına dayanılarak toplumun daha geniş kesimlerini temsil ettiği savı bunu temellendirmekte ileri sürülebilir gözükse de Anayasa'nın 67'nci maddesinin 1'inci fıkrası ve 80'inci maddesi dikkate alındığında parlamenterlere tanınan haklar bakımından parlamenterler arasında nicel ayrımların yapılması beklenemez. Bu bakımdan parlamenterlerin, İçtüzüğün 59'uncu maddesinin 2'nci fıkrasıyla, grubu bulunanlar ve bulunmayanlar şeklinde ayrılması İçtüzük hükmünün Anayasa'yla çeliştiği anlamına gelecek; bununla birlikte, bireysel olarak daha etkili muhalefet edebilen parlamenterlerin başarımı hatırlandığında, bu parlamenterlerin daha az olanağa sahip olmasına yol açacaktır.⁴²⁹ Parlamenterler arasındaki başarımların farkı, onlara tanınan hakları ne derece etkili kullandıklarına bakılarak ölçülebilir ki bu da, parlamenterler arasında ancak nitel ayrımlardan doğabilecek farklılıkları olanaklı kılmaktadır. Siyasi parti grubunun, grup

⁴²⁹ Grubu olmayan siyasi partilerin Meclis çalışmalarına etkin katılımının sağlanmasına ilişkin gündem dışı konuşma (İstanbul Milletvekili Erkan Baş'ın Genel Kurul konuşması), Dönemi ve Yasama Yılı: 27/2, B: 89, 13/06/2019.

kurmasını sağlayan nicel yeterliliğine karşın nitel olarak bireysel parlamenter muhalefetin gerisine düşmesi dahi olasılık dâhilindedir.

Varılan çıkarım yalnız anılan hüküm için değil İçtüzüğün tamamına yayılmış aynı yaklaşımdaki diğer hükümler için de geçerlidir. Nitekim 59’uncu maddenin hemen devamındaki maddede de benzer bir durumla karşılaşılmaktadır. İçtüzüğün 60’ıncı maddesinde düzenlenen “*Söz alma, konuşmalar ve yazılı konuşmalar*” kenar başlıklı hükmün konusu, parlamenterin en önemli aracı olan konuşma edimidir. Bu maddenin ilk iki fıkrasına göre; parlamentoda konuşma hakkı, kayıt veya Başkandan söz alma usulüne bağlanmış olup bu hak gündemde bulunan veya görüşme konusu olacağı bilinen konularla sınırlandırılmıştır.⁴³⁰ Bu usul, parlamentoda sahip olduğu sandalye sayısı daha fazla olan partilere, kendi parlamenterlerinin sayılarına koşutlukla daha çok söz sırası geleceği olasılığını güçlendirmektedir.

Maddenin devam eden fıkralarında konuşmanın usulüne girilmiş olup konuşmanın Başkanlığa ve Genel Kurula hitap ederek kürsüden yapılacağının kural olduğu ancak çok kısa sözler söylenecekse Başkanın, kürsüye gelmeden yerinde konuşmaya izin verebileceği ve anılan şekildeki doğaçlama konuşma dışında yazılı konuşmanın da kürsüden okunabileceği veya başkanın izniyle kâtip üyeye okutturulabileceği düzenlenmiştir.

Maddenin son fıkrası ise “(...) *siyasî parti grupları ve komisyon adına yapılan konuşmalar yirmi, üyeler tarafından yapılan konuşmalar on dakika ile sınırlıdır. İkinci defa yapılacak konuşmalarda süre bunun yarısı kadardır.*” şeklindedir ve bu fıkra yukarıda açıklandığı üzere, parlamenterin konuşma hakkı yönünden parlamenterler arasında yine nicel ayrıma yol açmaktadır. Burada komisyon adına yapılan konuşmalara, Genel Kurulun komisyondan bilgi almasına gereksinim duymasına dayanılarak daha fazla süre tanınması savı ileri sürülebilirse de -ki esasen burada da süre farklılığı olmaması uygun olanıdır- aynı ayrıcalığın siyasi parti gruplarına da tanınmasını gerekçelendirebilecek -59’uncu maddeye ilişkin olası sav dışında- başkaca bir sav ileri

⁴³⁰ Bu maddedeki “*Başkandan söz alma*” usulünün uygulamasında, gündem dışı konuşan parlamenterin konuşmasından sonra 60’ıncı maddeye dayanarak ilgili konuşmanın içeriği hakkında söz talep edilmesi de mevcuttur. Bkz. TBMM, B: 80, 03/04/2018, O: 1.

sürülebilir gözükmemektedir. Bu madde bakımından da 59’uncu maddeye yönelik tespitler geçerlidir.

Bununla birlikte, İçtüzüğün 60’ıncı maddesinin son fıkrasındaki “*İçtüzükte başka bir süre belirtilmemiş veya aksi, Danışma Kurulunun teklifiyle Genel Kurulca kararlaştırılmamışsa (...)*” ibaresi, 59’uncu maddeden ayrışan bir yöne işaret etmektedir. Bu ibareyle, parlamenterin en temel hakkı olan ve yurttaşlar adına kullandığı konuşma hakkının süresinin Danışma Kurulunun teklifiyle⁴³¹ Genel Kurul tarafından kararlaştırılabilir olması, parlamento çoğunluğunu elinde bulunduran iktidar karşısında muhalefetin konuşma hakkının gerektiğinde âdeta ortadan kaldırılabilmesine değen bir uygulamaya kapı aralayabilecektir.

Maddenin salt lafzına bakıldığında, *prima facie*, Genel Kurul tarafından süre kararlaştırılarak fıkra da anılan sürelerin azaltılabilmesinin mümkün olduğu düşünülebilir çünkü Genel Kurulun süreleri azaltmak veya arttırmak yönünde süre kararlaştırabileceği hakkında herhangi bir ibareye yer verilmemiştir. Burada tek yönlü bir yetkinin mevcut ve bu yönün yalnız süre azaltmaya ilişkin olduğu yorumunda, Genel Kurulun çoğunluğuna sahip olan iktidarın, kendini süreleri azaltabilme olanağına sahip görerek muhalefetin konuşma hakkına ve bu hakkı kullanarak yerine getireceği işlevlere ket vurması olasılığı doğacaktır. Bu olasılığın aşılması için fıkranın tarihsel⁴³² ve amaçsal yorumlarının da göz

⁴³¹ Danışma Kurulunun teklifi tavsiye niteliğinde olup bağlayıcı değildir. Bkz. Şeref İba, “TBMM İçtüzüğünden Doğan Bir Yasama Aktörü Olarak Danışma Kurulu”, **Yasama Dergisi**, Sayı 18, 2011, s. 40-41; İzzet Eroğlu, “Türkiye Büyük Millet Meclisi Danışma Kurulu Tarihi Süreci ve İşleyişi”, **Yasama Dergisi**, Sayı 7, 2007, s. 92.

⁴³² 05/03/1973 tarihinde 584 karar numarasıyla kabul edilerek 13/04/1973 tarihli Resmi Gazete’de yayımlanan Millet Meclisi İçtüzüğünde “*Söz alma, konuşmalar ve yazılı konuşmalar*” kenar başlığıyla 61’inci maddede geçen son fıkranın ilk hâli “*İçtüzükte başka bir süre belirtilmemiş veya aksi Danışma Kurulunun teklifiyle Genel Kurulca kararlaştırılmamışsa siyasi parti grupları, komisyon ve Hükümet adına yapılan konuşmalar yirmi, üyeler tarafından yapılan konuşmalar on dakika ile sınırlıdır. İkinci defa yapılacak konuşmalarda süre bunun yarısı kadardır.*” şeklinde olup teklifte bu fıkra yer almamış; Millet Meclisi Anayasa Komisyonunda bu fıkra eklenmekte ancak bu hâlinde de “*Danışma Kurulunun teklifiyle*” kısmı yer almamakta olup bu kısım Genelde Kuruldaki görüşmeler sırasında verilen değişiklik önergesinin kabulüyle eklenmiştir. Bununla birlikte, Anayasa Komisyonunda eklenen fıkra da sürelerle yer verilmesi, dönemin muhalefet partisi olan Demokrat Parti (DP) üyesi Mustafa Kubilay İmer’in parti grubu adına yaptığı konuşmada eleştirilmiş; İmer’in buna koşut olarak fıkranın madde metninden çıkarılması yönünde verdiği önerge kabul edilmemiştir. Bkz. Millet Meclisi, B: 56, 13/02/1973, O: 1, s. 538-539. Ancak bu maddenin görüşülmesi sırasında sürelerin sınırlandırıldığını vurgulayan İmer’in bu savına cevaben karşı sav da geliştirilmemiştir. Bu maddedekine benzer bir sınırlamayla kanunların görüşülmesini düzenleyen “*Tüm üzerine konuşmalar*” kenar başlıklı 82’nci maddede de karşılaşılabilecek olup İmer ilgili maddenin görüşülmesi sırasında süre sınırlaması olduğunu açıkça vurgulamış ve bunu eleştirmiştir. Hatta İmer, 61’inci maddenin görüşülmesi sırasında da süre sınırlamasıyla karşılaşıldığını hatırlatarak 61’inci maddedeki sürelerin genel konulara ilişkin olduğunu ancak bunun -82’nci maddeyi işaret ederek- kanunların görüşülmesine ilişkin olduğunu vurgulamıştır. Bunun üzerine Millet Meclisi Adalet Partisi (AP) grup başkanvekili Orhan Dengiz, bu sınırlamanın bütçe görüşmelerinde de geçerli olup olmadığı sorusunu Komisyona yöneltmiştir. Bu soruya cevaben Anayasa Komisyonu başkanı ve AP üyesi Cevdet Akçalı, -tüm konuşma sürelerini kastederek- süre sınırlaması olmadığını belirtmiştir. Bkz. Millet Meclisi, B: 56, 13/02/1973, O: 1, s. 542-543.

önünde tutularak anılan fıkradaki sürelerin arttırılabileceği ancak azaltılamayacağı önemle dikkate alınmalıdır.⁴³³ Bu maddenin amacının konuşma sürelerinin sınırlandırılması olduğu yorumu, yasa koyucunun uygulamasıyla⁴³⁴ çelişecektir. Yasa koyucunun “*argumentum ad absurdum*”⁴³⁵ kuralı gereğince abesle iştigal etmeyeceği kabulünde bu maddenin amacının konuşma sürelerinin üst sınırını değil ancak alt sınırını belirlemek olduğu sonucuna ulaşılabilir. Demek oluyor ki Genel Kurulun süre belirlemediği durumlarda dikkate alınacak olan bu madde, buradakileri aşan süreler belirlendiği durumlarda dikkate alınmayacağından buradaki süreler alt sınır olup Genel Kurul bunları takdir ederse arttırılabilecektir. Parlamentonun konuşma mekânı olduğu akılda tutulduğunda yalnız bu yorumun parlamenter işlevselliğe uygun düştüğü görülmektedir.

Ayrıca buna koşutlukla parlamenterin konuşma hakkının esas, buna getirilebilecek sınırlamaların istisna olduğu düsturuyla hareket edilirse, fıkranın hemen başında “*İçtüzükte başka bir süre belirtilmemiş*” denilerek kastedilenle yasa koyucunun, gerektiğinde İçtüzüğün diğer maddelerinde süre belirleme iradesi göstereceği anlaşıldığından daha az bir süre öngördüğü durumlarda bunu madde metninde belirtmesi de beklenecektir. Nitekim yasa koyucu, İçtüzüğün tamamındaki konuşma süreleri için anılan fıkraya başvurulmasını tercih etmeyerek bazı maddelerde öngörülen konuşma süresini açıkça belirtmiştir. Konuşma sürelerini genel olarak düzenleyen 60’ıncı madde dışında İçtüzüğün 19’uncu, 37’nci, 59’uncu, 63’üncü, 81’inci, 82’nci, 87’nci, 91’inci ve 126’ncı maddelerinde süreler yasa koyucu tarafından açıkça belirtilmiştir ki anılan maddelerdeki süreler, 60’ıncı maddedeki sürelerden daha azdır veya bu maddedeki sürelerle eşittir. Bu durum yasa koyucunun süreleri azaltmak yönünde bir iradesi olduğunda bunu doğrudan ilgili madde metnine yansıttığını da göstermektedir. Bu

⁴³³ İzzet Eroğlu, “Türkiye Büyük Millet Meclisi Danışma Kurulunun İşlevleri”, **Yasama Dergisi**, Sayı 8, 2008, s. 41-42. Oysa TBMM Başkanı İsmail Kahraman’ın yönetimindeki birleşimde, AK Parti Grubu adına Grup Başkanvekili İstanbul Milletvekili Mehmet Muş’un verdiği önergeyle konuşma süreleri kısaltılmıştır. Konuşma hakkı kısıtlanan muhalefet bunu protesto ederek Genel Kurulu terk etmiştir. Bkz. TBMM, B: 82, 05/04/2018, O: 3. Ayrıca ilgili birleşimin kim tarafından yönetilmesi gerektiği hususunda TBMM Başkanvekili Mardin Milletvekili Mithat Sancar’ın eleştirileri de mevcuttur. Bkz. TBMM, B: 82, 05/04/2018, O: 1. Çünkü aynı önerge, önceki gün TBMM Başkanvekili Mithat Sancar’ın yönetimindeki birleşimde, İçtüzüğe aykırı olduğu gerekçesiyle işleminden kaldırılmıştır. Bkz. TBMM, B: 81, 04/04/2018, O: 7.

⁴³⁴ Genel Kurulun konuşma sürelerini belirlemesinin esas olduğu kabul edildiğinden -uygulamadaki usul de böyle süregelmiştir- konuşma sürelerinin belirlenmesinde bu usulün devam ettirilmesi; eğer bir sınırlama olacaksa bunun Genel Kurulca karara bağlanması gerektiği 82’nci maddenin görüşülmesi sırasında Mustafa Kubilay İmer tarafından dile getirilmiş ve Cevdet Akçalı da bunu teyit ederek Genel Kurulun tüm konuşma sürelerini takdir ettiği kadar uzatmakta serbest olduğunu belirtmiştir. Bkz. Millet Meclisi, B: 56, 13/02/1973, O: 1, s. 542-543.

⁴³⁵ Bertil Emrah Oder, **Anayasa Yargısında Yorum Yöntemleri**, İstanbul: Beta Yayıncılık, 2010, s. 18-19.

nedenle “İçtüzükte başka bir süre belirtilmemiş veya aksi, Danışma Kurulunun teklifiyle Genel Kurulca kararlaştırılmamışsa (...)” ibaresindeki “aksi, Danışma Kurulunun teklifiyle Genel Kurulca kararlaştırılmamışsa” kısmının süreleri azaltmak değil arttırmak yönünde yetki verdiğine ilişkin sistematik yorum yasa koyucunun iradesiyle uyushmaktadır.

Parlamentelerin konuşma hakkına ilişkin bir diğer düzenleme olan “Söz sırası ve söz sırasını değiştirme” kenar başlıklı 61’inci maddeye göre; parlamenterler kayıt veya istem sırasına göre konuşmaktadır. Bu hükmün düzeni sağlamaya yönelik olduğu anlaşılacakla birlikte iktidardaki ve muhalefetteki parlamenterlerden kimlerin daha hızlı davranabiliyor olmasına göre söz hakkının kullanılmasının sıraya konması, tartışma kültüründen uzaklaşmış bir parlamento görünümüne yol açabilme olasılığını barındırmaktadır. Olasıdır ki iktidardaki parlamenterler, muhalefetin önüne geçmek ve onu konuşturmamak veya olabildiğince az konuşturmak amacıyla söz sırasını doldurmaya çalışabilecektir. Ayrıca bu olmasa dahi, söz sırasında ağırlıklı olarak iktidardan parlamenterlerin art arda yığılması durumunda, görüşmeler tartışma olmaktan ziyade iktidarın dinlenilmesine dönüşebilecektir.

Oysa parlamentodaki görüşmelerin, iktidar ve muhalefet kesimlerinin savlarını karşılıklı sunarak ilerlemesi; demek oluyor ki replik-düplikten oluşan bir fikir teatisi gibi savların karşılıklı savunulması şeklinde sürmesi beklenendir. Bununla birlikte, yukarıdaki tespitlere koşut olarak bu maddenin de parlamenterleri nicel ayrımla sınıflandırdığı görülmektedir. İlgili hükme göre; söz almada esas komisyona ilk, parti gruplarına da -istem sırasına göre- ikinci öncelik tanınmaktadır. Genel Kurulun esas komisyondan bilgi alması bakımından ilk önceliğin komisyona verilmesi anlaşılabilirse de yine parti gruplarının grup kuramayan partilerden ve bağımsız parlamenterlerden ayrıcalıklı tutulduğu söylenebilecektir. Her ne kadar devam eden hükme göre; son söz parlamentere bırakılmışsa da bu madde de yukarıda anılan diğer maddeler gibi parlamenter odaklı yasamanın yerine parti grubu odaklı yasamanın göstergesi olmaktadır.⁴³⁶ Nitekim devamında yer alan bir parlamenterin söz sırasını diğer

⁴³⁶ Parlamentoda grubu olmayan partiler ile bağımsız milletvekillerinin temsil ettikleri kitlenin görüşlerini ifade edebilme koşullarının yaratılması gerektiğine ilişkin açıklama (İstanbul Milletvekili Erkan Baş’ın Genel Kurul konuşması), Dönemi ve Yasama Yılı: 27/2, B: 28, 10/12/2018.

parlamentere verebileceği hükmüne, uygulamada parti grubu olmayan veya bağımsız olan parlamenterlerin çoklukla başvuruyor olması bu odaklılığın yansımasıdır.⁴³⁷

İçtüzüğün 65'inci maddesinde “*Görüşmelerde genel düzen*” kenar başlığıyla düzenlenen hüküm, Genel Kurulda söz kesmeyi, şahsiyatla uğraşmayı ve çalışma düzenini bozucu hareketlerde bulunmayı yasaklamaktadır. Bu hüküm, *prima facie*, salt Genel Kurul düzenini sağlıyor gözükmekle birlikte esasta özellikle muhalif parlamenterin disiplin cezalarıyla karşılaşmasını kolaylaştıracak bir yön de taşımaya elverişlidir. Çünkü madde lafzındaki “*söz kesme*”nin nispeten daha objektif olarak anlaşılabilmesi mümkünse de⁴³⁸ “*şahsiyatla uğraşma*” ve “*çalışma düzenini bozucu hareketlerde bulunma*”nın nispeten daha subjektif olarak anlaşılması kaçınılmazdır. Her ne kadar “*söz kesme*” daha objektif olarak anlaşılabiliriyorsa da şu hususa dikkat edilmelidir ki tartışma olgusunda “*söz kesme*”nin katlanılabilir ölçüde barınması, işin gereği olarak mümkündür. Bazı muhalif söylemler olguya yaklaşmasına karşın değer yargısı addedilerek “*şahsiyatla uğraşma*” veya bazı muhalif eylemler “*çalışma düzenini bozucu hareketlerde bulunma*” kapsamında görülebilecektir ki bu da, muhalif parlamenterin, söylem veya eylemleri nedeniyle yaptırım görmesine yol açacaktır.

Benzer bir durum “*Başkanın söz kesmesi*” kenar başlıklı 66'ncı madde için de geçerlidir. Bu maddeye göre, kürsüdeki parlamenterin sözü, parlamenterin İçtüzüğe uymaya ve konudan ayrılmamaya davet etmek amacıyla ancak Başkan tarafından kesilebilir. Kürsüdeki konuşma hakkını muhalefet etme aracına dönüştürmek isteyen bir parlamenterin kolaylıkla İçtüzüğe uymadığı ve konudan ayrıldığını ileri sürmek mümkün gözükmektedir. Çünkü parlamentodaki muhalif eylemlerin İçtüzüğe aykırı olması ve konudan uzaklaşması kolaylıkla karşılaşılabılır bir durumdur. Bu fıkranın devamındaki fıkrada da, Başkan parlamenterin iki defa konuya davet ettiyse ve parlamenter konuya gelmediyse, Başkan tarafından Genel Kurula, parlamenterin aynı birleşimde o konu hakkında konuşmaktan yasaklanması teklif edilebilir. İktidarın parlamentonun

⁴³⁷ Parlamenterlerin beyanları bu yöndedir. Bkz. T24, “Seçmen gönderdi, kürsiye çıkamıyorlar: Grubu olmayan vekiller TBMM’de nasıl konuşamadıklarını anlatıyor”, 29 Aralık 2020, <https://t24.com.tr/haber/secmen-gonderdi-kursuye-cikamiyorlar-grubu-olmayan-vekiller-tbmm-de-nasil-konusamadiklarini-anlatiyor.923540> (27 Kasım 2022).

⁴³⁸ Nispeten daha objektiftir çünkü “*söz kesme*” denildiğinde hemen herkesin aklına gelebilecek olan durum, konuşmacının, dışarıdan bir müdahaleyle durmasına neden olunarak konuşmasının kesilmesidir.

çoğunluğuna sahip olduğu olasılığında bu hükmün de yine muhalif parlamenterin hareket alanını daraltabileceğini söylemek mümkündür.

Yukarıdaki tespitler devam eden maddeler bakımından da geçerliliğini korumaktadır. “*Konuşma üslubu*” kenar başlıklı 67’nci maddeye göre; Genel Kurulda kaba ve yaralayıcı sözlerin söylenmesi durumunda Başkanın, temiz bir dille konuşmaya davetine icabet edilmez ve devamında kürsüden ayrılmaya davetine de icabet edilmezse, eğer başkan gerekli görürse içinde bulunulan birleşim için salondan çıkartmaya karar verebilir. Yine hükmün devamında, Başkanlığa gelen yazılarda ve önergelerde böyle sözler mevcut olması durumunda, gereken düzeltmelerin yapılması için ilgili metnin Başkan tarafından sahibine geri verileceği belirtilmektedir. “*Gürültü ve kavga*” kenar başlıklı 68’inci maddede ise, görüşmeler sırasında gürültü veya kavga çıkması dolayısıyla çalışma düzeni kurulamazsa Başkanın kürsüde ayağa kalkıp toplantıya ara vereceğini hatırlatarak gerekli gayreti göstereceği ve buna karşın gürültü ve kavga devam ederse en fazla bir saat oturuma ara vereceği; eğer oturum yeniden açıldığında gürültüye veya kavgaya son verilemiyorsa birleşimi kapatacağı belirtilmektedir. Parlamentoda düzeni sağlamaya yönelik bu maddelerdeki kavramlar belirsiz görülebilecek niteliktedir.

İçtüzüğün 67’nci maddesindeki “*kaba ve yaralayıcı sözler*” sözcük öbeğiyle kastedilen ifadelerin birçoğunun eleştiri yüklü olması olasıdır. Dolayısıyla muhalefetin eleştirme amaçlı ifadeleri kolaylıkla bu kapsamda kalabilecektir. Yine anılan maddedeki “*temiz bir dil*” sözcük öbeğinde de aynı yön belirmektedir. Bu sözcük öbekleri subjektif tanımlamaları karşılamaktadır. Daha açık bir anlatımla, muhalefetin iktidarı eleştirirken kullandığı kimi ifadeler, iktidara göre kolaylıkla kaba ve yaralayıcı olarak tanımlanabilirken muhalefetin merceğinden yalnız birer eleştiri ifadesi olarak görülebilecektir. İçtüzüğün 68’inci maddesindeki “*gürültü*” ve “*kavga*” sözcükleri için de benzer sonuçlara varılmaktadır. Görüşmeler sırasında muhalif parlamenterlerce gerçekleştirilen sesli bir protesto, gürültü çıkarma kapsamına girebilecektir. Kavga çıkarma ise daha belirsiz bir boyut içermektedir. Çünkü “*kavga*”⁴³⁹ sözcüğü, “*çekişme*,”⁴⁴⁰

⁴³⁹ Türkçe Sözlük [I. Cilt/II. Cilt], “Kavga”, II. Cilt, s. 1242.

⁴⁴⁰ Türkçe Sözlük [I. Cilt/II. Cilt], “Çekişme”, I. Cilt, s. 453.

münazaa,⁴⁴¹ *şiddetli tartışma*” anlamına geldiği kadar “*dövüş*”⁴⁴² anlamına da gelmektedir.

Madde metninde bu anlamlardan hangisinin kastedildiğine ilişkin belirgin bir ayırım bulunmamakla birlikte “*kavga*” sözcüğünün “*çekişme, münazaa, şiddetli tartışma*” anlamıyla örtüşen “*gürültü*”⁴⁴³ sözcüğüne ayrıca yer verildiği dikkate alınırsa “*kavga*” sözcüğüyle kastedilenin “*dövüş*” anlamına geldiğine yorum yoluyla ulaşılabilecektir. Bu bağlamda “*kavga*”, “*gürültü*” ile kıyaslandığında daha objektif olarak belirlenebilir olmakla birlikte genel olarak anılan maddelerdeki nitelemelerin subjektif boyutlu olması, bu maddelerin muhalefetin konuşmalarına veya birtakım eylemlerine ket vurma potansiyeli taşıdığını söylemeyi gerektirmektedir.

Bununla birlikte 67’nci maddenin metninde “*kaba veya yaralayıcı sözler*” yerine “*kaba ve yaralayıcı sözler*” sözcük öbeği kullanılmıştır ki bu durumda, maddenin kapsamına girecek sözlerin hem kaba hem de yaralayıcı olması gerekmektedir. Ancak 68’inci maddenin metninde iki kere “*gürültü veya kavga*” ve bir kere “*gürültü ve kavga*” kullanılırken kenar başlığında da “*gürültü ve kavga*” kullanılmıştır. Yasa koyucunun iradesi lafzen yeterince berraklaştırılamamakla birlikte burada kastedilenin gürültünün ve kavganın bir arada bulunması olduğu yönündeki yorum, bir tartışma mekânı olan parlamentoda muhalefetin protesto hakkını kullanabilmesini daha olanaklı kılmaya yatkındır. Daha açık bir anlatımla, gürültü ve kavga bir arada olduğunda oturuma ara verilmesine veya birleşimin kapatılmasına gerekçe olmalıdır; aksi hâlde muhalefetin sesli protestoları dahi gürültü kapsamında görülebilmeye açıktır. İçtüzüğün “*Açıklama hakkı*” kenar başlıklı 69’uncu maddesinde geçen “*sataşma*” sözcüğü de benzer bir subjektifliği bünyesinde barındırmakta olup yine anılan diğer maddelerdeki durumlara benzer şekilde muhalefetin eleştirilerinin sataşma olarak adlandırılıp iktidarca karşılık verilmesi; muhalefetin sataşma olarak adlandırdığı söylemlerin ise bu kapsamda görülmeyerek

⁴⁴¹ *Türkçe Sözlük [I. Cilt/II. Cilt]*, “Münazaa”, II. Cilt, s. 1608.

⁴⁴² *Türkçe Sözlük [I. Cilt/II. Cilt]*, “Dövüş”, I. Cilt, s. 638.

⁴⁴³ *Türkçe Sözlük [I. Cilt/II. Cilt]*, “Gürültü”, I. Cilt, s. 914.

muhalafete açıklama yapabilme ve cevap verebilme hakkının tanınmaması potansiyelini taşımaktadır.⁴⁴⁴

Yukarıdaki maddelere dayanarak yinelemek gerekirse “*parlamento*” konuşmanın mekânıdır. Parlamenterin konuşma hakkı arkasındaki güdü halk adına konuşmak olduğundan halkın da orada ne konuşulduğundan haberdar edilmesi işin doğası gereğidir. Bu yönüyle yasama organı kamuya açıktır ki oturumların televizyonda yayımlanması ve tutanakların ulaşılabilir olması bunun yansımasıdır.⁴⁴⁵ Nitekim TBMM’nin Genel Kurul çalışmalarının Türkiye Radyo-Televizyon Kurumu aracılığıyla yayımlanması⁴⁴⁶ ve bunlara ilişkin tutanaklarının da TBMM’nin sitesinden yayımlanmasıyla yasama organı kamuya açılmaktadır.

“*Genel Kurul Çalışmaları*” başlıklı *Üçüncü Kısım*, görüşmelerin tamamlanma aşamasındaki söz hakkını düzenleyen “*Görüşmelerin tamamlanması*” kenar başlıklı 72’nci maddeyle sona ermektedir. Bu maddeye göre; İçtüzükte⁴⁴⁷ başkaca hüküm yoksa⁴⁴⁸ her konuda,⁴⁴⁹ her siyasi parti grubunun ve iki parlamenterin birer defa konuşma hakkı olup bu konuşmalardan sonra görüşmelerin devamına ilişkin önerge verilmemişse, Başkan görüşmelerin tamamlandığını bildirmektedir. Eğer önerge verilmişse siyasi parti gruplarına ve parlamenterlere ikinci kez konuşma hakkı tanınmaktadır. Bu madde bakımından dikkat çekilmesi gereken husus, yukarıdaki bazı başka maddelere dönük tespitlere koşut olarak, bağımsız parlamenterlerin, parti grubu oluşturmamayan partilere üye parlamenterlerin ve parti grubunun görüşlerini kısmen veya tamamen benimsemeyen

⁴⁴⁴ TBMM Başkanvekili Meral Akşener’in yönettiği birleşimde, iktidar ve muhalafet kesiminden parlamenterler sataşma gerekçesine dayanarak arka arkaya açıklama yapılmış, hatta bir süre sonra Akşener’in müdahale etmesi istenmiştir. Mersin Milletvekili Mehmet Şandır “*İç Tüzük’ü uygulayacaksınız.*” diyerek müdahale edilmesini isteyince Akşener, “*İç Tüzük’ü uygularsak hiçbirinizin ağzını açmaması lazım, İç Tüzük’e gelince herkes kendine yontmasın. Ben başında söyledim, televizyon yayınının bitimine kadar lütfen herkes sabretsin diye.*” şeklinde karşılık vermiştir. TBMM, B: 124, 25/06/2013, O: 4. Şandır’ın uygulanmasını istediği hüküm İçtüzüğün 69’uncu maddesi olup söz hakkı tanımayı Başkanın takdirine bırakmaktadır.

⁴⁴⁵ Olson, s. 9.

⁴⁴⁶ 2954 sayılı Türkiye Radyo ve Televizyon Kanunu’nun “*Türkiye Büyük Millet Meclisi ve açıköğretim yayınları ile eğitim ve öğretim amaçlı yayınlar ve diğer yayınlar*” kenar başlıklı 21. maddesi (Değişik: 11/6/2008-5767/6 md.) TBMM Genel Kurul çalışmalarının yayınına ilişkin düzenlemedir. Bu maddeye göre; Türkiye Radyo-Televizyon Kurumu (TRT), TBMM Genel Kurul çalışmalarını dengeli ve tarafsız biçimde özetleyen radyo yayınları yapmanın yanında TBMM faaliyetlerini TBMM TV aracılığıyla TRT 3’ten yansıtmaktadır. Bu faaliyetlerin hangi ölçüde yansıtılacağı ise TBMM Başkanlığı ile TRT Genel Müdürlüğüne birlikte hazırlanacak protokolle belirlenmekte olup bu yayınlardan ücret alınmamaktadır.

⁴⁴⁷ Madde metninde “*Tüzükte*” denilerek kastedilen TBMM İçtüzüğüdür.

⁴⁴⁸ Görüşmenin türüne göre özel bir hüküm ve bu hükümde öngörülmuş farklı bir usul yoksa geçerlidir.

⁴⁴⁹ Uygulamada -lafızdan uzaklaşarak- 59’uncu maddenin 1’inci fıkrasında cisimleşen “*her konuda konuşma hakkı*” esasta bu madde kapsamında görülmeye uygundur.

parlamentlerin söz haklarına yönelik daraltmadır. Çünkü madde metninde geçen “iki üye” ile işaret edilen özneler yukarıda sayılanlar olup bu öznelerin sayıca kısıtlanması temsil ilkesine uygun düşmemektedir. Özellikle bu öznelerden parti grubu kuramayan veya bağımsız olan parlamentlerin, toplumun çoğunluğa katılmayan seçmenlerinin oylarıyla parlamentoya girdikleri düşünülürse, muhalefetin azınlık olması dolayısıyla korunması gerektiği ilkesiyle de çelişecektir.⁴⁵⁰

b. Kapalı Oturum ve Görüşmelerin Devlet Sırrı Sayılması

İçtüzüğün “*Kapalı oturumlar*” kenar başlıklı 70. maddesine göre; bir siyasi parti grubunun veya yirmi parlamentlerin yazılı istemi üzerine TBMM Genel Kurulu, Genel Kurulun buna karar vermiş olması koşuluyla, kapalı oturum yapabilmektedir. Daha açık bir anlatımla, bir parti grubu veya bir parti grubuna karşılık gelecek sayıdaki parlament kapalı oturum istemi yönünde önerge verebilirse de Genel Kurulca bu önerenin gerekçesi dinlenilerek kapalı oturum yapıp yapılmaması hakkında oylamayla karar verilecektir. Kapalı oturum yapılmasını gerektirecek durumların varlığı tabii olmakla birlikte bu madde uygulamada, Genel Kuruldaki görüşmelerde muhalefetin savlarının kamuya açılmasının önlenmesi sakıncasını da barındırmaktadır. Nitekim yakın tarihte yapılan kapalı oturumlardan da hatırlanacağı üzere, muhalefet bazı konuların görüşmelerinin neden kamuya kapatıldığını sorgulamış;⁴⁵¹ bazılarının ise “*Kapalı oturum tutanakları*” kenar başlıklı 71’inci madde uyarınca oturum tarihinden itibaren aranan süre geçtikten sonra açıklığa kavuşturulmasını istemişse de bu konudaki istemleri

⁴⁵⁰ 27’nci Yasama Dönemindeki sandalye dağılımına bakıldığında grup kurma sayısına erişemeyen birçok parti olduğu görülecektir. Bu yasama döneminde TBMM’de on dört parti ve dört bağımsız milletvekili mevcuttur ancak bunlardan yalnız grup kurabilen partilerin etkinliği sürdürülebilir durumdadır ki hâlihazırda beş parti Anayasa’nın öngördüğü grup kurma nisabını karşılayabilmektedir. Başka bir deyişle, dokuz parti grup kuramadığı ve dört parlament de bağımsız olduğu için grup kurabilen partilerle aynı derecede yasamaya katılamamaktadır. Nitekim 72’nci maddede tanınan konuşma hakkı, grup kurabilen partilerin her birine tanınmışken grup kuramayan partilerin parlamentlerine ve bağımsız parlamentlere yalnız iki kişiyle sınırlanarak tanınmıştır. Bu durumda, on dört partili ve dört bağımsız parlament olarak TBMM’nin yüzde 3’üne karşılık gelen on sekiz parlamentlerden yalnız ikisinin 72’nci madde kapsamında konuşma hakkı mümkündür. Yukarıda değinilen diğer maddeler bakımından da durum benzerdir. 28’inci Yasama Dönemi için de aynı çıkarım geçerlidir. Sandalye dağılımı için bkz. 28’inci Yasama Dönemi Sandalye Dağılımı, <https://www.tbmm.gov.tr/sandalyedagilimi> (5 Temmuz 2023). Grup kuramayan partiler ve bağımsız parlamentler, İçtüzüğün kendilerine gerekli ve yeterli etkinlik alanını açmadığından şikâyet etmektedir. Bkz. Parlamentoda grubu olmayan partiler ile bağımsız milletvekillerinin temsil ettikleri kitlenin görüşlerini ifade edebilme koşullarının yaratılması gerektiğine ilişkin açıklama (İstanbul Milletvekili Erkan Baş’ın Genel Kurul konuşması), Dönemi ve Yasama Yılı: 27/2, B: 28, 10/12/2018; Grubu olmayan siyasi partilerin Meclis çalışmalarına etkin katılımının sağlanmasına ilişkin gündem dışı konuşma (İstanbul Milletvekili Erkan Baş’ın Genel Kurul konuşması), Dönemi ve Yasama Yılı: 27/2, B: 89, 13/06/2019; **T24**, “Seçmen gönderdi, kürsüye çıkamıyorlar: Grubu olmayan vekiller TBMM’de nasıl konuşamadıklarını anlatıyor”, 29 Aralık 2020, <https://t24.com.tr/haber/secmen-gonderdi-kursuye-cikamiyorlar-grubu-olmayan-vekiller-tbmm-de-nasil-konusamadiklarini-anlatiyor,923540> (27 Kasım 2022).

⁴⁵¹ **Birgün**, “HDP’den kapalı oturum tepkisi”, 2 Mart 2020, <https://www.birgun.net/haber/hdp-den-kapali-oturum-tepkisi-290122> (5 Temmuz 2023);

reddedilmiştir.⁴⁵² Hatta bazı konularda değil kamunun bilgilendirilmesi kendilerinin de bilgilendirilmediğinden şikâyetçi olan muhalefet, iktidar tarafından bilgilendirilmeleri gerektiğini ve bundaki tercihlerinin açık oturum olduğunu vurgulayarak, gerekirse kapalı oturum istenebileceğini dahi iktidara hatırlatmaktan kaçınmamıştır.⁴⁵³

Başka bir deyişle, iktidar bazen muhalefeti de bilgilendirmekten geri durmaktadır ki yasamanın kamuya açıklığı temsil edilenin bilgilendirilmesini gerektirirken temsil edenin dahi bilgilendirilmediğine uygulamada rastlanmıştır. Buna bir de şu açıdan yaklaşmak olasıdır; iktidar, herhangi bir gerekçeyle açık oturumdan kaçınıp bilgilendirmeyi yerine getirmeyerek muhalefeti, kapalı oturumu -tercih etmese dahi- kabul edebilecek bir aşamaya getirebilmektedir. Bu türdeki vakaların yaygınlaşması yasamanın kamuya açıklığına ters düşerek bazı bilgilerin sürekli olarak kamudan uzak tutulmasına yol açacaktır. Unutulmamalıdır ki *“Sır, bilmek hakkı olan kişiler dışında kalanların bilgiye ulaşamaması anlamına gelir.”*⁴⁵⁴ ve temsil edilen olarak iktidar erkinin asıl sahibi olan yurttaşların bilme hakkı kapalı oturumların içeriğindeki bilgiye ulaşabilmeyi de kapsamaktadır.

Yukarıda anılan vakaların belirtilmesi, kapalı oturumlara gereksinim duyulmadığı veya kapalı oturumların yapılmaması gerektiği şeklinde yorumlanmamalıdır. Ancak bu vakaların gerçekleştiği ve bunların benzerlerinin de gerçekleşebileceği dikkate alındığında kapalı oturumlara ilişkin hükümlerin yasamanın kamuya açıklığına koşut olarak gözden geçirilmeye muhtaç olduğu da hatırlanmalıdır.

Kapalı oturum isteminin kendisi doğrudan oylanmamakta, istemin gerekçesi dinlendikten sonra istem oylamaya sunulmaktadır. Bu gerekçeler çeşitli olasılıklardan doğuyor olup gerekçeleri, sayma suretiyle sınırlamanın bazı gerekçelerin dışarıda kalmasına; sayma suretiyle sınırlayıp bunların yanında bir de açık uçlu gerekçeye yer vermeninse bu açık uçlu gerekçenin torba gerekçe hâline dönüşerek işlevsizleşmesine yol açabileceği dikkate alındığından gerekçelerin sınırlandırılması önerilmemektedir. Ancak

⁴⁵² TBMM’nin 6 Şubat 2003 tarihli 32’nci birleşiminde ve 1 Mart 2003 tarihli 39’uncu birleşiminde gerçekleştirilen kapalı oturumlara ilişkin tutanakların ve tutanak özetlerinin, İçtüzüğü’nün 71’inci maddesine göre yayımlanmasının Genel Kurulun onayına sunulmasını isteyen CHP grubunun önerisi reddedilmiştir. Bkz. TBMM, B: 37, 10/02/2016, O: 3.

⁴⁵³ **Vatan**, “CHP kapalı oturum istedi!”, 27 Şubat 2013, <https://www.gazetevatan.com/gundem/chp-kapali-oturum-istedi-518214> (5 Temmuz 2023).

⁴⁵⁴ Özek, s. 65.

iktidarın parlamento çoğunluğuna sahip olarak her istemi kabul ettirebileceği ve bu yolla açık oturumdan kaçınabileceği de akılda tutulduğunda kapalı oturum oylamalarında iktidar ve muhalefet arasında oydaşma sağlayacak/sağlamaya zorlayacak veya buna yakınlaştırmaya hizmet edecek nitelikli bir nisabın aranması önerisi düşünülebilir. Kapalı oturumlara gereksinim duyulan konuların millî güvenlik kavramının⁴⁵⁵ kapsamında görülen konular olduğu ve iktidardan gelen böyle bir istemin -yürütme erkini elinde bulundurduğundan bu konulara vâkıf olduğuna dayanılarak- parlamentoda kabul almasının önem taşıdığı savı ileri sürülürse, bu önerinin bu sava uygun düştüğü de görülecektir. Çünkü bu tip konularda iktidar ve muhalefet arasında oydaşma sağlamak öncelikle gerekmektedir. Bununla birlikte, kapalı oturum yapıldıktan sonra oturum tutanaklarını ve özetlerini kamuya açmak için oturum tarihinden sonra on yıl beklenmesi oldukça uzun bir süre olup -ki burada da “yayımlanır” değil “yayımlanabilir” denmektedir- bu süreden önce veya sonra kamuya açmanın Genel Kurul kararına bağlanması, parlamento çoğunluğuna sahip iktidarın kamuya açmayı -parlamento tarihimizde de görüldüğü üzere- yasamanın kamuya açıklığıyla çelişmek pahasına engelleyebilmesine yol açabilmektedir. Yasa koyucunun süre belirlemesi, kamuya açmanın salt Genel Kurul kararına bırakılmaması yönünden makulse de bu süre on yıl değil bir yasama dönemi süresinden yola çıkarak beş yıl gibi daha kısa bir süre olmalı ve bunun yanı sıra süre belirlemenin amacına uygun olarak bu süre dolduğunda kamuya açma “yayımlanabilir” değil “yayımlanır” şeklinde kendiliğinden gerçekleşmelidir. Aksi hâlde süre belirlemek anlamsızlaşacaktır. Çünkü bu sürenin Genel Kurul kararıyla ötelenmesi mümkündür. Bu süreden önce kamuya açmanın Genel Kurul kararına bağlı olmasıysa beklenendir. Eğer bu süreden sonra kamuya açmayı gerektirecek önemli bir neden ortaya çıkıyorsa buna ilişkin karar da, kapalı oturumlara ilişkin tüm kararlar için önerildiği üzere, iktidar ve muhalefet arasında oydaşmayı sağlar/sağlamaya zorlar nitelikte bir nisapla alınmalıdır. Kapalı oturum içeriklerinin, henüz özgü yasal düzenlemesi dahi bulunmayan ve oldukça belirsiz bir kavram olan devlet sırrı sayıldığı ve bu konudaki yasa tasarısının devlet sırrının kapsamını netleştirmede ve idareyi aşırı yetkili kıldığı gerekçesiyle muhalefetçe eleştirildiği akılda tutulduğunda, âdeta devlet değil hükûmet sırrına dönüşmesine kapı aralanabilecektir. Yasamanın kamuya açıklığının

⁴⁵⁵ Bahattin Aras, “Devlet Sırrı Kavramı ve Uygulamada Yaşanan Sorunlar”, *Türkiye Adalet Akademisi Dergisi*, Cilt 2, Sayı 4, 2011, s. 551-552.

bir tür istisnası olarak beliren kapalı oturumların, bu istisnanın kamuya açıklığı suistimal edercesine uygulanabildiğine rastlanıldığından ilgili hükümlerin yeniden değerlendirilmesi, temsil edilen olarak yurttaşların bilgilendirilmesi açısından önem arz etmektedir.

c. Yasa Yapım Süreci

Genel Kuruldaki işleyişi düzenleyen hükümler bitirilerek yasa yapımının Genel Kurul aşamasına dönüldüğünde, “*Kanunların Yapılması*” başlıklı *Dördüncü Kısım*’da düzenlenen maddelerden ilkinin⁴⁵⁶ “*Kanun teklifleri*” kenar başlıklı 74’üncü madde olduğu görülmektedir. Muhalefet, iktidarın siyasa belirleme tekeli oluşturmasını, iktidardan gelen tekliflerin görüşmelerine ve oylamalarına katılmak veya katılmamak⁴⁵⁷ suretiyle muhalefet etmek kadar yasa teklifi vererek de engelleyebilecektir. Buradaki engelleme, iktidarın yasa çıkarmasını doğrudan engellemekten ziyade iktidarı yasa çıkarmakta nicel değil nitel olarak dolaylı bir biçimde engelleme veya yönlendirmedir. Hatırlanmalıdır ki yasama, toplumu bağlayıcı işlem tesis etmek bakımından yasa yapmaya yetkili organdır ve yürütmeyi sınırlayabildiği ölçüde ortaya çıkan siyasalara halkın rızasını da dâhil etmiş olacaktır.⁴⁵⁸ Uygulamada yasamanın yürütmeyi sınırlaması beklenen kesimi muhalefet olduğundan yasa yapımı sürecinde halkın rızasını -nicel olarak muhalefetin oylamada etki doğurması mümkün olmasa dahi- parlamentoya taşıyacak olan da muhalefettir.⁴⁵⁹ Muhalefetin verdiği yasa teklifleri reddedilse de

⁴⁵⁶ Bu kısımda düzenlenen ilk madde “*Kanun tasarıları ve komisyonlara havale*” kenar başlıklı 73’üncü madde olmakla birlikte bu madde mülga olup (Mülga: 9/10/2018-1200/25 md.) ilgili madde numarası ve kenar başlığı İçtüzükte yer almaya devam etmektedir.

⁴⁵⁷ Protesto etmek amacıyla bazı durumlarda Genel Kurula katılmamak söz konusu olabilir de bağlamın göz ardı edilmemesi gerekmektedir. Kamuoyunda “*Sansür Yasası*” olarak bilinen yasa teklifinin Genel Kurulda oylanarak yasalaşması sırasında anamuhalefet partisi lideri Kemal Kılıçdaroğlu ABD’ye gitmiş ve bunun eleştirilmesi üzerine, oylamanın sayısal çoğunluğu elinde bulunduran iktidar lehine sonuçlanacağını belirtmiştir. Bkz. 26/05/2022 tarihli ve 2/4471 sayılı Basın Kanunu ile Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun Teklifi; 13/10/2022 tarihli ve 7418 sayılı Basın Kanunu ile Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun (Resmî Gazete: 18/10/2022 - 31987); **Sputnik Türkiye**, “Kılıçdaroğlu: Kasım ayını bekleyin, Bay Kemal’i bekleyin”, 18/10/2022, <https://sputniknews.com.tr/20221018/kilicdaroglu-kasim-ayini-bekleyin-bay-kemali-bekleyin-1062461281.html> (5 Temmuz 2023). Oysa anılan teklifin komisyon sürecinde muhalefetçe eleştirildiği bilinmektedir. Bkz. Kahramanmaraş Milletvekili Ahmet Özdemir, İstanbul Milletvekili Feti Yıldız ve 64 Milletvekilinin Basın Kanunu ile Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun Teklifi (2/4471) ile Dijital Mecralar Komisyonu ve Adalet Komisyonu Raporları, Dönemi ve Yasama Yılı: 27/5, Sıra Sayısı: 340, s. 30-71/81-126. Nitekim CHP üyesi parlamenterler, teklifin yasalaştığı oturuma katılmıştır. Bkz. TBMM, B: 7, 13/10/2022, O: 8. Her ne kadar oylama sonucu Kılıçdaroğlu’nun belirttiği yönde olsa da, CHP’li parlamenterler oylamaya katılırken Kılıçdaroğlu’nun Genel Kurulda bulunmaması eleştirilmelidir. Çünkü muhalefetin görevi -yukarıda da açıklandığı üzere- yalnız nicel olarak muhalefet lehine sonuç doğuracak oylamalara katılmak değildir. Kamuoyu oluşturmak amacıyla Genel Kurula katılarak topluma gerekli mesajları ulaştırmak da muhalefetin görevleri arasındadır.

⁴⁵⁸ Olson, s. 7.

⁴⁵⁹ Jennings’in muhalefete atfen “*a focus for the discontent of the people*” (halkın hoşnutsuzluğunun odağı) ifadesini kullandığı hatırlanmalıdır. Bkz. Jennings, s. 16.

muhalefet, iktidarın vereceği yasa tekliflerini kamuoyunun beklentilerine göre şekillendirebilmekte yahut kamuoyunun beklentilerini somutlaştırarak iktidarın istenilen yönde teklif vermesini sağlayabilmektedir.⁴⁶⁰

İşin doğası gereği parlamentoda nicel olarak çoğunluk olan iktidar, teklifleri, salt muhalefetten geldiği için teklifin gerekliliğini dahi dikkate almadan reddedebilecekse de muhalefet, bir muhalefet etme aracı olarak ısrarlı teklif vermeyi sürdürebilecektir. Hatta muhalefet, salt yasa teklifi vermekte ısrarcı olmamalı, bu ısrarını, parlamento çoğunluğunun eğilimini gerekçe olarak ileri sürmeksizin teklif verip diğer parlamenterleri de teklif lehinde oy kullanmaya ikna etmek için sürekli çalışmakta da sürdürmelidir. Yasa, iktidarın, siyasetine uygun siyasaları yaşama geçirmek amacıyla başvuracağı bir araç olarak görülmekle birlikte, yasanın topluma dönük sonuçlar doğurduğu akılda tutulduğunda, yasa yapımının muhalefetin dengelemesine azami ölçüde gereksinim duyduğu açıktır. Bu bakımdan iktidarın, parlamento çoğunluğuna dayanarak yasa yapımında tekelleşebileceği beklenirse dahi muhalefetin, bu gerekçeyle yasa teklifi vermeyi bırakması kabul edilebilir değildir.

İçtüzüğün “*Reddedilen kanun tekliflerinin yeniden verilememesi*” kenar başlıklı 76’ncı maddesi, reddedilen yasa tekliflerinin ret tarihinden itibaren bir tam yıl geçmedikçe aynı yasama dönemi içinde yeniden verilebilmesini yasaklamaktadır. Bu yasağı, yasa teklifinin, konusu/içeriği yönünden ele alarak geniş yorumlamak değil adının lafzıyla sınırlı olarak dar yorumlamak gerekmektedir. Aksi hâlde iktidarın, nicel çokluğuna dayanarak muhalefetten gelen yasa tekliflerini reddetmesi karşısında muhalefetin yasa teklifi vermesinin zorlaşacağı kaydedilmelidir.

Yasa teklifi vermenin kendisi kadar yasa teklifinin görüşülmesi de muhalefetçe araca dönüştürülebilmektedir. “*Kanun tekliflerinin Genel Kurulda görüşülmesi*” kenar başlıklı 81’inci maddeden ve devamındaki maddelerden anlaşılacağı üzere, yasa teklifinin

⁴⁶⁰ Kamuoyunda “*Kredi ve Yurtlar Kurumu (KYK) Yasası*” ve “*Emeklilikte Yaşa Takılanlar (EYT) Yasası*” olarak da anılan yasalar buna örnektir. Bkz. 03/11/2022 tarihli ve 7420 sayılı Gelir Vergisi Kanunu ile Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun (Resmî Gazete: 09/11/2022 - 32008); 01/03/2023 tarihli ve 7438 sayılı Sosyal Sigortalar ve Genel Sağlık Sigortası Kanunu ile 375 Sayılı Kanun Hükmünde Kararnamede Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun (Resmî Gazete: 03/03/2023 - 32121). Anamuhalefet partisi lideri Kemal Kılıçdaroğlu da, bu izlemine (stratejisini) imlemektedir. Bkz. **Evrensel**, “KYK borçları kararının ardından Kılıçdaroğlu’ndan ilk paylaşım: EYT loading...”, 18 Temmuz 2022, <https://www.evrensel.net/haber/466122/kyk-borclari-kararinin-ardindan-kilicdaroglundan-ilk-paylasim-eyt-loading> (5 Temmuz 2023).

görüşülmesi sürecinde konuşmayla, önerge vermeyle ve oylamadaki bireysel veya kolektif tutumla muhalefet etmek mümkündür. Parlamento çoğunluğuna dayanan iktidarın, istediği yönde sonuç alacağının bilinmesi, bazı durumlarda muhalif parlamenterlerin Genel Kurula katılmamasına sözde bir gerekçe oluşturmaktadır. Ancak sonucun iktidarın istediği yönde olacağının bilinmesi dahi muhalefeti, Genel Kurulda konuşma ve/veya oylama ile gerçekleştireceği muhalefet ediminden alıkoymamalıdır.

Yukarıda değinildiği üzere, komisyonlar Genel Kurulun bir tür minyatürü olduğundan Genel Kurul aşamasında da komisyonlardakine benzer bir işleyiş sürmektedir. Nitekim komisyon aşamasındaki Anayasa'ya aykırılık tespitine ilişkin *“Anayasaya uygunluğun incelenmesi”* kenar başlıklı 38'inci maddeye koşut olarak Genel Kurul aşamasında da *“Anayasaya aykırılık önergeleri”* kenar başlıklı 84'üncü madde mevcuttur. Buna göre; Anayasa'ya aykırı olduğu gerekçesiyle teklifin belli bir maddesinin reddini isteyen önergeler varsa bunlar diğer önergelerin oylanmasına geçilmeden oylanmaktadır, demek oluyor ki Anayasa'ya aykırılık önergeleri oylanmadan hiçbir önerge oylanamayacaktır. Yukarıda 38'inci madde bakımından muhalefetin eylemliliğine yönelik tespitler, 84'üncü madde için de geçerlidir. Muhalefet, eğer Anayasa'ya aykırılık iddiası ileri sürüyorsa bunu önerge vererek somutlaştırmalıdır ki iktidar, parlamento çoğunluğuna dayanarak bu önergeyi reddetse dahi muhalefet bu aracı kullanarak muhalefet etme görevini görünür kılmış olsun. Ayrıca böyle bir teklif yasalaşıp yürürlüğe girerse muhalefet, Anayasa'nın 150'nci maddesi gereğince yasayı AYM'ye götürme aracını kullanarak muhalefetini sürdürebilecektir.

İçtüzüğün, 84'üncü maddesi, Anayasa'ya aykırılık önergesi verebilme hakkı tanırken *“Değişiklik önergeleri”* kenar başlıklı 87'nci maddesi ise, değişiklik önergesi verebilme hakkı tanımaktadır. Buna göre, yasalarda veya İçtüzükte aksine bir hüküm öngörülmemişse, teklifteki bir maddenin reddi; teklifinin tümünün veya bir maddesinin komisyona iadesi; teklifteki bir maddenin değiştirilmesi; teklif metnine ek veya geçici madde eklenmesi hakkında parlamenterlerin ve esas komisyonun değişiklik önergesi verebilmesi mümkündür. Burada muhalefetin eylemliliği açısından önem arz eden, muhalif kalınan hususlara ilişkin olarak önerge verilebileceğidir ki muhalefet, komisyon

aşamasında muhalif kaldığı ancak sonuca erdiremediği hususlar hakkında Genel Kurul aşamasında da önerge verme yoluna başvurarak muhalefetini sürdürebilecektir.

Yasa koyucu, Anayasa'ya aykırılık önergesi de dâhil olmak üzere parlamenterlerin her madde hakkında en fazla yedi önerge verebilmesini olanaklı kılmıştır ki bu tür nicel kısıtlar, nitel kısıtlara da neden olabilmeye açıktır. Çünkü her maddenin içeriği aynı önemde değildir ve yine her madde bakımından tartışmaya açılabilir hususlar da aynı değerde değildir. Bazı maddeler, hakkında birden fazla önerge verilmesini gerektirecek denli tartışma açılmasına olanaklı değilken bazı maddeler ise, her parti grubu bulunan veya bulunmayan yahut bağımsız parlamenterin, hakkında birden fazla önerge vermesine⁴⁶¹ gereksinim duyacağı kadar tartışmayı gerektirir olabilecektir. Dolayısıyla bu nicel kısıt, bazı maddeler hakkındaki tartışmaların yetersiz kalabilmesi şeklinde nitel bir kısıta dönüşebilecektir. Bu da, muhalefetin eylemliliğini geriletebilecek; aynı zamanda iktidar kesiminden gelen yasa teklifine karşı muhalefetin eleştirme işlevine ket vurabilecektir. Çünkü önerge vermek, konuşmak kadar başat bir parlamenter edimidir. Bununla birlikte, yasa koyucunun -İçtüzüğün geneline koşut olarak- grup kurabilmiş partilere üye parlamenterlerin birer önerge verme hakkını saklı tuttuğu dikkate alınırsa, değişiklik önergesi verilmesi açısından da grubu bulunan parlamenterleri birincil özne, grubu bulunmayan veya bağımsız parlamenterleri ise ikincil özne olarak gördüğü kaydedilmelidir.

Teklifin tümünün kesin olarak oylanmasından önce parlamenterler, oylarının hangi yönde olacağına ilişkin kısa, açık ve gerekçeli olarak konuşmak isterse “*Son konuşmalar*” kenar başlıklı 86’ncı madde uyarınca Başkan lehte ve aleyhteki görüş sahiplerinden birer parlamentere söz vermektedir. Bu maddede tanınan söz hakkının gruplara değil parlamenterlere tanındığı dikkat çekici olup özellikle grubundan ayrı yönde eğilimi olan, grubu bulunmayan veya bağımsız parlamenterler yasa teklifine muhalefette bu maddeye de başvurabilecektir.

⁴⁶¹ Burada eleştirilen husus, en fazla yedi önerge verilebilmesinin sayıca yeterli olup olmadığı değil, önerge vermenin kategorik olarak sınırlanmış olmasıdır.

C. MUHALEFET ALANININ DARALTILMASI: DİSİPLİN CEZALARI

Muhalefetin hareket alanının belirlenmesine yalnız parlamenterlere hak ve yetki tanıyan hükümler değil onların eylemlerini yaptırma uğratan hükümler de katılmaktadır ki bu bağlamda “*Disiplin Cezaları*” başlıklı *Onüçüncü Bölüm* altında düzenlenen hükümlere bakılması gerekmektedir. İttüzüğün “*Disiplin cezalarının nevi*leri” kenar başlıklı 156’ncı maddesinde, parlamenterlerin karşılaşılabileceği disiplin cezaların uyarma, kınama ve Meclisten geçici olarak çıkarma cezası olduğu belirtilmiştir.

Uyarma cezasını gerektiren hâller, “*Uyarma*” kenar başlıklı 157’nci maddede “*söz kesmek; sükûneti ve çalışma düzenini bozmak; şahsiyatla uğraşmak*” olarak sayılmıştır ki bir tartışma mekânı olan parlamentoda, bazı muhalefet etme eylemlerinin rahatlıkla bu sayılanların kapsamına yerleştirilebileceği olasılığı mevcuttur. Nitekim “*Uyarma cezasının verilmesi*” kenar başlıklı 158’inci maddenin 1’inci fıkrasına göre uyarma cezası verilmesi Başkan tarafından takdir edilmekte olup bunun yerine getirilmesi yetkisi de yine Başkandır ve aynı maddenin 2’nci fıkrasına göre uyarma cezası alan parlamenter kendisini savunmak için söz isteme hakkına sahiptir ki bu hakkını oturumun veya birleşimin sonunda kullanabileceği kadar Başkanın takdiriyle daha önce de kullanabilmektedir. Uyarma cezasının yerine getirilmesi yetkisinin Başkanda olduğu hükmüne istinaden 158’inci maddenin 3’üncü fıkrasına göre Başkan, parlamenterin açıklamasını yeterli görüp görmediğini ölçüt alarak uyarma cezasını kaldırmaya veya kaldırmamaya karar vermektedir. Eğer parlamenter aynı birleşimde iki defa uyarma cezası alırsa bu durum, 158’inci maddenin 4’üncü fıkrasına göre tutanak özetinde belirtilmektedir. Bu fıkra istinaden “*Söz söylemekten yasaklama*” kenar başlıklı 159’uncu maddeye göre Başkanın teklifi üzerine, görüşmesiz olarak ve işaret oyuna başvurularak Genel Kurul tarafından, aynı birleşimde iki defa uyarma cezası alan parlamenterin o birleşimin sonuna kadar söz söylemesi yasaklanabilmektedir.

Uyarma cezası verilmesi bakımından her ne kadar yasa koyucu parlamentere kendisini savunma hakkı tanıdıysa da cezanın yerine getirilmesi Başkanın tutumuna bağlı olduğundan, parlamento çoğunluğunca seçilmiş bir Başkanın -parlamento çoğunluğunun iktidarın elinde olduğu hatırlandığında- muhalefetin aleyhine bir tutum geliştirebilmeye açık olma olasılığını -az dahi olsa- taşıyabileceğini kaydetmek gerekmektedir. Özellikle

uyarma cezasının “söz kesmek; sükûneti ve çalışma düzenini bozmak; şahsiyatla uğraşmak” hâllerinde verildiği de göz önüne alınırsa bir tartışma sırasında beliren muhalif edimselliğin bu fiillerle bağdaştırılabileceğini söylemek mümkündür. Ayrıca uyarma cezası verilmesi bakımında aynı birleşimde iki defa uyarma cezası verilmesinin söz söylemekten yasaklanmayla sonuçlanması daha da dikkate değerdir. Çünkü parlamenterleri söz söylemekten yasaklamak, parlamentonun varlık nedeniyle uyuşmayacağı kadar parlamenter korumayı da örselemektedir. Nitekim bu durumun, bir parlamenter koruma mekanizması olarak adlandırılabilir yasama bağımsızlığı kurumunun iki aracından biri olan yasama sorumsuzluğuna aykırı olduğu sonucuna varmak mümkün gözükmemektedir. Bu yasağa ilişkin kararın Başkanın teklifiyle Genel Kurul tarafından görüşmesiz olarak verileceği de akılda tutulursa, parlamento çoğunluğunu elinde bulunduran iktidarın bu yasak yoluyla müzakere edilmeksizin (görüşmesiz), nicel çoğunluğun gücüyle muhalif parlamenterleri söz söylemekten alıkoyabileceği olasılığı varlık gösterecektir. Oysa söz söylemesi yasaklanan parlamenterin o birleşimde konuşması önem arz ediyor olabilecektir. Bununla birlikte “söz kesmek; sükûneti ve çalışma düzenini bozmak; şahsiyatla uğraşmak” hâllerinin kapsamına girecek söylem ve eylemlerin bir muhalefet edimi olabileceği ve özellikle söylemler açısından olguların ve değer yargılarının aynı bağlamda görülemeyeceği de kaydedilmelidir.

Kınama cezasını gerektiren hâller, “Kınama” kenar başlıklı 160’ıncı maddede “aynı birleşimde iki kere uyarma cezası aldığı halde bunu gerektiren hareketten vazgeçmemek; bir ay içinde üç kere uyarma cezasına uğramış olmak; kaba ve yaralayıcı sözler sarf etmek ve hareketler yapmak; Türkiye Büyük Millet Meclisi bina, tesis, eklenti ve arazisine silahlı olarak girmek;⁴⁶² Mecliste gürültü ve kavgaya sebep olmak veya Meclisin görevini yerine getirmesini önlemek için toplu bir harekete girişilmesine önyak olmak; Genel Kurulun çalışma düzenini ve huzurunu bozucu döviz, pankart ve benzeri materyali getirmek ve kullanmak”⁴⁶³ olarak sayılmıştır.

⁴⁶² İçtüzüğün 160’ıncı maddesinin 1’inci fıkrasının 4’üncü bendi olan bu hüküm, 27/07/2017 tarihli ve 1160 sayılı TBMM Kararıyla değiştirilmeden önce “Saldırıda bulunmak” şeklinde düzenlenmiştir.

⁴⁶³ İçtüzüğün 160’ıncı maddesinin 1’inci fıkrasının 6’ncı bendi olan bu hüküm, 27/07/2017 tarihli ve 1160 sayılı TBMM Kararıyla eklenmiştir.

Görülmektedir ki kınama cezasını gerektiren ilk iki hâl, uyarma cezasına atıfla söz söylemekten yasaklanmaya neden olan eylemin sürdürülmesi ve bir ay içinde üç kere uyarma cezası alınmasıdır ki bu bağlamda yukarıda getirilen eleştiriler burada da geçerliliğini sürdürecektir. Üçüncü hâl, kaba ve yaralayıcı söylem ve eylemlerdir ki yukarıda İçtüzüğü'nün 67'nci maddesinin incelenmesi sırasında açıklandığı üzere kaba ve yaralayıcı nitelemesi oldukça subjektiftir, muhalif bir eleştiri kolaylıkla bu nitelemeye maruz bırakılabilecektir. Dördüncü hâl, TBMM yerleşkesine⁴⁶⁴ silahla girmektir ki bunun yaptırımsız kalmaması gerektiği kuşkusuzdur. Beşinci hâl, TBMM'de gürültü ve kavga çıkarmak veya TBMM'nin görevini yerine getirmesini engellemek amacıyla kolektif bir hareket başlatılmasına öncülük etmektir ki yukarıda İçtüzüğü'nün 68'inci maddesinin incelenmesi sırasında açıklandığı üzere gürültü ve kavga çıkarmak da objektif olmayan bir yön barındırmaktadır, muhalefetten gelen sesli bir protesto veya iktidar ve muhalefet arasında gerçekleşen hararetli bir münakaşa bu kapsamda görülebilecektir yahut muhalif parlamenterlerin Genel Kurul sırasında girişebilecekleri kolektif protestoların TBMM'nin görevini yerine getirmesini engellemek amacı taşıdığı ileri sürülebilecektir. Oysa hatırlanmalıdır ki muhalefet, yasama faaliyetlerini yavaşlatacak veya engelleyecek yollara başvurarak da muhalefet edebilmektedir. Nihayet altıncı hâl, Genel Kurulun çalışma düzenini ve huzurunu bozucu nitelikteki eylem/protesto araçlarını getirerek kullanmaktır ki muhalefetin, ifade özgürlüğü'nün parlamenterlere özgü görünümü olan yasama sorumsuzluğunun korumasındaki ifade biçimleri olarak başvurabileceği döviz, pankart vb. işaretçiler yoluyla Genel Kurulda gerçekleştirebileceği tüm muhalif edimler, çalışma düzenini ve huzuru bozucu kabul edilerek bu kapsama alınabilmeye oldukça yakındır.

Meclisten geçici çıkarma cezasını gerektiren hâller, *“Meclisten geçici çıkarma”* kenar başlıklı 161'inci maddede *“aynı birleşim sırasında üç kere kınama cezasına uğramak; bir ay içinde beş kere kınama cezası almak; görüşmeler sırasında Cumhurbaşkanına, Türkiye Büyük Millet Meclisine, Başkanına, Başkanlık Divanına,*

⁴⁶⁴ Hükmün lafzında *“Türkiye Büyük Millet Meclisi bina, tesis, eklenti ve arazisine”* ibaresi kullanıldığından TBMM'nin yerleştiği alana girişi sağlayan kapılardan (Ayrancı, Çankaya, Dikmen kapıları) itibaren TBMM yerleşkesine silahla girişin kınama cezasına çarptırılacağı anlaşılmalıdır. Nitekim *“Milletvekili Personeli El Kitabı”*nda yer verilen *“Türkiye Büyük Millet Meclisi Yerleşke Planı”*na bakıldığında, TBMM'nin yerleştiği alan içerisinde kalan ancak üstü örtülü/kapalı olmayan unsurların da TBMM yerleşkesi kapsamında olduğu görülmektedir. Bkz. TBMM, **Milletvekili Personeli El Kitabı**, Ankara: TBMM Basımevi, 2021, s. 172-173.

Başkanlık görevini yerine getiren Başkanvekiline, milletvekiline, Türk Milletinin tarihine ve ortak geçmişine, Anayasanın ilk dört maddesinde çerçevesi çizilen Anayasal düzene hakaret etmek ve sövmek, Türkiye Cumhuriyetinin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğü esasında Anayasada düzenlenen idari yapısına aykırı tanımlamalar yapmak;⁴⁶⁵ görüşmeler sırasında halkı veya Devlet kuvvetlerini yahut kamu organ, kuruluş ve görevlilerini kanun dışı hareketlere, ayaklanmaya veya Anayasa hükümlerini bozmaya teşvik veya tahrik etmek; Türkiye Büyük Millet Meclisi Genel Kuruluna ve komisyonlara silahlı olarak girmek;⁴⁶⁶ Meclis yapıları yahut eklentileri içinde yasak bir eylemde bulunmak; fiili saldırıda bulunmak⁴⁶⁷” olarak sayılmıştır.

Disiplin cezaları arasında en ağır olan bu cezanın sonuçları “*Meclisten geçici çıkarma cezasının sonuçları*” kenar başlıklı 162’nci maddede düzenlenmiş olup maddenin 1’inci fıkrasına göre bu cezanın azami sınırı üç birleşimdir. Parlamenterin parlamentodan uzaklaştırılmasını gerektiren bu ceza, 162’nci maddenin 2’nci fıkrasına göre verilir verilmez derhâl uygulanmakta olup parlamenterce buna itiraz edilirse Başkan, derhâl oturumu kapatarak idare amirlerinden parlamenterin dışarı çıkartılmasını istemektedir. Parlamenter, 162’nci maddenin 3’üncü fıkrasında belirtildiği üzere cezası sürdüğü sürece yalnız Genel Kurula çalışmalarına değil komisyon, Başkanlık Divanı ve Danışma Kurulu çalışmalarına da katılamamaktadır.

Görülmektedir ki Meclisten geçici çıkarma cezasını gerektiren ilk iki hâl, aynı birleşimde üç kere veya bir ay içinde beş kere kınama cezası almaktır ki yukarıda açıklandığı üzere muhalif parlamenterler, protesto hakkıyla ilişkilendirilebilecek eylemler nedeniyle kolaylıkla kınama cezası alabilmeye açıktır. Üçüncü hâl, görüşmeler sırasında Cumhurbaşkanı’dan başlayarak Anayasal düzene kadar uzanan skaladaki statülere veya değerlere hakaret etmek ve sövmek ile Anayasa’da düzenlendiği şekliyle

⁴⁶⁵ İçtüzüğün 161’inci maddesinin 1’inci fıkrasının 3’üncü bendi olan bu hüküm, 27/07/2017 tarihli ve 1160 sayılı TBMM Kararıyla değiştirilmeden önce “*Görüşmeler sırasında Cumhurbaşkanına, Türkiye Büyük Millet Meclisine, Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanına, Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanlık Divanına, Başkanlık görevini yerine getiren Başkanvekiline hakarete bulunmak, sövmek veya onları tehdit etmek yahut Türkiye Cumhuriyetine veya onun Anayasa düzenine sövmek*” şeklinde düzenlenmiştir.

⁴⁶⁶ İçtüzüğün 161’inci maddesinin 1’inci fıkrasının 5’inci bendi olan bu hüküm, 27/07/2017 tarihli ve 1160 sayılı TBMM Kararıyla değiştirilmeden önce “*Türkiye Büyük Millet Meclisi bina, bahçe ve arsaları içine silahlı olarak girmek*” şeklinde düzenlenmiştir.

⁴⁶⁷ İçtüzüğün 161’inci maddesinin 1’inci fıkrasının 7’nci bendi olan bu hüküm, 27/07/2017 tarihli ve 1160 sayılı TBMM Kararıyla eklenmiştir.

Türkiye Cumhuriyeti'nin, ülkesiyle ve milletiyle bölünmez bir bütün olduğunu temel alan idari yapısına aykırı düşecek tanımlamalar yapmaktır ki aslında burada iki ayrı hâlden söz etmek mümkündür. Hükmün lafzındaki “*hakaret etmek ve sövmek*” ile “*tanımlamalar yapmak*” birbirinden ayrıştırılmadığı için bütünlüklü bir şekilde ele alınırsa lafzın sınırları zorlanıp aşırı yoruma sapılacaktır ki “ve” bağlacının kullanılmadığı da akılda tutularak hükmün anlamına dikkat edildiğinde, birbirinden bağımsız iki hâlin varlık gösterdiğine kanaat getirmek daha olasıdır.⁴⁶⁸ Ayrıca yine hükmün lafzına bakıldığında “*hakaret veya sövmek*” yerine “*hakaret ve sövmek*” denildiği görüldüğünden, ceza verilebilmesi için ancak her ikisinin bir arada bulunması gerektiği kabul edilmelidir.⁴⁶⁹ Burada hem sayılan statülere veya değerlere hakaret etmek ve sövmek hem de Türkiye Cumhuriyeti'nin idari yapısına aykırı düşecek tanımlamalarda bulunmak bakımından verilecek cezaların yasama sorumsuzluğunu örselemesi mutlaklıdır. Bununla birlikte, olgu ve değer yargısı ayırımının gözetilmemesi olasılığında, muhalefetten gelen eleştirilerin kolaylıkla hakaret ve sövmek kabul edilebileceği kaydedilmelidir ki bunların müphem kavramlar olduğu da hatırlanmalıdır. Dördüncü hâl, görüşmeler sırasında kamuyu⁴⁷⁰ oluşturanları yasa dışı harekete, ayaklanmaya veya Anayasa hükümlerini bozmaya isteklendirmek/özendirmek veya kışkırtmaktır ki muhalefetin edimlerinin bu kapsamda olup olmadığı bakımından olabildiğince özenli davranılması beklenmektedir. Çünkü iktidarı eleştirecek olan muhalefetin söylem ve/veya eylemlerinin bu kapsamda görülebilir olarak adlandırılması olasılığı -az veya çok- mevcuttur. Beşinci hâl, Genel Kurula ve komisyonlara silahla girmektir ki bunun yaptırımsız kalmaması gerektiği kuşkusuzdur. Altıncı hâl, TBMM yerleşkesinin belli bölümlerinde⁴⁷¹ yasak bir eylemde bulunmaktır ki burada “*yasak*” ile kastedilenin, (muhalef) parlamenterlerin haklarını kullanmalarını kısmen veya tamamen

⁴⁶⁸ Nitekim yukarıda değinildiği üzere, 27/07/2017 tarihli ve 1160 sayılı TBMM Kararıyla “*Türkiye Cumhuriyetinin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğü esasında Anayasada düzenlenen idari yapısına aykırı tanımlamalar yapmak*” ibaresinin metne eklenmesi suretiyle hüküm değişikliğe uğramıştır. Daha açık bir anlatımla, anılan ibare hükme sonradan eklenmiştir.

⁴⁶⁹ Hüküm, 27/07/2017 tarihli ve 1160 sayılı TBMM Kararıyla değiştirilmeden önce “*(...) hakarete bulunmak, sövmek veya onları tehdit etmek yahut (...) sövmek*” şeklinde olduğundan yasa koyucunun, hükmün değiştirilmesi sırasında dil bilgisi kurallarını yeterince gözetmediği sonucuna varılabilmesi olasıdır.

⁴⁷⁰ Buradaki “*kamu*” sözcüğü, madde lafzında geçen “*halkı veya Devlet kuvvetlerini yahut kamu organ, kuruluş ve görevlilerini*” ibaresini karşılayacak şekilde hem “*halk hizmeti gören devlet organlarının tümü*” hem de “*bir ülkedeki halkın bütünü, halk, amme*” anlamları bir arada düşünülerek kullanılmıştır. Bkz. **Türkçe Sözlük [I. Cilt/II. Cilt]**, “*Kamu*”, II. Cilt, s. 1180-1181.

⁴⁷¹ Yasa koyucu, İçtüzüğü'nün 160'ıncı maddesinde “*Türkiye Büyük Millet Meclisi bina, tesis, eklenti ve arazisine*” ibaresine, 161'inci maddesinde ise “*Meclis yapıları yahut eklentileri içinde*” ibaresine yer verdiğinden bu iki ibareyle kastedilenlerin birbirinden farklı oldukları kaydedilmeli; bu nedenle yasa koyucunun “*Meclis yapıları yahut eklentileri içinde*” derken TBMM'nin yerleştiği alan içerisindeki üstü örtülü/kapalı olmayan unsurları dışarıda bırakmayı amaçladığı anlaşılmalıdır.

kısıtlar nitelikte yorumlanmaması gerektiği kaydedilmelidir.⁴⁷² Nihayet yedinci hâl, fiiliyata geçirilmiş bir saldırıda bulunmaktır ki bunun yaptırımsız kalmaması gerektiği kuşkusuzdur.

Uyarma cezasına ilişkin olarak savunma ve karar süreci, İçtüzüğün uyarma cezasına özgülediği “*Uyarma cezasının verilmesi*” kenar başlıklı 158’inci maddesinde düzenlenmiş olmakla birlikte kınama ve Meclisten geçici çıkarma cezalarına ilişkin olarak bu süreç, İçtüzüğün “*Disiplin cezalarında savunma, özür dileme ve kesinti*” kenar başlıklı 163’üncü maddesinde, her iki ceza için düzenlenmiştir. Bu maddenin 1’inci fıkrasına göre, kınama ve geçici olarak Meclisten çıkarma cezaları Başkanın teklifi üzerine, görüşmesiz olarak ve işaret oyuna başvurularak Genel Kurul tarafından verilmektedir. Uyarma cezasının verilmesi usulü hakkında yukarıda yapılan değerlendirme bu fıkra için de geçerlidir. Parlamenterin savunma hakkı bakımından 163’üncü maddenin 2’nci fıkrasına göre parlamenter, ya savunmasını kendisi yapabilmekte ya da bunu başka bir parlamentere yaptırabilmekte olup yine aynı maddenin 3’üncü fıkrasına göre alınan cezalar tutanak özetine geçirilmektedir. Parlamenter, geçici olarak Meclisten çıkarma cezasına çarptırılmışsa, 163’üncü maddenin 4’üncü fıkrasına göre izin alıp kürsüden açıkça af dilerse, izleyen birleşimden itibaren Meclise girme hakkını kazanmaktadır ki yasa koyucu, en ağır disiplin cezası olarak parlamenterin geçici de olsa Meclisten çıkarılmasına neden olduğundan yalnız bu ceza yönünden böyle bir seçenek sunmuştur denilebilir. Parlamenterin bir aylık ödeneğinin ve yolluğunun, 163’üncü maddenin 5’inci fıkrasına göre kınama cezasında üçte biri, Meclisten geçici olarak çıkarma cezasında ise üçte ikisi kesilmektedir.

Yukarıda aktarılanlar doğrultusunda anlaşılmaktadır ki İçtüzükte öngörülen disiplin cezaları, muhalif parlamenterlerin hareket alanını oldukça kısıtlayıcı niteliktedir.⁴⁷³ Nitekim özellikle 2017 Anayasa değişikliği sonrasında 27/07/2017 tarihli

⁴⁷² Burada kastedilen anayasal ve yasal yasaklar değilse ve İçtüzük de, parlamenterin disiplin cezasına çarptırılacağı hâlleri düzenleyerek aslında yasakları saymışsa hükmün öngörülebilirliğinden söz edebilmek güçleşecektir. Bu nedenle hükmün yorumunun (muhalif) parlamenterlerin haklarıyla çatışıp çatışmadığı gözetilmelidir.

⁴⁷³ 22’nci-27’nci Yasama Dönemleri süresince, 2009-2021 yılları arasında verilen 26 disiplin cezasının 20’si -bağımsızlar da dâhil olmak üzere- muhalefetteki parlamenterlere verilmiş olup bu cezaların verildiği birleşimleri yöneten Başkanlar veya Başkanvekilleri ise iktidardaki partilere üyedir. 27’nci Yasama Dönemi açısından, ittifak ortağı olan partiler de iktidar partisi olarak sayılmıştır. Bkz. **Yasama Bülteni**, TBMM Kanunlar ve Kararlar Başkanlığı Araştırma ve İnceleme Bürosu (haz.), Sayı 2/2017, Ankara: TBMM Basımevi, 2018, s. 316-318; **Yasama Bülteni**, TBMM Kanunlar ve Kararlar Başkanlığı Araştırma ve İnceleme Bürosu (haz.), Sayı 5/2020, Ankara: TBMM Basımevi,

ve 1160 sayılı “*Türkiye Büyük Millet Meclisi İçtüzüğünde Değişiklik Yapılmasına Dair Karar*” ile disiplin cezaları hakkında getirilen değişiklikler, hem Anayasa Komisyonunda hem de Genel Kurulda muhalefetin yoğun eleştirileriyle karşılaşmıştır.⁴⁷⁴ Ancak parlamento çoğunluğunun sayısal üstünlüğü karşısında etkili bir sonuç elde edemeyen muhalif parlamenterler, “*muhalefet için muhalefet etme*” işlevi gereğince, demek oluyor ki muhalefetin hareket alanını koruyabilmek için muhalefet etmeye devam edip getirilen değişikliklerin Anayasa’ya aykırılığını ileri sürerek AYM’ye başvurmuştur. Bunun üzerine, İçtüzüğün 163’üncü maddesine eklenen “*Kınama cezasına çarptırılan milletvekilinin bir aylık ödenek ve yolluğunun üçte biri, Meclisten geçici olarak çıkarma cezasına çarptırılan milletvekilinin bir aylık ödenek ve yolluğunun üçte ikisi kesilir.*” hükmünün “*(...) Meclisten geçici olarak çıkarma cezasına çarptırılan milletvekilinin bir aylık ödenek ve yolluğunun üçte ikisi kesilir.*” kısmı, Meclisten geçici olarak çıkarma cezasını gerektiren hâllerden birini düzenleyen “*Türkiye Cumhuriyetinin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğü esasında Anayasada düzenlenen idari yapısına aykırı tanımlamalar yapmak*” ibaresi yönünden iptal edilmiş olup hüküm, kınama ve Meclisten geçici olarak çıkarma cezasını gerektiren diğer hâller yönünden Anayasa’ya aykırı bulunmamıştır.⁴⁷⁵

İfade özgürlüğünün parlamenter görünümü olan yasama sorumsuzluğu, kategorik olarak disiplin cezalarının varlığıyla değil ifade özgürlüğüne aykırı düşecek disiplin cezalarının varlığıyla ihlal edilmektedir. Nitekim “*Türkiye Cumhuriyetinin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğü esasında Anayasada düzenlenen idari yapısına aykırı tanımlamalar yapmak*” ibaresinin belirsiz, soyut ve öngörülemez niteliği, özellikle de yasama sorumsuzluğunun korumasına azami ölçüde gereksinim duyan muhalif parlamenterlerin ifadelerini, bu korumanın kapsamı dışında bırakılmaya açık tutmaya elverişlidir. Çünkü ifadeleri değerlendirecek olan parlamento çoğunluğudur ve bu, çoğunluk tarafından cezalandırılma tehdidi altında kalan muhalif parlamenterlerin yasama ve denetim faaliyetlerini layıkıyla yerine getirememesine neden olacaktır.

2021, s. 436; **Yasama Bülteni**, TBMM Kanunlar ve Kararlar Başkanlığı Araştırma ve İnceleme Bürosu (haz.), Sayı 6/2021, Ankara: TBMM Basımevi, 2022, s. 156.

⁴⁷⁴ Adalet ve Kalkınma Partisi Grup Başkanvekili Kayseri Milletvekili Mustafa Elitaş ve Milliyetçi Hareket Partisi Grup Başkanvekili Manisa Milletvekili Erkan Akçay ile 2 Milletvekilinin Türkiye Büyük Millet Meclisi İçtüzüğünde Değişiklik Yapılmasına Dair İçtüzük Teklifi (2/1783) ve Anayasa Komisyonu Raporu, Dönemi ve Yasama Yılı: 26/2, Sıra Sayısı: 492, s. 14-33/55-88; TBMM, B: 117, 24/07/2017, O: 5.

⁴⁷⁵ AYM, E. No: 2017/162, K. No: 2018/100, K.T: 17/10/2018, § 85-134.

Bununla birlikte AYM, “*Türkiye Cumhuriyetinin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğü esasında Anayasada düzenlenen idari yapısına aykırı tanımlamalar yapmak*” fiilinin Meclisten geçici olarak çıkarma cezasının yanı sıra ödenek ve yolluk kesintisi cezasına çarptırılmayı gerektirmesini Anayasa’ya aykırı bulmuşsa da buna dayanarak alınan -ve o sırada henüz iptal kararı gelmediğinden her iki cezanın da verildiği- TBMM kararına ilişkin anayasa şikâyetini konu bakımından yetkisizlik nedeniyle kabul edilemez bulmuştur.⁴⁷⁶

AYM’nin bu karardaki gerekçesi, Anayasa’nın yargısal denetime açtığı üç tür parlamento kararı olan TBMM İçtüzüğü, yasama dokunulmazlığının kaldırılması ve milletvekilliğinin düşmesi hariç parlamento kararlarının denetlenemeyeceğine istinaden disiplin cezası hakkındaki TBMM kararının denetime tabi olmadığıdır. Her ne kadar bu gerekçe, *prima facie*, geçerli gözüktü de “*in toto et pars continetur*” (çoğun içinde az da vardır) kuralı hatırlandığında disiplin cezasının verilmesini öngören dayanak hükmün yer aldığı parlamento kararı olan TBMM İçtüzüğü denetlenebildiğine göre ilgili hükme dayanılarak verilen disiplin cezası kararının da evleviyetle denetlenebileceği savı ileri sürülebilecektir. Bu bağlamda Anayasa’nın denetime açık parlamento kararlarını saymasından hareketle denetime kapalı parlamento kararlarını tespit etmek yerinde olmayabilecektir.⁴⁷⁷ Anayasa’nın yargısal denetime açtığı parlamento kararlarının ağırlıklı olarak muhalefetteki parlamenterleri etkilemeye dönük sonuçlar doğurur nitelikte olduğu dikkate alındığında benzer nitelikteki disiplin cezası kararlarının da yargısal denetimin kapsamında görülmesi Anayasa koyucunun iradesiyle örtüşmez değildir. Nitekim anayasa şikâyetinin yürürlük kazanmasıyla birlikte disiplin cezalarının da anayasa yargısından uzak kalamayacağı açıktır. Daha açık bir anlatımla, disiplin cezası kararlarının, yukarıda anılan üç tür parlamento kararıyla aynı denetime tabi olmaması⁴⁷⁸ anayasa şikâyeti yoluyla denetlenemeyeceği anlamına gelmemektedir.

Yasama işlemleri her ne kadar anayasa şikâyetinin dışında bırakılmışsa da burada kastedilen soyut olarak yasama işleminin kendisidir; oysa disiplin cezası kararı,

⁴⁷⁶ Osman Baydemir (2) [GK], B. No: 2018/1878, 27/10/2022.

⁴⁷⁷ Başkan Zühtü Arslan, bu görüşü destekler yönde karşı oy gerekçesi kaleme almıştır. Karşı oy kullanan diğer üyelerin gerekçelerinde de aynı yönde çıkarımlar mevcuttur.

⁴⁷⁸ AYM, E. No: 2017/13, K. No: 2017/21, K.T: 09/02/2017, § 3-10; Garo Paylan, B. No: 2017/19699, 13/10/2020, § 24.

ilgili İçtüzük hükmünün parlamentere uygulanmasıyla birlikte yasama sorumsuzluğunun gerisindeki ifade özgürlüğünü ihlal eden kamu gücünün somut olarak belirmesidir. AYM'nin yerleşik içtihadına uygun olan yaklaşım, parlamenterin ifade özgürlüğü yasama organının işlemleriyle doğrudan etkilendiğinden disiplin cezalarının anayasa şikâyeti kapsamında görülmesi olacaktır.⁴⁷⁹ Disiplin cezalarının muhalif parlamenterler yönünden örtülü bir tehdit barındırabileceği hususu da hatırlandığında⁴⁸⁰ AYM'nin tutumunun, muhalefetin hareket alanını daraltmayı perçinler nitelikte olduğu sonucuna varılmaktadır.

AYM'nin konu bakımından yetkisizlik nedeniyle kabul edilemezlik kararının ardından İHAM, parlamenter ifade özgürlüğü hakkındaki içtihadı doğrultusunda ceza verilmesine dayanak olan TBMM İçtüzüğü hükümlerinin, belirsiz ve öngörülemez olmasına istinaden düzenlemenin kalitesi bakımından yasallık ölçütünün gereğini sağlamadığını kaydederek İHAS'ın 10'uncu maddesinin ihlal edildiğine kanaat getirmiştir.⁴⁸¹ AYM'den farklı olarak İHAM'ın tutumunun, muhalefetin hareket alanını korumayı güvenceler nitelikte olduğu görülmektedir.

ARA SONUÇ

Çalışmanın ikinci bölümünde, 1982 Anayasası'nda muhalefetin hareket alanını belirleyen hükümler tespit edilerek bu hükümlerden denetime özgülenen 98'inci madde, ayrıntılandırılarak ele alınmıştır. Anayasa'nın 98'inci maddesinde sayılan araçlar 2017 Anayasa değişikliğinden sonra hem sayıca hem de içerik olarak değişmiştir. Çalışmanın  rneklemine tek parti iktidarının görüldüğü 22'nci-27'nci Yasama Dönemlerine karşılık gelen yaklaşık yirmi yıllık süre oluşturduğundan 2017 Anayasa değişikliğinden önce Anayasa'da yer alan denetim araçları da incelemeye dâhil edilmiştir.

Parlamentonun işleyişini düzenleyen İçtüzük hükümleri, muhalefetin hareket alanının belirlenmesinde tartışılmaz derecede önemlidir. Bu hükümler parlamenterlerin Komisyonlarda ve Genel Kurulda gösterecekleri faaliyetleri ve bunların usullerini tanımlamaktadır. Ancak İçtüzük, muhalefetin hareket alanını belirleyen hükümleri

⁴⁷⁹ Başkan Zühtü Arslan, Başkanvekili Hasan Tahsin Gökcan,  yeler Engin Yıldırım, M. Emin Kuz, Yusuf Şevki Hakyemez ve Kenan Yaşar, söz konusu disiplin cezası kararının İçtüzük hükmünün uygulaması şeklinde olduğu ve buradan hareketle anayasa şik yetine konu olabileceği hususunda oydaşmaktadır.

⁴⁸⁰ Başkan Zühtü Arslan ve  ye Engin Yıldırım, muhalefete dönük yönü özellikle vurgulamıştır.

⁴⁸¹ *Baydemir/Türkiye*, B. No: 23445/18, 13/06/2023, § 54-56.

içerdiği kadar bu alanı daraltan disiplin cezalarına ilişkin hükümleri de içermektedir. Bu nedenle muhalefetin hareket alanını belirleyen hükümler Komisyon ve Genel Kurul aşamasına göre incelendikten sonra disiplin cezalarına ilişkin hükümler de ayrı olarak incelenmiştir.

Anayasa’da ve İçtüzükte parlamenter muhalefetle bağlaşıp hükümlere bütünlüklü bakıldığında görülen, hem denetim araçlarına hem de parlamenter faaliyetin usulüne ilişkin düzenlemelerde muhalefetin yadsındığı olmuştur. Oysa bu hükümlerden ağırlıklı olarak yararlanması beklenen kesim, parlamentonun muhalif kesimidir ki özellikle denetim araçlarına başvuranlar da muhalif parlamenterler olmaktadır. Bu bakımdan muhalefetin etkililiğinin salt teoride değil pratikte de tartışılması gerektiği kaydedilmelidir. Çalışmanın üçüncü bölümünde, Anayasa’nın denetime özgülediği araçların denetleme işlevi yerine getirilirken muhalefet tarafından kullanımı, 22’nci-27’nci Yasama Dönemlerine ait denetim önergelerinin nicel analiziyle sınanacaktır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

1982 ANAYASASI ÇERÇEVESİNDE MUHALEFETİN NİCEL ANALİZİ

Anayasa ve İktüzük eliyle çeperi belirlenmeye çalışılan muhalefetin hareket alanı iktidarca daraltılmaya, muhalefetçe genişletilmeye eğilimli bir değişkenlik gösterebilecektir. Bunun nedeni, anılan normların düzenlenmeleri sırasında açık veya eksik bırakılan yahut muhalefete dönük olmayan yönlerle ilişkin olduğu kadar parlamentonun çoğunluğuna sahip olan iktidarın, kendi hareket alanını genişletmek ve dolayısıyla muhalefetin hareket alanını daraltmak istenciyle -ki muhalefeti zayıflatmak denetlenemeyen iktidar demektir- elde ettiği nicel çokluk gücüne dayanarak bu normları muhalefet aleyhine ve dolayısıyla kendi lehine değiştirme tutumu gösterebilmesi olasılığına da ilişkindir.

Muhalefet, kendi hareket alanını belirleyen ancak elde ettiği nicel azlık gücünden ötürü aleyhine değiştirilmesine -nihayetinde sonucu biçimlendirecek ölçüde- müdahale edemeyeceği olası norm değişiklikleri ve hâlihazırda muhalefeti yadsıyan veya yeterince dikkate almayan normlar karşısında, iktidarın güç zehirlenmesinden bir anayasalcılık pratiği olan muhalefet etme olgusunu gözetecek panzehri, daraltılmış hareket alanındaki genişletilebilir eylemlilikte bulmaya yönlenebilecektir.

Bu bakımdan muhalefet etme araçlarının çoğalma ve başkalaşma potansiyelinin azami derecede çeşitlenebilirlik sergileyeceğini yineleyerek tüm hâlihazırdaki araçların uygulamadaki görünümünün çalışma kapsamında tüketilebilmesinin beklenebilir olmadığı belirtilmelidir. Bu nedenle çalışma kapsamında, 2017 Anayasa değişikliği öncesi de dikkate alınarak 1982 Anayasası'nın açık lafzıyla denetim araçları olduğu vurgulanan soru, meclis araştırması, genel görüşme, meclis soruşturması ve gensoru araçlarının 2002-2022 yılları arasında muhalefetçe nasıl kullanıldığı incelenecektir.

Bu doğrultuda 2002 yılındaki genel seçimle oluşan 22'nci Yasama Dönemi, 2007 yılındaki genel seçimle oluşan 23'üncü Yasama Dönemi, 2011 yılındaki genel seçimle oluşan 24'üncü Yasama Dönemi, 2015 yılının Haziran ayındaki genel seçimle

oluşan 25'inci Yasama Dönemi, 2015 yılının Kasım ayındaki genel seçimle oluşan 26'ncı Yasama Dönemi ve 2018 yılındaki genel seçimle oluşan 27'nci Yasama Dönemi kapsamında kalan verilerden yararlanılacaktır.⁴⁸²

Bu yasama dönemleri arasında diğerlerine kıyasen oldukça kısa sürmesiyle dikkat çeken 25'inci Yasama Döneminde, seçime giren hiçbir siyasi parti parlamentonun salt çoğunluğunu elde edemediğinden koalisyon hükûmeti kurulabilmesi için partiler arası görüşmelere geçilmiş ancak bu görüşmeler sonuçsuz kalmıştır. Böylece parlamentoyu erken genel seçime taşıyacak olan “*seçim hükûmeti*” kurulmuştur. Bu yasama dönemi göstermektedir ki -kısa süreli de olsa- parlamentoda sayıca üstünlük muhalefet partilerine geçebileceğinden nicel olarak azınlık olanın iktidar, çoğunluk olanın ise muhalefet olması olasılık dâhilindedir.⁴⁸³

Çalışmanın denetim araçlarına yönelik hedefi, herhangi bir yasama dönemindeki denetim önergelerinin detaylı analiz edilerek ilgili yasama döneminde araçların nasıl kullanıldığını ortaya koymak değil yirmi yıllık zaman kesitinde muhalefetin araçları kullanımına ilişkin sayısal verilerden yola çıkarak bütünsel bir bakış açısı elde etmektir. Bu nedenle detaylı analiz edilerek tüketimi bu çalışmanın kapsamını aşacak kadar sayıca fazla olan denetim önergelerinin yalnız bazılarına gerektiğinde örnekleme amacıyla başvurulabilecektir.

İktidardaki/hükûmetteki parti/partiler dışında kalan tüm partiler/bağımsız parlamenterler -siyasal eğilimleri dolayısıyla aralarında düşünsel yakınlık olup olmadığına bakılmaksızın eşyanın tabiatı gereği- muhalefet partisi/muhallif parlamenter

⁴⁸² 22'nci-27'nci Yasama Dönemlerine ait denetim önergelerine ilişkin verilere, TBMM'nin sitesindeki “*Denetim*” bölümünden erişilmiştir. Bkz. Çeşitli denetim önergelerine dair verilere ilişkin yazılı soru önergesi, Dönemi ve Yasama Yılı: 27/5, Esas Numarası: 7/66996, Başkanlığa Geliş Tarihi: 21/06/2022; Sözlü ve Yazılı Soru Önergeleri Sorgu Formu, <https://www.tbmm.gov.tr/Denetim/Gecmis-Donem-Yazili-Soru-Onergeleri>; Meclis Araştırması Önergeleri Sorgu Formu, <https://www.tbmm.gov.tr/Denetim/meclis-arastirma-onergeleri-gecmis-donem>; Genel Görüşme Önergeleri Sorgu Formu, <https://www.tbmm.gov.tr/Denetim/Genel-Gorusme-Onergeleri-Gecmis-Donem>; Gensoru Önergeleri Sorgu Formu, <https://www.tbmm.gov.tr/denetim/gensoru-onergeleri>; Meclis Soruşturması Önergeleri Sorgu Formu, <https://www.tbmm.gov.tr/Denetim/meclis-sorusturma-onergeleri-gecmis-donem>. Çeşitli denetim önergelerine dair verilere ilişkin yazılı soru önergesinden alınan sayısal ve oransal dağılımlarda, işleme alındıktan sonra geri alınan ve işlemde kaldırılan önergelerin verisi “*Diğer*” sütununda yer almakta; oransal dağılımlar, sütun toplamındaki sayısal dağılımlara göre hesaplanmakta; 27'nci Yasama Dönemine ait denetim önergelerinin sayısal ve oransal dağılımları ise, 21/06/2022 tarihine kadar işleme alınan önergelerin verisini kapsamaktadır.

⁴⁸³ CHP ve MHP kendilerine düşen bakanlıkları reddedeceklerini açıklamışsa da MHP üyesi Tuğrul Türkeş kendisine getirilen bakanlık teklifini kabul edince MHP'den ihraç edilmiş ve AK Parti'ye geçmiştir. HDP ise bakanlıkları kabul edeceğini beyan etmiş ancak ardından HDP'li bakanlar görevlerinden istifa etmiştir. Dolayısıyla 25'inci Yasama Döneminde hükûmet yalnız AK Parti'li bakanlardan oluştuğu için CHP, HDP ve MHP muhalefet partisi olmuştur.

olarak adlandırılmaktadır ki nitekim -yukarıda aktarıldığı üzere- “*muhalifet*” ve “*muhalif*” sözcüklerinin anlamları da bu adlandırmayı gerçeklemektedir. Bu adlandırmanın mihenk taşı, iktidara/hükûmete sahip olarak yürütme erkini kim(ler)in kullandığı ve kim(ler)in bu erkin kullanımına katılmadığı/bu erki kullanan(lar)ın karşısında konumlandığıdır. Parlamenter rejimin uygulandığı yasama dönemlerindeki verilerin analizinde bu adlandırma geçerli olmakla birlikte Cumhurbaşkanlığı hükûmet sisteminin uygulandığı yasama dönemindeki verilerin analizinde, ittifakların varlığı dolayısıyla iktidar ve muhalifet kavramları parlamenter rejimdeki anlamını korumadığından, bu adlandırma da geçerliliğini koruyamamıştır. Bununla birlikte, parlamenter rejimin uygulandığı yasama dönemlerinde çeşitli nedenlerle ve farklı biçimlerde seçim ittifakları oluşturulmuş olup bunlar Cumhurbaşkanlığı hükûmet sisteminin uygulandığı yasama dönemindeki ittifaklarla karıştırılmamalıdır. Ayrıca, Türkiye’deki parti yapısı, parti içi demokrasi/muhalifet deneyimine olanak tanır nitelikte olmadığından ve buna istinaden partisinin benimsediği siyasal tavra aykırı düşen yönde denetim önergesi verebilecek parlamenterlerin sonuca etki edemeyecek sayıda olması beklendiğinden iktidarın ve muhalifetin önergelerini ayırtırmada esas olarak partilerin/parlamenterlerin iktidarda veya muhalifette konumlanmaları ölçüt olarak alınmıştır.

Bu doğrultuda çalışmada, parlamenter rejimin uygulandığı yasama dönemlerinde muhalifet partilerine üye parlamenterler ile bağımsız parlamenterler muhalifette konumlanırken Cumhurbaşkanlığı hükûmet sisteminin uygulandığı yasama döneminde ise iktidara sahip olan partinin de içinde bulunduğu ittifaka dâhil olan partilerin dışında kalan partiler ve bağımsız parlamenterler muhalifette konumlanmaktadır.

I. SORU

Teoride gerek şartlar sağlansa dahi sorunun muhalifet aracına dönüşmesindeki yeter şart, pratikte muhalifetin onu nasıl kullanabildiği olacaktır.

Çalışma kapsamında ele alınan 2002-2022 yılları arasında sözlü soru pratiği yalnız parlamenter rejimin geçerli olduğu yasama dönemlerinde deneyimlenmişken,

yazılı soru pratiği ise hem parlamenter rejimin hem de Cumhurbaşkanlığı hükûmet sisteminin geçerli olduğu yasama dönemlerinde deneyimlenmiştir.

Tablo 1. 22'nci Yasama Dönemi Sözlü Soru Önergeleri

	İşleme Alınan		Cevaplanan		Yazılı Soruya Çevrilen		Dönem Sona Erdiğinden Hükümsüz Sayılan		Diğer	
	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde
Adalet ve Kalkınma Partisi	133	5,16%	46	4,69%	6	4,32%	62	5,27%	19	6,71%
Anavatan Partisi	31	1,20%	1	0,10%			28	2,38%	2	0,71%
Cumhuriyet Halk Partisi	2282	88,45%	863	87,97%	132	94,96%	1057	89,80%	230	81,27%
Doğru Yol Partisi	127	4,92%	68	6,93%	1	0,72%	27	2,29%	31	10,95%
Sosyaldemokrat Halk Partisi	4	0,16%	1	0,10%			2	0,17%	1	0,35%
Bağımsız	3	0,12%	2	0,20%			1	0,08%		
Genel Toplam	2580		981		139		1177		283	

22'nci Yasama Döneminde işleme alınan sözlü soru önergelerinin 2447'si muhalefetten gelmiş olup bu sayı, işleme alınan soruların %95'ini bulmaktadır. Muhalefetten gelen 2447 sorudan 935'i cevaplanmış; 133'ü yazılı soruya çevrilmiştir ki bu da muhalefetin sözlü sorularının üçte birinden fazlasının cevaplandığı⁴⁸⁴ anlamına gelmektedir. Dönem sona erdiğinden hükümsüz sayılan önergeler ise işleme alınan önergelerin neredeyse yarısıdır ki bu, muhalefetin 2447 sorusunun 1115'inin hükümsüz sayıldığı sonucuna ulaştırmaktadır.

⁴⁸⁴ Bülbül -yukarıda değinildiği üzere- Başbakana yöneltilen yazılı soru önergelerine genellikle Başbakan yerine konuyla ilgili bakanın cevap verdiğini belirtmektedir. Bkz. Bülbül, "Bir Parlamenter Denetim Yolu Olarak TBMM'de Yazılı Soru", s. 42. Ancak soru soranın karşısında yalnız muhatabını bulmak isteyeceği sözlü soru aracının -ki nedenleri yukarıda anlatılmıştır- işletilmesinde bu yola başvurulması aracın muhalefetçe kullanımına yönelik yararı tamamen ortadan kaldırmaktadır. Yazılı sorunun cevaplanmasında ilgili bakana havale, soru konusu ile bakanlığın görev alanının örtüşmesi koşuluyla bağdaştırılabilirken sözlü soruda bu yöntemle başvurulması, sözlü sorunun varlığını anlamsız kılmaktadır. Başbakana veya ilgili bakana yöneltilen sözlü soruların başka bir bakan tarafından cevaplandırıldığı uygulamadan bilinmektedir. Sözlü sorunun ilgilisi tarafından cevaplandırılmaması, soru sahibi ve muhatabı arasındaki olası diyalogu ortadan kaldırdığından sorunun cevaplandırılmamış sayılması gerekmektedir.

Tablo 2. 22'nci Yasama Dönemi Yazılı Soru Önergeleri

	İşleme Alınan		Süresi İçinde Cevaplanan		Cevaplanmayan		Dönem Sona Erdiğinden Hükümsüz Sayılan		Diğer	
	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde
Adalet ve Kalkınma Partisi	1173	5,12%	848	5,89%	303	3,99%	14	1,54%	8	20,00%
Anavatan Partisi	922	4,02%	498	3,46%	417	5,50%	3	0,33%	4	10,00%
Cumhuriyet Halk Partisi	18894	82,41%	11726	81,46%	6279	82,78%	868	95,59%	21	52,50%
Doğru Yol Partisi	1123	4,90%	766	5,32%	343	4,52%	8	0,88%	6	15,00%
Genç Parti	102	0,44%	60	0,42%	36	0,47%	6	0,66%		
Liberal Demokrat Parti	70	0,31%	49	0,34%	13	0,17%	8	0,88%		
Sosyaldemokrat Halk Partisi	51	0,22%	34	0,24%	17	0,22%				
Bağımsız	592	2,58%	413	2,87%	177	2,33%	1	0,11%	1	2,50%
Genel Toplam	22927		14394		7585		908		40	

22'nci Yasama Döneminde işleme alınan yazılı soru önergelerinin -sözlü soruya koşutlukla- %95'inin muhalefete ait olduğu ve bu oranın 21754 soruya karşılık geldiği görülmektedir. Bu durum -sözlü soruda da geçerli olduğu ve beklenildiği üzere- sorunun pratikte ağırlıklı olarak muhalefetçe kullanıldığı savının göstergesidir. Muhalefetin işleme alınan 21754 sorusunun 13546'sı süresi içinde cevaplanmış olup 7282'si ise cevaplanmamıştır ki bu durumda 22'nci Yasama Döneminde muhalefetin yazılı sorularının 3'te 1'inden fazlası cevaplanmamış olmaktadır. Dönem sona erdiğinden hükümsüz sayılan önergeler ise işleme alınan önergelerin 25'te 1'i olup bunların neredeyse tamamı muhalefete aittir.

Tablo 3. 23'üncü Yasama Dönemi Sözlü Soru Önergeleri

	İşleme Alınan		Cevaplanan		Yazılı Soruya Çevrilen		Dönem Sona Erdiğinden Hükümsüz Sayılan		Diğer	
	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde
Barış ve Demokrasi Partisi	27	1,15%	14	0,82%			13	2,73%		
Cumhuriyet Halk Partisi	807	34,27%	598	35,07%	7	63,64%	192	40,34%	10	6,13%
Demokratik Toplum Partisi	57	2,42%	56	3,28%			1	0,21%		
Milliyetçi Hareket Partisi	1336	56,73%	947	55,54%	2	18,18%	235	49,37%	152	93,25%
Özgürlük ve Dayanışma Partisi	3	0,13%	3	0,18%						
Bağımsız	125	5,31%	87	5,10%	2	18,18%	35	7,35%	1	0,61%
Genel Toplam	2355		1705		11		476		163	

23'üncü Yasama Döneminde işleme alınan 2355 sözlü soru önergesinin tamamı muhalefete ait olup bunlardan 1705'i cevaplanmış; 11'i ise yazılı soruya çevrilmiştir. Bu yasama döneminde, muhalefetin sözlü sorularının yarıdan fazlası cevaplandığından,

22'nci Yasama Dönemine kıyasen sözlü soruların cevaplanmasında artış gözlenmiştir. Dönem sona erdiğinden hükümsüz sayılan önergeler ise işleme alınan önergelerin 5'te 1'ini oluşturmuştur ve beklenildiği üzere çoğunluğu muhalefetindir.

Tablo 4. 23'üncü Yasama Dönemi Yazılı Soru Önergeleri

	İşleme Alınan		Süresi İçinde Cevaplanan		Süresi Geçtikten Sonra Cevaplanan		Cevaplanmayan		Dönem Sona Erdiğinden Hükümsüz Sayılan		Diğer	
	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde
Adalet ve Kalkınma Partisi	48	0,25%	26	0,27%	17	0,24%	5	0,22%				
Barış ve Demokrasi Partisi	789	4,10%	230	2,41%	327	4,66%	205	9,19%	27	5,96%		
Büyük Birlik Partisi	29	0,15%	14	0,15%	12	0,17%	3	0,13%				
Cumhuriyet Halk Partisi	11121	57,81%	5651	59,33%	4018	57,28%	1237	55,47%	207	45,70%	8	53,33%
Demokratik Sol Parti	806	4,19%	417	4,38%	302	4,31%	80	3,59%	6	1,32%	1	6,67%
Demokratik Toplum Partisi	579	3,01%	326	3,42%	210	2,99%	42	1,88%			1	6,67%
Milliyetçi Hareket Partisi	5778	30,03%	2815	29,55%	2095	29,86%	650	29,15%	213	47,02%	5	33,33%
Özgürlük ve Dayanışma Partisi	28	0,15%	17	0,18%	8	0,11%	3	0,13%				
Bağımsız	60	0,31%	29	0,30%	26	0,37%	5	0,22%				
Genel Toplam	19238		9525		7015		2230		453		15	

23'üncü Yasama Döneminde işleme alınan yazılı soru önergelerinin %99'u muhalefetten gelmiş olup muhalefetten gelen 19190 sorunun 16497'si cevaplanmış gözükmeyle birlikte 6998'i süresi geçtikten sonra cevaplanmıştır. Sorunun süresi içinde cevaplanmasının sorudan beklenen yararın gereği olduğu ve hatta süresinde cevaplanmadığında sorunun güncelliğini yitirerek sorulma amacına hizmet edemeyeceği hatırlandığında, süresi geçtikten sonra cevaplanan soruların da cevaplanmamış olarak görülmesi gerekecektir.⁴⁸⁵ 23'üncü Yasama Döneminde muhalefetin cevaplanmayan sorularının sayısı 2225 olarak gözükmekteyken aslında 9223 olup muhalefetten gelen soruların yaklaşık yarısı İçtüzüğün ilgili hükmüne göre cevaplanmamış kabul edilmelidir.⁴⁸⁶ ki bu durumda muhalefetin sorularının 9499'u süresi içinde

⁴⁸⁵ İstanbul Milletvekili İbrahim Ö. Kaboğlu (Anayasa Komisyonu Üyesi), "Milletvekilleri Bakanlara Yöneltilen Soruların Yanıtsız Kalmasına Karşı Kamu Denetçileri Kurumuna Başvuru Yapılabilir Mi?", Bilgi Notu, s. 2.

⁴⁸⁶ 1996 İçtüzüğü'nün "Yazılı Sorunun Cevabı" kenar başlıklı 99'uncu maddesine göre; sorunun cevaplandırılma süresi on beş gündür. Ancak yasa koyucu her sorunun aynı nitelikte olamayacağını öngörerek sorunun cevabında gereken bilgilerin derlenebilmesi için Başkanlığa bilgi vermek suretiyle bir ayı geçmemek üzere cevabın geciktirilebilmesini mümkün kılmış; bu süre dolmasına karşın soru yine cevaplandırılmıyorsa soru muhatabına dikkat çekme yazısının gönderildiği tarihten itibaren on gün daha tanımıştır. Bu süre de dolmasına karşın soru yine cevaplandırılmamışsa artık gelen kâğıtlar listesinde süresi içinde cevaplandırılmayan soru olarak ilan edilecek demektir. Dolayısıyla süresi geçtikten sonra cevaplanan sorular, İçtüzükte belirtilen on beş günlük, bir aylık ve on günlük sürelerde hiçbir şekilde cevaplandırılmamış ve bu sürelerin tamamı dolduktan sonra cevaplandırılmış sorular olup bu nedenle bunlar İçtüzüğe göre cevaplandırılmış olarak kabul edilemeyecek sorulardır. Nitekim Bülbül de, süresi içinde cevaplandırılmadığı gelen kâğıtlar listesinde ilan edilen soruların sonradan cevaplandırılmasının hukuken sonuç doğurmadığını ve İçtüzüğü'nün

cevaplandığından 23'üncü Yasama Döneminde yazılı soruların cevaplanması %50'lik oranla 22'nci Yasama Dönemine kıyasen gerilemiştir. Dönem sona erdiğinden hükümsüz sayılan önergeler ise işleme alınan önergelerin 42'de 1'i olup bunların tamamı muhalefetin önergeleridir.

Tablo 5. 24'üncü Yasama Dönemi Sözlü Soru Önergeleri

	İşleme Alınan		Cevaplanan		Dönem Sona Erdiğinden Hükümsüz Sayılan		Diğer	
	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde
Adalet ve Kalkınma Partisi	50	0,70%	50	2,34%				
Barış ve Demokrasi Partisi	74	1,03%	15	0,70%	59	1,18%		
Cumhuriyet Halk Partisi	3259	45,51%	839	39,32%	2407	48,02%	13	92,86%
Demokratik Gelişim Partisi	8	0,11%			8	0,16%		
Halkların Demokratik Partisi	28	0,39%			28	0,56%		
Milliyetçi Hareket Partisi	3723	51,99%	1227	57,50%	2495	49,77%	1	7,14%
Bağımsız	19	0,27%	3	0,14%	16	0,32%		
Genel Toplam	7161		2134		5013		14	

24'üncü Yasama Döneminde işleme alınan sözlü soru önergelerinin %99'u muhalefete aittir ve bu oran 7111 soruya karşılık gelmektedir. Muhalefetten gelen 7111 sorunun 2084'ü cevaplandırılmış ve yazılı soruya çevrilen hiçbir soru olmamışsa da bu yasama döneminde muhalefetin 5013 sorusunun dönem sona erdiğinden hükümsüz sayıldığı görülmektedir ki bu sayı, muhalefetin sorduğu soruların yarıdan fazlasını oldukça aşmaktadır. Bu yasama döneminde dikkat çekici olan ise, iktidardan gelen 50 sorunun tamamının cevaplanmış olmasıdır.

öngördüğü süreler dolduktan sonra cevap verilmesinin uygulamada çok sık karşılaşılan bir durum olduğunu belirtmiştir. Bkz. Bülbül, "Bir Parlamenter Denetim Yolu Olarak TBMM'de Yazılı Soru", s. 49-50.

Tablo 6. 24'üncü Yasama Dönemi Yazılı Soru Önergeleri

	İşleme Alınan		Süresi İçinde Cevaplanan		Süresi Geçtikten Sonra Cevaplanan		Cevaplanmayan		Dönem Sona Erdiğinden Hükümsüz Sayılan		Diğer	
	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde
Adalet ve Kalkınma Partisi	14	0,02%	4	0,03%	5	0,02%	5	0,02%				
Anadolu Partisi	6	0,01%			1	0,00%	4	0,02%	1	0,04%		
Barış ve Demokrasi Partisi	3727	5,81%	692	4,86%	2076	8,31%	958	4,24%			1	8,33%
Cumhuriyet Halk Partisi	32762	51,10%	6910	48,49%	13392	53,58%	11418	50,57%	1032	45,34%	10	83,33%
Demokratik Bölgeler Partisi	4	0,01%					4	0,02%				
Demokratik Gelişim Partisi	21	0,03%	3	0,02%			15	0,07%	3	0,13%		
Elektronik Demokrasi Partisi	1	0,00%			1	0,00%						
Halkların Demokratik Partisi	1470	2,29%	176	1,24%	304	1,22%	768	3,40%	222	9,75%		
Milliyetçi Hareket Partisi	25633	39,98%	6373	44,72%	8984	35,94%	9266	41,04%	1009	44,33%	1	8,33%
Millîyet ve Adalet Partisi	4	0,01%					2	0,01%	2	0,09%		
Bağımsız	470	0,73%	93	0,65%	233	0,93%	137	0,61%	7	0,31%		
Genel Toplam	64112		14251		24996		22577		2276		12	

24'üncü Yasama Döneminde işleme alınan yazılı soru önergelerinin neredeyse tamamı muhalefetten gelmiştir. Bu yasama döneminde yazılı soru önergelerinin çarpıcı biçimde yükselerek önceki iki yasama döneminde işleme alınan yazılı soru önergelerinin yaklaşık üç katına erişmiş olması dikkat çekmektedir. Bu yasama döneminde muhalefetin 64098 sorusundan 24991'inin süresi geçtikten sonra cevaplandığı görülmekle birlikte 23'üncü Yasama Döneminden farklı olarak muhalefetin süresi geçtikten sonra cevaplanan soruları, süresi içinde cevaplanan sorularının neredeyse iki katını bulmuştur. Süresi geçtikten sonra cevaplanan soru sayısına yaklaşan sayıda cevaplanmayan soru da olduğundan 24'üncü Yasama Döneminde muhalefetin cevaplanmayan soruları 47563'ü bulmaktadır ki bu durumda cevaplanmayan sorular cevaplanan soruların üç katını oldukça aşmaktadır. Muhalefetin işleme alınan sorularının neredeyse 4'te 3'ü cevaplanmamış olduğundan 24'üncü Yasama Döneminde yazılı soruların cevaplanması 23'üncü Yasama Dönemine göre gerilemiştir. İşleme alınan önergelerin 28'de 1'i kadar da dönem sona erdiğinden hükümsüz sayılan önerge mevcut olup bunların tamamı muhalefete aittir.

Tablo 7. 25'inci Yasama Dönemi Sözlü Soru Önergeleri

	İşleme Alınan		Dönem Sona Erdiğinden Hükümsüz Sayılan	
	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde
Adalet ve Kalkınma Partisi	66	67,35%	66	67,35%
Cumhuriyet Halk Partisi	32	32,65%	32	32,65%
Genel Toplam	98		98	

“Seçim hükûmeti”nin görevde kaldığı 25'inci Yasama Döneminde, işleme alınan 98 sözlü soru önergesinin 32'si muhalefete aittir. Muhalefetin soruları, işleme alınan soruların %32'sini oluşturduğundan -diğer yasama dönemlerinden farklı olarak- 25'inci Yasama Döneminde sözlü soru önergesi verilmesi bakımından iktidar muhalefeti geride bırakmışsa da bu yasama döneminde işleme alınan tüm sorular dönem sona erdiğinden hükümsüz sayılmıştır. Her ne kadar soruların cevaplanmamasının gerekçesi olmamakla birlikte bu yasama döneminin yaklaşık üç ay⁴⁸⁷ sürdüğü de kaydedilmelidir. Ayrıca bu yasama dönemi için kaydedilmesi gereken diğer husus da, soru aracının - yukarıda anlatıldığı üzere- iktidar kesimindeki parlamenterlerce hükûmetin sürdürdüğü siyasete veya gerçekleştirdiği icraatlara kamuoyunun ilgisini yönlendirmek amacıyla kullanımının deneyimlendiğidir. İktidar partisine üye parlamenterlerden gelen 66 soruya bakıldığında -her ne kadar cevaplanmamışsa da- çoğunlukla hükûmetin icraatlarını anlatmasına olanak tanıyacak nitelikte olduğu görülecektir.⁴⁸⁸ Muhalefet partisine üye parlamenterlerden gelen 32 soru ise -muhalefetten beklenildiği üzere- çoğunlukla hükûmetin faaliyetlerini sorgulamaya zemin hazırlar niteliktedir.⁴⁸⁹

⁴⁸⁷ 25'inci Yasama Dönemi 1'inci Yasama Yılı [Başlangıç Tarihi: 23/06/2015, Bitiş Tarihi: 03/09/2015]; 25'inci Yasama Dönemi 2'nci Yasama Yılı [Başlangıç Tarihi: 01/10/2015, Bitiş Tarihi: 01/10/2015] için bkz. https://www5.tbmm.gov.tr/develop/owa/tutanak_dergisi_pdfler.yasama_yillari?v_mecelis=1&v_donem=25 (25 Şubat 2023).

⁴⁸⁸ Bazı örnekler verilebilir: Milli Uçak Projesi'ne ilişkin sözlü soru önergesi, Dönemi ve Yasama Yılı: 25/1, Esas Numarası: 6/7, Başkanlığa Geliş Tarihi: 25/06/2015; Milli haberleşme uydusu ile ilgili çalışmalara ilişkin sözlü soru önergesi, Dönemi ve Yasama Yılı: 25/1, Esas Numarası: 6/12, Başkanlığa Geliş Tarihi: 25/06/2015; Marmaray'ın İstanbul trafiğine yaptığı katkıya ilişkin sözlü soru önergesi, Dönemi ve Yasama Yılı: 25/1, Esas Numarası: 6/13, Başkanlığa Geliş Tarihi: 25/06/2015; 2023 yılı otoyol hedeflerine ilişkin sözlü soru önergesi, Dönemi ve Yasama Yılı: 25/1, Esas Numarası: 6/15, Başkanlığa Geliş Tarihi: 25/06/2015.

⁴⁸⁹ Bazı örnekler verilebilir: 21 Haziran 2015'te Artvinlilerin madencilik faaliyetine geçit vermemek için nöbet tutmasıyla başlayan ve kamuoyunda “Cerattepe Direnişi” olarak bilinen toplumsal muhalefet eylemlerinin ardından CHP'li Haluk Pekşen 22/07/2015 tarihinde üç sözlü soru önergesi vermiştir. Bkz. Artvin Cerattepe'de yapılması planlanan maden işletmesine ilişkin sözlü soru önergesi, Dönemi ve Yasama Yılı: 25/1, Esas Numarası: 6/90, Başkanlığa Geliş Tarihi: 22/07/2015; Artvin Cerattepe'de yapılacak olan atık barajına ilişkin sözlü soru önergesi, Dönemi ve Yasama Yılı: 25/1, Esas Numarası: 6/91, Başkanlığa Geliş Tarihi: 22/07/2015; Doğu Karadeniz Bölgesindeki maden işletmelerine ilişkin sözlü soru önergesi, Dönemi ve Yasama Yılı: 25/1, Esas Numarası: 6/92,

Tablo 8. 25'inci Yasama Dönemi Yazılı Soru Önergeleri

	İşleme Alınan		Süresi İçinde Cevaplanan		Dönem Sona Erdiğinden Hükümsüz Sayılan	
	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde
Cumhuriyet Halk Partisi	1300	58,51%	103	62,42%	1197	58,19%
Halkların Demokratik Partisi	420	18,90%	19	11,52%	401	19,49%
Milliyetçi Hareket Partisi	502	22,59%	43	26,06%	459	22,31%
Genel Toplam	2222		165		2057	

25'inci Yasama Dönemindeki yazılı soru önergelerinin tamamı muhalefetten gelmiştir. Süresi içinde cevaplanan soru sayısı 165'te kalmış ve işleme alınan soruların çoğu dönem sona erdiğinden hükümsüz sayılmışsa da içinden geçilen zamanda yaşanan siyasal kargaşa akılda tutulduğunda -çoğunun cevaplanamayacağı “*seçim hükûmeti*”nin kısa süreli olacağına dayanılarak öngörülebilir olsa da- yazılı soru önergesi verilmesi, 25'inci Yasama Döneminde muhalefetin, elindeki araçları ısrarlı biçimde kullanma eğilimi göstererek muhalefet ettiğine yorulabilecektir.

Tablo 9. 26'ncı Yasama Dönemi Sözlü Soru Önergeleri

	İşleme Alınan		Cevaplanan		Dönem Sona Erdiğinden Hükümsüz Sayılan		Diğer	
	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde
Adalet ve Kalkınma Partisi	58	3,58%	58	10,21%				
Cumhuriyet Halk Partisi	1402	86,44%	441	77,64%	961	91,26%		
Halkların Demokratik Partisi	93	5,73%	18	3,17%	75	7,12%		
Milliyetçi Hareket Partisi	69	4,25%	51	8,98%	17	1,61%	1	100,00%
Genel Toplam	1622		568		1053		1	

26'ncı Yasama Döneminde, işleme alınan sözlü soru önergelerinin %96'sı muhalefete ait olup bu oran 1564 soruya karşılık gelmektedir. Muhalefetin 1564 sorusundan 510'u cevaplanmış olmasına karşın 1053'ü dönem sona erdiğinden hükümsüz sayıldığından muhalefetin sorularının yaklaşık üçte biri cevaplanmış olmaktadır. Bu

Başkanlığa Geliş Tarihi: 22/07/2015. 20 Temmuz 2015'te gerçekleştirilerek birçok yurttaşın hayatını kaybetmesine neden olan ve kamuoyunda “*Suruç Katliamı*” olarak bilinen terör saldırısının ardından CHP'li Murat Emir sözlü soru önergesi vermiştir. Bkz. Suruç'ta yaşanan patlamanın incelenmesi ve mağduriyetlerin giderilmesine ilişkin sözlü soru önergesi, Dönemi ve Yasama Yılı: 25/1, Esas Numarası: 6/88, Başkanlığa Geliş Tarihi: 21/07/2015.

yasama döneminde dikkat çekici olan ise, iktidardan gelen 58 sorunun tamamının cevaplanmış olmasıdır.

Tablo 10. 26'nci Yasama Dönemi Yazılı Soru Önergeleri

	İşleme Alınan		Süresi İçinde Cevaplanan		Süresi Geçtikten Sonra Cevaplanan		Cevaplanmayan		Dönem Sona Erdiğinden Hükümsüz Sayılan		Diğer	
	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde
Adalet ve Kalkınma Partisi	16	0,06%			7	0,07%	9	0,06%				
Cumhuriyet Halk Partisi	22455	77,46%	2658	83,40%	7554	75,55%	10684	76,35%	1556	86,16%	3	100,00%
Halkların Demokratik Partisi	4626	15,96%	313	9,82%	1459	14,59%	2645	18,90%	209	11,57%		
İYİ Parti	79	0,27%	8	0,25%	34	0,34%	19	0,14%	18	1,00%		
Milliyetçi Hareket Partisi	1652	5,70%	198	6,21%	888	8,88%	549	3,92%	17	0,94%		
Bağımsız	161	0,56%	10	0,31%	57	0,57%	88	0,63%	6	0,33%		
Genel Toplam	28989		3187		9999		13994		1806		3	

26'nci Yasama Döneminde işleme alınan yazılı soru önergelerinin neredeyse tamamı muhalefetten gelmiştir. Bu yasama döneminde, 24'üncü Yasama Döneminde çarpıcı biçimde yükselen yazılı soru önergesi sayısı yaklaşık olarak yarı yarıya düşmüştür. Muhalefetin 28973 sorusundan 9992'si süresi geçtikten sonra cevaplanmış, 13985'i cevaplanmamış ve cevaplanan soru sayısı 3187'de kalmıştır. Bu yasama döneminde süresi içinde cevaplanan soru sayısının, işleme alınan soruların yaklaşık 9'da 1'ine karşılık gelmesiyle, soruların süresinde cevaplanmamasındaki yükselen yönlü artış oldukça belirginleşmiştir.

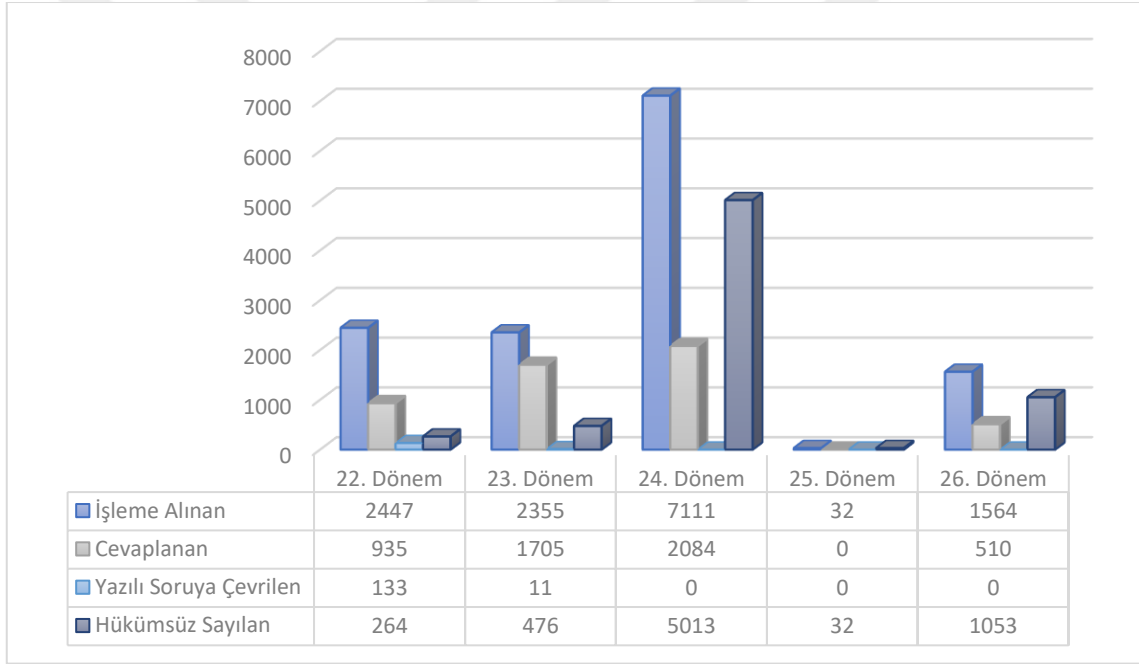
Tablo 11. 27'nci Yasama Dönemi Yazılı Soru Önergeleri

	İşleme Alınan		Süresi İçinde Cevaplanan		Süresi Geçtikten Sonra Cevaplanan		Cevaplanmayan		15 Günlük Cevaplanma Süresi Devam Eden		Diğer	
	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde
Adalet ve Kalkınma Partisi	16	0,02%	4	0,05%	5	0,01%	7	0,03%				
Cumhuriyet Halk Partisi	41262	61,59%	5561	69,43%	24232	70,97%	11068	47,06%	397	30,17%	4	50,00%
Demokratik Bölgeler Partisi	2	0,00%					2	0,01%				
Demokrasi ve Atılım Partisi	86	0,13%	7	0,09%	40	0,12%	39	0,17%				
Demokrat Parti	11	0,02%	1	0,01%	4	0,01%	6	0,03%				
Halkların Demokratik Partisi	15347	22,91%	1247	15,57%	4379	12,83%	9256	39,36%	465	35,33%		
İYİ Parti	5480	8,18%	640	7,99%	3352	9,82%	1438	6,11%	47	3,57%	3	37,50%
Memleket Partisi	1118	1,67%	100	1,25%	462	1,35%	549	2,33%	7	0,53%		
Milliyetçi Hareket Partisi	1549	2,31%	215	2,68%	966	2,83%	358	1,52%	10	0,76%		
Saadet Partisi	491	0,73%	60	0,75%	279	0,82%	151	0,64%	1	0,08%		
Türkiye İşçi Partisi	166	0,25%	14	0,17%	53	0,16%	90	0,38%	9	0,68%		
Zafer Partisi	96	0,14%	14	0,17%	41	0,12%	41	0,17%				
Bağımsız	1372	2,05%	147	1,84%	331	0,97%	513	2,18%	380	28,88%	1	12,50%
Genel Toplam	66996		8010		34144		23518		1316		8	

27'nci Yasama Dönemi, Cumhurbaşkanlığı hükûmet sisteminin ilk yasama dönemi olup 2017 Anayasa değişikliğiyle sözlü soru kaldırıldığından bu yasama döneminde sözlü soru pratiği deneyimlenememiştir. Bu yasama döneminde işleme alınan

yazılı soru önergesi sayısı yeniden çarpıcı biçimde yükselerek 24'üncü Yasama Dönemini geride bırakmıştır. İşleme alınan yazılı soru önergelerinin %98'si -diğer yasama dönemlerine benzer şekilde- muhalefetten⁴⁹⁰ gelmiştir ki muhalefetten gelen 65431 sorunun yarısından fazlası olan 33173'ü süresi geçtikten sonra cevaplanmış; 3'te 1'inden fazlası olan 23153'ü ise cevaplanmamıştır. Yakın sayıda işleme alınan soru sayısının bulunduğu 24'üncü Yasama Dönemine kıyasen süresi geçtikten sonra cevaplanan ve cevaplanmayan soru sayısı artış; buna koşutlukla süresi içinde cevaplanan soru sayısı da düşüş göstermiştir. Süresi içinde cevaplanan soru sayısı, işleme alınan soru sayısının yaklaşık 8'de 1'ine karşılık gelmekte olup bunlardan 7791'i muhalefete aittir.

Grafik 1. 22'nci-26'ncı Yasama Dönemlerinde Muhalefetin Sözlü Soru Önergesi Eylemliliğinin Etkililiği

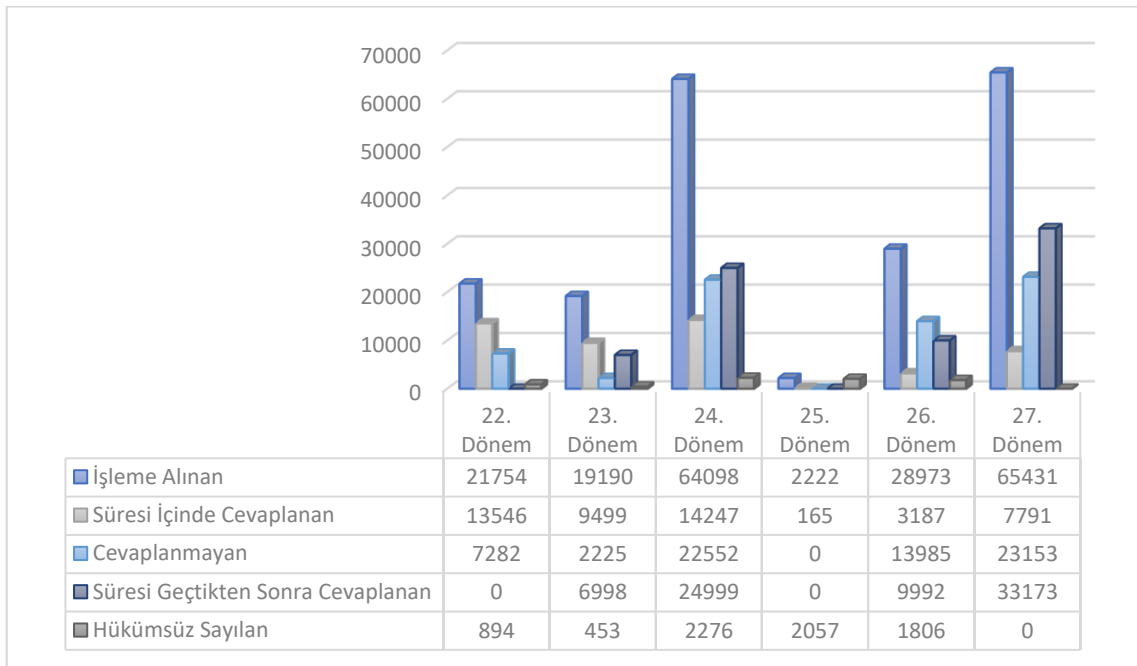

22'nci-26'ncı Yasama Dönemlerinin genel görünümü göstermektedir ki muhalefet, 24'üncü Yasama Döneminde sözlü soru aracına başvurma yoğunluğu doğrultusunda diğer yasama dönemlerindeki katlayarak artan bir önerge sayısına

⁴⁹⁰ Cumhurbaşkanlığı hükümet sisteminin geçerli olduğu 27'nci Yasama Dönemini oluşturan 2018 yılındaki genel seçime AK Parti ve MHP "Cumhur İttifakı" olarak girmiş ve bu ittifakı seçim sonrasında da sürdürmüştür. Bu nedenle muhalefete ilişkin veriler hesaplanırken AK Parti ve MHP iktidar ortağı partiler olarak görülmüş ve bu partilere üye parlamenterlerden gelen sorular düşülmüştür.

ulaşmışsa da bu yasama döneminde dahi soruların cevaplandırılmasında⁴⁹¹ buna koşut bir artış gerçekleşmemiştir. Sözlü soruların cevaplandırılması, genel olarak sayıca artan, oranca azalan eğilimli bir çizgide ilerlediğinden⁴⁹² muhalefetin soru önergelerinin çarpıcı artışını karşılayamamıştır. Yine görülmektedir ki dönem sona erdiğinden hükümsüz sayılan sorular da genel olarak sayıca ve oranca artmıştır.⁴⁹³ Buradan da anlaşılmaktadır ki sözlü soruların cevaplandırılmasına ayrılan süre, muhalefetin sorularını karşılayamadığından eylemliliğinin etkililiğini azaltmıştır.

Grafik 2. 22'nci-27'nci Yasama Dönemlerinde Muhalefetin Yazılı Soru Önergesi Eylemliliğinin Etkililiği

22'nci-27'nci Yasama Dönemlerinin genel görünümü göstermektedir ki muhalefet, yazılı soruya sözlü sorunun neredeyse on katına yaklaşan/on katını aşan oranda başvurmaktadır. Nitekim yazılı sorular, aynı yasama döneminde sorulan sözlü soruların 22'nci, 23'üncü ve 24'üncü Yasama Dönemlerinde on katına, 25'inci Yasama Döneminde ise yüz katına yaklaşırken 26'ncı Yasama Döneminde on katını aşmıştır. Yazılı soru aracına başvuru, sözlü soruya koşut olarak 24'üncü Yasama Döneminde

⁴⁹¹ Sözlü soru aracının etkili olarak kullanılabilmesi, sorunun sözlü olarak cevaplandırılmasına bağlı olduğundan yazılı soruya çevrilerek cevaplandırılan sorular etkililik analizinde cevaplanan sorular kategorisinde sayılmamıştır.

⁴⁹² Cevaplanan soru sayısı genel olarak gittikçe artmışsa da ilgili dönemde sorulan soru sayısına oranlandığında cevaplanan sorularda düşüş gözlenmektedir.

⁴⁹³ Dönem sona erdiğinden hükümsüz sayılan soru sayısı ile ilgili dönemde sorulan soru sayısı arasındaki fark gittikçe azalmaktadır.

oldukça artmışsa da en yüksek sayıya 27'nci Yasama Döneminde ulaşılmıştır.⁴⁹⁴ Hemen her yasama döneminde yazılı soruların bir kısmı cevaplanmamış, bir kısmı süresi geçtikten sonra cevaplanmış, bir kısmı ise dönem sona erdiğinden hükümsüz kalmıştır. Sorunun güncelliği bu aracın etkililiğinde önemli bir ölçüt olduğundan süresi geçtikten sonra cevaplandırma alışkanlığı⁴⁹⁵ veya soruların tamamen cevapsız bırakılması, muhalefetin eylemliliğini etkisizleştirmektedir.

Sonuç olarak; muhalefetin sözlü ve yazılı soru aracını kullanmadaki eylemliliği önerge vermek suretiyle etkin olarak sürdürülmüşse de soruların çoğunluğunun belirsiz bir sürede cevaplanıyor veya cevapsız kalıyor oluşu bu eylemliliğin etkililiğini -soruların içerik bakımından önem dereceleri de hesaba katılırsa- ya ortadan kaldırmakta ya da azaltmaktadır.

II. MECLİS ARAŞTIRMASI

Uygulamada araştırma istemi önergelerinin çoğunluğu muhalefetteki siyasi parti grupları ve/veya bu partilerin milletvekilleri tarafından verilmekte olup bunun beklenen sonucu olarak meclis araştırması açılması kabul edilen önergelerin çoğunluğu da muhalefet kesimine ait olmaktadır. Salt bu tespit dahi yasamaya özgülenen bilgi edinme ve denetleme yollarından biri olan meclis araştırmasının, yasamanın yürütmeden fiili olarak da bağımsız olan kesimince daha etkili kullanıldığını ortaya koymaktadır.

⁴⁹⁴ 27'nci Yasama Döneminin verilerine -yukarıda belirtildiği üzere- 6'ncı Yasama Yılı dâhil olmadığından bu yasama dönemine ait dönem sona erdiğinden hükümsüz sayılan önerge sayısı grafikte sıfır görülmektedir. Cevaplama hızının soru sorma hızına yetişememesi durumunda 27'nci Yasama Döneminde de dönem sona erdiğinden hükümsüz sayılan sorular olması beklenmektedir. 27'nci Yasama Döneminin 5'inci Yasama Yılı sonuna doğru görünümünü ortaya koyan bu veriler göstermektedir ki toplam 56326 soru ya cevaplanmamış ya da süresi geçtikten sonra cevaplanmış olup muhalefetin soru sorma eğrisi karşısında iktidarın cevaplama eğrisi dikkate alındığında 6'ncı Yasama Yılı sonunda bu sayının daha da artma olasılığı sürmektedir.

⁴⁹⁵ İçtüzüğün ilgili hükmünün lafzında açık bir şekilde "(...) gönderildiği tarihten itibaren en geç onbeş gün içinde cevaplandırılır." denmekte olup "cevaplandırılır" sözcüğü bunun emredici nitelikte olduğuna göstermektedir. Hükmün açık lafzına uygun düşmeyen bir alışkanlık oluşturulması denetimin amacı bakımından yerinde değildir.

Tablo 12. 22'nci Yasama Dönemi Meclis Araştırması Önergeleri

	İşleme Alınan		Kabul Edilen		Kabul Edilmeyen		Dönem Sona Erdiğinden Hükümsüz Sayılan		Diğer	
	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde
Adalet ve Kalkınma Partisi	114	26,27%	29	44,62%	6	25,00%	79	23,10%		
Anavatan Partisi	8	1,84%	2	3,08%	1	4,17%	5	1,46%		
Cumhuriyet Halk Partisi	308	70,97%	32	49,23%	17	70,83%	256	74,85%	3	100,00%
Doğru Yol Partisi	2	0,46%	1	1,54%			1	0,29%		
Bağımsız	2	0,46%	1	1,54%			1	0,29%		
Genel Toplam	434		65		24		342		3	

22'nci Yasama Döneminde işleme alınan 434 araştırma önergesinin 320'si muhalefete ait olup bu sayı önergelerin %74'üne karşılık gelmektedir. 434 önergenin yalnız 65'i kabul edilirken⁴⁹⁶ bunların 36'sı muhalefete, 29'u iktidara ait olup kabul edilen önergelerin yarısından fazlası muhalefetindir. Bu yasama döneminde dikkat çeken husus ise işleme alınan önergelerin 4'te 3'ünden fazlasının hükümsüz sayıldığıdır ki bunların da 4'te 3'ü muhalefetin önergeleridir.

Tablo 13. 23'üncü Yasama Dönemi Meclis Araştırması Önergeleri

	İşleme Alınan		Kabul Edilen		Kabul Edilmeyen		Dönem Sona Erdiğinden Hükümsüz Sayılan		Diğer	
	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde
Adalet ve Kalkınma Partisi	50	4,55%	35	26,12%			15	1,56%		
Barış ve Demokrasi Partisi	202	18,36%	4	2,99%			198	20,58%		
Cumhuriyet Halk Partisi	453	41,18%	58	43,28%	1	50,00%	394	40,96%		
Demokratik Sol Parti	3	0,27%					3	0,31%		
Demokratik Toplum Partisi	59	5,36%	6	4,48%			51	5,30%	2	100,00%
Milliyetçi Hareket Partisi	330	30,00%	30	22,39%	1	50,00%	299	31,08%		
Özgürlük ve Dayanışma Partisi	2	0,18%	1	0,75%			1	0,10%		
Bağımsız	1	0,09%					1	0,10%		
Genel Toplam	1100		134		2		962		2	

23'üncü Yasama Döneminde işleme alınan araştırma önergelerin 22'nci Yasama Döneminde işleme alınanların iki katını aşmış olduğu görülmektedir. Yine 22'nci Yasama Döneminden farklı olarak parlamentodaki muhalefet partilerinin sayıca artışı önerge sayılarına da yansımış olup 23'üncü Yasama Döneminde işleme alınan önergelerin %95'inin sahibi muhalefet olmuştur. Kabul edilen önerge sayısı, işleme alınan önerge sayısının yalnız 8'de 1'i olup kabul edilen önergelerin %74'ü muhalefetin önergeleridir. Kabul edilen önerge sayısı bakımından muhalefet ve iktidar 22'nci Yasama Döneminde neredeyse başa baş gelmiş iken 23'üncü Yasama Döneminde kabul edilen

⁴⁹⁶ Kabul edilen önerge kavramı, Meclis araştırması açılması kabul edilen önergeleri ifade etmektedir; başka bir deyişle, bu önergeler, Meclis araştırması komisyonu kurulmasını sağlayan önergelerdir.

önergelerin %74'ü muhalefetindir. Bu dönemde de işleme alınan önergelerin dörtte üçünden fazlası hükümsüz sayılmıştır ve bunların yaklaşık %99'u muhalefete aittir.

Tablo 14. 24'üncü Yasama Dönemi Meclis Araştırması Önergeleri

	İşleme Alınan		Kabul Edilen		Kabul Edilmeyen		Dönem Sona Erdiğinden Hükümsüz Sayılan		Diğer	
	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde
Adalet ve Kalkınma Partisi	45	1,36%	20	17,39%			25	0,78%		
Barış ve Demokrasi Partisi	525	15,87%	28	24,35%			497	15,57%		
Cumhuriyet Halk Partisi	1725	52,13%	41	35,65%	1	100,00%	1683	52,73%		
Halkların Demokratik Partisi	360	10,88%	10	8,70%			350	10,96%		
Milliyetçi Hareket Partisi	626	18,92%	15	13,04%			610	19,11%	1	100,00%
Bağımsız	28	0,85%	1	0,87%			27	0,85%		
Genel Toplam	3309		115		1		3192		1	

24'üncü Yasama Döneminde işleme alınan 3309 araştırma önergesinin yaklaşık %99'u muhalefete aittir. 3309 önerenin yalnız 115'i kabul edilmiş olup bu sayı önergelerin 28'de 1'ine karşılık gelmektedir. Kabul edilenlerin %83'ü muhalefetin önergeleridir. İşleme alınan önergelerin dörtte üçünden fazlası hükümsüz sayılmıştır ki bunların da neredeyse tamamı muhalefete aittir. İşleme alınan önerge sayısı ise 23'üncü Yasama Döneminin üç katını bulmuştur ve bu artışın muhalefetin verdiği önergelerin artışına bağlı olduğu da görülmektedir.

Tablo 15. 25'inci Yasama Dönemi Meclis Araştırması Önergeleri

	İşleme Alınan		Kabul Edilmeyen		Dönem Sona Erdiğinden Hükümsüz Sayılan	
	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde
Adalet ve Kalkınma Partisi	16	10,81%			16	10,88%
Cumhuriyet Halk Partisi	66	44,59%	1	100,00%	65	44,22%
Halkların Demokratik Partisi	64	43,24%			64	43,54%
Milliyetçi Hareket Partisi	2	1,35%			2	1,36%
Genel Toplam	148		1		147	

25'inci Yasama Döneminde işleme alınan araştırma önergesi sayısında çarpıcı bir düşüş olduğu görülmekle birlikte bu yasama döneminin, bir “seçim hükûmeti” ile geçirildiği ve dolayısıyla uzun sürmediği akılda tutularak yorumlanması gerekmektedir.

İşleme alınan 148 önerenin %89'u muhalefete aittir ve iktidara ait önerge sayısı 16'da⁴⁹⁷ kalmakla birlikte işleme alınan önergeler içinde iktidarın önergelerinin sahip olduğu en yüksek oran, 22'nci Yasama Döneminden sonra 25'inci Yasama Döneminde görülmektedir.⁴⁹⁸ Muhalefetin, yaklaşık üç ay süren bu yasama döneminde -aynı yasama döneminde soru aracını kullanmadaki tutumuna koşutlukla- araştırma istemi önergesi vermeyi sürdürmesi, elindeki araçları olabildiğince işlevsel kullanma arayışının göstergesi olarak yorumlanabilecektir. Her ne kadar yasama döneminin kısıllığı dolayısıyla -muhalefete ait yalnız bir önerenin kabul edilmemesi dışında- nerdeyse önergelerin tamamı hükümümüz sayıldığından bu önergelere dayanılarak herhangi bir komisyon kurulması sağlanamamışsa da -muhalefetin bunu parlamenter deneyime istinaden öngörmüş olmasına karşın önerge vermekte ısrar ettiği düşünülmektedir- salt

⁴⁹⁷ Bu 16 önerenin konusu -beklenildiği üzere- siyasal değil sosyal veya yerel niteliklidir. Bunlara bazı örnekler verilebilir: Malatya Milletvekili Öznur Çalık ve 26 Milletvekilinin, kayısı üretimi ve pazarlanması süresindeki sorunların araştırılarak alınması gereken önlemlerin belirlenmesi amacıyla bir Meclis araştırması açılmasına ilişkin önergesi, Dönemi ve Yasama Yılı: 25/1, Esas Numarası: 10/, Başkanlığa Geliş Tarihi: 29/07/2015; Rize Milletvekili Hasan Karal ve 25 Milletvekilinin, arı ürünlerinin üretiminde ve pazarlanmasında karşılaşılan sorunların araştırılarak alınması gereken önlemlerin belirlenmesi amacıyla bir Meclis araştırması açılmasına ilişkin önergesi, Dönemi ve Yasama Yılı: 25/1, Esas Numarası: 10/, Başkanlığa Geliş Tarihi: 29/07/2015; Adana Milletvekili Necdet Ünüvar ve 20 Milletvekilinin, toplumda hızla artan teknoloji ve internet bağımlılığının araştırılarak alınması gereken önlemlerin belirlenmesi amacıyla bir Meclis araştırması açılmasına ilişkin önergesi, Dönemi ve Yasama Yılı: 25/1, Esas Numarası: 10/, Başkanlığa Geliş Tarihi: 29/07/2015; Konya Milletvekili Mehmet Babaoğlu ve 26 Milletvekilinin, Konya Kapalı Havzasını etkileyen yeraltı suyu kullanımının araştırılarak alınması gereken önlemlerin belirlenmesi amacıyla bir Meclis araştırması açılmasına ilişkin önergesi, Dönemi ve Yasama Yılı: 25/1, Esas Numarası: 10/, Başkanlığa Geliş Tarihi: 29/07/2015; Bursa Milletvekili Hüseyin Şahin ve 26 Milletvekilinin, mobilya sektörünün önündeki engellerin kaldırılarak dünyadaki üretim payının artırılması amacıyla alınacak önlemlerin araştırılarak alınması gereken önlemlerin belirlenmesi amacıyla bir Meclis araştırması açılmasına ilişkin önergesi, Dönemi ve Yasama Yılı: 25/1, Esas Numarası: 10/, Başkanlığa Geliş Tarihi: 29/07/2015; Hatay Milletvekili Orhan Karasayar ve 23 Milletvekilinin, istilacı yabancı türlerin çevresel, ekonomik ve sağlık alanlarındaki olumsuz etkilerinin araştırılarak alınması gereken önlemlerin belirlenmesi amacıyla bir Meclis araştırması açılmasına ilişkin önergesi, Dönemi ve Yasama Yılı: 25/1, Esas Numarası: 10/, Başkanlığa Geliş Tarihi: 29/07/2015. Yukarıda bu 16 önerenin 6'sına yer verilmiş olup kalan 10 önerge de konu bakımından farklı değildir. Konu bakımından benzer olan bu 16 önerge, zaman bakımından da dikkat çekici şekilde benzerdir; daha açık bir anlatımla, bu önergelerin hepsi 29 Temmuz 2015 tarihinde Başkanlığa gelmiştir. Bu tespit, şu çıkarıma varılabilir: Muhalefet önerge verme yoluyla parlamentonun dikkatini çekerek parlamento gündemine siyasal gidişatın sonuçlarını getirmeyi ve böylece iktidara sorumluluk yükletmeyi amaçlarken, iktidar da siyasal gidişatın icracısı olarak parlamento gündemini yönlendirmeye çalışıp bu sorumluluğu yüklenmeyi ötelemek amacıyla önerge verme yoluna başvurabilecektir. Nitekim 29 Temmuz 2015 tarihinden hemen önce, kamuoyunda "Suruç Katliamı" olarak bilinen terör saldırısı (20 Temmuz 2015) ve yine kamuoyunda "Ceylanpınar Saldırısı" olarak bilinen iki polis memuruna yönelik suikast (22 Temmuz 2015) gerçekleştirilmiştir. Bkz. **BBC News Türkçe**, "Suruç'ta katliam: 31 ölü, 104 yaralı", 20 Temmuz 2015, https://www.bbc.com/turkce/haberler/2015/07/150720_suruc_saldiri (19 Mart 2023); **Cumhuriyet**, "2 polis evlerinde başlarından vurularak öldürüldü, saldırıyı PKK üstlendi", 22 Temmuz 2015, <https://www.cumhuriyet.com.tr/haber/2-polis-evlerinde-baslarindan-vurularak-olduruldu-saldiriyi-pkk-ustlendi-327245> (19 Mart 2023). 25'inci Yasama Döneminde iktidarın meclis araştırması önergelerinin aynı tarihte Başkanlığa gelmesi yukarıdaki olasılığı düşünmeye sevk etmişse de bu çıkarıma varılamasa dahi iktidar kesimindeki parlamenterlerin yurttaşlara ve özellikle de -yerel konulu önergeler dikkate alındığında- kendi seçmenlerine yönelik bir tutum edinme amacıyla da önerge verdikleri düşünülebilir. Nihayet bu durum, iktidar kesimindeki parlamenterlerin âdeta önerge vermek yönünde önceden anlaşarak ortak hareket ettikleri -ki böyle bir kolektif tutum bir tür muhalefet etme yolu olarak parlamentonun muhalefet kesimindeki parlamenterlerden beklenebilir- olasılığını da barındırmaktadır. Ayrıca bu olasılık, tüm partiler için kısmen veya tamamen geçerliliğini koruyan parti grubundan bağımsız hareket etmeme/edememe davranışının da göstergesi sayılabilecektir.

⁴⁹⁸ 22'nci Yasama Döneminde bu oran %26'dır.

önerge verilmesi dahi muhalefet etkinliğinin sürdürülmesine dönük çabaya işaret etmektedir. Çünkü yukarıda da açıklandığı üzere, meclis araştırması istemi -yalnız istem aşamasında kalmış, demek oluyor ki komisyon kurulmasına varamamış olsa dahi- hükûmetin eksikliklerini kamuoyuna bildirmek ve böylece hükûmeti uyararak siyasal gidişatı değiştirmeye zorlamak amacını da taşımaktadır.⁴⁹⁹

Tablo 16. 26'nci Yasama Dönemi Meclis Araştırması Önergeleri

	İşleme Alınan		Kabul Edilen		Dönem Sona Erdiğinden Hükümsüz Sayılan		Diğer	
	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde
Adalet ve Kalkınma Partisi	29	1,03%	10	15,15%	19	0,69%		
Cumhuriyet Halk Partisi	1834	64,85%	27	40,91%	1806	65,41%	1	100,00%
Halkların Demokratik Partisi	683	24,15%	14	21,21%	669	24,23%		
Milliyetçi Hareket Partisi	279	9,87%	12	18,18%	267	9,67%		
Ortak	3	0,11%	3	4,55%				
Genel Toplam	2828		66		2761		1	

26'nci Yasama Döneminde işleme alınan araştırma önergesi sayısı 24'üncü Yasama Dönemine kıyasen gerilemiştir. Bu önergelerin neredeyse %99'u muhalefete

⁴⁹⁹ Muhalefetin önergeleri de bu amaca yöneliktir; muhalefetten gelen önergelerin konuları hem siyasal hem de sosyal nitelikli olmakla birlikte muhalefetin iktidarı denetlemek amacıyla verdiği siyasal nitelikli önergeler özellikle dikkat çekmektedir. Bu önergelerin konuları hükûmetin sorumluluğuna doğrudan gidebilir nitelikte olabildiği kadar iktidarın izlediği siyasetin toplumsal yaşamdaki sonuçlarına dikkat çekerek hükûmetin sorumluluğuna dolaylı olarak gidebilir veya doğrudan gidebilecek denetim araçlarını harekete geçirebilir nitelikte de olabilmektedir. Nitekim 25'inci Yasama Döneminde muhalefetteki CHP ve HDP gruplarına veya bu partilere üye parlamenterlere ait önergelere bakıldığında, bu yasama döneminde toplumsal muhalefette karşılık bulmuş ve iktidarın siyasetiyle bağışık bir örüntüde gerçekleşmiş güncel veya toplumsal hafızada yankılanmaya devam eden olayların önergelere konu edildiği görülmektedir. Bunlara bazı örnekler verilebilir: Ankara Milletvekili Ali Haydar Hakverdi ve 19 Milletvekilinin, Gezi Parkı eylemlerinde yaşanan olayların araştırılarak alınması gereken önlemlerin belirlenmesi amacıyla bir Meclis araştırması açılmasına ilişkin önergesi, Dönemi ve Yasama Yılı: 25/1, Esas Numarası: 10/, Başkanlığa Geliş Tarihi: 09/07/2015; CHP Grubu adına Grup Başkanvekili Manisa Milletvekili Özgür Özel'in, başta Soma maden faciası olmak üzere maden kazalarının, iş sağlığı ve güvenliği alanındaki eksikliklerin ve konuya ilişkin 24'üncü Yasama Döneminde hazırlanan Meclis Araştırması Komisyonu Raporundaki önerilerin akıbetinin araştırılarak alınması gereken önlemlerin belirlenmesi amacıyla bir Meclis araştırması açılmasına ilişkin önergesi, Dönemi ve Yasama Yılı: 25/1, Esas Numarası: 10/, Başkanlığa Geliş Tarihi: 08/07/2015; Şanlıurfa Milletvekili Ziya Çalışkan ve 23 Milletvekilinin, Suriç'ta gerçekleşen terör saldırısının arkasındaki güçlerin araştırılarak alınması gereken önlemlerin belirlenmesi amacıyla bir Meclis araştırması açılmasına ilişkin önergesi, Dönemi ve Yasama Yılı: 25/1, Esas Numarası: 10/, Başkanlığa Geliş Tarihi: 23/07/2015; Diyarbakır Milletvekili Altan Tan ve 24 Milletvekilinin, Halkların Demokratik Partisinin Diyarbakır mitinginde yaşanan patlamaların faillerinin araştırılarak alınması gereken önlemlerin belirlenmesi amacıyla bir Meclis araştırması açılmasına ilişkin önergesi, Dönemi ve Yasama Yılı: 25/1, Esas Numarası: 10/, Başkanlığa Geliş Tarihi: 29/07/2015; HDP Grubu adına Grup Başkanvekilleri Diyarbakır Milletvekili İdris Baluken ve İstanbul Milletvekili Pervin Buldan'ın, Hükûmetin IŞİD örgütü ile ilişkisi olduğu iddiasının araştırılarak alınması gereken önlemlerin belirlenmesi amacıyla bir Meclis araştırması açılmasına ilişkin önergesi, Dönemi ve Yasama Yılı: 25/1, Esas Numarası: 10/, Başkanlığa Geliş Tarihi: 31/07/2015; HDP Grubu adına Grup Başkanvekilleri Diyarbakır Milletvekili İdris Baluken ve İstanbul Milletvekili Pervin Buldan'ın, Cumhurbaşkanlığının yaptığı örtülü ödenek harcamalarının araştırılarak alınması gereken önlemlerin belirlenmesi amacıyla bir Meclis araştırması açılmasına ilişkin önergesi, Dönemi ve Yasama Yılı: 25/1, Esas Numarası: 10/, Başkanlığa Geliş Tarihi: 30/07/2015.

aittir ancak kabul edilen önerge sayısı bakımından bu oran %85'e düşmektedir. İktidarın işleme alınan 29 önergesinden 10'u kabul edilirken muhalefetin 2796 önergesinden ise yalnız 53'ü kabul edilmiştir. 26'ncı Yasama Döneminde de önceki yasama dönemlerine benzer şekilde işleme alınan önergelerin dörtte üçünden fazlası hükümsüz sayılmış olup hükümsüz sayılan önergelerin neredeyse tamamına yakını muhalefetin önergeleridir. Ayrıca 26'ncı Yasama Döneminde önceki yasama döneminden farklı olarak iktidar ve muhalefet gruplarının 3 ortak önerge verdikleri görülmektedir.⁵⁰⁰

Tablo 17. 27'nci Yasama Dönemi Meclis Araştırması Önergeleri

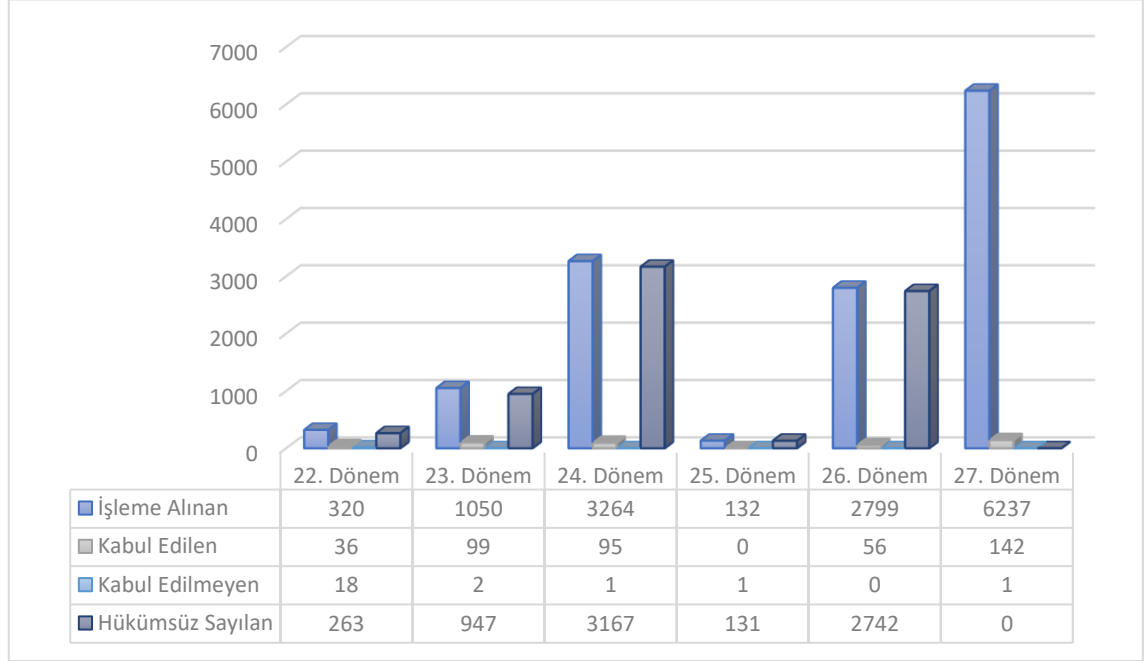
	İşleme Alınan		Kabul Edilen		Kabul Edilmeyen		Gündemde Bulunan		Diğer	
	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde
Adalet ve Kalkınma Partisi	43	0,68%	34	19,32%			9	0,15%		
Cumhuriyet Halk Partisi	3429	54,60%	63	35,80%			3366	55,17%		
Halkların Demokratik Partisi	1741	27,72%	35	19,89%			1706	27,96%		
İYİ Parti	801	12,75%	23	13,07%	1	100,00%	776	12,72%	1	50,00%
Milliyetçi Hareket Partisi	266	4,24%	21	11,93%			244	4,00%	1	50,00%
Genel Toplam	6280		176		1		6101		2	

27'nci Yasama Döneminde işleme alınan araştırma önergesi sayısı 6280 olup bu sayı en çok önergenin verildiği 24'üncü Yasama Döneminde işleme alınan önerge sayısının iki katına yaklaşmıştır. İşleme alınan 6280 önergenin %99'u muhalefetin önergeleridir ancak bu oran kabul edilen önerge sayısı bakımından %81'e düşmektedir.

⁵⁰⁰ Bu önergeler, grupların anlaşmasına istinaden verildiğinden her 3 önerge için de meclis araştırması açılması kabul edilmiştir. Bu önergeler şunlardır: AK Parti Grubu adına Grup Başkanvekili İstanbul Milletvekili Mehmet Muş, CHP Grubu adına Grup Başkanvekili İstanbul Milletvekili Engin Altay, HDP Grubu adına Grup Başkanvekili Diyarbakır Milletvekili Çağlar Demirel ve MHP Grubu adına Grup Başkanvekili Manisa Milletvekili Erkan Akçay'ın, Adana'nın Aladağ ilçesinde kız öğrenci yurdunda meydana gelen elim yangın vakasının araştırılması ve benzer acıların bir kez daha yaşanmaması ve kamusal eğitim ve barınma haklarının tüm öğrencilerimiz için güvence altına alınıp yaygınlaştırılması için alınması gereken tedbirlerin belirlenmesi amacıyla bir Meclis Araştırması açılmasına ilişkin önergesi, Dönemi ve Yasama Yılı: 26/2, Esas Numarası: 10/392, Başkanlığa Geliş Tarihi: 01/12/2016; AK Parti Grubu adına Grup Başkanvekili İstanbul Milletvekili Mehmet Muş, CHP Grubu adına Grup Başkanvekili Manisa Milletvekili Özgür Özel, HDP Grubu adına Grup Başkanvekili İstanbul Milletvekili Filiz Kerestecioğlu, MHP Grubu adına Grup Başkanvekili Manisa Milletvekili Erkan Akçay'ın, çölyak hastalığı ile ilgili farkındalık yaratılması, teşhis aşaması ile ilgili önlem alınması, sebep ve sonuçlarının detaylı bir şekilde araştırılması ve bu hususlarda çözümler üretilmesi, ayrıca bu hastalığa maruz kalan hastalara kalıcı yardımlar sağlanması yollarının araştırılarak alınması gereken önlemlerin belirlenmesi amacıyla bir Meclis Araştırması açılmasına ilişkin önergesi, Dönemi ve Yasama Yılı: 26/2, Esas Numarası: 10/518, Başkanlığa Geliş Tarihi: 04/05/2017; AK Parti Çanakkale Milletvekili Bülent Turan, CHP Manisa Milletvekili Özgür Özel, HDP İstanbul Milletvekili Filiz Kerestecioğlu, MHP Manisa Milletvekili Erkan Akçay'ın, yurt dışına kaçırılan kültür varlıklarımızın belirlenerek iadelerinin sağlanması ve mevcut kültür varlıklarının korunması için alınması gereken tedbirlerin belirlenmesi amacıyla bir Meclis Araştırması açılmasına ilişkin önergesi, Dönemi ve Yasama Yılı: 26/2, Esas Numarası: 10/601, Başkanlığa Geliş Tarihi: 27/07/2017.

İktidarın işleme alınan 43 önergesinin 34'ü kabul edilirken muhalefetin 6237 önergesinin yalnız 142'si kabul edilmiştir.

Grafik 3. 22'nci-27'nci Yasama Dönemlerinde Muhalefetin Meclis Araştırması Önergesi Eylemliliğinin Etkililiği

22'nci-27'nci Yasama Dönemlerinin genel görünümü göstermektedir ki muhalefetin araştırma önergesi eylemliliği yükselen bir eğri takip etmekteyse de kabul edilen önerge sayısı bu yükselişe koşut değildir. Bununla birlikte kabul edilmeyen önerge sayısında da her ne kadar sayıca düşüş görülse de asıl dikkat çekici husus dönem sona erdiğinden hükümsüz kalan önergelerin artışıdır.⁵⁰¹ Çünkü bu artış önergelerin çoğunun Genel Kurulda görüşülemediğini ortaya koymaktadır.

Sonuç olarak; muhalefetin Meclis araştırması aracını kullanmadaki eylemliliği önerge vermek suretiyle etkin olarak sürdürülmüşse de önergelerin çoğunluğunun dönem sona erdiğinden hükümsüz kalması, bu araçla gerçekleştirilecek denetimin, parlamento gündeminde yeterli süreyi bulamadığını ve bu doğrultuda etkisizleştirildiğini göstermektedir.

⁵⁰¹ 27'nci Yasama Döneminin verilerine -yukarıda belirtildiği üzere- 6'ncı Yasama Yılı dâhil olmadığından bu yasama dönemine ait dönem sona erdiğinden hükümsüz sayılan önerge sayısı grafikte sıfır gözükmektedir. 5'inci Yasama Yılı'nın sonuna doğru gelirken kabul edilen ve edilmeyen toplam 143 önergenin Genel Kurula getirilebildiği dikkate alınırsa önergelerin çoğunluğunun dönem sona erdiğinden hükümsüz kalması olasılığı yüksektir.

III. GENEL GÖRÜŞME

Uygulamada diğer denetim önergelerine koşutlukla genel görüşme önergeleri de çoğunlukla parlamentonun muhalif kesiminden gelmekle birlikte iktidarın da parlamentoya ve kamuoyuna duyurmak ve/veya muhalefetin desteğini bulmak istediği konularda genel görüşme önergesi verebildiği görülmektedir.

Tablo 18. 22'nci Yasama Dönemi Genel Görüşme Önergeleri

	İşleme Alınan		Kabul Edilen		Kabul Edilmeyen		Dönem Sona Erdiğinden Hükümsüz Sayılan	
	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde
Adalet ve Kalkınma Partisi	6	16,22%	1	33,33%	4	36,36%	1	4,35%
Anavatan Partisi	4	10,81%					4	17,39%
Cumhuriyet Halk Partisi	26	70,27%	1	33,33%	7	63,64%	18	78,26%
Hükümet	1	2,70%	1	33,33%				
Genel Toplam	37		3		11		23	

22'nci Yasama Döneminde işleme alınan 37 genel görüşme önergesinden 30'u muhalefete ait olup bunlardan yalnız 1'i kabul edilmiştir.⁵⁰² Kabul edilmeyen önergelerin yarısından fazlası muhalefetindir.⁵⁰³ Muhalefetin 22 önergesi, demek oluyor ki çoğunluğu, dönem sona erdiğinden hükümsüz sayılmış olup işleme alınan önergelerin

⁵⁰² 22'nci Yasama Döneminde kabul edilen 3 önergenin 1'i muhalefet, 2'si iktidar kesiminden olup iktidar kesimine ait 2 önergeden ilki 1'inci Erdoğan Hükümeti, ikincisi ise AK Partili parlamenterler tarafından verilmiştir. Muhalefetin önergesi CHP grubuna aittir. AK Partili parlamenterler ve CHP grubu tarafından verilen önergelerin konusu örtüşmektedir. Bu önergeler şunlardır: Hükümet adına Başbakan Recep Tayyip Erdoğan'ın, Türkiye ve Avrupa Birliği arasındaki ilişkiler konusunda Anayasa'nın 98'inci, İçtüzüğü'nün 102'nci ve 103'üncü maddeleri uyarınca bir genel görüşme açılmasına ilişkin önergesi, Dönemi ve Yasama Yılı: 22/1, Esas Numarası: 8/2, Başkanlığa Geliş Tarihi: 20/05/2003; Ankara Milletvekili Faruk Koca ve 29 Milletvekilinin, Irak'taki gelişmeler ile ülkemizin ve uluslararası toplumun bu ülkenin sorunlarının çözümüne yapabileceği katkılar konusunda Anayasa'nın 98'inci, İçtüzüğü'nün 102'nci ve 103'üncü maddeleri uyarınca bir genel görüşme açılmasına ilişkin önergesi, Dönemi ve Yasama Yılı: 22/5, Esas Numarası: 8/36, Başkanlığa Geliş Tarihi: 15/01/2007; CHP Grubu adına Grup Başkanı Antalya Milletvekili Deniz Baykal ve Grup Başkanvekilleri İstanbul Milletvekili Ali Topuz, İzmir Milletvekili K. Kemal Anadol ve Samsun Milletvekili Haluk Koç'un, bölücü terör örgütünün Kuzey Irak'taki faaliyetleri ve Kerkük'ün durumu başta olmak üzere Irak'taki son gelişmeler konusunda Anayasa'nın 98'inci, İçtüzüğü'nün 102'nci ve 103'üncü maddeleri uyarınca bir genel görüşme açılmasına ilişkin önergesi, Dönemi ve Yasama Yılı: 22/5, Esas Numarası: 8/37, Başkanlığa Geliş Tarihi: 16/01/2007.

⁵⁰³ Kabul edilmeyen 11 önergenin 7'si muhalefet, 4'ü iktidar kesimine aittir. Muhalefete ait olan 7 önergeden 4'ünün konusu, iktidar kesiminden gelen 4 önergeyle örtüşmekte olup bu konular hakkında her iki kesimden gelen toplamda 8 önergenin tamamı reddedilmiştir.

yarısından fazlası hükümsüzdür. İşleme alınan önergelerin %81'i muhalefete ait olmasına karşın kabul edilen önergelerin %67'si iktidara aittir.

Tablo 19. 23'üncü Yasama Dönemi Genel Görüşme Önergeleri

	İşleme Alınan		Kabul Edilen		Kabul Edilmeyen		Dönem Sona Erdiğinden Hükümsüz Sayılan	
	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde
Adalet ve Kalkınma Partisi	1	3,85%					1	4,17%
Cumhuriyet Halk Partisi	9	34,62%			1	100,00%	8	33,33%
Demokratik Toplum Partisi	1	3,85%					1	4,17%
Milliyetçi Hareket Partisi	14	53,85%					14	58,33%
Hükümet	1	3,85%	1	100,00%				
Genel Toplam	26		1		1		24	

23'üncü Yasama Döneminde muhalefetin işleme alınan genel görüşme önergesi sayısı 22'nci Yasama Dönemine kıyasen azalmış olup 22'nci Yasama Döneminde muhalefetten 30 önerge, 23'üncü Yasama Döneminde ise 24 önerge gelmiştir. Ancak 23'üncü Yasama Döneminde muhalefetin önergelerinde sayıca düşüş olsa da oranca yükseliş vardır; nitekim 22'nci Yasama Döneminde işleme alınan önergelerin %81'i muhalefete ait iken 23'üncü Yasama Döneminde işleme alınan önergelerin %92'si muhalefete aittir. Bu yasama döneminde kabul edilen ve edilmeyen önerge sayısında da düşüş olduğu gözlenmektedir⁵⁰⁴ çünkü dönem sona erdiğinden hükümsüz sayılan önerge sayısı, neredeyse işleme alınan önerge sayısına erişmiştir; daha açık bir anlatımla, işleme alınan 26 önergenin 24'ü hükümsüz sayılmıştır. Hükümsüz sayılan önergelerin ise 23'ü muhalefete ait olup bu sayı, hükümsüz sayılan önergelerin %96'sının muhalefetin önergesi olduğu anlamına gelmektedir.

⁵⁰⁴ 23'üncü Yasama Döneminde kabul edilen 1 önerge iktidar kesimine, kabul edilmeyen 1 önerge muhalefet kesimine ait olup iktidar kesimine ait olan önerge II. Erdoğan Hükümeti; muhalefet kesimine ait olan önerge ise CHP grubu tarafından verilmiştir. Bu önergeler şunlardır: Hükümet adına Başbakan Recep Tayyip Erdoğan'ın, demokratik açılım konusunda Anayasa'nın 98'inci, İçtüzüğü'nün 102'nci ve 103'üncü maddeleri uyarınca bir genel görüşme açılmasına ilişkin önergesi, Dönemi ve Yasama Yılı: 23/4, Esas Numarası: 8/11, Başkanlığa Geliş Tarihi: 03/11/2009; CHP Grubu adına Grup Başkanvekilleri Ankara Milletvekili Hakkı Suha Okay, İstanbul Milletvekili Kemal Kılıçdaroğlu ve İzmir Milletvekili Kemal Anadol'un, Türk Silahlı Kuvvetlerinin Kuzey Irak Operasyonu konusunda Anayasa'nın 98'inci, İçtüzüğü'nün 102'nci ve 103'üncü maddeleri uyarınca bir genel görüşme açılmasına ilişkin önergesi, Dönemi ve Yasama Yılı: 23/2, Esas Numarası: 8/4, Başkanlığa Geliş Tarihi: 07/03/2008.

Tablo 20. 24'üncü Yasama Dönemi Genel Görüşme Önergeleri

	İşleme Alınan		Kabul Edilen		Kabul Edilmeyen		Dönem Sona Erdiğinden Hükümsüz Sayılan	
	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde
Adalet ve Kalkınma Partisi	1	1,18%	1	25,00%				
Barış ve Demokrasi Partisi	1	1,18%	1	25,00%				
Cumhuriyet Halk Partisi	51	60,00%	1	25,00%	1	100,00%	49	61,25%
Halkların Demokratik Partisi	4	4,71%					4	5,00%
Milliyetçi Hareket Partisi	28	32,94%	1	25,00%			27	33,75%
Genel Toplam	85		4		1		80	

24'üncü Yasama Döneminde işleme alınan genel görüşme önergelerin %99'u muhalefete aittir ve muhalefetin önergelerinin neredeyse tamamı dönem sona erdiğinden hükümsüz sayılmıştır. Bu yasama döneminde muhalefetin verdiği önerge sayısı, 22'nci Yasama Döneminde muhalefetin verdiği önerge sayısının üç katına yaklaşmış; 23'üncü Yasama Döneminde muhalefetin verdiği önerge sayısının ise üç katını aşmıştır. 24'üncü Yasama Döneminde kabul edilen önerge sayısı önceki yasama dönemlerinin her birinde kabul edilen önerge sayısını geride bırakırken kabul edilmeyen önerge sayısı ise 23'üncü Yasama Dönemine koşutlukla 1 olup bu önerge yine muhalefetindir.⁵⁰⁵

⁵⁰⁵ 24'üncü Yasama Döneminde kabul edilen 4 önergenin 3'ü muhalefet kesimine 1'i iktidar kesimine ait olup dönemin muhalefet partileri grupları adına önerge vermişken iktidar partisnin önergesi grubu adına verilmemiştir; kabul edilmeyen 1 önerge ise muhalefet partilerinden CHP grubu adına verilmiştir. Bu önergeler şunlardır: BDP Grubu adına Grup Başkanvekilleri İğdır Milletvekili Pervin Buldan ve Şırnak Milletvekili Hasip Kaplan'ın, Kürt sorunu konusunda bir genel görüşme açılmasına ilişkin önergesi, Dönemi ve Yasama Yılı: 24/2, Esas Numarası: 8/1, Başkanlığa Geliş Tarihi: 20/10/2011; CHP Grubu adına Grup Başkanvekilleri Yalova Milletvekili Muharrem İnce, Ankara Milletvekili Emine Ülker Tarhan ve İstanbul Milletvekili Mehmet Akif Hamzaçebi'nin, terör olaylarında yaşanan artış ve terörle mücadele konusunda bir genel görüşme açılmasına ilişkin önergesi, Dönemi ve Yasama Yılı: 24/2, Esas Numarası: 8/2, Başkanlığa Geliş Tarihi: 20/10/2011; Giresun Milletvekili Nurettin Canikli ve 22 Milletvekilinin, terör olaylarında yaşanan artış ve terörle mücadele konusunda bir genel görüşme açılmasına ilişkin önergesi, Dönemi ve Yasama Yılı: 24/2, Esas Numarası: 8/3, Başkanlığa Geliş Tarihi: 20/10/2011; MHP Grubu adına Grup Başkanvekilleri Mersin Milletvekili Mehmet Şandır ve İzmir Milletvekili Oktay Vural'ın, terör olaylarında yaşanan artış ve terörle mücadele konusunda bir genel görüşme açılmasına ilişkin önergesi, Dönemi ve Yasama Yılı: 24/2, Esas Numarası: 8/4, Başkanlığa Geliş Tarihi: 20/10/2011; CHP Grubu adına Grup Başkanvekilleri İstanbul Milletvekili Mehmet Akif Hamzaçebi, Sinop Milletvekili Engin Altay ve Yalova Milletvekili Muharrem İnce'nin, bazı eski bakanlar hakkında hazırlanan fezlekelerin TBMM'ye intikaline ve Milletvekillerinin bilgisine sunulmasına ilişkin işlemler konusunda bir genel görüşme açılmasına ilişkin önergesi, Dönemi ve Yasama Yılı: 24/4, Esas Numarası: 8/11, Başkanlığa Geliş Tarihi: 13/03/2014. Kabul edilen önergeler bakımından dikkat çekici husus, önergelerin konularının örtüştüğü ve 24'üncü Yasama Döneminin 2'nci Yasama Yılı'nın ilk 4 önergesi olduğudur ki 20/10/2011 tarihinde Başkanlığa gelen önergelerin tümü yine aynı tarihte Genel Kurulda okutulmuştur. Bu önergeler, 19/10/2011 tarihinde gerçekleşen terör saldırısından hemen sonra verilmiştir. Bkz. **BBC News Türkçe**, "Yüksekova ve Çukurca'da büyük baskın: 26 ölü", 19 Ekim 2011, https://www.bbc.com/turkce/haberler/2011/10/111019_turkey_raid_2 (12 Nisan 2023).

Tablo 21. 25'inci Yasama Dönemi Genel Görüşme Önergeleri

	İşleme Alınan		Dönem Sona Erdiğinden Hükümsüz Sayılan	
	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde
Cumhuriyet Halk Partisi	2	40,00%	2	40,00%
Halkların Demokratik Partisi	1	20,00%	1	20,00%
Milliyetçi Hareket Partisi	2	40,00%	2	40,00%
Genel Toplam	5		5	

25'inci Yasama Döneminde işleme alınan 5 genel görüşme önergesinin hepsi muhalefete ait olup yine bu önergelerin hepsi dönem sona erdiğinden hükümsüz sayılmıştır. Yaklaşık üç ay süren bu yasama döneminde muhalefet, önergeler kabul edilse dahi diğer yasama dönemlerine kıyasen oldukça kısa olan bu yasama döneminde görüşme açılmaması olasılığını öngörebilir olmasına karşın önerge vermeyi bir muhalefet aracı olarak kullanmayı sürdürmüştür.⁵⁰⁶

⁵⁰⁶ 25'inci Yasama Döneminde verilen 5 önergenin 4'ü toplumsal sorunlarla bağdaştırılabilirken 1'i dönemin siyasal koşullarıyla bağışık terör saldırıları hakkındadır. Bu önergeler şunlardır: CHP Grubu adına Grup Başkanvekili Manisa Milletvekili Özgür Özel'in, mevsimlik tarım işçilerinin ulaşım, barınma, sağlık ve güvenlik ile ilgili sorunları konusunda bir genel görüşme açılmasına ilişkin önergesi, Dönemi ve Yasama Yılı: 25/1, Esas Numarası: 8/1, Başkanlığa Geliş Tarihi: 08/07/2015; MHP Grubu adına Grup Başkanvekili İzmir Milletvekili Oktay Vural'ın, iş sağlığı ve güvenliği alanındaki temel noksanlıkların giderilmesi konusunda bir genel görüşme açılmasına ilişkin önergesi, Dönemi ve Yasama Yılı: 25/1, Esas Numarası: 8/, Başkanlığa Geliş Tarihi: 09/07/2015; MHP Grubu adına Grup Başkanvekili İzmir Milletvekili Oktay Vural'ın, mevsimlik tarım işçilerinin ulaşım, barınma, sağlık ve güvenlik ile ilgili sorunları konusunda bir genel görüşme açılmasına ilişkin önergesi, Dönemi ve Yasama Yılı: 25/1, Esas Numarası: 8/, Başkanlığa Geliş Tarihi: 09/07/2015; HDP Grubu adına Grup Başkanvekilleri Diyarbakır Milletvekili İdris Baluken ve İstanbul Milletvekili Pervin Buldan'ın, IŞİD in yurt içinde ve dışında yaptığı terör eylemleri konusunda bir genel görüşme açılmasına ilişkin önergesi, Dönemi ve Yasama Yılı: 25/1, Esas Numarası: 8/, Başkanlığa Geliş Tarihi: 24/07/2015; İstanbul Milletvekili Mahmut Tanal ve 31 Milletvekilinin, yabancı ülke vatandaşları işçilerin sayılarının artması sebebiyle doğan sorunlar konusunda bir genel görüşme açılmasına ilişkin önergesi, Dönemi ve Yasama Yılı: 25/1, Esas Numarası: 8/, Başkanlığa Geliş Tarihi: 31/07/2015.

Tablo 22. 26'ncı Yasama Dönemi Genel Görüşme Önergeleri

	İşleme Alınan		Dönem Sona Erdiğinden Hükümsüz Sayılan	
	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde
Cumhuriyet Halk Partisi	21	61,76%	21	61,76%
Halkların Demokratik Partisi	7	20,59%	7	20,59%
Milliyetçi Hareket Partisi	6	17,65%	6	17,65%
Genel Toplam	34		34	

26'ncı Yasama Döneminde işleme alınan genel görüşme önergesinin sayısında, 24'üncü Yasama Dönemine kıyasen çarpıcı bir düşüş olduğu görülmekle birlikte bu yasama döneminde -25'inci Yasama Dönemi, kısalığı nedeniyle hariç tutulursa- önceki yasama dönemlerinden farklı olarak tüm önergelerin dönem sona erdiğinden hükümsüz sayılması dikkat çekmektedir. Bu yasama döneminde işleme alınan önergelerin tamamı muhalefete aittir.⁵⁰⁷

⁵⁰⁷ 26'ncı Yasama Döneminde verilen önergelere bakıldığında, muhalefetin, hem ulusal hem de uluslararası boyuttaki sorunları parlamento gündemine taşımak istediği görülmektedir. Bu önergelerden ikisi ise 13 Mayıs 2014'te Manisa/Soma'daki bir maden ocağında çıkan yangın sonucu meydana gelen ve kamuoyunda "Soma Maden Faciası" olarak bilinen iş ve madencilik cinayeti (-kayıtlara geçen nitelemeyle- kazası) sonrasında kurulan Meclis araştırması komisyonunun oluşturduğu Manisa'nın Soma İlçesinde, Başta 13 Mayıs 2014 Tarihinde Olmak Üzere Meydana Gelen Maden Kazalarının Araştırılarak Bu Sektörde Alınması Gereken İş Sağlığı ve İş Güvenliği Tedbirlerinin Belirlenmesi Amacıyla Kurulan Meclis Araştırması Komisyonu Raporu (Dönemi ve Yasama Yılı: 24/5, Sıra Sayısı: 680) hakkında genel görüşme açılması istemine ilişkindir. Bu önergeler şunlardır: CHP Grubu adına Grup Başkanvekilli Manisa Milletvekili Özgür Özel'in, 24'üncü Yasama Dönemi 680 Sıra Sayılı Araştırma Komisyonu Raporu konusunda bir genel görüşme açılmasına ilişkin önergesi, Dönemi ve Yasama Yılı: 26/1, Esas Numarası: 8/3, Başkanlığa Geliş Tarihi: 03/12/2015; MHP Grubu adına Grup Başkanvekilleri İzmir Milletvekili Oktay Vural ve Manisa Milletvekili Erkan Akçay'ın, 24'üncü Yasama Dönemi 680 Sıra Sayılı Araştırma Komisyonu Raporu konusunda bir genel görüşme açılmasına ilişkin önergesi, Dönemi ve Yasama Yılı: 25/1, Esas Numarası: 8/5, Başkanlığa Geliş Tarihi: 30/12/2015. Bu iki önerge şunu imlemektedir ki denetim araçlarının her biri, denetim mekanizması denilen bütünün parçalarıdır. Nitekim bu önergeler, işletimi kesintiye uğramış bir başka denetim aracını yeniden işletilemeye yöneliktir. Anılan önergelere konu olan 680 sıra sayılı rapor -her iki önergenin de içeriğinden anlaşılacağı üzere- Genel Kurulda görüşülmemiştir ve bu nedenle -önemine binaen- raporun görüşülmesi amacıyla muhalif parlamenterlerce genel görüşme istemli önerge verildiği anlaşılmaktadır. Başka bir deyişle, kamuoyunda etki bırakarak uzunca bir süre toplumsal hafızada yankılanan "Soma Maden Faciası" hakkındaki komisyon raporu, tamamlanmasına karşın Genel Kurulda görüşülmediğinden hükümsüz kalmış ve dolayısıyla Meclis araştırmasından beklenen yarar elde edilememiştir ki muhalif parlamenterler de buna dikkat çekerek raporun yeniden parlamento gündemine girebilmesi amacıyla rapor için genel görüşme açılmasını talep etmiştir.

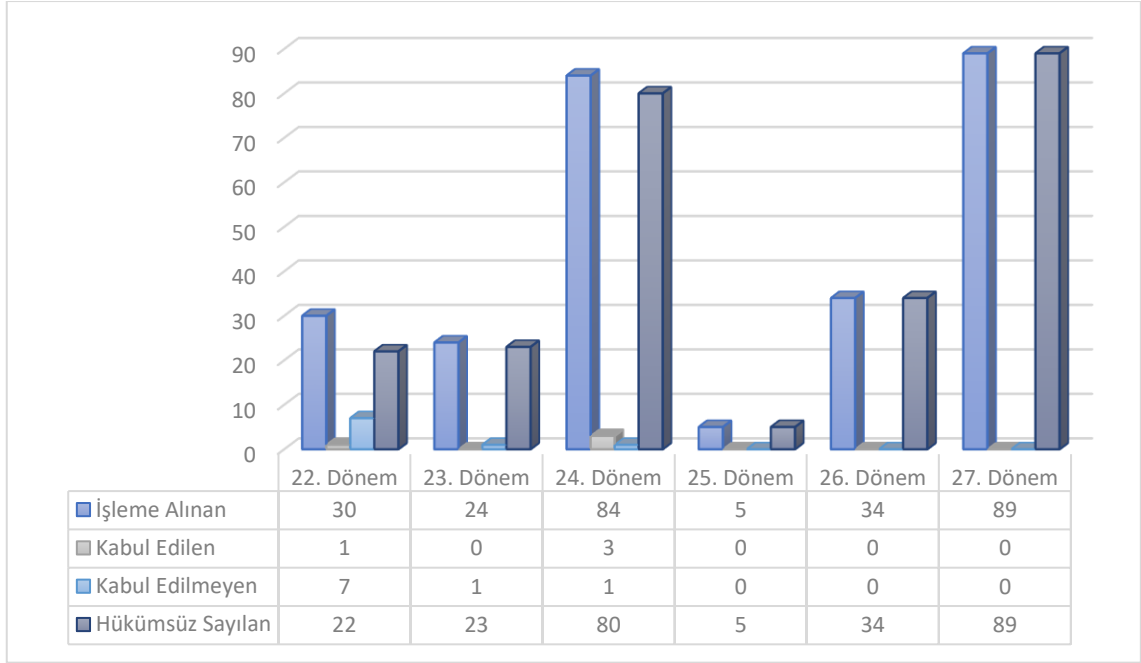
Tablo 23. 27'nci Yasama Dönemi Genel Görüşme Önergeleri

	İşleme Alınan		Gündemde Bulunan		Gündeme Girmeyi Bekleyen	
	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde
Cumhuriyet Halk Partisi	35	56,45%	34	55,74%	1	100,00%
Halkların Demokratik Partisi	21	33,87%	21	34,43%		
İYİ Parti	6	9,68%	6	9,84%		
Genel Toplam	62		61		1	

27'nci Yasama Döneminde işleme alınan genel görüşme önergelerinin tamamı muhalefete ait olup yaklaşık olarak 5'inci Yasama Yılı bitmek üzereyken⁵⁰⁸ dahi bunların -gündeme girmeyi bekleyen 1'i hariç- yine tamamı gündemde(beklemekte)dir; demek oluyor ki önergeler, genel görüşme açılmasının kabul edilip edilmemesi yönünden henüz Genel Kurulda görüşülmemiştir. Bu da, 27'nci Yasama Döneminde de, 26'ncı Yasama Dönemine benzer şekilde önergelerin tamamının veya tamamına yakınının dönem sona erdiğinden hükümsüz sayılacağına işaret etmektedir. Önergelerin dönem sona erdiğinden hükümsüz sayılması sorunu yalnız 26'ncı Yasama Döneminde değil daha önceki yasama dönemlerinde de -her ne kadar az sayıda kabul edilen veya edilmeyen önergeler olmuşsa da- mevcuttur; nitekim önergelerin çoğunluğu hükümsüz sayılmıştır.

⁵⁰⁸ 27'nci Yasama Dönemine ait veriler, 21/06/2022 tarihine kadar işleme alınmış olan önergeleri kapsamakta olup 6'ncı Yasama Yılı'nın sonunda işleme alınan önerge sayısı 89'a (CHP: 46, HDP: 29, İYİ Parti: 14) yükselmiş ve bunların tamamı dönem sona erdiğinden hükümsüz sayılmıştır.

Grafik 4. 22'nci-27'nci Yasama Dönemlerinde Muhalefetin Genel Görüşme Önergesi Eylemliliğinin Etkililiği

22'nci-27'nci Yasama Dönemlerinin genel görünümü göstermektedir ki muhalefetin genel görüşme önergesi eylemliliği yükselen bir eğri takip etmekteyse de bu önergelerin ya tamamı ya da tamamına yakını dönem sona erdiğinden hükümsüz sayılmıştır.⁵⁰⁹ Bu durum, önergelerinin çoğunun Genel Kurulda görüşülemediğine işaret etmektedir.

Sonuç olarak; muhalefetin genel görüşme aracını kullanmadaki eylemliliği önerge vermek suretiyle etkin olarak sürdürülmüşse de önergelerin çoğunluğunun dönem sona erdiğinden hükümsüz kalması, bu araçla gerçekleştirilecek denetimin, parlamento gündeminde yeterli süreyi bulamadığını ve bu doğrultuda etkisizleştirildiğini göstermektedir.

IV. GENSORU

Gensoru, 1982 Anayasası'nın öngördüğü denetim mekanizmasında güvensizlik önergesiyle iç içe geçmiş bir denetim aracı olarak düzenlendiğinden beklenildiği üzere

⁵⁰⁹ 27'nci Yasama Döneminin 5'inci Yasama Yılı sonuna doğru muhalefetin işleme alınan 62 genel görüşme önergesi varken bu sayı 6'nci Yasama Yılı sonunda 89'a ulaşmasına karşın önergelerin tamamı dönem sona erdiğinden hükümsüz sayılmıştır.

muhafeletin başvuracağı bir araç olmaktadır. Nitekim uygulamaya bakıldığında görülmektedir ki 22'nci-26'ncı Yasama Dönemlerinde verilen gensoru önergelerinin tamamı muhafelete aittir.

Tablo 24. 22'nci Yasama Dönemi Gensoru Önergeleri

	İşleme Alınan		Kabul Edilmeyen	
	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde
Anavatan Partisi	2	25,00%	2	25,00%
Cumhuriyet Halk Partisi	6	75,00%	6	75,00%
Genel Toplam	8		8	

22'nci Yasama Döneminde muhafelet tarafından verilir işleme alınan 8 gensoru önergesinin hiçbirini kabul edilmemiştir.

Tablo 25. 23'üncü Yasama Dönemi Gensoru Önergeleri

	İşleme Alınan		Kabul Edilmeyen		Diğer	
	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde
Barış ve Demokrasi Partisi	1	7,69%	1	8,33%		
Cumhuriyet Halk Partisi	8	61,54%	7	58,33%	1	100,00%
Demokratik Toplum Partisi	1	7,69%	1	8,33%		
Milliyetçi Hareket Partisi	3	23,08%	3	25,00%		
Genel Toplam	13		12		1	

23'üncü Yasama Döneminde muhafelet tarafından verilir işleme alınan gensoru önergesi sayısı 13'e yükselmişse de yine bu yasama döneminde de kabul edilmiş bir önerge bulunmamaktadır.

Tablo 26. 24'üncü Yasama Dönemi Gensoru Önergeleri

	İşleme Alınan		Kabul Edilmeyen		Diğer	
	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde
Barış ve Demokrasi Partisi	4	7,27%	2	5,13%	2	12,50%
Cumhuriyet Halk Partisi	23	41,82%	18	46,15%	5	31,25%
Halkların Demokratik Partisi	9	16,36%	6	15,38%	3	18,75%
Milliyetçi Hareket Partisi	16	29,09%	11	28,21%	5	31,25%
Bağımsız - Barış ve Demokrasi Partisi - Halkların Demokratik Partisi	3	5,45%	2	5,13%	1	6,25%
Genel Toplam	55		39		16	

24'üncü Yasama Döneminde muhalefet tarafından verilip işleme alınan gensoru önergesi sayısı çarpıcı biçimde yükselerek 22'nci Yasama Döneminde işleme alınan önerge sayısının altı buçuk katını, 23'üncü Yasama Döneminde işleme alınan önerge sayısının ise dört katını aşmıştır. Önergelerin hiçbirisi -önceki yasama dönemlerinde olduğu gibi- kabul edilmemiştir.

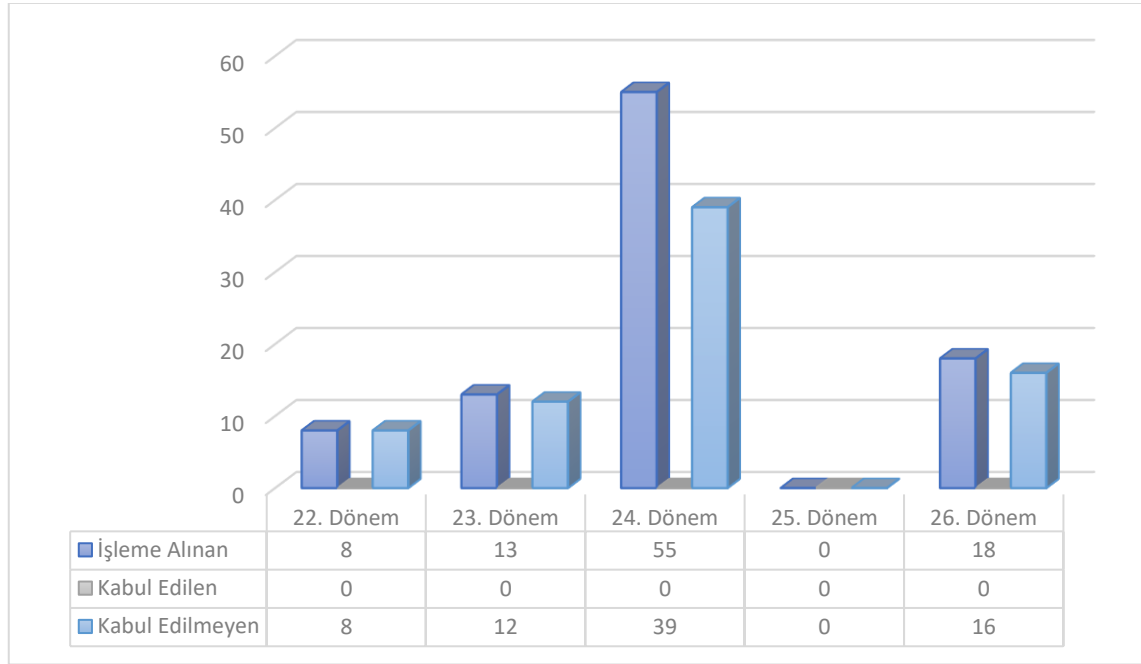
25'inci Yasama Döneminde yaklaşık üç ay süreyle “seçim hükûmeti” görevde kalmış olduğu akılda tutulduğunda buna istinaden bu yasama döneminde gensoru önergesi verilmemiş olması beklenebilirdir ki nitekim 25'inci Yasama Döneminde işleme alınan önerge bulunmamaktadır.

Tablo 27. 26'ncı Yasama Dönemi Gensoru Önergeleri

	İşleme Alınan		Kabul Edilmeyen		Diğer	
	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde
Cumhuriyet Halk Partisi	6	33,33%	6	37,50%		
Halkların Demokratik Partisi	12	66,67%	10	62,50%	2	100,00%
Genel Toplam	18		16		2	

26'ncı Yasama Döneminde -ki gensoru önergesi verilebilen son yasama dönemi olmuştur- muhalefet tarafından verilir işleme alınan gensoru önergesi sayısı, her ne kadar 22'nci ve 23'üncü Yasama Dönemlerinde işleme alınan önerge sayısını geçmişse de 24'üncü Yasama Döneminde işleme alınan önerge sayısının 3'te 1'ine gerilemiştir.

Grafik 5. 22'nci-26'ncı Yasama Dönemlerinde Muhalefetin Gensoru Önergesi Eylemliliğinin Etkililiği

22'nci-26'ncı Yasama Dönemleri arasında muhalefet, iktidarın sahip olduğu parlamento çoğunluğu karşısında gensoru aracını işletemeyebileceğini öngörebiliyor olsa dahi -25'inci Yasama Döneminde “seçim hükûmeti” görüldüğünden bu yasama dönemi ayrı tutulduğunda- önerge verilmesinin sürdürülmesindeki kesintisizlik, muhalefetin bu aracı bir muhalefet aracına dönüştürdüğü yönündeki düşüncüyü kuvvetlendirmektedir.

Sonuç olarak; muhalefetin gensoru aracını kullanmadaki eylemliliği önerge vermek suretiyle etkin olarak sürdürülmüşse de önergelerin tamamının parlamento çoğunluğuyla -olasıdır ki kategorik olarak- kabul edilmemesi, bu araçla gerçekleştirilecek denetimin etkisizleştirildiğine işaret etmektedir.

V. MECLİS SORUŞTURMASI

Meclis soruşturması aracının işletilebilirliği ve işlevselliği, diğer denetim araçlarından farksız olarak teoride değil pratikte ölçülebilmektedir. Bu bağlamda Meclis soruşturması aracının muhalefetçe kullanılabilmesi bakımından -soruşturma aşaması da önemli olmakla birlikte bundan ziyade- soruşturma aşamasına geçilebilmesinin pratikte olanaklı olup olmadığı önemlidir.

Teorideki durumun pratiğe yansımından beklenen, Meclis soruşturması açılmamış olsa dahi muhalefetin, iktidar erkini kullananlar hakkında soruşturma istemi önergesi vererek iktidara sahip olanların erki kötüye kullandıkları savını kamuoyu önünde berraklaştırması ve böylece muhalefet ediminde bulunmasıdır.

Nitekim 22'nci-24'üncü Yasama Dönemleri arasında soruşturma açılmasının kabul edilmediği tüm önergeler muhalefete aittir ve bu önergeler 22'nci-24'üncü Yasama Dönemlerinde verilen önergelerin neredeyse tamamını oluşturmaktadır.

Tablo 28. 22'nci-24'üncü Yasama Dönemleri Meclis Soruşturması Önergeleri

Sıra	Yasama Dönemi	İlk İmza Sahibi	Seçim Bölgesi	Partisi	Durum
1	22	Mustafa Özyürek	Mersin	Cumhuriyet Halk Partisi	Meclis Soruşturması Açılması Kabul Edilmedi
2	22	Oğuz Oyan	İzmir	Cumhuriyet Halk Partisi	Meclis Soruşturması Açılması Kabul Edilmedi
3	22	Hüseyin Besli	İstanbul	Adalet ve Kalkınma Partisi	Meclis Soruşturması Açılması Kabul Edildi
4	22	Hüseyin Besli	İstanbul	Adalet ve Kalkınma Partisi	Meclis Soruşturması Açılması Kabul Edildi
5	22	Hüseyin Besli	İstanbul	Adalet ve Kalkınma Partisi	Meclis Soruşturması Açılması Kabul Edildi
6	22	Ahmet Haluk Koç	Samsun	Cumhuriyet Halk Partisi	Meclis Soruşturması Açılması Kabul Edildi
7	22	Ahmet Haluk Koç	Samsun	Cumhuriyet Halk Partisi	Meclis Soruşturması Açılması Kabul Edildi
8	22	Ahmet Haluk Koç	Samsun	Cumhuriyet Halk Partisi	Meclis Soruşturması Açılması Kabul Edildi
9	22	Ahmet Haluk Koç	Samsun	Cumhuriyet Halk Partisi	Meclis Soruşturması Açılması Kabul Edildi
10	22	Hüseyin Besli	İstanbul	Adalet ve Kalkınma Partisi	İşlemden Kaldırıldı
11	22	Algan Hacaloğlu	İstanbul	Cumhuriyet Halk Partisi	Meclis Soruşturması Açılması Kabul Edilmedi

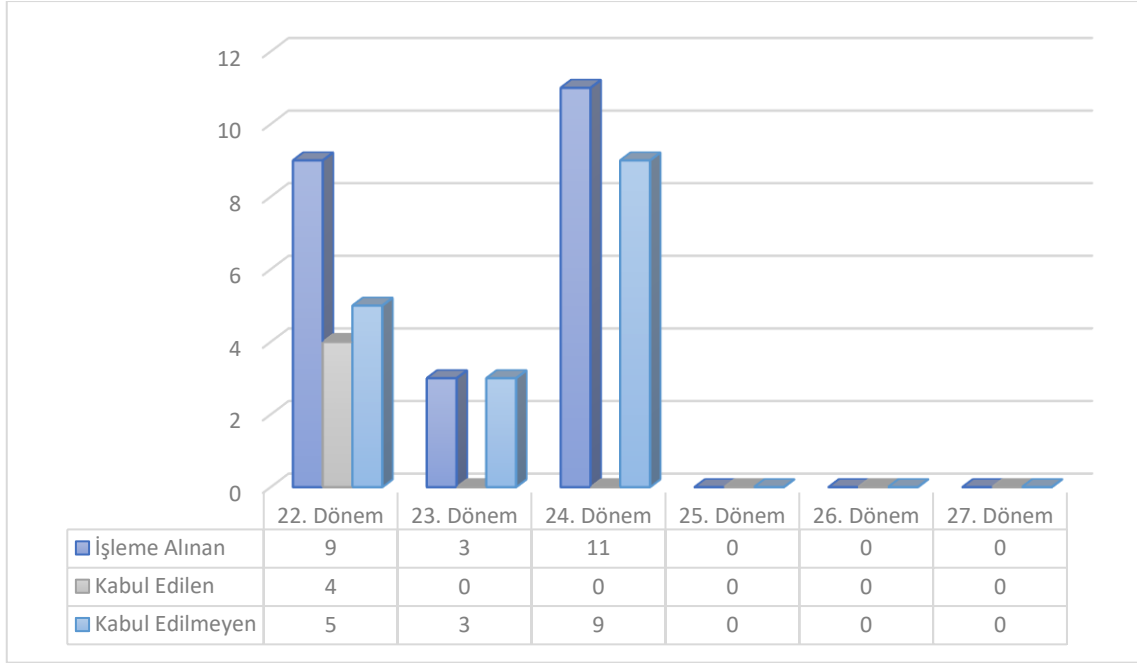
Sıra	Yasama Dönemi	İlk İmza Sahibi	Seçim Bölgesi	Partisi	Durum
12	22	Kemal Kılıçdaroğlu	İstanbul	Cumhuriyet Halk Partisi	Meclis Soruşturması Açılması Kabul Edilmedi
13	22	Deniz Baykal	Antalya	Cumhuriyet Halk Partisi	Meclis Soruşturması Açılması Kabul Edilmedi
14	23	Yılmaz Ateş	Ankara	Cumhuriyet Halk Partisi	Meclis Soruşturması Açılması Kabul Edilmedi
15	23	Kemal Kılıçdaroğlu	İstanbul	Cumhuriyet Halk Partisi	Meclis Soruşturması Açılması Kabul Edilmedi
16	23	Mehmet Sevigen	İstanbul	Cumhuriyet Halk Partisi	Meclis Soruşturması Açılması Kabul Edilmedi
17	24	Bülent Tezcan	Aydın	Cumhuriyet Halk Partisi	Meclis Soruşturması Açılması Kabul Edilmedi
18	24	Ahmet Toptaş	Afyonkarahisar	Cumhuriyet Halk Partisi	Meclis Soruşturması Açılması Kabul Edilmedi
19	24	Ali Özgündüz	İstanbul	Cumhuriyet Halk Partisi	Meclis Soruşturması Açılması Kabul Edilmedi
20	24	Ali Özgündüz	İstanbul	Cumhuriyet Halk Partisi	Meclis Soruşturması Açılması Kabul Edilmedi
21	24	Ali Özgündüz	İstanbul	Cumhuriyet Halk Partisi	Meclis Soruşturması Açılması Kabul Edilmedi
22	24	Ali Özgündüz	İstanbul	Cumhuriyet Halk Partisi	Meclis Soruşturması Açılması Kabul Edilmedi
23	24	Süreyya Sadi Bilgiç	Isparta	Adalet ve Kalkınma Partisi	İşlemden Kaldırıldı
24	24	Süreyya Sadi Bilgiç	Isparta	Adalet ve Kalkınma Partisi	Meclis Soruşturması Açılması Kabul Edildi
25	24	Muharrem İnce	Yalova	Cumhuriyet Halk Partisi	Önerge Sahibi Tarafından Geri Alındı
26	24	Muharrem İnce	Yalova	Cumhuriyet Halk Partisi	İşlemden Kaldırıldı
27	24	Aydın Ağan Ayaydın	İstanbul	Cumhuriyet Halk Partisi	Meclis Soruşturması Açılması Kabul Edilmedi
28	24	Orhan Düzgün	Tokat	Cumhuriyet Halk Partisi	Meclis Soruşturması Açılması Kabul Edilmedi
29	24	Umut Oran	İstanbul	Cumhuriyet Halk Partisi	Meclis Soruşturması Açılması Kabul Edilmedi

22'nci-24'üncü Yasama Dönemlerinde kabul edilen toplam 7 önerge, yalnız 22'nci Yasama Dönemine aittir. Bu önergelerin 4'ü muhalefet,⁵¹⁰ 3'ü iktidar⁵¹¹ kesimindeki parlamenterlerce verilmiş olup bunların tamamı daha önceki hükûmetlerin Başbakan ve bakanları hakkındadır. 22'nci-24'üncü Yasama Dönemleri boyunca yaklaşık on üç yılda ancak 7 önergenin kabul edilmesi imlemektedir ki araç, parlamento çoğunluğu karşısında işletilememektedir.

⁵¹⁰ Samsun Milletvekili Ahmet Haluk Koç ve 55 Milletvekilinin, Türkbank ihalesi sürecinde malın satımında ve değerinde fesat oluşturacak ilişki ve görüşmelere girdikleri ve bu eylemlerinin Türk Ceza Kanunu'nun 205'inci maddesine uyduğu iddiasıyla eski Başbakan A. Mesut Yılmaz ve Devlet eski Bakanı Güneş Taner hakkında bir Meclis soruşturması açılmasına ilişkin önergesi, Dönemi ve Yasama Yılı: 22/2, Esas Numarası: 9/6, Başkanlığa Geliş Tarihi: 03/12/2003; Samsun Milletvekili Ahmet Haluk Koç ve 55 Milletvekilinin, bakanlığı sırasında enerji ve doğalgaz anlaşmalarında Türkiye aleyhine anlaşma ve uygulamaların yapılmasına yol açtığı ve bu eyleminin Türk Ceza Kanunu'nun 205'inci maddesine uyduğu iddiasıyla Enerji ve Tabii Kaynaklar eski Bakanı Mustafa Cumhur Ersümer ile ayrıca bakanlıkları sırasında DSİ Genel Müdürlüğünde usulsüz uygulamalara onay verdikleri ve bu eylemlerinin Türk Ceza Kanunu'nun 230'uncu ve 366'ncı maddelerine uyduğu iddiasıyla Enerji ve Tabii Kaynaklar eski Bakanları Mustafa Cumhur Ersümer ve Zeki Çakan hakkında bir Meclis soruşturması açılmasına ilişkin önergesi, Dönemi ve Yasama Yılı: 22/2, Esas Numarası: 9/7, Başkanlığa Geliş Tarihi: 03/12/2003; Samsun Milletvekili Ahmet Haluk Koç ve 55 Milletvekilinin, bakanlığı sırasında yapılan ihalelerde usulsüzlüklerde bulunduğu ve bu ihalelerle ilgili yolsuzluk iddialarının tahkikini zamanında yaptırmayarak görevini kötüye kullandığı, aynı zamanda mal varlığında haksız bir artışa sebebiyet verdiği ve bu eylemlerinin Türk Ceza Kanunu'nun 366'ncı ve 240'ncı maddeleri ile Mal Bildiriminde Bulunulması, Rüşvet ve Yolsuzlukla Mücadele Kanununun 12'nci, 13'üncü 14'üncü ve 15'inci maddelerine uyduğu iddiasıyla Bayındırlık ve İskan eski Bakanı Koray Aydın hakkında bir Meclis Soruşturması açılmasına ilişkin önergesi, Dönemi ve Yasama Yılı: 22/2, Esas Numarası: 9/8, Başkanlığa Geliş Tarihi: 03/12/2003; Samsun Milletvekili Ahmet Haluk Koç ve 55 Milletvekilinin, Karadeniz Sahil Yolu işlerinin ihalesinde müteahhit firmaların önceden anlaşmalarının bilinmesine rağmen, fiyatları ayarlayarak ve rekabete meydan vermeyerek Devleti büyük ölçüde zarara uğrattığı ve bu eyleminin Türk Ceza Kanunu'nun 205'inci maddesine uyduğu iddiasıyla Bayındırlık ve İskan eski Bakanı Yaşar Topçu hakkında bir Meclis soruşturması açılmasına ilişkin önergesi, Dönemi ve Yasama Yılı: 22/2, Esas Numarası: 9/9, Başkanlığa Geliş Tarihi: 03/12/2003.

⁵¹¹ İstanbul Milletvekili Hüseyin Besli ve 63 Milletvekilinin, bakanlıkları sırasında ilgili kuruluşların raporlarının gereğinin yapılmasını geciktirerek ve gerekli tedbirleri zamanında almayarak görevlerini yerine getirmemek suretiyle Türkiye Halk Bankasının zarara uğramasına sebep oldukları, usulsüz işlemlerin yapılmasına imkan sağladıkları ve bu eylemlerinin Türk Ceza Kanunu'nun 230'uncu maddesinin ikinci fıkrasına uyduğu iddiasıyla Devlet eski Bakanı ve Başbakan Yardımcısı H. Hüsamettin Özkan ile Devlet eski Bakanı Recep Önal hakkında bir Meclis soruşturması açılmasına ilişkin önergesi, Dönemi ve Yasama Yılı: 22/2, Esas Numarası: 9/3, Başkanlığa Geliş Tarihi: 13/11/2003; İstanbul Milletvekili Hüseyin Besli ve 63 Milletvekilinin, doğalgaz alım anlaşmalarında Devlet alım satımına fesat karıştırdığı ve bu eyleminin Türk Ceza Kanunu'nun 205'inci maddesine uyduğu iddiasıyla Enerji ve Tabii Kaynaklar Eski Bakanı Mustafa Cumhur Ersümer ile ayrıca bakanlıkları sırasında uyguladıkları yanlış ve usulsüz enerji politikalarında ilgili kurum ve kuruluşların uyarılarını dikkate almayarak kamuyu zarara uğrattıkları ve bu suretle görevi ihmal ve görevi kötüye kullanma fiillerini işledikleri ve bu eylemlerinin Türk Ceza Kanunu'nun 230'uncu maddesinin ikinci fıkrasına ve 240'uncü maddesine uyduğu iddiasıyla Enerji ve Tabii Kaynaklar Eski Bakanları Mustafa Cumhur Ersümer ve Zeki Çakan haklarında Anayasa'nın 100'üncü ve İçtüzüğü'nün 107'nci maddeleri uyarınca bir Meclis soruşturması açılmasına ilişkin önergesi, Dönemi ve Yasama Yılı: 22/2, Esas Numarası: 9/4, Başkanlığa Geliş Tarihi: 13/11/2003; İstanbul Milletvekili Hüseyin Besli ve 58 Milletvekilinin, Türkbank ihalesi sürecinde malın satımında ve değerinde fesat oluşturacak ilişki ve görüşmelere girdikleri ve bu eylemlerinin Türk Ceza Kanunu'nun 205'inci maddesine uyduğu iddiasıyla eski Başbakan A. Mesut Yılmaz ve Devlet eski Bakanı Güneş Taner hakkında bir Meclis soruşturması açılmasına ilişkin önergesi, Dönemi ve Yasama Yılı: 22/2, Esas Numarası : 9/5, Başkanlığa Geliş Tarihi: 19/11/2003.

Grafik 6. 22’nci-27’nci Yasama Dönemlerinde Muhalefetin Meclis Soruşturması Önergesi Eylemliliğinin Etkililiği

22’nci-24’üncü Yasama Dönemleri arasında muhalefet, iktidarın sahip olduğu parlamento çoğunluğu karşısında Meclis soruşturması aracını işletemeyebileceğini öngörebiliyor olsa dahi önerge verilmesinin sürdürülmesindeki kesintisizlik, muhalefetin bu aracı bir muhalefet aracına dönüştürdüğü yönünde bir düşüncenin belirmesine olanak sağlasa da 25’inci ve 26’ncı Yasama Dönemlerinde işleme alınmış soruşturma önergesine rastlanmaması, beliren bu düşüncüyü zayıflatmamakla beraber kesintiye uğratmaktadır. 25’inci Yasama Döneminde “*seçim hükûmeti*” görüldüğünden bu yasama dönemi ayrı tutulsa da diğer denetim araçlarına başvurunun yüksek olduğu 26’ncı Yasama Döneminde soruşturma önergesi bulunmadığı kaydedilmelidir. 27’nci Yasama Dönemi ise ayrıca değerlendirilmelidir çünkü bu yasama döneminde soruşturma önergesi verilmesi, yalnız teoride olanaklı bir hâl almıştır. Nitekim 2017 Anayasa değişikliği sonrasında -yukarıda incelenen- Meclis soruşturmasına ilişkin hükümler, *prima facie*, işletilebilir bir soruşturma aracına işaret etse de aranılan nisaplar göz önünde tutulduğunda pratikte bu aracın işletilemez kılındığı anlaşılmaktadır.

Sonuç olarak; muhalefetin Meclis soruşturması aracını kullanmadaki eylemliliği önerge vermek suretiyle 22’nci-24’üncü Yasama Dönemleri arasında etkin olarak sürdürülmüşse de 2017 Anayasa değişikliğinden sonra soruşturma önergesi vermenin

pratikte olanaksızlaşması, bu araçla gerçekleştirilecek denetimin ortadan kaldırıldığını imlemektedir.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Muhalefet olgusu, iktidar olgusunun kendini gösterdiği her yerde karşılaşılabilen bir karşıtlık/zıtlık durumu olup çeşitli dinamiklerin bu durumu şekillendirmesiyle farklı bağlamlarda belirebilmektedir. İktidar ve muhalefet var olmaları bakımından eş zamanlı, görünmeleri bakımından ise eş zamanlı yahut ardışık ve dolayısıyla etkileşimli olgular olduğundan⁵¹² bu çıkarım iktidar olgusu için de geçerlidir. Siyasal düzlemdeki yöneten-yönetilen ilişkileri iktidarın ve muhalefetin siyasal olanını geçerli kılmaktadır ki bu da, siyasal iktidarın karşısında siyasal muhalefeti konumlandırmaktadır. Siyasal muhalefet, her ne kadar keskin sınırlarla tamamen ayrılamaz bir bütünlükte olsa da onu incelemeyi kolaylaştırıcı bir yöntemle belli ölçütlere göre alt ayrımlara ayrılabilir. Bu doğrultuda anayasallık, yapısalılık ve parlamenterlik ölçütlerine dayanılarak tanımlanan üç alt ayrımda siyasal muhalefeti incelemek mümkündür.

Bu alt ayrımlardan çalışmanın esas konusu olan parlamenter muhalefete geçmeden önce muhalefetin neden anayasa hukukunun alanında bulunduğu özlü olarak değinmek önemlidir. Anayasalcılığın telosu, sınırlandırılmış (siyasal) iktidardır. İktidarın sınırlandırılması, ancak başka bir erkin varlığına istinaden bu erkin onu dengeleme ve denetlemesiyle mümkün olabilecektir. Bunu yerine getirecek mekanizmayı oluşturan araçlar ise işlerlik ve işlevsellikleri derecesinde anayasalcılığın telosuna hizmet edebilecektir. O hâlde bu mekanizma kim tarafından işler ve işlevsel kılınarak kullanılacaktır? Aslında tarihin akışı içinde yürütme karşısında yasamanın varlık göstermesiyle bu mekanizmanın kim tarafından işler ve işlevsel kılınacağı billurlaşmıştır. Yasamanın varlığıyla artık, iktidar erkini elinde tutan yürütme karşısında yeni bir erk sahibi ortaya çıkmıştır ki bu erkin cisimleştiği parlamento, temelde bir muhalefet erki/organı şeklinde belirmiştir. Yasama-yürütme ilişkisinin siyasal düzlemdeki deviniminde parlamento, zamanla yekûn olarak/kül hâlinde muhalefet erki/organı olma yetisini önemli ölçüde kaybetmiş ve yerini, parlamentonun çokluk kanadı karşısındaki azlık kanadına bırakmıştır. Artık azlık kanadı, çokluk kanadının sınırlandırılmaz yükseliş isteğini sınırlandırarak anayasal seyir irtifasındaki dengeyi gözetip denetimi

⁵¹² İktidar olgusunun varlığıyla birlikte muhalefet olgusunun varlığı da ortaya çıkmaktadır ancak muhalefet, her hâlükârda iktidarla eş zamanlı olarak görünür olmayabilir; muhalefetin, iktidarı izleyerek onun ardından görünür olması da, onunla eş zamanlı olarak görünür olması kadar doğasına uygundur.

sağlamayı sürdürecektir. Azlık kanadının adı, muhalefettir. William Pitt'in özdeyişinden bilinir ki, sınırsız iktidar, ona sahip olanların akıllarını yozlaştırır.⁵¹³ Parlamantonun sayıca çoğunluğunu elinde bulunduran iktidar, bunun verdiği sınırsızlık arzusunun güdülemesi sonucunda bu yozlaşmayla tanışarak güç zehirlenmesinin biricik panzehri olan muhalefetin varlığını tehdit görüp onu tamamen etkisiz bırakmaya dahi varabilecektir. Muhalefetin varlığı anayasalcılığın telosunu somut duruma getirdiğinden iktidarın sınırlanması amacının sonuca ulaşmasında muhalefetin etkili eylemliliğine gereksinim duyulacaktır. Muhalefet etmek, bir anayasalcılık pratiğidir. Muhalefet, iktidarın sınırsızlık arzusunun karşısında anayasalcılığın telosunu yarıştırmak bu yarışmada galip gelmeyi hedeflemektedir. Bu nedenle, en az iktidar kadar muhalefetin de anayasa hukukunun alanında bulunduğu kuşkusuzdur.

Bu değiniden sonra çalışmanın esas konusu olan parlamenter muhalefete dönülebilir. Parlamenter muhalefetin hareket alanının belirleyicisi, parlamenterlik ölçütüdür. Parlamenter sıfatıyla bağlaşıp bir muhalefet biçimini tasvir eden parlamenterlik ölçütü, yalnız parlamento mekânında değil parlamenter sıfatıyla gelen hak, yetki, görev ve sorumluluk dördlüsünün gerektirdiklerinin yerine getirilebildiği her mekânda parlamenter muhalefete edimsellik kazandırmaktadır. Bunun sonucu olarak parlamenter muhalefet edimi, hâkim düşüncüyü karşısına alacak her muhalif düşüncenin ifade edilebilme çeşitliliğine koşut bir çeşitlilikte ortaya çıkacaktır. Ancak bu muhalefet edimi, diğer siyasal muhalefet biçimlerinin kapsadığı söylem ve eylemlerden, edimin öznesinin parlamenter sıfatını taşıyor oluşuyla ayrılmaktadır. Başka bir deyişle, bireysel veya kolektif olarak parlamenterlerce yerine getirilen muhalif edimlerin tümü, parlamenterlik ölçütüne dayanılarak gerçekleştirildiğinden parlamenter muhalefetin kapsamını oluşturmaktadır.

Taşıdığı sıfatın işlevini “konuşmak” anlamındaki “*parler*” sözcüğünden alan parlamenterin, ifade özgürlüğünün güvenceli geniş alanında hareket edebilmesi mümkünse de, anayasalar ve/veya hatta anayasadan da öte iktidar-muhalefet ilişkisinin

⁵¹³ “Unlimited power is apt to corrupt the minds of those who possess it; and this I know, my Lords, that where law ends tyranny begins!” Bkz. John Almon, **Anecdotes of the Life of the Right Hon. William Pitt, Earl of Chatham, and of The Principal Events of His Time, with His Speeches in Parliament, from the year 1736 to the year 1778 [in two volumes - Volume II]**, Dublin: Printed for P. Wogan (etc.), 1792, s. 21.

anayasası sayılacak içtüzükler, parlamenterlerin hareket alanının asıl belirleyiciliğini üstlenmektedir. Parlamenter muhalefetin işlevselliği, öncelikle anayasa ve/veya içtüzük hükümlerinin muhalefet etmeye alan açıcı nitelikte olmasına bağlıdır ki işlevsellik için bu gereklidir ancak yeterli değildir. Muhalefet etmeye alan açıcı nitelikteki hükümlerin varlığı parlamenter muhalefet için gerek şart iken bu hükümlerin uygulamada herhangi bir şekilde işletilemez kılınamayacak olması da yeter şarttır. Başka bir deyişle, her ne kadar teoride parlamenter muhalefete hareket alanı açılmışsa da pratikte muhalefet, bu alanda etkin ve etkili bir biçimde hareket etmekten alıkonulabiliyorsa o hâlde anayasalcılığın telosuna yönelmiş bir muhalefet eylemliliğinden söz etmek güçleşebilecektir. Hatta bazen teoride dahi bu hareket alanı neredeyse kullanılamaz derecede daraltılmış olabilmektedir⁵¹⁴ ki bu, anayasalcılığın telosunun cisimleştiği anayasa ve/veya içtüzük eliyle yapılıyor olacaktır. İktidar, anayasa ve/veya içtüzük eliyle muhalefeti -kendi meşruluğunu korumak için yok etmeden- salt teoriye hapsedebilecektir.

Muhalefetin, parlamento mekânında hareketsiz bırakılması veya görünürde işler tutulması hâlinde çabasız bir bekleyişe girmesi, varlık nedeniyle uyuşmamaktadır. Bu durum muhalefetin parlamento mekânındaki eylemliliğine ket vururken, muhalefeti, parlamento mekânında ve/veya dışında eylemlilik yetisini arttırmaya sevk edecektir. Muhalefetin, tıpkı iktidar gibi esasta halk tarafından yetkilendirildiği kabul edildiğinden, yetkisinin kaynağı iktidarınkinden farklı değildir ve muhalefet, bu yetkilendirmenin gereğini parlamento mekânının yanı sıra parlamento dışında da yerine getirmeye devam etmelidir. Çünkü parlamenter muhalefet yalnız parlamento mekânında geçerlilik kazanan değil parlamenter sıfatına bağlanarak onu takip eden bir muhalif eylemliliği tanımlamaktadır. Bu nedenle parlamenter muhalefet kavramının imlediği, parlamenter işlevli (işlevli olan) muhalefet etme olgusudur.

Parlamenter muhalefetin başat işlevi iktidarı sınırlama olmakla birlikte bu işleve bağlaşık bazı işlevlerin sıralanması da mümkündür. Bunlar muhalefet için muhalefet etme, kamuyu aydınlatma, kamuoyu oluşturma, eleştirme, alternatif oluşturma (rekabet etme), engelleme, denetleme ve dengeleme işlevi olarak sayılabilecektir. Bu işlevlerin

⁵¹⁴ Muhalefetin başvuracağı araçlar, salt düzenlenmiş olması için/görünürde anayasada ve /veya içtüzükte yer alabilir; önemli olan bu araçların, aracın kullanılmasıyla ulaşılabilecek sonuca yönelik kullanılabilirlikte; başka bir deyişle, amacına uygun olarak düzenlenmiş olması gerekliliğidir.

yerine getirilmesinde kullanılacak muhalefet araçları ise denetleme ve engelleme araçlarının yanı sıra hâlihazırdaki ve olası söylem ve eylem araçlarıdır. Muhalefetin işlevlerinin, *prima facie*, salt iktidara dönük olduğu düşünülebilirse de aslında hedeflediği iktidardan ziyade toplumdur. Bu da, parlamenter muhalefetin toplumsal muhalefetle etkileşimli olmasını önemli kılmaktadır; nitekim her ne kadar iki farklı muhalefet odağına işaret edilse de bu durum aslında iktidar karşısında muhalefetin bütünlüklü bir yapı oluşturduğunu göstermektedir. Bu nedenle parlamenter muhalefet-toplumsal muhalefet ilişkisi, birbirini etkileme yönündedir; başka bir deyişle, toplumsal muhalefet parlamenter muhalefeti etkileyebileceği gibi parlamenter muhalefet de toplumsal muhalefeti etkileyebilecektir. Parlamenter muhalefetin yalnız parlamento mekânına sıkışıp kalmaması bu açıdan da önem arz etmektedir. Nitekim muhalefetin etkililiği bütünselliğiyle orantılılık göstermekte olup topluma yansımayan parlamenter eylemliliğin etkisizlikle sonuçlanması olasılık dâhilindedir. Ancak bu, parlamenter eylemliliğin istisnasızca toplumda doğrudan ve hemen karşılık bulması şeklinde katı olarak yorumlanmamalıdır; çünkü parlamenter ve toplumsal muhalefetin birbirini etkileyebildiği kadar dönüştürebilmesi de mümkündür. İstisnasızca sağlanması gereken ise, parlamenter muhalefetin, toplumsal muhalefetle etkileşimini her zaman korumayı ve artan ölçüde ilerletmeyi amaçlaması olmalıdır.

Yukarıda aktarılanlardan anlaşılmaktadır ki parlamenter muhalefetin etkililiği her ne kadar onun hareket alanını düzenleyen anayasa ve/veya içtüzük eliyle teoride belirlenebiliyor olsa da muhalif eylemliliğin gerçek anlamda etkili olup olmadığını sınavabilmek için muhalefetin pratikteki başarımına bakmak gerekmektedir. Bu nedenle çalışmada muhalefet kuramının yanı sıra uygulamadaki işleyişin de aktarılabilmesi amacıyla TBMM'nin 22'nci-27'nci Yasama Dönemleri arasında muhalefetin eylemliliğinin incelenmesi de tercih edilmiştir. Bu yasama dönemlerine ilişkin verilerin incelenebilmesi için de öncelikle 1982 Anayasası'na ve TBMM İçtüzüğüne bakılarak ilgili hükümlerin muhalefete tanıdığı hareket alanı tespit edilmiştir.

1982 Anayasası'na bakıldığında muhalefetin hareket alanının belirlenmesi açısından dikkati çeken düzenleme “*Türkiye Büyük Millet Meclisinin bilgi edinme ve denetim yolları*” kenar başlıklı 98'inci madde olmaktadır. Bu madde, denetime özgülenen

araçları tanımlamaktadır ki bunlar 2017 Anayasa değişikliği sonrasında -sırasıyla- Meclis araştırması, genel görüşme, Meclis soruşturması ve yazılı sorudur. Cumhurbaşkanlığı hükûmet sistemine geçildiğinden 2017 değişikliği öncesinde madde metninde yer alan sözlü soru ve gensoru araçları kaldırılmıştır.

Anayasa, 98'inci maddede sayılanların denetim için kullanılan birer araç olduğunu açıkça belirtmişse de muhalefetin başvurduğu araçları bu maddeyle sınırlı kabul etmek lafzi yorumla temellenen dar bir yoruma yol açacaktır. Bu araçların yanı sıra yasama organının üyesi olması sıfatıyla parlamenterlere ve siyasi parti gruplarına tanınan hakların kullanımıyla da muhalefet edilmesi mümkündür ki bu, parlamenter muhalefetin hareket alanını olması gerektiği gibi genişletmektedir. Bu bağlamda yasa yapımı ve bütçe süreci ile birlikte AYM'ye başvuru hakkına ilişkin hükümler de muhalefetin hareket alanının belirlenmesine katılmaktadır. Bunlara ek olarak ifade özgürlüğünün bireysel ve kolektif kullanımına ve basın özgürlüğüne güvence sağlayan hükümleri de yine bu kapsamda kabul etmek gerekmektedir. Parlamenterin, ifade ve toplanma özgürlüğüne başvurarak bireysel veya kolektif muhalefet edimlerinde bulunması mümkündür ki bu edimler parlamento mekânında gerçekleştirilebileceği kadar toplumsal muhalefetin eylem sahasında veya kamuya açıklığın sağlanabileceği her yerde gerçekleştirilebilme kabiliyetine sahiptir.

İktidar-muhalefet ilişkisinin anayasası sayılan TBMM İçtüzüğünde -beklenildiği üzere- parlamenterlere tanınan haklar oldukça detaylandırılarak düzenlenmiştir. Komisyon ve Genel Kurul çalışmaları sırasında parlamenterlerin söz almaya, önerge vermeye ve oy kullanmaya ilişkin hakları, muhalefetin hareket alanını belirlemektedir. Çünkü esasta bir konuşma ve tartışma mekânı olan parlamentoda söz almak, önerge vermek ve -gizli oylama hariç tutulursa- oy kullanmak parlamenterin düşüncelerini ifade etmek için başvurabileceği temel araçlardır. Bunlara aynı zamanda Genel Kurulun minyatürü olan komisyonlarda muhalefetin görünürlüğünü de eklemek gerekmektedir. Çünkü söz alma, önerge verme ve oy kullanma faaliyetlerinin hepsi komisyon toplantılarında da yerine getirilmektedir.

İçtüzüğün geneline bakıldığında birincil öznenin siyasi parti grupları olduğu görülmektedir. Oysa Anayasa'nın öne çıkardığı özne parlamenterdir ancak İçtüzük siyasi

parti grupları ile bağımsız parlamenterleri eşit tutmamıştır. Bu durum yalnız bağımsız parlamenterlerin hak ve yetki kullanmakta parti gruplarına kıyasen ikincil özne olmasına neden olmamakta bununla birlikte parlamenterlerin parti grupları içinde bireysel muhalefet geliştirmesine de engel olabilmektedir. Çünkü grup kararından ayrı yönde ancak yine iktidara muhalif tutum edinen bir parlamenter, parti grubunun sahip olduğu haklara sahip olamayacaktır. Oysa muhalefetin birim öznesi parlamenterdir. TBMM’de parti gruplarının gerçekleştiremediği derecede etkili eylemlilikle muhalefet eden parlamenterler olmuştur. Muhalefetin kolektif olarak ve kurumsal kimlikle sürdürülebilmesi önemlidir ancak bu, parlamenterin bireysel muhalefetinin alanını daraltacak bir eşitsizliğe neden olmamalıdır.

Denetim araçlarının usulüne bakıldığında bunlardan yazılı soru hariç diğerlerinin ancak parti gruplarınca veya parti grubu kurabilecek sayıdaki parlamenterce kullanılabileceği görülmektedir. Parti grubu kurmanın yirmi parlamenterin bir araya gelmesini gerektirdiği de akılda tutulursa yirmi parlamenter yan yana getirilmedikçe veya bir partinin üyesi olunmadıkça parlamenterlerin belli haklardan yararlanamayacakları sonucuna varılmaktadır. Bu durum aynı zamanda parlamenterin olası eylemliliğine, sonuç doğurabilecek faaliyetlerin bireysel olarak yerine getirilemeyeceği sanısıyla ket vurabilecektir. Bu da, yalnız belli sayıda parlamenterin aktif şekilde çalışıp muhalefet eylemliliğine dâhil olmasıyla sonuçlanabilecektir. Özellikle de bağımsız parlamenterlerin veya grup kurma sayısına yaklaşamayan parlamenter gruplarının muhalif eylemlilikten çekilmesi olasılık dâhilindedir. İktüzüğün, yalnız yirmi parlamenterin bir aradalığına anlamlı sonuçlar doğurabilecek nitelikteki parlamenter faaliyetleri özgülemesi, parlamenter sıfatını silikleştirirken parti başkanı sultasını da kuvvetlendirecektir. Çünkü parlamenter, sonuç odaklı muhalefet edebilmek için bir parti grubunun parçası olmanın gerekliliğini duyacaktır. Ayrıca bu durum iktidardaki partinin/partilerin üyesi olan parlamenterlerin de gerektiğinde muhalif bir tutum sergilemesine olanak tanımamaktadır. Bireysel muhalefeti de dikkate alan bir İktüzük, parti başkanı sultasının aşılması için parti içi demokrasiye de katkı sunacaktır.

Denetim araçlarının kullanan özne dışında bu araçların usulü yönünden başkaca eleştiriler getirebilmek de mümkündür. Denetim araçları, yasamanın yürütmeyi

denetlemesi için vardır ancak araçların düzenlendiği hükümlere bakıldığında bunların araçların amacına hizmet edebilir olduğuna kanaat getirmek mümkün olmayabilmektedir. Çünkü her ne kadar bu araçların yasama tarafından kullanıldığı kabul edilse de bilinmektedir ki uygulamada bu araçlara başvuranlar yasamanın muhalif kesimidir. Muhalefetçe kullanılabilmesine dönük zorlaştırıcı kuralların mevcut olması araçların işlerliğini veya işler gözüke de işlevselliğini ortadan kaldırmaktadır. Bu araçların etkinleştirilmesi, muhalefetçe etkili kullanılabilmesi ölçüsünde anlamlıdır. Aksi hâlde araçların teorideki varlığı, iktidarın, denetlenebilir görünmesini sağlayarak meşruluğuna katkı sunmaktan öteye geçemeyecektir. Denetim araçları yalnız parlamento çoğunluğunu elinde bulunduran iktidar kesimince değil esasta muhalefet kesimince etkili olarak işletilebiliyorsa denetim mekanizmasının amacına uygun bir şekilde etkinleştirildiğinden söz edilebilecektir.

İktidar-muhalefet ilişkisinin anayasası içtüzük olduğundan anayasadan da ziyade içtüzüğün parlamenter çoğunluğu elinde tutan iktidarcı bir *deli gömleğine*⁵¹⁵ çevrilerek muhalefetin buna hapsedilmesi daha olasıdır. İçtüzük, muhalefetin, muhalefet ettiği için cezalandırılabilmesi bir *sopaya*⁵¹⁶ dahi dönüştürülebilecektir. Nitekim TBMM İçtüzüğü bakımından da yukarıdaki tespitlere dayanılarak benzer bir çıkarıma ulaşılabilmek mümkündür. Hatta öngörülen disiplin cezaları, parlamenterlerin ifade özgürlüğünü örseleyerek yasama sorumsuzluğuyla dahi çelişebilecek sonuçlarla uygulamada karşılaşılabilmek yol açacak niteliktedir.

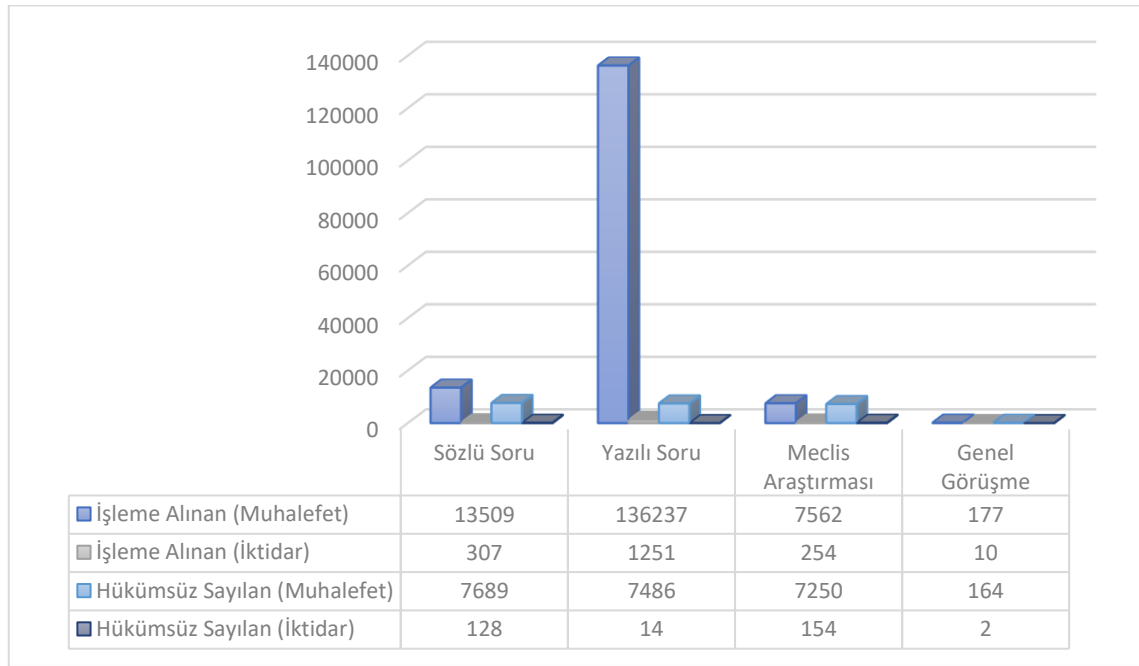
TBMM'nin 22'nci-27'nci Yasama Dönemleri arasında denetim araçlarını kullanmak bakımından muhalefetin etkinliğini ve bu etkinliğin etkililiğini inceleyebilmek amacıyla ilgili verilere bakıldığında, kaldırılan sözlü soru ve gensoru araçları da dâhil olmak üzere araçların tamamının belirgin bir çoğunlukla muhalefet kesimindeki parlamenterler veya parti grupları tarafından kullanıldığı görülmektedir.

⁵¹⁵ Bu analojinin tercih edilmesi, deli gömleğinin biçimi ve işlevine dayanmaktadır. TDK'nin sözlüğünde “*Tehlikeli ve saldırgan delilere giydirilen kolsuz gömlek*” ifadesiyle tanımlanan deli gömleği kolsuz olmasıyla, giydirilen kişinin hareket etmesini önlemeyi amaçlamaktadır. Türkçede, önleyici bir durumla karşılaşıldığındaki hareketsiz kalışı anlatan ve TDK'nin sözlüğünde “*bir engel dolayısıyla hiçbir iş yapamaz duruma gelmek*” ifadesiyle tanımlanan “*eli kolu bağlı kalmak (veya durmak, olmak)*” deyimini, deli gömleği analojisiyle birlikte düşünüldüğünde içtüzük dolayısıyla hiçbir iş yapamaz duruma gelmiş muhalefetin görünümünü betimlemektedir. Bkz. **Türkçe Sözlük [I. Cilt/II. Cilt]**, “Deli gömleği”, I. Cilt, s. 546; **Türkçe Sözlük [I. Cilt/II. Cilt]**, “Eli kolu bağlı kalmak (veya durmak, olmak)”, I. Cilt, s. 691.

⁵¹⁶ Bu analojinin tercih edilmesi, sopanın, cezalandırmak anlamını taşımasına dayanmaktadır. **Kubbealtı Lugatı - Asırlar boyu tarihi seyri içinde- Misalli Büyük Türkçe Sözlük**, “Sopa”, s. 1122.

Hatta bazı yasama dönemlerinde işleme alınan önergelerin neredeyse tamamı muhalefete aittir. Önergelerin işleme alınıyor olmasına istinaden araçların işlerliğinden, *prima facie*, bahsedilebilirse de aslında işlevsel bir işlerlik gözlemlenememektedir. Çünkü önergelerin çoğu hemen her araç bakımından hükümsüz kalmaktadır ki bu önergelerin ağırlığının muhalefete ait olduğu hatırlandığında muhalefetin önergelerinin yasama dönemlerinde denetim gerçekleştiremediği sonucuna varılmaktadır.

Grafik 7. 22'nci-26'ncı Yasama Dönemlerinde Muhalefetin Denetim Önergesi Eylemliliğin Etkililiği

22'nci-26'ncı Yasama Dönemleri arasında muhalefetin işleme alınan sözlü soru, yazılı soru, Meclis araştırması ve genel görüşme önergelerinin toplamına bakıldığında görülmektedir ki Meclis araştırması veya genel görüşme önergelerinin neredeyse tamamına yakını dönem sona erdiğinden hükümsüz sayılmaktadır. Özellikle bu iki aracın önergelerinin çoğunluğunun dönem sona erdiğinden hükümsüz sayılmasının nedeni, istem önergelerine istinaden Meclis araştırması veya genel görüşme açılıp açılmamasına Genel Kurulda önergelerin görüşülmesiyle karar verilecek oluşudur. Çünkü parlamento gündeminde denetim önergelerinin görüşülmesine ne kadar az süre ayrılırsa o kadar çok önerge dönem sona erdiğinden hükümsüz sayılma olasılığıyla karşı karşıya kalacaktır. O hâlde muhalefetin Meclis araştırması veya genel görüşme istemlerinin parlamento gündeminde yeterince yer bulamadığı sonucuna ulaşmak kaçınılmazdır.

Hükümsüz kalmayan önergeler bakımından da farklı etkisizleştirme durumları ortaya çıkmıştır. Nitekim sözlü ve yazılı soruda, Meclis araştırmasına ve genel görüşmeye benzer bir usul bulunmadığından, dönem sona erdiğinden hükümsüz sayılan önergelerin sayısı daha az gözükmektedir ki bu, *prima facie*, soru aracının daha işler olduğunu düşündürebilecektir. Oysa bu araç bakımından da soruların süresi içinde cevaplandırılmadığı veya hiç cevaplandırılmadığı dikkate alınarak muhalefetin sorularının çoğunluğunun cevapsız kaldığı belirtilmelidir.

Bu bağlamda muhalefetin, parlamento çoğunluğu karşısında denetim araçlarını gereğince işletebileceği koşullar oluşmadığından önerge vererek muhalefet etme yolunu benimsediği gözlemlenmektedir. Hatta muhalefet 22'nci Yasama Döneminden 27'nci Yasama Dönemine doğru önerge verme etkinliğini gittikçe arttırarak sürdürmüş ve işleme alınan önerge sayısında muhalefetin önergelerinin etkisiyle önemli ölçüde artış görülmüştür.

Parlamente rejimde geçirilen yasama dönemleri ile Cumhurbaşkanlığı hükûmet sisteminde geçirilen yasama dönemi kıyaslandığında, her ne kadar denetim araçlarının etkililiğini engelleyen sürecin başlangıcı 1996 İçtüzük değişikliğine kadar dayansa da, Cumhurbaşkanlığı hükûmet sisteminde araçların daha da etkisiz kılındığı kaydedilmeden geçilmemelidir.

Yukarıda anlatılanlardan şu sonuca varılmaktadır ki muhalefet, iktidar erkini sınırlandırabilme kabiliyeti gösterdiği sürece etkilidir. O hâlde etkili parlamente muhalefet, siyasal rejim ayrımı olmaksızın şu iki anayasal esas üzerinde yükselmektedir:

Muhalefet olgusunun ve bu doğrultuda muhalif eylemliliğin güvencelendiği; muhalefet etmenin açık veya örtülü biçimde engellenmediği; muhalefet etmeye dönük tüm araçların sonuç alabilmeye elverişli olacak derecede etkinleştirildiği teorik zemin (norm alanı).

Muhalefete hak ve yetki tanıyan normların, iktidarın siyasetinin öncelenmesi için atıl bırakılmayarak yahut iktidarın siyasi güdülerıyla aşındırılmayarak parlamentonun sayısal çoğunluğu karşısında sönmölendirilmediği pratik zemin (uygulama alanı).

Bu iki esas ışığında aşağıdaki önerilerin gerçekleştirilmesi, etkili parlamenter muhalefetin sürdürülmesi bakımından önemli bulunmaktadır:

Anayasa’da ele alınmak üzere;

1. Anayasa’da başkaca bir nisap öngörülmediğinden toplantıya katılanların salt çoğunluğuyla değiştirilebilen İçtüzüğe, muhalefet aleyhine işletilebilecek hükümlerin girebilmesi sakıncası karşısında İçtüzüğün değiştirilmesi için oydaşmayı sağlamaya zorlayacak ölçüde nitelikli bir nisabın aranması; muhalefet açısından İçtüzük kadar önemli olan seçim sistemine ve siyasi partilere ilişkin yasaların değiştirilme usullerinin de nitelikli nisaba bağlanması.

2. Muhalefete ayrılacak zamanın, iktidarın parlamento faaliyetlerinden sağlayacağı gereksinimler (yasa yapımı vb.) ileri sürülerek kısıtlanmasının önlenmesi.

3. TBMM Başkanının seçiminde aranan nisapların oydaşmayı sağlamaya zorlayacak ölçüde nitelikli hâle getirilmesi ancak tur sayılarının bitimsiz kılınmamasını sağlayacak supabların öngörülmesi yahut parlamentoda kohabitasyonun sağlanabilmesi için parlamento çoğunluğunun azınlıkla dengelenmesi amacıyla Başkanlığın muhalefete verilmesi. Muhalefetin, yasama-yürütme ilişkilerinde yasamanın frenleyici rolünü üstlendiği hatırlanırsa, Başkanlığın muhalefete verilmesi öne çıkmaktadır.

4. Denetim araçlarının işlevinin, bunlara başvuracak yasama öznelerinin esasta parlamentonun muhalefet kesimi olduğu dikkate alınarak belirlenmesi; bu araçlarının oluşturduğu denetim mekanizmasının işlerliğinin, mekanizmaya dâhil olan araçların tamamının yetkinliğine bağlı olduğu göz önünde tutularak gereksinim duyulan araçların eklenmesi. Bu bağlamda yukarıda açıklanan gerekçelerle, yürütme erkinin sahibi olan Cumhurbaşkanına soru sorulması; istizah isteme/izahat verme aracının getirilmesi ve/veya Cumhurbaşkanı yardımcılara ve bakanlara sözlü soru sorulması; genel görüşmedeki konu kısıtının kaldırılması; Meclis soruşturmasına ilişkin nisapların, muhalefetin aracı işletebileceği ölçüde düşürülmesi; Meclis araştırmasına ilişkin gereklerin sağlanması.

5. Siyasi parti grubu kurma nisabının düşürülmesi; parlamenter faaliyetlere katılım açısından siyasi parti gruplarına kıyasen siyasi parti grubu kuramayan parlamenterlerin haklarının İçtüzük hükümleriyle kısıtlanmasını önleyecek güvencenin getirilmesi. Bu bağlamda, denetim araçlarının tek bir parlamenter tarafından kullanılabilmesinin sağlanması veya tek bir parlamenterin kullanabileceği denetim aracı sayısının arttırılması.

6. Yasama bağışıklıklarının sağladığı korumanın disiplin cezalarıyla yahut başka yollarla (Geçici 20'nci maddenin getirilmesi, Anayasa'nın 14'üncü maddesinin yorumu, tazminat ödemenin cezaya dönüştürülmesi vb.) ortadan kaldırılmasının önlenmesi amacıyla güvence getirilmesi.

7. Muhalefet kavramının Anayasa'da yer alması ve bu bağlamda Anayasa'nın 150'nci maddesine kavramın geri getirilmesi; Anayasa'nın 150'nci maddesinin öngördüğü hakkın tüm siyasi parti gruplarına tanınması.

İçtüzükte ele alınmak üzere;

1. Parlamento gündeminin iktidar-muhalefet dengesini sağlayacak biçimde hazırlanması; haftanın belli oturumlarının/birleşimlerinin yalnız denetime ayrılması; parlamentonun yasa yapma makinası olmadığından hareketle, zaman yetersizliği, yasaların yetiştirilmesi vb. gerekçelerle denetimin savsaklanarak denetim-yasa yapımı dengesinin denetim aleyhine bozulmasını önleyecek supabların öngörülmesi; parlamentonun, özünde bir denetim organı olduğu hatırlanarak gerektiğinde denetime ayrılan zamanın arttırılması.

2. Denetim araçlarının usullerinin düzenlenmesinde muhalefetin öncelikli kılınması. Bu bağlamda yukarıda açıklanan gerekçelerle, istizah isteme/izahat verme veya önceden bildirilmeyen/anlık soru yoluyla iktidarın ve muhalefetin karşılaşmasının sağlanacağı zaman dilimleri oluşturulması; Meclis araştırması komisyonlarına ilişkin kısıtlamaların kaldırılarak bilgi ve belgelere ulaşmak, dinlenmesi için tanık davet etmek vb. hususlarda gereksinim duyulan yetki ve güvencelerin tanınması; soruların cevapsız bırakılmaması, üstünkörü cevaplanmaması ve süresinde cevaplanması için aşamalı olarak yaptırımların öngörülmesi. Örneğin cevaplandırılmayan soruların belli bir sayıya

ulaşması durumunda soru muhatabı olan Cumhurbaşkanı yardımcılarının veya bakanların, sorular cevaplandırılana kadar komisyonlara veya Genel Kurula katılımlarına ve söz istemlerine ilişkin taleplerin reddedilmesi; soruların cevaplandırılmamasındaki ısrarın sürdürülmesi durumunda soru muhatabı olan Cumhurbaşkanı yardımcılarının veya bakanların görevden alınabilmeleri için Cumhurbaşkanını harekete geçmeye zorlayacak usulün muhalefet tarafından başlatılması.

3. Parlamento çoğunluğu karşısında muhalefetin etkisiz kalmaması amacıyla denetim araçlarının belli sayıda kullanımının parlamento çoğunluğunun kararına tabi olmaması. Örneğin yasama yılı içinde denetime ayrılmış her zaman dilimi bakımından muhalefetin belli sayıda sorusunun cevaplandırılması, belli sayıda Meclis araştırması komisyonunun muhalefetin önerleriyle kurulması, belli sayıda genel görüşmenin muhalefet tarafından açılması ve bu sayıların denetime etki etmeyecek denli az olmaması.

4. Genel Kurulda denetime ayrılan saatlerin canlı olarak TBMM TV'den verilmesinin yanı sıra kısa kesitlerin televizyon yayınlarının en çok izlendiği zaman diliminde ve dijital mecralarda kamuoyuna ulaşmasının sağlanması; yalnız Genel Kurulun değil parlamentonun mutfağı olan komisyonların işleyişinin de benzer şekilde kamuoyuna ulaştırılması.

5. Konuşma sürelerinin, konuşmadan beklenen yararı ortadan kaldıracak denli kısaltılamaması; iktidarı eleştirme işlevini yerine getiren muhalefete, gerektiğinde daha uzun konuşma süreleri tanınması.

6. Komisyon başkanlıklarının muhalefete verilmesi; özellikle bir denetim aracı olan araştırma komisyonlarının oluşumunda muhalefetin azınlıkta kalmayacağı bir usulün öngörülmesi.

7. Komisyon süreçlerinin, muhalefetin itirazlarının geçiştirilmesiyle tartışmadan beklenen yararı ortadan kaldıracak denli hızlandırılmasının önlenmesi; tartışma kültürünün yerleşmesini sağlayacak tedbirler öngörülmesi.

8. TBMM yerleşkesi içinde komisyonlara ayrı bir bina tahsis edilmesi; toplantı salonlarının, tartışmanın verimliliğini arttıracak mimaride ve oturma düzeninde

tasarlanması. Örneğin Avam Kamarasındaki karşılıklı oturma düzeni buna olanak sağlamaktadır.

9. İfade özgürlüğünün bireysel veya kolektif kullanımıyla doğan muhalefet edimlerinin disiplin cezasına uğratılmaması.

Bu çalışmanın sınırlı kapsamında sınanmaya çalışılan parlamenter muhalefetin etkililiği, esasta parlamenter sıfatının kazanılmasından önceki süreçte seçim sisteminden başlayıp siyasi partilere ilişkin mevzuata kadar uzanan dinamiklerle örülü geniş bir skalada gelişmektedir. Bu dinamiklerin, toplumun farklı kesimlerinin temsilini parlamentoya taşıma elverişliliği arttıkça parlamenter muhalefet alanı da aynı ölçüde genişleyecek ve toplumsal muhalefet alanıyla etkileşimi güçlenecektir. Böylece parlamenter muhalefet, eylemliliğini toplumsal muhalefetle bütünleştirerek ya toplumsal muhalefeti harekete geçirecek ya da toplumsal muhalefetle harekete geçecektir. Bu döngüsel ilişkide tabandan kopuk bir parti yapılanmasının önlenmesi için ön seçim vb. usullere başvurulması muhalefetin etkililiğinde yaşamsaldır.

Yukarıda aktarılan bilgiler doğrultusunda bu çalışma kapsamında ölçülen önerge verme eylemliliği, muhalif edimselliğinin yalnız bir yönünü oluşturmaktadır. Muhalefetin önergelerinin çoğunun reddedilerek veya hükümsüz kalarak beklenen sonuca ulaşamadığı da dikkate alınırsa aslında bu eylemliliğin asgari ölçüde muhalefet olan etkinlikte kaldığı; demek oluyor ki, azami ölçüde muhalefet olan etkililiğe ulaşamadığı sonucuna varılmaktadır. Oysa parlamento çoğunluğunun bu eylemliliğin etkililiğe ulaşmasına engel olması, muhalif öznelerin bunu aşamayacağı anlamına gelmemelidir. Muhalefet, parlamentoda daralan alanını toplumsal alana doğru genişlettikçe -ki parlamenter muhalefetin parlamentoyla sınırlı olmaması buna olanak tanımaktadır- etkinliğini etkililiğe dönüştürebilecektir. Muhalefet, denetim önergelerini kullanırken toplumda karşılık bulan konulara da başvurmuştur ancak bu, toplumsal muhalefetle etkileşimli ilişki için yeter değil gerek şart olabilir. Yeter şart, toplumsal muhalefeti harekete geçirmek veya toplumsal muhalefetle harekete geçmek olmalıdır.

O hâlde Sisifos neden tepelere doğru tek başına didinmektedir? Muhalefet olgusunun korunması için gerektiğinde tek başına didinerek kayanın düşeceği bilinse dahi

yine de tırmanmak, parlamento çoğunluğu karşısında sonuca ulaşamayacağı bilinse dahi ısrarla önerge vermekle benzeşmektedir. Bu, anlamsız değildir; tersine, muhalefetin varlığının görünürlüğü bakımından da olsa anlamlıdır. Ancak bu varlığın, iktidarı meşrulaştırma düzeneğine dönüşmemesi için örgütlü kamuoyuyla etkileşmesi zorunludur. Çünkü iktidara muhalefet etme hakkına öncelikle halk sahip çıkacaktır; hakkın asıl öznesi, temsilcilerden önce yurttaşlardır.

KAYNAKÇA

Kitaplar

1. THKO Davası (Mahkeme Dosyası). İstanbul: Yöntem Yayınları, 1974.

Akad, Mehmet, Bihterin Vural Dinçkol, Nihat Bulut. **Genel Kamu Hukuku.** 12. Basım, İstanbul: Der Yayınları, 2016.

Algan, Bülent. **Muhalefet Hakkı ve Türkiye’deki Görünümü.** Ankara: Adalet Yayınevi, 2015.

Almon, John. **Anecdotes of the Life of the Right Hon. William Pitt, Earl of Chatham, and of The Principal Events of His Time, with His Speeches in Parliament, from the year 1736 to the year 1778 [in two volumes - Volume II].** Dublin: Printed for P. Wogan (etc.), 1792.

Anayurt, Ömer. **Anayasa Hukuku Genel Kısım (Temel İlkeler, Kavram ve Kurumlar).** 3. Baskı. Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2020.

Arendt, Hannah. **İnsanlık Durumu.** İstanbul: İletişim Yayınları, 1994.

Arsel, İlhan. **Türk Anayasa Hukukunun Umumi Esasları.** Ankara: Mars Matbaası, 1965.

Arslan, Kahan Onur. **Türk Parlamento Hukuku.** 2. Baskı. Ankara: Adalet Yayınevi, 2018.

Aydın, Mesut. **Gensoru.** Ankara: Orient Yayınları, 2010.

Bakırcı, Fahri vd. **Parlamento Hukukuna Giriş.** Ankara: Lykeion Yayınları, 2020.

Bakırcı, Fahri. **Kuruluşundan Günümüze TBMM’nin Denetim Yetkisinin Sönümlenmesi (Denetimden Kaçış).** Ankara: Lykeion, 2021.

Bakırcı, Fahri. **TBMM’nin Çalışma Yöntemi: TBMM İçtüzüğü.** Ankara: İmge Kitabevi, 2000.

Beyme, Klaus von. **Parliamentary Democracy: Democratization, Destabilization, Reconsolidation, 1789-1999.** 1st Edition. London: Palgrave Macmillan, 2000.

Camus, Albert. **Sisifos Söyleni.** 5. Basım. Tahsin Yücel (çev.). İstanbul: Can Yayınları, 1997.

- Çınarlı, Güliden. **2017 Değişiklikleri Sonrası 1982 Anayasası'na Göre Parlamento'nun İdarenin Denetlenmesindeki Rolü**. İstanbul: On İki Levha Yayıncılık, 2021.
- Dahl, Robert A. "Patterns of Opposition", Robert A. Dahl (ed.). **Political Oppositions in Western Democracies** içinde. Third printing. New Haven/London: Yale University Press, 1968, ss. 332-347.
- Dalberg-Acton, John Emerich Edward (First Baron Acton). **Historical Essays and Studies**, John Neville Figgis, Reginald Vere Laurence (ed.). Macmillan, 1907.
- Dubrow, Geoff. "Chapter Two: Systems of Governance and Parliamentary Accountability", **Parliamentary Accountability and Good Governance: A Parliamentarian's Handbook** içinde. Parliamentary Centre/World Bank Institute, 2002, ss. 23-29.
- Duverger, Maurice. **Siyasi Partiler**. 2. Basım. Ergun Özbudun (çev.). Ankara: Bilgi Yayınevi, 1974.
- Eco, Umberto. **Yorum ve Aşırı Yorum**. 3. Basım. Kemal Atakay (çev.). İstanbul: Can Yayınları, 2003.
- Erdoğan, Mustafa. **Anayasal Demokrasi**. 11. Baskı. Ankara: Siyasal Kitabevi, 2014.
- Ergin, Muharrem. **Edebiyat ve Eğitim Fakültelerinin Türk Dili ve Edebiyatı Bölümleri İçin Türk Dil Bilgisi**. İstanbul: Bayrak Basım/Yayım/Tanıtım, 2009.
- Eroğul, Cem. "Siyaset", Gökhan Atılgan, E. Attila Aytekin (ed.). **Siyaset Bilimi: Kavramlar, İdeolojiler, Disiplinler Arası İlişkiler** içinde. 4. Basım. İstanbul: Yordam Kitap, 2014, ss. 17-28.
- Foucault, Michel. **Cinselliğin Tarihi**. 2. Basım. Hülya Uğur Tanrıöver (çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2007.
- Foucault, Michel. **Özne ve İktidar**. 4. Basım. Işık Ergüden - Osman Akınhay (çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1994.
- Gözler, Kemal. "İngiltere'de Parlâmento Neden ve Nasıl Ortaya Çıktı? Malî Hukukun Anayasa Hukukundan Eskiği Üzerine Bir Deneme", Ertuğrul Akçaoğlu, İnci Solak Akman (ed.). **Prof. Dr. Muallâ Öncel'e Armağan [I. Cilt/II. Cilt]** içinde. Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 2009, I. Cilt, ss. 365-374.
- Gözler, Kemal. **Türk Anayasa Hukuku**. 2. Baskı. Bursa: Ekin Yayınevi, 2018.
- Has, Volkan. **Türk Parlamento Hukukunun Kaynakları ve Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Çalışma Düzeni**. Ankara: Adalet Yayınevi, 2009.

- Hegel, G. W. F. **Tarihte Akıl**. 2. Basım. Önay Sözer (çev.). İstanbul: Kabalıcı Yayıncılık, 2014.
- Homerios. **Odyseia**. 21. Basım. Azra Erhat, A. Kadir (çev.). İstanbul: Can Yayınları, 2008.
- İba, Şeref, Rauf Bozkurt. **100 Soruda Türk Parlamento Hukuku**. 3. Baskı. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım, 2006.
- İba, Şeref. **Parlamentar Denetim: Yolları, Etkinliği ve Susurluk Örneği**. İstanbul: Bilgi Yayınevi, 1997.
- İnceoğlu, Sibel. “ABD Başkanlık Rejimi Örneği İle Karşılaştırmalı Olarak Türkiye’de Meclis Araştırması”, Anayasa Hukuku Araştırmaları Derneği (ed.). **Türkiye Büyük Millet Meclisi Yüzüncü Yıl Armağanı: Hukuk, Siyaset Bilimi ve Tarih** içinde. İstanbul: Tekin Yayınevi, 2022, ss. 863-903.
- Jenning, Ivor. **Cabinet Government**. Third edition. Cambridge: Cambridge University Press, 1959.
- Kaboğlu, İbrahim Ö. **Anayasa Hukuku Dersleri (Genel Esaslar)**. 16. Bası. İstanbul: Legal Yayıncılık, 2021.
- Kapani, Münci. **Politika Bilimine Giriş**. 18. Basım. Ankara: Bilgi Yayınevi, 2006.
- Karaman, Mustafa. **Demokratik Siyasal Sistemde Parlamentar Denetim ve Türkiye Uygulaması**. İstanbul: On İki Levha Yayıncılık, 2020.
- Kocaman, Habip, Semra Gökçimen. **Türkiye Büyük Millet Meclisi İçtüzüğü: Değişiklikler, Gerekçeler, Tutanaklar [I. Cilt/II. Cilt/III. Cilt]**. Ankara: TBMM Basımevi, 2012.
- Le May, G. H. L. **British Government 1914-1963: Select Documents**, Reprinted with minor corrections. London: Methuen, 1964.
- Lenin, V. İ. **Komün Dersleri**. 2. Baskı. Kenan Somer (çev.). Ankara: Sol Yayınları, 1992.
- Miceli, Vincenzo. **Parlamento Hukuku ve Siyaseti Etütlerinden: Modern Parlamentolar**. Atıf Akgüç (çev.). Ankara: Ulus Basımevi, 1946.
- Murphy, John. **The Impeachment Process -U.S. Government: How It Works-**, 1st Edition. New York: Chelsea House Publications, 2007.
- Neziroğlu, İrfan. **Türk Parlamento Hukukunun Temel Kavramları**. Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2008.

- Oder, Bertil Emrah. “Anayasa Nedir? Anayasacılık Nedir?”, İbrahim Ö. Kaboğlu (der.). **Türkiye’nin Anayasa Gündemi (27 uzman, 66 soru-yanıt)** içinde. İstanbul: İletişim Yayınları, 2016, ss.14-17.
- Oder, Bertil Emrah. **Anayasa Yargısında Yorum Yöntemleri**. İstanbul: Beta Yayıncılık, 2010.
- Olson, David M. **Democratic Legislative Institutions: A Comparative View**. New York: M. E. Sharpe Inc., 1994.
- Onar Erdal. “Parlamente Denetim Yolları”, Hasan Erikli, Bahadır Yeşilirmak (ed.). **Parlamente Denetim Sempozyumu** içinde. Ankara: TBMM Basımevi, 2012, ss. 64-169.
- Onar, Erdal. **Meclis Araştırması**. Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1977.
- Ozankaya, Özer. **Toplumbilim**. 7. Basım. İstanbul: Cem Yayınevi, 1976.
- Özbudun, Ergun. **Parlamente Rejiminde Parlamenteonun Hükümeti Murakabe Vasıtaları**. Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi, 1962.
- Özbudun, Ergun. **Türk Anayasa Hukuku**. 17. Basım. Ankara: Yetkin Yayınları, 2017.
- Özek, Çetin. **Basın Özgürlüğünden Bilgilenme Hakkına**, İstanbul: Alfa Yayınları, 1999.
- Özenç, Berke. **Hukuk Devleti: Kökenleri ve Küreselleşme Çağındaki İşlevi**. İstanbul: İletişim Yayınları, 2014.
- Özsoy Boyunsuz, Şule. **Başkanlı Parlamente Sistem: Cumhurbaşkanının Halk Tarafından Seçildiği Parlamente Hükümet Modeli ve Türkiye İçin Tavsiye Edilebilirliği**. 2. Baskı. İstanbul: XII Levha Yayıncılık, 2014.
- Platon. **Mektuplar/Bütün Yapıtları - 1**. 2. Baskı. Furkan Akderin (çev.). İstanbul: Say Yayınları, 2015.
- Potter, Allen. “Great Britain: Opposition with a capital ‘O’”, Robert A. Dahl (ed.). **Political Oppositions in Western Democracies** içinde. Third printing. New Haven/London: Yale University Press, 1968, ss. 3-33.
- Roskin, Michael G., Robert L. Cord, James A. Medeiros, Walter S. Jones. **Political Science: An Introduction**. 14th Edition. London: Pearson, 2017.
- Sánchez de Dios, Manuel, Matti Wiberg. “Questioning in European Parliaments”, Shane Martin, Oliver Rozenberg (ed.). **The Roles and Function of Parliamentary Questions** içinde. 1st Edition. London: Routledge, 2012, ss. 96-109.

- Seneca, **Hercules Furens (Tragedy)**, Charles Beck (ed.). Boston: James Munroe and Company, 1845.
- Sevinç, Murat. “Anayasa”, Gökhan Atılğan, E. Attila Aytekin (ed.). **Siyaset Bilimi: Kavramlar, İdeolojiler, Disiplinler Arası İlişkiler** içinde. 4. Basım. İstanbul: Yordam Kitap, 2014, ss. 215-225.
- Sharp, Gene. **From Dictatorship to Democracy: A Conceptual Framework for Liberation**. 4. Baskı. East Boston: The Albert Einstein Institution, 2010.
- Sharp, Gene. **How Nonviolent Struggle Works**. East Boston: The Albert Einstein Institution, 2013.
- Soysal, Mümtaz. **Anayasaya Giriş**. 3. Baskı. Ankara: İmge Kitabevi, 2011.
- Şengül, H. Tarık. “İktidar”, Gökhan Atılğan, E. Attila Aytekin (ed.). **Siyaset Bilimi: Kavramlar, İdeolojiler, Disiplinler Arası İlişkiler** içinde (ss. 41-53), 4. Basım. İstanbul: Yordam Kitap, 2014.
- Şirin, Tolga. “Meclis Başkanlığı Hakkında Notlar: Modelleri, Anayasal Tarihi ve Tarafsızlığı”, Anayasa Hukuku Araştırmaları Derneği (ed.). **Türkiye Büyük Millet Meclisi Yüzüncü Yıl Armağanı: Hukuk, Siyaset Bilimi ve Tarih** içinde. İstanbul: Tekin Yayınevi, 2022, ss. 953-997.
- Şirin, Tolga. **Türkiye’de Düşüncenin Tutsaklığı [I. Cilt: İfade Özgürlüğünün Grisi/II. Cilt: İfade Özgürlüğünün Yeşili]**. İstanbul: Tekin Yayınevi, 2021.
- Tanilli, Server. **Devlet ve Demokrasi: Anayasa Hukukuna Giriş**. İstanbul: Say Yayınları, 1982.
- Tanör, Bülent, Necmi Yüzbaşıoğlu. **1982 Anayasasına Göre Türk Anayasa Hukuku**. 17. Bası. İstanbul: Beta Yayıncılık, 2018.
- Taşdöğen, Salih. **Türk Hukukunda Yasama Fonksiyonunun Anayasal Sınırlılığı**. Ankara: Adalet Yayınevi, 2023.
- TBMM Araştırma Hizmetleri Başkanlığı. **ABD Kongresinde Yasama, Denetim ve Bütçe Süreçleri**. Ankara: TBMM, 2019.
- TBMM Araştırma Hizmetleri Başkanlığı. **Fransa Ulusal Meclisinde Yasama, Denetim ve Bütçe Süreçleri**. Ankara: TBMM, 2019.
- TBMM Araştırma Hizmetleri Başkanlığı. **İngiltere Avam Kamarasında Yasama, Denetim ve Bütçe Süreçleri**. Ankara: TBMM, 2019.
- TBMM. **Milletvekili Personeli El Kitabı**. Ankara: TBMM Basımevi, 2021.
- TBMM. **Yeni Sisteme Göre Yasama El Kitabı**. Ankara: TBMM Basın, Yayın ve Halkla İlişkiler Başkanlığı Basımevi.

- Tekin, Abdurrahman. **Liberal Anayasal Sistemlerde Parlamento İçi Muhalefetin Rolü**. İstanbul: On İki Levha Yayıncılık, 2019.
- Teziç, Erdoğan. **Anayasa Hukuku**. 20. Bası. İstanbul: Beta Yayıncılık, 2016.
- Tilly, Charles, Ernesto Castañeda, Lesley J. Wood. **Toplumsal Hareketler: 1768-2018**. İstanbul: Alfa, 2022.
- Tilly, Charles. **Social Movements: 1768-2004**. Boulder/London: Paradigm Publishers, 2004.
- Tilly, Charles. **Toplumsal Hareketler: 1768-2004**. İstanbul: Babil Yayınları, 2008.
- Tunaya, Tarık Zafer. **Siyasal Kurumlar ve Anayasa Hukuku**. 4. Bası. İstanbul: Fakülteler Matbaası, 1980.
- Tunç, Hasan. **Parlamento İçi Muhalefet**. Konya: Cemre Yayınları, 1997.
- Türkiye Cumhuriyeti Anayasası (Gerekçeli)**. 3. Baskı. Ankara: Anayasa Mahkemesi Yayınları, 2021.
- Wiberg, Matti. “Parliamentary Questioning: Control by Communication?”, Herbert Döring (ed.). **Parliaments and Majority Rule in Western Europe** içinde. Frankfurt/New York: Campus Verlag/St. Martin’s Press, 1995, ss. 179-222.
- Yamamoto, Hironori. **Tools for parliamentary oversight: A comparative study of 88 national parliaments**. Geneva: Inter-Parliamentary Union, 2007.
- Yasama Derneği (YASADER). **Sivil Toplum İçin Yasama Sürecine Katılım El Kitabı**. 2. Baskı. Ankara: Yasama Derneği Yayınları, 2011.
- Yılmaz Turgut, Nükhet. **Siyasal Muhalefet: Batı Demokrasileri-Sosyalist Ülkeler-Türkiye**. 2. Baskı. Ankara: İmaj Yayınevi, 2014.
- Yılmaz, Didem. **Bir Denge unsuru olarak Anayasal Muhalefetin Parlamento İçindeki İktidarı**. Ankara: Yetkin Yayınları, 2016.

Sürelî Yayınlar

- Abdulahkimoğulları, Erdal. “Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin Hükümet Üzerindeki Denetim Araçlarından Soru”, **e-akademi (Hukuk, Ekonomi ve Siyasal Bilimler Aylık İnternet Dergisi)**. Sayı 72, 2008, ss. 1-23. <http://www.e-akademi.org/makaleler/SORU%20SON.pdf>.
- Akdemir, Müslim. “Dilin ‘Konuşan Dil’ İçin Anlamı”, **Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**. Sayı 13 (2), 2009, ss. 97-103.

- Akkaya Kia, Rukiye. “Devlet Sırrı, Kimin Sırrı? (State Secret, Whose secret?)”, **Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi/Prof. Dr. Nur Centel’e Armağan**. Cilt 19, Sayı 2, 2013, ss. 749-755.
- Aktan, Coşkun Can, Selin Cansu Aktan. “Organizasyonlar ve Kurumlar: Kurallar ve Kurumların Rolü, Fonksiyonları ve Önemi”, **Organizasyon ve Yönetim Bilimleri Dergisi**. Cilt 11, Sayı 1, 2019, ss. 65-82.
<https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1137907>.
- Al, Hamza. “Başkanlık Sistemi Üzerine: Cumhurbaşkanlığı Sisteminin Zayıf Halkası Parlamento”, **Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi**. Cilt 22, Sayı 1, 2020, ss. 14-44.
- Altınörs, S. Atakan. “Düşünce ile Dil Arasındaki İlişkiye Descartes’ın Yaklaşımı”, **Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**. Sayı 28, 2010/1, ss. 389-401.
- Aras, Bahattin. “Devlet Sırrı Kavramı ve Uygulamada Yaşanan Sorunlar”, **Türkiye Adalet Akademisi Dergisi**. Cilt 2, Sayı 4, 2011, s. 543-562.
- Aras, Bahattin. “Yasamanın Bilgi Edinme ve Denetim Yollarının Yargı Bağımsızlığına Etkileri”, **Türkiye Adalet Akademisi Dergisi**. Cilt 2, Sayı 7, 2011.
- Arslan, Rıza. “Parlamentar Yönetim Sisteminde Gölge Kabine’li Muhalefet”, **Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**. Cilt 11, Sayı 2, 2009, ss. 1-16.
- Azrak, Ali Ülkü. “İptal Davalarının Objektif Niteliği Üzerine Düşünceler”, **Onar Armağanı**, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1977, ss. 145-155.
- Bakırcı, Fahri. “Avusturya Parlamentosu Üzerine”, **Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**. Cilt 17, Sayı 1-2, 2013, ss. 1181-1242.
- Bell, Lauren C. “Obstruction in parliaments: a cross-national perspective”, **The Journal of Legislative Studies**. Volume 24, Issue 4, 2018, s. 499-525.
- Beyme, Klaus von, Robert V. Daniels. “Muhalefet”, Mehmet Turhan (çev.), **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**. Cilt 36, Sayı 1, 1979, ss. 187-226.
- Bruyneel, Gaston. “Interpellations, Questions and Analogous Procedures for the Control of Government Actions and Challenging the Responsibility of the Government”, **Constitutional and Parliamentary Information**. Volume 115, 1978, ss. 66-89.
- Bülbül, Mahmut. “Bir Parlamenter Denetim Yolu Olarak TBMM’de Yazılı Soru”, **Yasama Dergisi**. Sayı 4, 2007, ss. 27-56.
- Bülbül, Mahmut. “TBMM Başkanı Tarafından Soru Önergelerinin Milletvekillerine İadesi”, **Yasama Dergisi**. Sayı 17, 2011, ss. 119-163.

- Bülbül, Mahmut. “TBMM’nin Bilgi Edinme Yollarından Sözlü Soru Önergelerinin Cevaplandırılması”, **Yasama Dergisi**. Sayı 3, 2006, ss. 5-26.
- Canöz, Kadir. “Yasamayı Engelleme Amaçlı Lobicilik: Filibuster”, **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**. Sayı 21, 2009, ss. 157-169.
- Çelebi, Fatih. “Fransa Millet Meclisi Üzerine”, **Yasama Dergisi**. Sayı 21, 2012, s. 51-84.
- Dahl, Robert A. “The Concept of Power”, **Behavioral Science**. Volume 2, Issue 3, 1957, ss. 201-215.
- Demirkol, Özhan, Aslıhan Çoban Balcı. “Türkiye’de Seçim İttifakları: 1950-2018”, **Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi**. Cilt 22, Sayı 2, 2021, ss. 350-377.
- Doğan, Kadir Caner, Suat Hayri Şentürk. “İngiltere’de On Yedinci Yüzyıl Devrimler Çağı ve Parlamentarizmin Gelişimi Doğrultusunda Bütçe Hakkı”, **Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi**. Cilt 7, Sayı 14, 2017, ss. 353-373.
- Döring, Herbert. “Party Discipline and Government Imposition of Restrictive Rules”, **The Journal of Legislative Studies**. Volume 9, Issue 4, 2003, ss. 147-163.
- Erdem, Burak. “Güçlü Yürütme Organının Egemen Olduğu Afrika Başkanlık Sistemleri ve Nijerya Örneği”, **Türkiye Barolar Birliği Dergisi**. Cilt 35, Sayı 162, 2022, ss. 1-42.
- Erhan Bulut, Zeynep, Vasıf İnanç Duygulu. “Türk Tipi Başkanlık Sisteminde Denge ve Denetim Mekanizmaları”, **Karatekin Hukuk Dergisi**. Cilt 1, Sayı 1, 2023, ss. 41-59.
- Eroğlu, İzzet. “İnsan Haklarının Korunmasında Meclis Araştırması”, **Yasama Dergisi**. Sayı 5, 2007, ss. 109-149.
- Eroğlu, İzzet. “Türkiye Büyük Millet Meclisi Danışma Kurulu Tarihî Süreci ve İşleyişi”, **Yasama Dergisi**. Sayı 7, 2007, ss. 77-108.
- Eroğlu, İzzet. “Türkiye Büyük Millet Meclisi Danışma Kurulunun İşlevleri”, **Yasama Dergisi**. Sayı 8, 2008, ss. 5-64.
- Ertaş, Türker. “Amerikan Siyasi Tarihinde Başkanların Impeachment Usulü İle Suçlandırılması: Johnson, Nixon, Clinton ve Trump Örnekleri Üzerinden Anayasal Bir İnceleme”, **Süleyman Demirel Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**. Cilt 12, Sayı 1, 2022, ss. 3-89.
- Evcimen, Günsev. “Batı Demokrasilerinde Kurumsallaşmış Muhalefet: İşlevleri ve Sorunları”, **İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası**. Cilt 43, Sayı 1-4, 1977, ss. 139-147.

- Evik, Ali Hakan. “Yargıya İntikal Etmiş Bir Konu Hakkında Meclis Araştırması Açılmasının Hukuki Analizi”, **Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**. Cilt X, Sayı 3-4, 2006, ss. 81-123.
- Göktürk, Gökhan. “Siyasal Partilerin Doğuşu: Tarihsel ve Toplumsal Kökenleri”, **Sosyoloji Konferansları**, Cilt 2, Sayı 54, 2016, ss. 245-273.
- Gönenç, Levent, Ali Ersoy Kontacı. “2017 Tarihli Anayasa Değişikliği Sonrasında Yasama-Yürütme İlişkileri” **Türkiye Barolar Birliği Dergisi**. Sayı 145, 2019, ss. 53-79.
- Hazama, Yasushi, Ömer Faruk Gençkaya, Selma Gençkaya. “Parliamentary Questions in Turkey”, **The Journal of Legislative Studies**. Volume 13, Issue 4, 2007, ss. 539-557.
- Huber, John D. “Restrictive Legislative Procedures in France and the United States”, **The American Political Science Review**. Volume 86, Issue 3, 1992, ss. 675-687.
- İba, Şeref. “TBMM İçtüzüğünden Doğan Bir Yasama Aktörü Olarak Danışma Kurulu”, **Yasama Dergisi**. Sayı 18, 2011, ss. 35-50.
- Jellinek, Georg. “Parliamentary Obstruction”, **Political Science Quarterly**. Volume 19, Issue 4, 1904, ss. 579-588.
- Kama, Sezen. “Parlamente Hükümet Sistemi Olarak ‘Westminster Modeli’ Britanya Örneği Üzerine Bir Deneme”, **Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi**. Cilt 22, Sayı 2, 2016, ss. 161-201.
- Kıran, Abdullah, Murat Aktaş. “ABD Başkanlık Sistemi, Kuvvetler Dengesi ve Farklı Uygulamaları”, **TYB Akademi: Dil, Edebiyat ve Sosyal Bilimler Dergisi**. Cilt 7, Sayı 19, 2017, ss. 55-82.
- King, Anthony. “Modes of Executive-Legislative Relations: Great Britain, France, and West Germany”, **Legislative Studies Quarterly**. Volume 1, Issue 1, 1976, ss. 11-36.
- Küçük, Tevfik Sönmez. “Türkiye’de Parlamentonun Bilgi Edinme Araçlarının Etkinliği”, **Yeditepe Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**. Cilt 13, Sayı 2, 2016, ss. 155-180.
- McHenry, Dean E. “Formal Recognition of the Leader of the Opposition in Parliaments of the British Commonwealth”, **Political Science Quarterly**. Volume 69, Issue 3, 1954, ss. 438-452.
- Metin, Yüksel. “Siyasal Muhalefetin Uluslararası İnsan Hakları Sözleşmelerinde Korunması”, **Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**. Cilt XI, Sayı 3-4, 2007, ss. 63-104.

- Michaud, Nelson. "Designating the official opposition in a Westminster parliamentary system", **The Journal of Legislative Studies**. Volume 6, Issue 4, 2000, ss. 69-90.
- Morgenstern, Scott, Juan Javier Negri, Aníbal Pérez-Liñán. "Parliamentary Opposition in Non-Parliamentary Regimes: Latin America", **The Journal of Legislative Studies**. Volume 14, Issue 1/2, 2008, ss. 160-189.
- Norton, Philip. "Making Sense of Opposition", **The Journal of Legislative Studies**. Volume 14, Issue 1/2, 2008, ss. 236-250.
- Onar, Erdal. "1982 Anayasasında Milletvekilliğinin Düşmesi", **Anayasa Yargısı Dergisi**. Cilt 14, 1997, ss. 387-465.
- Öngel, M. Murat. "Anayasa'nın Eksiksiz, Tastamam Uygulanması: Türkiye İşçi Partisi'nin Anayasa Mahkemesi'nde Açtığı İptal Davaları (1963 - 1971)", **ViraVerita E-Dergi**. Sayı 6, 2017, ss. 36-100.
<https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/483336>.
- Özel, Mesut. "Toplumsal ve Siyasal Bir İlişki Tipi Olarak Kayırmacılık ve Bazı Yeni Kavramsallaştırmalar", **Sosyoloji Araştırmaları Dergisi**. Cilt 24, Sayı 3, 2021, ss. 64-97.
- Özkanan, Arzu, Ramazan Erdem. "Yönetimde Kayırmacı Uygulamalar: Kavramsal Bir Çerçeve", **Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**. Cilt 2, Sayı 20, 2014, ss. 179-206.
- Özsoy Boyunsuz, Şule. "Siyasi Parti Sistemlerine Göre Başkanlık Rejiminin Türleri", **Amme İdaresi Dergisi**. Cilt 49, Sayı 3, 2016, ss. 1-40.
- Rutherford, Geddes W. "Some Aspects of Parliamentary Obstruction", **The Sewanee Review**. Volume 22, Issue 2, 1914, ss. 166-180
- Sartori, Giovanni. "Opposition and Control: Problems and Prospects", **Government and Opposition**. Volume 1, Issue 2, 1966, ss. 149-154.
- Seyit, Günal. "Türkiye Büyük Millet Meclisinde Milletvekili İzin ve Devamsızlık Uygulamaları: Tarihsel Gelişim ve Sorun Alanları", **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**. Cilt 70, Sayı 1, 2021, ss. 171-228.
- Tekin, Abdurrahman. "Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sisteminde Yasamanın Güçlendirilmesi: Sözlü Soru ile Yürütme ve Bürokrasiden İzahat İstenmesi", **İstanbul Medipol Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**. Cilt 9, Sayı 2, 2022, ss. 297-334.
- Tunç, Hasan, Bülent Yavuz. "Avantaj ve Dezavantajlarıyla Başkanlık Sistemi", **Türkiye Barolar Birliği Dergisi**. Cilt 21, Sayı 81, 2009, ss. 1-39.

Yasama Bülteni. TBMM Kanunlar ve Kararlar Başkanlığı Araştırma ve İnceleme Bürosu (haz.). Sayı 2/2017. Ankara: TBMM Basımevi, 2018.

Yasama Bülteni. TBMM Kanunlar ve Kararlar Başkanlığı Araştırma ve İnceleme Bürosu (haz.). Sayı 5/2020. Ankara: TBMM Basımevi, 2021.

Yasama Bülteni. TBMM Kanunlar ve Kararlar Başkanlığı Araştırma ve İnceleme Bürosu (haz.). Sayı 6/2021. Ankara: TBMM Basımevi, 2022.

Yıldız, Murat. “Türk Siyasal Hayatında Sıra Dışı Bir Teşebbüs Olarak Sine-i Millet Denemeleri”, **Mütefekkir/Aksaray Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi**. Cilt 7, Sayı 13, 2020, ss. 257-282.

Yılmaz, Serdar, M. İnanç Özekmekçi. “Türk Siyasal Hayatında Pratiğe Geçemeyen Muhalif Bir Söylem: Sine-i Millete Dönüş”, **Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**. Cilt 19, Sayı 2, 2017, ss. 415-439.

Yücel, Tarık, Alper Özmen. “Meritokrasiyi Kısıtlayan Kayırmacılığın Bir Türü Olarak Nepotizm: 1982 Anayasası’nın 10. ve 70. Maddeleri Kapsamında Bir Değerlendirme”, **Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi**. Cilt 22, Sayı 39, 2020, ss. 312-335.

Zengin, Mehmet Ali. “ABD Başkanlık Sisteminde Fren ve Denge Mekanizması Üzerine Bir İnceleme”, **Türkiye Adalet Akademisi Dergisi**. Cilt 7, Sayı 28, 2016, ss. 1-28.

Tezler

Dumrul Uygur, Günay. “Türkiye İşçi Partisi 1961-1971”, **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**. İstanbul Üniversitesi SBE, 2020.

Keleş, Dilek. “Türkiye İşçi Partisi’nin Parlamenter Muhalefeti, **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**. Ankara Üniversitesi SBE, 2009.

Köybaşı, Serkan. “Türk Parlamento Hukuku Açısından Meclis Araştırması Kurumu”, **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**. Galatasaray Üniversitesi SBE, 2007.

Diğer Kaynaklar

Al-Ahram Weekly. “Noam Chomsky: speaking of truth and power” (Noam Chomsky interviewed by David Tresilian), 3 Haziran 2010, <https://chomsky.info/20100603/>.

European Commission For Democracy Through Law (Venice Commission). “Draft Report on The Role of The Opposition in A Democratic Parliament”, Angelika Nussberger, Ergun Özbudun, Fredrik Sejersted (ed.). Strasbourg: Council of Europe, 2010, ss. 1-33.

İstanbul Milletvekili İbrahim Ö. Kaboğlu (Anayasa Komisyonu Üyesi). “Milletvekillerin Bakanlara Yöneltilen Soruların Yanıtsız Kalmasına Karşı Kamu Denetçileri Kurumuna Başvuru Yapılabilir Mi?”, Bilgi Notu.

İstanbul Milletvekili İbrahim Ö. Kaboğlu (Anayasa Komisyonu Üyesi). “Plan ve Bütçe Komisyonu Toplantısını Başkan L. Elvan’ın Kaba Muamelesi Nedeniyle Protesto Ederek Terk Etmem Hususunda Kısa Bilgi”, Bilgi Notu, 28/10/2020.

Kaboğlu, İbrahim. **PolitikYol**. “Anayasanın 40.yılı: Seçim fırsatçılığı mı, totalitarizm tasarımı mı?”, 7 Kasım 2022, <https://www.politikyol.com/anayasanin-40-yili-secim-firsatciligi-mi-totalitarizm-tasarimi-mi/>.

Kiiza, Julius. “The Role of Opposition Parties in a Democracy”, A paper presented at the Regional Conference on Political Parties and Democratisation in East Africa (25-27/08/2005, Impala Hotel-Arusha). ss. 1-11.

The Point. “A Moral Language: A conversation with Terry Eagleton” (by Terry Eagleton and Jessica Swoboda), 3 Mayıs 2022, <https://thepointmag.com/dialogue/a-moral-language/>.

Anayasa ve İçtüzük Metinleri - Parlamento Kaynakları

18th Congress of the Republic of the Philippines. “Rules of the House of Representatives - 18th Congress”, [Rule XVIII. Question Hour - Section 128. Day of Appearance], <https://www.congress.gov.ph/download/docs/hrep.house.rules.pdf>.

Agencia Estatal Boletín Oficial del Estado. https://www.congreso.es/constitucion/ficheros/c78/cons_ingl.pdf.

Assemblée nationale. “Rules of procedure”, <https://www2.assemblee-nationale.fr/langues/welcome-to-the-english-website-of-the-french-national-assembly>.

Congressional Research Service. “Party Leaders in the House: Election, Duties, and Responsibilities”, <https://crsreports.congress.gov/product/pdf/RS/RS20881>.

Congressional Research Service. “The Role of the House Majority Leader: An Overview”, <https://crsreports.congress.gov/product/pdf/RL/RL30665>.

- Congressional Research Service.** “The Role of the House Minority Leader: An Overview”, <https://crsreports.congress.gov/product/pdf/RL/RL30666>.
- Deutscher Bundestag.** “Basic Law for the Federal Republic of Germany”, <https://www.btg-bestellservice.de/pdf/80201000.pdf>.
- Deutscher Bundestag.** “Rules of Procedure of the German Bundestag and Rules of Procedure of the Mediation Committee”, <https://www.btg-bestellservice.de/pdf/80060000.pdf>.
- Hungarian National Assembly.** “Resolution 46/1994 (IX.30.) Ogy on The Standing Orders Of The Parliament Of The Republic Of Hungary”, [Part IV: The Order of Proceedings in Parliament, Chapter 3: Proceeding with Motions, The Hour of Instantaneous Questions and Answers - Standing Order No. 119 (3)], https://www.parlament.hu/en/web/house-of-the-national-assembly/technical-pages/-/document_library/jYgtqsqzIMqU/view_file/138529.
- Parliament Austria.** “Rules of Procedure of the Austrian National Council”, [XIII. Questions, § 96. Procedure during Question Time (3) (4)], <https://www.parlament.gv.at/en/explore/making-laws/legal-bases/rules-of-procedure-of-the-austrian-national-council/>.
- Senato della Repubblica.** “Constitution of the Italian Republic”, [Part II - Organisation of Republic, Title I - The Parliament, Section II - The Legislative Process, Article 82/2], https://www.senato.it/documenti/repository/istituzione/costituzione_inglese.pdf.
- The Republic of Chile.** “Chile 1980 (rev. 2021)”, [Chapter V. National Congress - Exclusive Powers of the House of Representatives - Article 52/1/b], https://www.constituteproject.org/constitution/Chile_2021?lang=en.
- The Republic of Nicaragua.** “Nicaragua 1987 (rev. 2014)”, [Title VIII. The Organization of the State - Chapter II. Legislative Branch - Article 138/4, 150/15, 151/5], https://www.constituteproject.org/constitution/Nicaragua_2014?lang=en.
- The United Mexican States.** “Mexico 1917 (rev. 2015)”, [Title Three - Chapter II. The Legislature - Article 69/1/2, 93/1/2], https://www.constituteproject.org/constitution/Mexico_2015.
- UK Parliament.** “Bill of Rights 1689”, <https://www.parliament.uk/about/living-heritage/evolutionofparliament/parliamentaryauthority/revolution/collections1/collections-glorious-revolution/billofrights/>.
- UK Parliament.** “Commons Opposition Day debates since 1992”, House of Commons Library, <https://commonslibrary.parliament.uk/research-briefings/sn06315/#fullreport>.

UK Parliament. “Filibustering”, <https://www.parliament.uk/site-information/glossary/filibustering/>.

UK Parliament. “Opposition days”, <https://www.parliament.uk/site-information/glossary/opposition-days/>.

UK Parliament. “Opposition days”, MPs’ Guide to Procedure, <https://guidetoprocedure.parliament.uk/collections/hSK2F1AK/opposition-days>.

UK Parliament. “Oral questions”, MPs’ Guide to Procedure, <https://guidetoprocedure.parliament.uk/collections/RgtquIRV/oral-questions>.

TBMM Kaynakları

1969 Yılı Genel Seçimlerinde Partilerin Aldıkları Oylar ve Oranları. https://www5.tbmm.gov.tr/develop/owa/secim_sorgu.secimdeki_partiler?p_secim_yili=1969.

25’inci Yasama Dönemi 1’inci Yasama Yılı [Başlangıç Tarihi: 23/06/2015, Bitiş Tarihi: 03/09/2015]. https://www5.tbmm.gov.tr/develop/owa/tutanak_dergisi_pdfler.yasama_yillari?v_meclis=1&v_donem=25.

25’inci Yasama Dönemi 2’nci Yasama Yılı [Başlangıç Tarihi: 01/10/2015, Bitiş Tarihi: 01/10/2015]. https://www5.tbmm.gov.tr/develop/owa/tutanak_dergisi_pdfler.yasama_yillari?v_meclis=1&v_donem=25.

28’inci Yasama Dönemi Sandalye Dağılımı. <https://www.tbmm.gov.tr/sandalyedagilimi>.

Cumhurbaşkanlığı Kabinesi. <https://www.tccb.gov.tr/kabine/>.

Genel Görüşme Önergeleri Sorgu Formu. <https://www.tbmm.gov.tr/Denetim/Genel-Gorusme-Onergeleri-Gecmis-Donem>.

Gensoru Önergeleri Sorgu Formu. <https://www.tbmm.gov.tr/denetim/gensoru-onergeleri>.

Meclis Araştırması Önergeleri Sorgu Formu. <https://www.tbmm.gov.tr/Denetim/meclis-arastirma-onergeleri-gecmis-donem>.

Meclis Soruşturması Önergeleri Sorgu Formu. <https://www.tbmm.gov.tr/Denetim/meclis-sorusturma-onergeleri-gecmis-donem>.

Sözlü ve Yazılı Soru Önergeleri Soru Formu.

<https://www.tbmm.gov.tr/Denetim/Gecmis-Donem-Yazili-Soru-Onergeleri>.

TBMM İçtüzüğü. <https://www5.tbmm.gov.tr/docs/ictuzuk.pdf>.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı. <https://www.tccb.gov.tr/>.

Türkiye Cumhuriyeti Hükûmetleri.

https://www5.tbmm.gov.tr/kutuphane/e_kaynaklar_kutuphane_hukumetler.html.

Kanun Teklifi/Kanun/Karar/Kararname

01/03/2023 tarihli ve 7438 sayılı Sosyal Sigortalar ve Genel Sağlık Sigortası Kanunu ile 375 Sayılı Kanun Hükmünde Kararnamede Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun (Resmî Gazete: 03/03/2023 - 32121).

03/03/2022 tarihli ve 2/4212 sayılı Millî Eğitim, Kültür, Gençlik ve Spor Komisyonu, Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun ile Devlet Memurları Kanunu'nda ve 375 Sayılı Kanun Hükmünde Kararnamede Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun Teklifi.

03/11/2022 tarihli ve 7420 sayılı Gelir Vergisi Kanunu ile Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun (Resmî Gazete: 09/11/2022 - 32008).

04/12/2004 tarihli ve 5271 sayılı Ceza Muhakemesi Kanunu (Resmî Gazete: 17/12/2004 - 25673).

06/10/1983 tarihli ve 2911 sayılı Toplantı ve Gösteri Yürüyüşleri Kanunu (Resmî Gazete: 08/10/1983 - 18185).

06/12/2005 tarihli ve 863 sayılı Hakkâri Merkez, Yüksekova ve Şemdinli İlçelerinde Meydana Gelen Olayların Araştırılması Amacıyla Kurulan Meclis Araştırması Komisyonuna Üye Seçimine İlişkin Karar (Resmî Gazete: 14/12/2005 - 26023).

06/12/2005 tarihli ve 863 sayılı Hakkâri Merkez, Yüksekova ve Şemdinli İlçelerinde Meydana Gelen Olayların Araştırılması Amacıyla Kurulan Meclis Araştırması Komisyonuna Üye Seçimine İlişkin Karar (Resmî Gazete: 29/11/2005 - 26008).

11/11/1983 tarihli ve 2954 sayılı Türkiye Radyo ve Televizyon Kanunu (Resmî Gazete: 14/11/1983 - 18221).

12/04/2016 tarihli ve 2/1028 sayılı Türkiye Cumhuriyeti Anayasasında Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun Teklifi.

13/10/2022 tarihli ve 7418 sayılı Basın Kanunu ile Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun (Resmî Gazete: 18/10/2022 - 31987).

16/03/2022 tarihli ve 7383 sayılı Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun ile Devlet Memurları Kanununda ve 375 Sayılı Kanun Hükmünde Kararnamede Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun (Resmî Gazete: 24/03/2022 - 31788).

20/05/2016 tarihli ve 6718 sayılı Türkiye Cumhuriyeti Anayasasında Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun (Resmî Gazete: 08/06/2016 - 29736).

26/05/2022 tarihli ve 2/4471 sayılı Basın Kanunu ile Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun Teklifi.

Cumhurbaşkanlığı Teşkilatı Hakkında Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi, Kararname No: 1, (Resmî Gazete: 10/7/2018 - 30474).

TBMM Komisyon-Genel Kurul Tutanakları/Komisyon Raporları

27'nci Dönemde 30 soru önergesi, 8 araştırma önergesi ve 9 kanun teklifinin çeşitli gerekçelerle iade edildiğine ve bu konudaki muhatabın kim olduğunu öğrenmek istediklerine ilişkin açıklama (Mersin Milletvekili Fatma Kurtulan'ın Genel Kurul konuşması), Dönemi ve Yasama Yılı: 27/2, B: 17, 14/11/2018.

Adalet ve Kalkınma Partisi Grup Başkanvekili Kayseri Milletvekili Mustafa Elitaş ve Milliyetçi Hareket Partisi Grup Başkanvekili Manisa Milletvekili Erkan Akçay ile 2 Milletvekilinin Türkiye Büyük Millet Meclisi İçtüzüğünde Değişiklik Yapılmasına Dair İçtüzük Teklifi (2/1783) ve Anayasa Komisyonu Raporu, Dönemi ve Yasama Yılı: 26/2, Sıra Sayısı: 492.

Eski Tunceli Milletvekili ve Meclis Başkanvekili Kamer Genç'e Allah'tan rahmet dilediğine ilişkin açıklama (Manisa Milletvekili Özgür Özel'in Genel Kurul konuşması), Dönemi ve Yasama Yılı: 26/1, B: 32, 26/01/2016.

Grubu olmayan siyasi partilerin Meclis çalışmalarına etkin katılımının sağlanmasına ilişkin gündem dışı konuşma (İstanbul Milletvekili Erkan Baş'ın Genel Kurul konuşması), Dönemi ve Yasama Yılı: 27/2, B: 89, 13/06/2019.

Hakkâri Merkez, Yüksekova ve Şemdinli İlçelerinde Meydana Gelen Olayların Araştırılması Amacıyla Kurulan (10/322, 323, 324) Esas Numaralı Meclis Araştırması Komisyonu Raporu, Dönemi ve Yasama Yılı: 22/4, Sıra Sayısı: 1153.

Hakkâri Merkez, Yüksekova ve Şemdinli ilçelerinde meydana gelen olayların araştırılması amacıyla kurulan Meclis Araştırması Komisyonu Raporuna ilişkin

yazılı soru önergesi, Dönemi ve Yasama Yılı: 22/5, Esas Numarası: 7/22161, Başkanlığa Geliş Tarihi: 18/04/2007.

Kahramanmaraş Milletvekili Ahmet Özdemir, İstanbul Milletvekili Feti Yıldız ve 64 Milletvekilinin Basın Kanunu ile Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun Teklifi (2/4471) ile Dijital Mecralar Komisyonu ve Adalet Komisyonu Raporları, Dönemi ve Yasama Yılı: 27/5, Sıra Sayısı: 340.

Manisa'nın Soma İlçesinde, Başta 13 Mayıs 2014 Tarihinde Olmak Üzere Meydana Gelen Maden Kazalarının Araştırılarak Bu Sektörde Alınması Gereken İş Sağlığı ve İş Güvenliği Tedbirlerinin Belirlenmesi Amacıyla Kurulan Meclis Araştırması Komisyonu Raporu, Dönemi ve Yasama Yılı: 24/5, Sıra Sayısı: 680.

Millet Meclisi, B: 20, 14/12/1972, O: 1.

Millet Meclisi, B: 20, 14/12/1972, O: 1.

Millet Meclisi, B: 56, 13/02/1973, O: 1.

Parlamentoda grubu olmayan partiler ile bağımsız milletvekillerinin temsil ettikleri kitlenin görüşlerini ifade edebilme koşullarının yaratılması gerektiğine ilişkin açıklama (İstanbul Milletvekili Erkan Baş'ın Genel Kurul konuşması), Dönemi ve Yasama Yılı: 27/2, B: 28, 10/12/2018.

TBMM Anayasa Komisyonu, T: 8, 28/12/2016, O: 1.

TBMM, B: 117, 24/07/2017, O: 5.

TBMM, B: 124, 25/06/2013, O: 4.

TBMM, B: 37, 10/02/2016, O: 3.

TBMM, B: 53, 16/05/1996, O: 2.

TBMM, B: 7, 13/10/2022, O: 8.

TBMM, B: 71, 09/03/2023, O: 1-2.

TBMM, B: 80, 03/04/2018, O: 1.

TBMM, B: 81, 04/04/2018, O: 7.

TBMM, B: 82, 05/04/2018, O: 1.

TBMM, B: 82, 05/04/2018, O: 3.

Denetim Önergeleri

2023 yılı otoyol hedeflerine ilişkin sözlü soru önergesi, Dönemi ve Yasama Yılı: 25/1, Esas Numarası: 6/15, Başkanlığa Geliş Tarihi: 25/06/2015.

Adana Milletvekili İsmail Koncuk'un, yazılı soru önergesinin cevaplandırılmamasına ilişkin yazılı soru önergesi, Dönemi ve Yasama Yılı: 27/2, Esas Numarası: 7/6791, Başkanlığa Geliş Tarihi: 13/12/2018.

Adana Milletvekili İsmail Koncuk'un, yazılı soru önergesinin cevaplandırılmamasına ilişkin yazılı soru önergesi, Dönemi ve Yasama Yılı: 27/2, Esas Numarası: 7/6839, Başkanlığa Geliş Tarihi: 13/12/2018.

Adana Milletvekili Necdet Ünüvar ve 20 Milletvekilinin, toplumda hızla artan teknoloji ve internet bağımlılığının araştırılarak alınması gereken önlemlerin belirlenmesi amacıyla bir Meclis araştırması açılmasına ilişkin önergesi, Dönemi ve Yasama Yılı: 25/1, Esas Numarası: 10/, Başkanlığa Geliş Tarihi: 29/07/2015.

Adıyaman Milletvekili Abdurrahman Tutdere'nin, yazılı soru ve Meclis araştırması önergeleri ile kanun tekliflerine ilişkin yazılı soru önergesi, Dönemi ve Yasama Yılı: 27/4, Esas Numarası: 7/47105, Başkanlığa Geliş Tarihi: 16/06/2021.

AK Parti Çanakkale Milletvekili Bülent Turan, CHP Manisa Milletvekili Özgür Özel, HDP İstanbul Milletvekili Filiz Kerestecioğlu, MHP Manisa Milletvekili Erkan Akçay'ın, yurt dışına kaçırılan kültür varlıklarımızın belirlenerek iadelerinin sağlanması ve mevcut kültür varlıklarının korunması için alınması gereken tedbirlerin belirlenmesi maksadıyla bir Meclis Araştırması açılmasına ilişkin önergesi, Dönemi ve Yasama Yılı: 26/2, Esas Numarası: 10/601, Başkanlığa Geliş Tarihi: 27/07/2017.

AK Parti Grubu adına Grup Başkanvekili İstanbul Milletvekili Mehmet Muş, CHP Grubu adına Grup Başkanvekili İstanbul Milletvekili Engin Altay, HDP Grubu adına Grup Başkanvekili Diyarbakır Milletvekili Çağlar Demirel ve MHP Grubu adına Grup Başkanvekili Manisa Milletvekili Erkan Akçay'ın, Adana'nın Aladağ ilçesinde kız öğrenci yurdunda meydana gelen elim yangın vakasının araştırılması ve benzer acıların bir kez daha yaşanmaması ve kamusal eğitim ve barınma haklarının tüm öğrencilerimiz için güvence altına alınıp yaygınlaştırılması için alınması gereken tedbirlerin belirlenmesi amacıyla bir Meclis Araştırması açılmasına ilişkin önergesi, Dönemi ve Yasama Yılı: 26/2, Esas Numarası: 10/392, Başkanlığa Geliş Tarihi: 01/12/2016.

AK Parti Grubu adına Grup Başkanvekili İstanbul Milletvekili Mehmet Muş, CHP Grubu adına Grup Başkanvekili Manisa Milletvekili Özgür Özel, HDP Grubu adına Grup Başkanvekili İstanbul Milletvekili Filiz Kerestecioğlu, MHP Grubu adına Grup Başkanvekili Manisa Milletvekili Erkan Akçay'ın, çölyak hastalığı ile ilgili farkındalık yaratılması, teşhis aşaması ile ilgili önlem alınması, sebep

ve sonuçlarının detaylı bir şekilde araştırılması ve bu hususlarda çözümler üretilmesi, ayrıca bu hastalığa maruz kalan hastalara kalıcı yardımlar sağlanması yollarının araştırılarak alınması gereken önlemlerin belirlenmesi amacıyla bir Meclis Araştırması açılmasına ilişkin önergesi, Dönemi ve Yasama Yılı: 26/2, Esas Numarası: 10/518, Başkanlığa Geliş Tarihi: 04/05/2017.

Ankara Milletvekili Ali Haydar Hakverdi ve 19 Milletvekilinin, Gezi Parkı eylemlerinde yaşanan olayların araştırılarak alınması gereken önlemlerin belirlenmesi amacıyla bir Meclis araştırması açılmasına ilişkin önergesi, Dönemi ve Yasama Yılı: 25/1, Esas Numarası: 10/, Başkanlığa Geliş Tarihi: 09/07/2015.

Ankara Milletvekili Faruk Koca ve 29 Milletvekilinin, Irak'taki gelişmeler ile ülkemizin ve uluslararası toplumun bu ülkenin sorunlarının çözümüne yapabileceği katkılar konusunda Anayasa'nın 98'inci, İçtüzüğü'nün 102'nci ve 103'üncü maddeleri uyarınca bir genel görüşme açılmasına ilişkin önergesi, Dönemi ve Yasama Yılı: 22/5, Esas Numarası: 8/36, Başkanlığa Geliş Tarihi: 15/01/2007.

Ankara Milletvekili Murat Emir'in, 27'nci Yasama Dönemi'nde Başkanlığa sunulan kanun teklifleri ile yazılı soru ve Meclis araştırması önergelerine ilişkin yazılı soru önergesi, Dönemi ve Yasama Yılı: 27/2, Esas Numarası: 7/13805, Başkanlığa Geliş Tarihi: 24/06/2019;

Artvin Cerattepe'de yapılacak olan atık barajına ilişkin sözlü soru önergesi, Dönemi ve Yasama Yılı: 25/1, Esas Numarası: 6/91, Başkanlığa Geliş Tarihi: 22/07/2015.

Artvin Cerattepe'de yapılması planlanan maden işletmesine ilişkin sözlü soru önergesi, Dönemi ve Yasama Yılı: 25/1, Esas Numarası: 6/90, Başkanlığa Geliş Tarihi: 22/07/2015.

Aydın Milletvekili Aydın Adnan Sezgin'in, bir yazılı soru önergesine verilen cevaba ilişkin yazılı soru önergesi, Dönemi ve Yasama Yılı: 27/3, Esas Numarası: 7/32525, Başkanlığa Geliş Tarihi: 14/07/2020.

Balıkesir Milletvekili Ahmet Akın'ın, bir yazılı soru önergesine verilen cevaba ilişkin yazılı soru önergesi, Dönemi ve Yasama Yılı: 27/4, Esas Numarası: 7/46457, Başkanlığa Geliş Tarihi: 28/05/2021.

Balıkesir Milletvekili Namık Havutça'nın, soru önergelerine ve iade edilen önergelere ilişkin yazılı soru önergesi, Dönemi ve Yasama Yılı: 24/3, Esas Numarası: 7/9204, Başkanlığa Geliş Tarihi: 06/07/2012.

BDP Grubu adına Grup Başkanvekilleri Iğdır Milletvekili Pervin Buldan ve Şırnak Milletvekili Hasip Kaplan'ın, Kürt sorunu konusunda bir genel görüşme açılmasına ilişkin önergesi, Dönemi ve Yasama Yılı: 24/2, Esas Numarası: 8/1, Başkanlığa Geliş Tarihi: 20/10/2011.

Bursa Milletvekili Hüseyin Şahin ve 26 Milletvekilinin, mobilya sektörünün önündeki engellerin kaldırılarak dünyadaki üretim payının arttırılması amacıyla alınacak önlemlerin araştırılarak alınması gereken önlemlerin belirlenmesi amacıyla bir Meclis araştırması açılmasına ilişkin önergesi, Dönemi ve Yasama Yılı: 25/1, Esas Numarası: 10/, Başkanlığa Geliş Tarihi: 29/07/2015.

CHP Grubu adına Grup Başkanvekilleri Antalya Milletvekili Deniz Baykal ve Grup Başkanvekilleri İstanbul Milletvekili Ali Topuz, İzmir Milletvekili K. Kemal Anadol ve Samsun Milletvekili Haluk Koç'un, bölücü terör örgütünün Kuzey Irak'taki faaliyetleri ve Kerkük'ün durumu başta olmak üzere Irak'taki son gelişmeler konusunda Anayasa'nın 98'inci, İçtüzüğü'nün 102'nci ve 103'üncü maddeleri uyarınca bir genel görüşme açılmasına ilişkin önergesi, Dönemi ve Yasama Yılı: 22/5, Esas Numarası: 8/37, Başkanlığa Geliş Tarihi: 16/01/2007.

CHP Grubu adına Grup Başkanvekilleri Manisa Milletvekili Özgür Özel'in, başta Soma maden faciası olmak üzere maden kazalarının, iş sağlığı ve güvenliği alanındaki eksikliklerin ve konuya ilişkin 24'üncü Yasama Döneminde hazırlanan Meclis Araştırması Komisyonu Raporundaki önerilerin akıbetinin araştırılarak alınması gereken önlemlerin belirlenmesi amacıyla bir Meclis araştırması açılmasına ilişkin önergesi, Dönemi ve Yasama Yılı: 25/1, Esas Numarası: 10/, Başkanlığa Geliş Tarihi: 08/07/2015.

CHP Grubu adına Grup Başkanvekilleri Manisa Milletvekili Özgür Özel'in, mevsimlik tarım işçilerinin ulaşım, barınma, sağlık ve güvenlik ile ilgili sorunları konusunda bir genel görüşme açılmasına ilişkin önergesi, Dönemi ve Yasama Yılı: 25/1, Esas Numarası: 8/1, Başkanlığa Geliş Tarihi: 08/07/2015.

CHP Grubu adına Grup Başkanvekilleri Ankara Milletvekili Hakkı Suha Okay, İstanbul Milletvekili Kemal Kılıçdaroğlu ve İzmir Milletvekili Kemal Anadol'un, Türk Silahlı Kuvvetlerinin Kuzey Irak Operasyonu konusunda Anayasa'nın 98'inci, İçtüzüğü'nün 102'nci ve 103'üncü maddeleri uyarınca bir genel görüşme açılmasına ilişkin önergesi, Dönemi ve Yasama Yılı: 23/2, Esas Numarası: 8/4, Başkanlığa Geliş Tarihi: 07/03/2008.

CHP Grubu adına Grup Başkanvekilleri İstanbul Milletvekili Engin Altay, Manisa Milletvekili Özgür Özel ve Sakarya Milletvekili Engin Özkoç'un, Uluslararası Savunma Danışmanlık İnşaat Sanayi ve Ticaret A.Ş.'nin (SADAT) faaliyetlerine ilişkin iddiaların araştırılması amacıyla bir Meclis araştırması açılmasına ilişkin önergesi, Dönemi ve Yasama Yılı: 27/5, Esas Numarası: 10/6100, Başkanlığa Geliş Tarihi: 18/05/2022.

CHP Grubu adına Grup Başkanvekilleri İstanbul Milletvekili Mehmet Akif Hamzaçebi, Sinop Milletvekili Engin Altay ve Yalova Milletvekili Muharrem İnce'nin, bazı eski bakanlar hakkında hazırlanan fezlekelerin TBMM'ye intikaline ve Milletvekillerinin bilgisine sunulmasına ilişkin işlemler konusunda bir genel görüşme açılmasına ilişkin önergesi, Dönemi ve Yasama Yılı: 24/4, Esas Numarası: 8/11, Başkanlığa Geliş Tarihi: 13/03/2014.

CHP Grubu adına Grup Başkanvekilleri Yalova Milletvekili Muharrem İnce, Ankara Milletvekili Emine Ülker Tarhan ve İstanbul Milletvekili Mehmet Akif Hamzaçebi'nin, terör olaylarında yaşanan artış ve terörle mücadele konusunda bir genel görüşme açılmasına ilişkin önergesi, Dönemi ve Yasama Yılı: 24/2, Esas Numarası: 8/2, Başkanlığa Geliş Tarihi: 20/10/2011.

CHP Grubu adına Grup Başkanvekilli Manisa Milletvekili Özgür Özel'in, 24'üncü Yasama Dönemi 680 Sıra Sayılı Araştırma Komisyonu Raporu konusunda bir genel görüşme açılmasına ilişkin önergesi, Dönemi ve Yasama Yılı: 26/1, Esas Numarası: 8/3, Başkanlığa Geliş Tarihi: 03/12/2015.

Çeşitli denetim önergelerine dair verilere ilişkin yazılı soru önergesi, Dönemi ve Yasama Yılı: 27/5, Esas Numarası: 7/66996, Başkanlığa Geliş Tarihi: 21/06/2022.

Diyarbakır Milletvekili Altan Tan ve 24 Milletvekilinin, Halkların Demokratik Partisinin Diyarbakır mitinginde yaşanan patlamaların faillerinin araştırılarak alınması gereken önlemlerin belirlenmesi amacıyla bir Meclis araştırması açılmasına ilişkin önergesi, Dönemi ve Yasama Yılı: 25/1, Esas Numarası: 10/, Başkanlığa Geliş Tarihi: 29/07/2015.

Doğu Karadeniz Bölgesindeki maden işletmelerine ilişkin sözlü soru önergesi, Dönemi ve Yasama Yılı: 25/1, Esas Numarası: 6/92, Başkanlığa Geliş Tarihi: 22/07/2015.

Eskişehir Milletvekili Arslan Kabukcuoğlu ve 19 Milletvekilinin, Uluslararası Savunma Danışmanlık İnşaat Sanayi ve Ticaret A.Ş.'nin (SADAT) faaliyetlerine ilişkin iddiaların araştırılması amacıyla bir Meclis araştırması açılmasına ilişkin önergesi, Dönemi ve Yasama Yılı: 27/5, Esas Numarası: 10/6183, Başkanlığa Geliş Tarihi: 06/06/2022.

Giresun Milletvekili Nurettin Canikli ve 22 Milletvekilinin, terör olaylarında yaşanan artış ve terörle mücadele konusunda bir genel görüşme açılmasına ilişkin önergesi, Dönemi ve Yasama Yılı: 24/2, Esas Numarası: 8/3, Başkanlığa Geliş Tarihi: 20/10/2011.

Hatay Milletvekili Orhan Karasayar ve 23 Milletvekilinin, istilacı yabancı türlerin çevresel, ekonomik ve sağlık alanlarındaki olumsuz etkilerinin araştırılarak alınması gereken önlemlerin belirlenmesi amacıyla bir Meclis araştırması açılmasına ilişkin önergesi, Dönemi ve Yasama Yılı: 25/1, Esas Numarası: 10/, Başkanlığa Geliş Tarihi: 29/07/2015.

HDP Grubu adına Grup Başkanvekili İstanbul Milletvekili Filiz Kerestecioğlu Demir'in, milletvekilleri tarafından verilen bazı önergelerin iade gerekçelerinin araştırılarak alınması gereken önlemlerin belirlenmesi amacıyla bir Meclis araştırması açılmasına ilişkin önergesi, Dönemi ve Yasama Yılı: 26/3, Esas Numarası: 10/2305, Başkanlığa Geliş Tarihi: 13/11/2017.

HDP Grubu adına Grup Başkanvekilleri Diyarbakır Milletvekili İdris Baluken ve İstanbul Milletvekili Pervin Buldan'ın, Hükûmetin IŞİD örgütü ile ilişkisi olduğu iddiasının araştırılarak alınması gereken önlemlerin belirlenmesi amacıyla bir Meclis araştırması açılmasına ilişkin önergesi, Dönemi ve Yasama Yılı: 25/1, Esas Numarası: 10/, Başkanlığa Geliş Tarihi: 31/07/2015.

HDP Grubu adına Grup Başkanvekilleri Diyarbakır Milletvekili İdris Baluken ve İstanbul Milletvekili Pervin Buldan'ın, Cumhurbaşkanlığının yaptığı örtülü ödenek harcamalarının araştırılarak alınması gereken önlemlerin belirlenmesi amacıyla bir Meclis araştırması açılmasına ilişkin önergesi, Dönemi ve Yasama Yılı: 25/1, Esas Numarası: 10/, Başkanlığa Geliş Tarihi: 30/07/2015.

HDP Grubu adına Grup Başkanvekilleri Diyarbakır Milletvekili İdris Baluken ve İstanbul Milletvekili Pervin Buldan'ın, IŞİD in yurt içinde ve dışında yaptığı terör eylemleri konusunda bir genel görüşme açılmasına ilişkin önergesi, Dönemi ve Yasama Yılı: 25/1, Esas Numarası: 8/, Başkanlığa Geliş Tarihi: 24/07/2015.

Hükûmet adına Başbakan Recep Tayyip Erdoğan'ın, demokratik açılım konusunda Anayasa'nın 98'inci, İçtüzüğü'nün 102'nci ve 103'üncü maddeleri uyarınca bir genel görüşme açılmasına ilişkin önergesi, Dönemi ve Yasama Yılı: 23/4, Esas Numarası: 8/11, Başkanlığa Geliş Tarihi: 03/11/2009.

Hükûmet adına Başbakan Recep Tayyip Erdoğan'ın, Türkiye ve Avrupa Birliği arasındaki ilişkiler konusunda Anayasa'nın 98'inci, İçtüzüğü'nün 102'nci ve 103'üncü maddeleri uyarınca bir genel görüşme açılmasına ilişkin önergesi, Dönemi ve Yasama Yılı: 22/1, Esas Numarası: 8/2, Başkanlığa Geliş Tarihi: 20/05/2003.

İstanbul Milletvekili Hüseyin Besli ve 58 Milletvekilinin, Türkbank ihalesi sürecinde malın satımında ve değerinde fesat oluşturacak ilişki ve görüşmelere girdikleri ve bu eylemlerinin Türk Ceza Kanunu'nun 205'inci maddesine uyduğu iddiasıyla eski Başbakan A. Mesut Yılmaz ve Devlet eski Bakanı Güneş Taner hakkında bir Meclis soruşturması açılmasına ilişkin önergesi, Dönemi ve Yasama Yılı: 22/2, Esas Numarası : 9/5, Başkanlığa Geliş Tarihi: 19/11/2003.

İstanbul Milletvekili Hüseyin Besli ve 63 Milletvekilinin, bakanlıkları sırasında ilgili kuruluşların raporlarının gereğinin yapılmasını geciktirerek ve gerekli tedbirleri zamanında almayarak görevlerini yerine getirmemek suretiyle Türkiye Halk Bankasının zarara uğramasına sebep oldukları, usulsüz işlemlerin yapılmasına imkan sağladıkları ve bu eylemlerinin Türk Ceza Kanunu'nun 230'uncu maddesinin ikinci fıkrasına uyduğu iddiasıyla Devlet eski Bakanı ve Başbakan Yardımcısı H. Hüsamettin Özkan ile Devlet eski Bakanı Recep Önal hakkında bir Meclis soruşturması açılmasına ilişkin önergesi, Dönemi ve Yasama Yılı: 22/2, Esas Numarası: 9/3, Başkanlığa Geliş Tarihi: 13/11/2003.

İstanbul Milletvekili Hüseyin Besli ve 63 Milletvekilinin, doğalgaz alım anlaşmalarında Devlet alım satımına fesat karıştırdığı ve bu eyleminin Türk Ceza Kanunu'nun

205'inci maddesine uyduğu iddiasıyla Enerji ve Tabii Kaynaklar Eski Bakanı Mustafa Cumhur Ersümer ile ayrıca bakanlıkları sırasında uyguladıkları yanlış ve usulsüz enerji politikalarında ilgili kurum ve kuruluşların uyarılarını dikkate almayarak kamuyu zarara uğrattıkları ve bu suretle görevi ihmal ve görevi kötüye kullanma fiillerini işledikleri ve bu eylemlerinin Türk Ceza Kanunu'nun 230'uncu maddesinin ikinci fıkrasına ve 240'ıncı maddesine uyduğu iddiasıyla Enerji ve Tabii Kaynaklar Eski Bakanları Mustafa Cumhur Ersümer ve Zeki Çakan haklarında Anayasa'nın 100'üncü ve İçtüzüğü'nün 107'nci maddeleri uyarınca bir Meclis soruşturması açılmasına ilişkin önergesi, Dönemi ve Yasama Yılı: 22/2, Esas Numarası: 9/4, Başkanlığa Geliş Tarihi: 13/11/2003.

İstanbul Milletvekili Mahmut Tanal ve 31 Milletvekilinin, yabancı ülke vatandaşı işçilerin sayılarının artması sebebiyle doğan sorunlar konusunda bir genel görüşme açılmasına ilişkin önergesi, Dönemi ve Yasama Yılı: 25/1, Esas Numarası: 8/, Başkanlığa Geliş Tarihi: 31/07/2015.

İstanbul Milletvekili Mahmut Tanal'ın, bir derneğe ve SADAT askeri danışmanlık şirketine ilişkin yazılı soru önergesi, Dönemi ve Yasama Yılı: 26/1, Esas Numarası: 7/7686, Başkanlığa Geliş Tarihi: 22/08/2016.

İstanbul Milletvekili Mahmut Tanal'ın, Fethullahçı Terör Örgütü'nün (FETÖ/PDY) 15 Temmuz 2016 Tarihli Darbe Girişimi ile Bu Terör Örgütü'nün Faaliyetlerinin Tüm Yönleriyle Araştırılarak Alınması Gereken Önlemlerin Belirlenmesi Amacıyla Kurulan Meclis Araştırması Komisyonu Raporuna ilişkin yazılı soru önergesi, Dönemi ve Yasama Yılı: 27/2, Esas Numarası: 7/18897, Başkanlığa Geliş Tarihi: 30/09/2019.

İstanbul Milletvekili Mustafa Sezgin Tanrıku'lu'nun, iade edilen bir soru önergesine ilişkin yazılı soru önergesi, Dönemi ve Yasama Yılı: 27/4, Esas Numarası: 7/51404, Başkanlığa Geliş Tarihi: 22/09/2021.

Konya Milletvekili Mehmet Babaoğlu ve 26 Milletvekilinin, Konya Kapalı Havzasını etkileyen yeraltı suyu kullanımının araştırılarak alınması gereken önlemlerin belirlenmesi amacıyla bir Meclis araştırması açılmasına ilişkin önergesi, Dönemi ve Yasama Yılı: 25/1, Esas Numarası: 10/, Başkanlığa Geliş Tarihi: 29/07/2015.

Kütahya Milletvekili Ali Fazıl Kasap'ın, cevaplandırılmayan bir yazılı soru önergesine ilişkin yazılı soru önergesi, Dönemi ve Yasama Yılı: 27/3, Esas Numarası: 7/32353, Başkanlığa Geliş Tarihi: 17/07/2020.

Kütahya Milletvekili Ali Fazıl Kasap'ın, cevaplandırılmayan bir yazılı soru önergesine ilişkin yazılı soru önergesi, Dönemi ve Yasama Yılı: 27/3, Esas Numarası: 7/32329, Başkanlığa Geliş Tarihi: 17/07/2020.

Kütahya Milletvekili Ali Fazıl Kasap'ın, cevaplandırılmayan bir yazılı soru önergesine ilişkin yazılı soru önergesi, Dönemi ve Yasama Yılı: 27/3, Esas Numarası: 7/32409, Başkanlığa Geliş Tarihi: 17/07/2020.

Malatya Milletvekili Öznur Çalık ve 26 Milletvekilinin, kayısı üretimi ve pazarlanması süresindeki sorunların araştırılarak alınması gereken önlemlerin belirlenmesi amacıyla bir Meclis araştırması açılmasına ilişkin önergesi, Dönemi ve Yasama Yılı: 25/1, Esas Numarası: 10/, Başkanlığa Geliş Tarihi: 29/07/2015.

Marmaray'ın İstanbul trafiğine yaptığı katkıya ilişkin sözlü soru önergesi, Dönemi ve Yasama Yılı: 25/1, Esas Numarası: 6/13, Başkanlığa Geliş Tarihi: 25/06/2015.

Mersin Milletvekili Alpay Antmen'in, Askerlik mesleğine alım için yapılan mülakatlar ve SADAT adlı şirket hakkındaki bazı iddialara ilişkin yazılı soru önergesi, Dönemi ve Yasama Yılı: 27/1, Esas Numarası: 7/4090, Başkanlığa Geliş Tarihi: 24/09/2018.

Mersin Milletvekili Behiç Çelik'in Ulaştırma ve Altyapı Bakanlığına yöneltilen bir soru önergesine verilen cevabın yetersizliğine ilişkin yazılı soru önergesi, Dönemi ve Yasama Yılı: 27/5, Esas Numarası: 7/66821, Başkanlığa Geliş Tarihi: 17/06/2022.

Mersin Milletvekili Durmuş Fikri Sağlar'ın, SADAT askeri danışmanlık firması ile ilgili çeşitli hususlara ilişkin yazılı soru önergesi, Dönemi ve Yasama Yılı: 26/1, Esas Numarası: 7/7687, Başkanlığa Geliş Tarihi: 22/08/2016.

MHP Grubu adına Grup Başkanvekili İzmir Milletvekili Oktay Vural'ın, iş sağlığı ve güvenliği alanındaki temel noksanlıkların giderilmesi konusunda bir genel görüşme açılmasına ilişkin önergesi, Dönemi ve Yasama Yılı: 25/1, Esas Numarası: 8/, Başkanlığa Geliş Tarihi: 09/07/2015.

MHP Grubu adına Grup Başkanvekili İzmir Milletvekili Oktay Vural'ın, mevsimlik tarım işçilerinin ulaşım, barınma, sağlık ve güvenlik ile ilgili sorunları konusunda bir genel görüşme açılmasına ilişkin önergesi, Dönemi ve Yasama Yılı: 25/1, Esas Numarası: 8/, Başkanlığa Geliş Tarihi: 09/07/2015.

MHP Grubu adına Grup Başkanvekilleri İzmir Milletvekili Oktay Vural ve Manisa Milletvekili Erkan Akçay'ın, 24'üncü Yasama Dönemi 680 Sıra Sayılı Araştırma Komisyonu Raporu konusunda bir genel görüşme açılmasına ilişkin önergesi, Dönemi ve Yasama Yılı: 25/1, Esas Numarası: 8/5, Başkanlığa Geliş Tarihi: 30/12/2015.

MHP Grubu adına Grup Başkanvekilleri Mersin Milletvekili Mehmet Şandır ve İzmir Milletvekili Oktay Vural'ın, terör olaylarında yaşanan artış ve terörle mücadele konusunda bir genel görüşme açılmasına ilişkin önergesi, Dönemi ve Yasama Yılı: 24/2, Esas Numarası: 8/4, Başkanlığa Geliş Tarihi: 20/10/2011.

Milli haberleşme uydusu ile ilgili çalışmalara ilişkin sözlü soru önergesi, Dönemi ve Yasama Yılı: 25/1, Esas Numarası: 6/12, Başkanlığa Geliş Tarihi: 25/06/2015.

Milli Uçak Projesi'ne ilişkin sözlü soru önergesi, Dönemi ve Yasama Yılı: 25/1, Esas Numarası: 6/7, Başkanlığa Geliş Tarihi: 25/06/2015.

Rize Milletvekili Hasan Karal ve 25 Milletvekilinin, arı ürünlerinin üretiminde ve pazarlanmasında karşılaşılan sorunların araştırılarak alınması gereken önlemlerin belirlenmesi amacıyla bir Meclis araştırması açılmasına ilişkin önergesi, Dönemi ve Yasama Yılı: 25/1, Esas Numarası: 10/, Başkanlığa Geliş Tarihi: 29/07/2015.

Samsun Milletvekili Ahmet Haluk Koç ve 55 Milletvekilinin, bakanlığı sırasında enerji ve doğalgaz anlaşmalarında Türkiye aleyhine anlaşma ve uygulamaların yapılmasına yol açtığı ve bu eyleminin Türk Ceza Kanunu'nun 205'inci maddesine uyduğu iddiasıyla Enerji ve Tabii Kaynaklar eski Bakanı Mustafa Cumhur Ersümer ile ayrıca bakanlıkları sırasında DSİ Genel Müdürlüğünde usulsüz uygulamalara onay verdikleri ve bu eylemlerinin Türk Ceza Kanunu'nun 230'uncu ve 366'ncı maddelerine uyduğu iddiasıyla Enerji ve Tabii Kaynaklar eski Bakanları Mustafa Cumhur Ersümer ve Zeki Çakan hakkında bir Meclis soruşturması açılmasına ilişkin önergesi, Dönemi ve Yasama Yılı: 22/2, Esas Numarası: 9/7, Başkanlığa Geliş Tarihi: 03/12/2003.

Samsun Milletvekili Ahmet Haluk Koç ve 55 Milletvekilinin, bakanlığı sırasında yapılan ihalelerde usulsüzlüklerde bulunduğu ve bu ihalelerle ilgili yolsuzluk iddialarının tahkikini zamanında yaptırmayarak görevini kötüye kullandığı, aynı zamanda mal varlığında haksız bir artışa sebebiyet verdiği ve bu eylemlerinin Türk Ceza Kanunu'nun 366'ncı ve 240'ncı maddeleri ile Mal Bildiriminde Bulunulması, Rüşvet ve Yolsuzlukla Mücadele Kanununun 12'nci, 13'üncü 14'üncü ve 15'inci maddelerine uyduğu iddiasıyla Bayındırlık ve İskan eski Bakanı Koray Aydın hakkında bir Meclis Soruşturması açılmasına ilişkin önergesi, Dönemi ve Yasama Yılı: 22/2, Esas Numarası: 9/8, Başkanlığa Geliş Tarihi: 03/12/2003.

Samsun Milletvekili Ahmet Haluk Koç ve 55 Milletvekilinin, Karadeniz Sahil Yolu işlerinin ihalesinde müteahhit firmaların önceden anlaştıklarının bilinmesine rağmen, fiyatları ayarlayarak ve rekabete meydan vermeyerek Devleti büyük ölçüde zarara uğrattığı ve bu eyleminin Türk Ceza Kanunu'nun 205'inci maddesine uyduğu iddiasıyla Bayındırlık ve İskan eski Bakanı Yaşar Topçu hakkında bir Meclis soruşturması açılmasına ilişkin önergesi, Dönemi ve Yasama Yılı: 22/2, Esas Numarası: 9/9, Başkanlığa Geliş Tarihi: 03/12/2003.

Samsun Milletvekili Ahmet Haluk Koç ve 55 Milletvekilinin, Türkbank ihalesi sürecinde malın satımında ve değerinde fesat oluşturacak ilişki ve görüşmelere girdikleri ve bu eylemlerinin Türk Ceza Kanunu'nun 205'inci maddesine uyduğu iddiasıyla eski Başbakan A. Mesut Yılmaz ve Devlet eski Bakanı Güneş Taner hakkında bir Meclis soruşturması açılmasına ilişkin önergesi,

Dönemi ve Yasama Yılı: 22/2, Esas Numarası: 9/6, Başkanlığa Geliş Tarihi: 03/12/2003.

Suruç'ta yaşanan patlamanın incelenmesi ve mağduriyetlerin giderilmesine ilişkin sözlü soru önergesi, Dönemi ve Yasama Yılı: 25/1, Esas Numarası: 6/88, Başkanlığa Geliş Tarihi: 21/07/2015.

Şanlıurfa Milletvekili Ziya Çalışkan ve 23 Milletvekilinin, Suruç'ta gerçekleşen terör saldırısının arkasındaki güçlerin araştırılarak alınması gereken önlemlerin belirlenmesi amacıyla bir Meclis Araştırması açılmasına ilişkin önergesi, Dönemi ve Yasama Yılı: 25/1, Esas Numarası: 10/, Başkanlığa Geliş Tarihi: 23/07/2015.

Uşak Milletvekili Özkan Yalım ve 21 Milletvekilinin, Uluslararası Savunma Danışmanlık İnşaat Sanayi ve Ticaret A.Ş.'nin (SADAT) faaliyetlerine ilişkin iddiaların araştırılması amacıyla bir Meclis araştırması açılmasına ilişkin önergesi, Dönemi ve Yasama Yılı: 27/5, Esas Numarası: 10/6147, Başkanlığa Geliş Tarihi: 27/05/2022.

Van Milletvekili Lezgin Botan'ın, 26'ncı Yasama Dönemi'nde iade edilen önergelere ilişkin yazılı soru önergesi, Dönemi ve Yasama Yılı: 26/3, Esas Numarası: 7/17848, Başkanlığa Geliş Tarihi: 19/10/2017.

Zonguldak Milletvekili Deniz Yavuzylmaz'ın, 2020 yılında Başkanlığa sunulan yazılı soru ve Meclis araştırması önergeleri ile kanun tekliflerine ilişkin yazılı soru önergesi, Dönemi ve Yasama Yılı: 27/4, Esas Numarası: 7/38324 , Başkanlığa Geliş Tarihi: 22/12/2020.

Sözlükler

Çotuksöken, Yusuf. **Türkçe Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü**. İstanbul: Toroslu Kitaplığı, 2004.

Eyuboğlu, İsmet Zeki. **Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü**. İstanbul: Sosyal Yayınlar, 1988.

Frolov, İvan. **Felsefe Sözlüğü**. Aziz Çalışlar (çev.). İstanbul: Cem Yayınevi, 1991.

Kubbealtı Lugatı -Asırlar boyu tarihi seyri içinde- Misalli Büyük Türkçe Sözlük. İstanbul: Kubbealtı İktisadi İşletmesi, 2010.

Nişanyan, Sevan. **Nişanyan Sözlük: Çağdaş Türkçenin Etimolojisi**. İstanbul: Liber Plus Yayınları, 2018.

Türkçe Sözlük [I. Cilt/II. Cilt]. 8. Baskı. Ankara: Türk Dil Kurumu Basımevi, 1988.

Türkçe Sözlük. Ankara: Dil Derneği Yayınları, 2012.

Gazete Haberleri

Anadolu Ajansı. “Tayland’da ana muhalefet partisi milletvekilleri istifa etti”, 8 Aralık 2013. <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/taylandda-ana-muhalefet-partisi-milletvekilleri-istifa-etti/199103>.

BBC News Türkçe. “CHP milletvekili Akkiraz’dan protesto istifası”, 19 Mayıs 2014. https://www.bbc.com/turkce/haberler/2014/05/140519_chp_istifa.

BBC News Türkçe. “CHP’den Meclis’i terk etmeme eylemi”, 27 Temmuz 2017. <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-40741735>.

BBC News Türkçe. “CHP’nin Ankara’dan İstanbul’a ‘Adalet Yürüyüşü’nün ilk gününde neler yaşandı?”, 15 Haziran 2017. <https://www.bbc.com/turkce/live/haberler-turkiye-40285920>.

BBC News Türkçe. “Dokunulmazlık görüşmelerinde tekme ve yumruklu kavga”, 28 Nisan 2016. https://www.bbc.com/turkce/haberler/2016/04/160428_tbmm_dokunulmazlikla.

BBC News Türkçe. “HDP, Ankara’ya adalet ve özgürlük yürüyüşü başlatacak”, 6 Haziran 2020. <https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-52949251>.

BBC News Türkçe. “Suruç’ta katliam: 31 ölü, 104 yaralı”, 20 Temmuz 2015. https://www.bbc.com/turkce/haberler/2015/07/150720_suruc_saldiri.

BBC News Türkçe. “Yüksekova ve Çukurca’da büyük baskın: 26 ölü”, 19 Ekim 2011. https://www.bbc.com/turkce/haberler/2011/10/111019_turkey_raid_2.

Bianet. “6- 7 Eylül Araştırmasına Meclis’ten Ret: Kaba ve Yaralayıcı”, 28 Ekim 2019. <https://m.bianet.org/bianet/ifade-ozgurlugu/215047-6-7-eylul-arastirmasina-meclis-ten-ret-kaba-ve-yaralayici>.

Bianet. “Şemdinli Bu Meclisle Çözülemez”, 17 Nisan 2007. <https://m.bianet.org/bianet/print/94707-semdinli-bu-meclisle-cozulemez>.

Bianet. “Şemdinli Komisyonu Muhbir Durumuna Düştü”, 16 Mart 2006. <https://m.bianet.org/bianet/print/76018-semdinli-komisyonu-muhbir-durumuna-dustu>.

Birgün. “Bahçeşehir çöplük olmasın”, 26 Eylül 2021. <https://www.birgun.net/haber/bahcesehir-copluk-olmasin-359987>.

Birgün. “CHP’li vekiller, Bakan Yanık TBMM’de konuştuğu sırada pankart açtı”, 10 Aralık 2022. <https://www.birgun.net/haber/chp-li-vekiller-bakan-yanik-tbmm-de-konustugu-sirada-pankart-acti-413187>.

- Birgün.** “Erdoğan Meclis’te yemin etti; muhalefet ayağa kalkmadı”, 3 Haziran 2023. <https://www.birgun.net/haber/erdogan-meclis-te-yemin-etti-muhalefet-ayaga-kalkmadi-442461>.
- Birgün.** “Kılıçdaroğlu, SADAT’ın önüne gitti: Seçimi gölgeleyecek bir şey olursa sorumlusu SADAT ve Saray’dır”, 13 Mayıs 2022. <https://www.birgun.net/haber/kilicdaroglu-sadat-in-onune-gitti-secimi-golgeleyecek-bir-sey-olursa-sorumlusu-sadat-ve-saray-dir-387686>.
- Birgün.** “Komisyon Üyesi Ersin: Şemdinli’de baş aktörlere dokunulmadı”, 3 Nisan 2006. <https://www.birgun.net/haber/komisyon-uyesi-ersin-semdinli-de-bas-aktorelere-dokunulmadi-26553>.
- Birgün.** “TGC’den muhalif kanallara cezaya tepki: RTÜK’ü haber alma hakkını engellememeye çağırıyoruz”, 21 Aralık 2022. <https://www.birgun.net/haber/tgc-den-muhalif-kanallara-cezaya-tepki-rtuk-u-haber-alma-hakmini-engellememeye-cagiriyoruz-414577>.
- Cumhuriyet.** “2 polis evlerinde başlarından vurularak öldürüldü, saldırıyı PKK üstlendi”, 22 Temmuz 2015. <https://www.cumhuriyet.com.tr/haber/2-polis-evlerinde-baslarindan-vurularak-olduruldu-saldiri-yi-pkk-ustlendi-327245>.
- Cumhuriyet.** “CHP’li İbrahim Kaboğlu, ‘tek adam’ döneminin yasama karnesini çıkarttı” 14 Temmuz 2022. <https://www.cumhuriyet.com.tr/siyaset/chpli-ibrahim-kaboglu-tek-adam-doneminin-yasama-karnesini-cikartti-1957782>.
- Cumhuriyet.** “Gazeteci Müyesser Yıldız için 15 dakikalık susma eylemi: Elimde sadece kalemim var”, 5 Eylül 2020. <https://www.cumhuriyet.com.tr/video/gazeteci-muyesser-yildiz-icin-15-dakikalik-susma-eylemi-elimde-sadece-kalemim-var-1763715>.
- Cumhuriyet.** “İstanbul Üniversitesi’nde protesto”, 21 Şubat 2013. <https://www.cumhuriyet.com.tr/haber/istanbul-universitesinde-protesto-405364>.
- Cumhuriyet.** “İzmir’in Çernobili’nin temizlenmesi için ‘durma’ eylemi başlatıldı”, 21 Mayıs 2021. <https://www.cumhuriyet.com.tr/haber/izmirin-chernobilinin-temizlenmesi-icin-durma-eylemi-baslatildi-1838088>.
- Cumhuriyet.** “Kılıçdaroğlu’nun iktidara yaptırdıkları”, 10 Ekim 2021. <https://www.cumhuriyet.com.tr/turkiye/kilicdaroglunun-iktidara-yaptirdiklari-1875504>.
- Cumhuriyet.** “Meral Akşener: Sine-i millete dönelim”, 7 Mayıs 2019. <https://www.cumhuriyet.com.tr/haber/meral-aksener-sine-i-millete-donelim-1380961>.
- Cumhuriyet.** “TBMM Başkanı Mustafa Şentop’un başörtüsü teklifine imza atması tartışmaları beraberinde getirdi”, 17 Aralık 2022.

<https://www.cumhuriyet.com.tr/siyaset/tbmm-baskani-mustafa-sentopun-basortusu-teklifine-imza-atmasi-tartismalari-beraberinde-getirdi-2012759>.

Diken. “Kılıçdaroğlu: AKP’nin dokunulmazlık teklifi Anayasa’ya aykırı ama ‘Evet’ diyeceğiz”, 13 Nisan 2016. <https://www.diken.com.tr/kilicdaroglu-akpnin-dokunulmazlik-teklifi-anayasaya-aykiri-ama-evet-diyecegiz/>.

Diken. “Kılıçdaroğlu’nun ödeyeceği tazminatlar için fon: CHP’li vekillerin maaşından kesilecek”, 9 Ocak 2019. <https://www.diken.com.tr/chpden-kilicdaroglu-hakkindaki-tazminatlar-icin-fon-vekillerin-maasindan-kesilecek/>.

Diken. “Muhalefet protesto etti: İktidar ‘yanıltıcı bilgiye hapis’ maddesini geçiremedi”, 13 Ekim 2022. <https://www.diken.com.tr/muhalefetin-protestosu-ise-yaradi-iktidar-yaniltici-bilgiye-hapis-maddesini-geciremedi/>.

Diken. “Muhalefet kanallara yine RTÜK sopası”, 29 Haziran 2022. <https://www.diken.com.tr/muhalefet-kanallara-yine-rtuk-sopasi/>.

Diken. “Sağlar’dan Kılıçdaroğlu’na: ‘Anayasa’ya aykırı ama ‘Evet’ dediğinizde Meclis’i feshettiniz”, 4 Ocak 2017. <https://www.diken.com.tr/saglardan-kilicdarogluna-anayasaya-aykiri-ama-evet-dediginizde-meclisi-feshettiniz/>.

Duvar. “Fikri Sağlar: RTÜK muhalif medyayı susturma görevini gizlemeden sürdürüyor”, 20 Ekim 2022. <https://www.diken.com.tr/fikri-saglar-rtuk-muhalefet-medyasi-susturma-gorevini-gizlemeden-surduruyor/>.

Duvar. “HDP’den Meclis’te dokunulmazlık yürüyüşü”, 1 Mart 2022. <https://www.gazeteduvar.com.tr/hdpden-mecliste-dokunulmazlik-yuruyusu-haber-1554987>.

Duvar. “HDP’li milletvekillerinden Meclis’te yürüyüş”, 2 Kasım 2017. <https://www.gazeteduvar.com.tr/politika/2017/11/02/hdpli-milletvekillerinden-mecliste-yuruyus>.

Duvar. “Kaboğlu paylaştı: CHP 27’nci dönemde 199 düzenlemeyi AYM’ye taşıdı”, 3 Nisan 2023. <https://www.gazeteduvar.com.tr/kaboglu-paylasti-chp-27nci-donemde-199-duzenlemeyi-aymye-tasidi-haber-1611427>.

Duvar. “Kadıgil’den RTÜK’e: Aynı konuşmayı Meclis’te yaptığımda TRT 3 ne yapacak?”, 20 Ekim 2022. <https://www.gazeteduvar.com.tr/kadigilden-rtuke-ayni-konusmayi-mecliste-yaptigimda-trt-3-ne-yapacak-haber-1585713>.

Duvar. “Meclis’te kadın vekillerden Las Tesis eylemi”, 14 Aralık 2019. <https://www.gazeteduvar.com.tr/kadin/2019/12/14/mecliste-kadin-vekilerden-las-tesis-eylemi>.

Evrensel. “Bağımsız milletvekili Nazlıaka kendini kürsüye kelepçeledi” 19 Ocak 2017. <https://www.evrensel.net/haber/304724/bagimsiz-milletvekili-nazliaka-kendini-kursuye-kelepceledi>.

- Evrensel.** “Boğaziçi direnişinin 849’uncu gününde akademisyenler arkalarını 577’nci kez rektörlük binasına döndü”, 2 Mayıs 2023. <https://www.evrensel.net/haber/488967/bogazici-direnisinin-849uncu-gununde-akademisyenler-arkalarini-577nci-kez-rektorluk-binasina-dondu>.
- Evrensel.** “CHP milletvekilleri Plan ve Bütçe Komisyonu görüşmelerinde RTÜK’ü protesto etti”, 14 Kasım 2019. <https://www.evrensel.net/haber/390926/chp-milletvekilleri-plan-ve-butce-komisyonu-gorushmelerinde-rtuku-protesto-etti>.
- Evrensel.** “Gebze’de işçilerden kadın cinayetleri protestosu: İstanbul Sözleşmesi uygulansın”, 28 Temmuz 2020. <https://www.evrensel.net/haber/410413/gebzede-iscilerden-kadin-cinayetleri-protestosu-istanbul-sozlesmesi-uygulansin>.
- Evrensel.** “HDP: İktidar RTÜK eliyle hakikati karartamayacak”, 23 Şubat 2023. <https://www.evrensel.net/haber/483223/hdp-iktidar-rtuk-eliyle-hakikati-karartamayacak>.
- Evrensel.** “Kemal Kılıçdaroğlu SADAT’ın önüne geldi: Burası terörist yetiştiren bir kurumdur”, 13 Mayıs 2022. <https://www.evrensel.net/haber/461451/kemal-kilicdaroglu-sadatin-onune-geldi-burasi-terorist-yetistiren-bir-kurumdur>.
- Evrensel.** “KYK borçları kararının ardından Kılıçdaroğlu’ndan ilk paylaşım: EYT loading...”, 18 Temmuz 2022. <https://www.evrensel.net/haber/466122/kyk-borclari-kararinin-ardindan-kilicdaroglundan-ilk-paylasim-eyt-loading>.
- Evrensel.** “Meclis tarihi boykotla açıldı”, 28 Haziran 2011. <https://www.evrensel.net/haber/8807/meclis-tarihi-boykotla-acildi>.
- Evrensel.** “Sansür yasası görüşmelerinde protestolar nedeniyle birleşim kapandı”, 12 Ekim 2022. <https://www.evrensel.net/haber/472092/sansur-yasasi-gorushmelerinde-protestolar-nedeniyle-birlesim-kapandi>.
- Evrensel.** “Şemdinli Komisyonu’nda Değer’e ‘tehdit’ tartışması”, 25 Ocak 2006. <https://www.evrensel.net/haber/168787/semdinli-komisyonu-nda-br-nbsp-nbsp-nbsp-deger-e-tehdit-tartismasi>.
- Evrensel.** “Tiyatro oyuncular ‘susma’ eylemi yaparak sorunlarını anlatıyor”, 4 Ağustos 2020. <https://www.evrensel.net/haber/410872/tiyatro-oyunculari-susma-eylemi-yaparak-sorunlarini-anlatiyor>.
- Evrensel.** “Tutuklu TİP Milletvekili Can Atalay ilk soru önermelerini verdi”, 4 Temmuz 2023. <https://www.evrensel.net/haber/493925/tutuklu-tip-milletvekili-can-atalay-ilk-soru-onergelerini-verdi>.
- Hürriyet.** “İrakilı Milletvekili, Necef’te göstericilerin öldürölmesi nedeniyle görevinden istifa etti”, 29 Kasım 2019. <https://www.hurriyet.com.tr/dunya/irakli-milletvekili-necefte-gostericilerin-oldurulmesi-nedeniyle-gorevinden-istifa-etti-41385606>.

- Hürriyet.** “İran meclisinde toplu istifa”, 5 Aralık 2018.
<https://www.hurriyet.com.tr/dunya/iran-meclisinde-toplu-istifa-41041755>.
- Hürriyet.** “Sine-i millete dönme tehdidi tutmadı”, 6 Şubat 2000.
<https://www.hurriyet.com.tr/gundem/sine-i-millete-donme-tehdidi-tutmadi-39131421>.
- Hürriyet.** “Siz sorun tek kişilik muhalefet cevaplasın”, 23 Şubat 2008.
<https://www.hurriyet.com.tr/gundem/siz-sorun-tek-kisilik-muhalefet-cevaplasin-8282544>.
- Hürriyet.** “Tek başına muhalefet”, 21 Şubat 2008.
<https://www.hurriyet.com.tr/gundem/tek-basina-muhalefet-8276830>.
- India Today.** “Mosquito bites, angry bytes from Opposition's overnight protest site in Parliament”, 27 Temmuz 2022.
<https://www.indiatoday.in/india/story/mosquito-bites-angry-bytes-from-opposition-s-overnight-protest-site-in-parliament-1980761-2022-07-27>.
- India Today.** “Protest or picnic? BJP leader attacks Opposition MPs for eating chicken in front of Gandhi statue”, 28 Temmuz 2022.
<https://www.indiatoday.in/india/story/bjp-leader-slams-opposition-mps-for-eating-chicken-in-front-gandhi-statue-1981180-2022-07-28>.
- Milliyet.** “Bulut sine-i millete dönmekten vazgeçti”, 27 Aralık 2006.
<https://www.milliyet.com.tr/siyaset/bulut-sine-i-millete-donmekten-vazgecti-183012>.
- Milliyet.** “Sökmenoğlu: Pişman değilim”, 20 Aralık 2006.
<https://www.milliyet.com.tr/siyaset/sokmenoglu-pisman-degilim-182358>.
- NTV.** “Darbe Meclisi’nin muhalif üyesi: Kamer Genç”, 04 Ağustos 2010.
<https://www.ntv.com.tr/turkiye/darbe-meclisinin-muhalif-uyesi-kamer-genc,bKrCVoR0MU6jdAV6AYU5sA>.
- OdaTV.** “Bu Ülkede İki Muhalefet Var; Biri Hava Muhalefeti Diğeri Kamer Genç Muhalefeti”, 20 Şubat 2008. <https://www.odatv4.com/siyaset/bu-ulkede-iki-muhalefet-var-biri-hava-muhalefeti-digeri-kamer-genc-muhalefeti-2002081200-1217>.
- OdaTV.** “Milletvekili kitap yazdı”, 19 Şubat 2022. <https://www.odatv4.com/kultur-sanat/milletvekili-kitap-yazdi-230314>.
- OdaTV.** “Türkiye’nin en büyük muhalefet partisi Kamer genç öldü”, 22 Ocak 2016.
<https://www.odatv4.com/makale/turkiyenin-en-buyuk-muhalefet-partisi-kamer-genc-oldu-2201161200-88383>.
- Sol.** “CHP’li vekillerden ‘oy yavaşlatma’ eylemi”, 15 Ocak 2017.
<https://haber.sol.org.tr/toplum/chpli-vekillerden-oy-yavaslatma-eylemi-182378>.

- Sol.** “Meclis’te Bakan Varank’a protesto: TOGG’u kuzeninize verin, taksi şoförlüğü yapsın”, 11 Aralık 2022. <https://haber.sol.org.tr/haber/mecliste-bakan-varanka-protesto-toggu-kuzeninize-verin-taksi-soforlugu-yapsin-358481>.
- Sol.** “Torba Yasa eylemine katılanlara dava açıldı”, 25 Mayıs 2013. <https://haber.sol.org.tr/devlet-ve-siyaset/torba-yasa-eylemine-katilanlara-dava-acildi-haberi-73575>.
- Sözcü.** “CHP’li vekilden ilginç protesto”, 5 Mayıs 2013. <https://www.sozcu.com.tr/2013/genel/chpli-vekilden-ilginc-protesto-283955/>.
- Sözcü.** “Mahmut Tanal ‘128 milyar dolar nerede’ afişini TBMM’ye astı”, 15 Nisan 2021. <https://www.sozcu.com.tr/2021/gundem/mahmut-tanal-128-milyar-dolar-nerede-afisini-tbmm-ye-asti-6375474/>.
- Sözcü.** “Mecliste şarkı ve türkölü protesto”, 17 Mayıs 2022. <https://www.sozcu.com.tr/2022/gundem/mecliste-sarki-ve-turkulu-protesto-7141030/>.
- Sputnik Türkiye.** “Kılıçdaroğlu: Kasım ayını bekleyin, Bay Kemal’i bekleyin”, 18/10/2022. <https://sputniknews.com.tr/20221018/kilicdaroglu-kasim-ayini-bekleyin-bay-kemali-bekleyin-1062461281.html>.
- T24.** “CHP’li Tanal, Akbelen ormanında afiş açtı: Doların yeşili onların olsun, bize doğanın yeşili yeter!”, 20 Temmuz 2021. <https://t24.com.tr/video/chp-li-tanal-akbelen-ormaninda-afis-acti-dolarin-yesili-onlari-olsun-bize-doganin-yesili-yeter,40390>.
- T24.** “Kılıçdaroğlu söylüyor, Erdoğan yapıyor!..”, 27 Temmuz 2022. <https://t24.com.tr/yazarlar/yalcin-dogan/kilicdaroglu-soyluyor-erdogan-yapiyor,36091>.
- T24.** “Seçmen gönderdi, kürsüye çıkamıyorlar: Grubu olmayan vekiller TBMM’de nasıl konuşamadıklarını anlatıyor”, 29 Aralık 2020. <https://t24.com.tr/haber/secmen-gonderdi-kursuye-cikamiyorlar-grubu-olmayan-vekiller-tbmm-de-nasil-konusamadiklarini-anlatiyor,923540>.
- The Guardian.** “MP causes uproar in parliament by grabbing mace in Brexit protest”, 10 Aralık 2018. <https://www.theguardian.com/politics/2018/dec/10/day-of-brexit-drama-ends-with-mp-grabbing-the-ceremonial-mace>.
- The Hindu.** “AAP leader is 20th MP to be suspended from Rajya Sabha”, 27 Temmuz 2022. <https://www.thehindu.com/news/national/20-suspended-rajya-sabha-mps-begin-50-hour-protest-in-parliament-complex/article65688871.ece>.
- The Hindu.** “AAP’s Sanjay Singh suspended in Rajya Sabha”, 27 Temmuz 2022. <https://www.thehindu.com/news/national/was-seeking-govt-response-on-gujarat-hooch-tragedy-but-got-suspended-aap-mp-sanjay-singh/article65689254.ece>.

The Hindu. “Four Congress members suspended from Lok Sabha”, 25 Temmuz 2022.
<https://www.thehindu.com/news/national/four-congress-members-suspended-from-lok-sabha/article65681251.ece>.

Vatan. “CHP kapalı oturum istedi!”, 27 Şubat 2013.
<https://www.gazetevatan.com/gundem/chp-kapali-oturum-istedi-518214>.

AYM Kararları

AYM, E. No: 2017/13, K. No: 2017/21, K.T: 09/02/2017.

AYM, E. No: 2017/162, K. No: 2018/100, K.T: 17/10/2018.

Garı Paylan, B. No: 2017/19699, 13/10/2020.

Kadri Enis Berberoğlu (2) [GK], B. No: 2018/30030, 17/09/2020.

Kadri Enis Berberoğlu (3) [GK], B. No: 2020/32949, 21/01/2021.

Kemal Kılıçdaroğlu (3), B. No: 2015/1220, 18/07/2018.

Kemal Kılıçdaroğlu, B. No: 2014/1577, 25/10/2017.

Mehmet Haberal, B. No: 2012/849, 04/12/2013.

Mustafa Ali Balbay, B. No: 2012/1272, 04/12/2013.

Osman Baydemir (2) [GK], B. No: 2018/1878, 27/10/2022.

Ömer Faruk Gergerlioğlu [GK], B. No: 2019/10634, 01/07/2021.

Sebahat Tuncel (2), B. No: 2014/1440, 26/02/2015.

Sebahat Tuncel, B. No: 2012/1051, 20/02/2014

İHAM Kararları

Baydemir/Türkiye, B. No: 23445/18, 13/06/2023.

Castells/İspanya, B. No: 11798/85, 23/04/1992.

Féret/Belçika, B. No: 15615/07, 16/07/2009.

Ivanov ve Diğerleri/Bulgaristan, B. No: 46336/99, 24/11/2005.

Jerusalem/Avusturya, B. No: 26958/95, 27/02/2001.

Kárácsony ve Diğerleri/Macaristan, B. No: 42461/13-44357/13, 17/05/2016.

Kart/Türkiye, B. No: 8917/05, 03/12/2009.

Otegi Mondragon/İspanya, B. No: 2034/07, 15/03/2011.

Öllinger/Avusturya, B. No: 76900/01, 29/06/2006.

Piermont/Fransa, B. No: 15773/89-15774/89, 27/04/1995.

Selahattin Demirtaş/Türkiye (No. 2), B. No: 14305/17, 22/12/2020.

Stankov ve Birleşik Makedon Örgütü Ilinden/Bulgaristan, B. No: 29221/95, 29225/95, 02/10/2001.

Yüksekdağ Şenoğlu ve Diğerleri/Türkiye, B. No: 14332/17 vd., 08/11/2022.

